HISTORY OF THE MARÁTHÁS.

Translated into Marathi

FROM THE ORIGINAL ENGLISH WORK OF

CAPTAIN GRANT DUFF

FORMERLY RESIDENT AT SATARA,

BY

CAPTAIN D. CAPON

CORRECTED FOR THE PRESS BY

KESHAVA SAKHÁRÁM SHÁSTRÍ.

VOL II.

FOURTH EDITION.

BOMBAY:

PRINTED BY THOMAS GRAHAM.

1857

8

मराठ्यांची बखर

क्यापटन ग्रांट डफ साहेब यांनीं इंग्रेजी भाषेत केली,

तिचें भाशांतर

क्यापटन डेविड केपन साहेब

यांनीं

माहाराष्ट्र भाषेंत केलें.

उतरार्द्ध.

चवथी आवृत्ति,

केशव सखाराम शास्त्री यांनीं तपासली.

ती

मुंबईमध्यें

थामस ग्रेहाम यांनीं छापिली.

१८५७.

उत्तरार्द्धाची अनुक्रमणिका.

भाग अठरावा.

संन् सत्राशें छपन्नांपासून साठांपर्यंत.

१ रघुनाथराव लष्करासुद्धां हिंदुस्थानांत स्वारीस गेला, व पेशवा कर्नाटकांत जाऊन श्रीरंगपट्टणचा खंड घेता झाला. २ खडापाजवळचे लढाईचा प्रकार. ३ म्हैसूरचा सरदार हैदरअली याचा उत्कर्ष, व हैदराबादचे दरबारीं कांहीं अभ्यंतरीं कृत्रिम झालें तें, व त्याचा शेवट. ४ इंग्रेज लोकांनीं सुरत घेतली तें प्रकरण. ५ पुनः मराठे यांणीं करनाटकांत संचार केला तो प्रकार, व हैदराबादचें कांहीं विशेष वर्तमान. ६ सदाशिवरावाच्या स्वभावाचें वर्णन. ७ त्या सदाशिवरावास मारेकरी घातला असतां तो वांचला तें प्रकरण. ८ सदाशिवराव सेनेचें मुख्यत्व पावून रघुनाथराव कारभार करूं लागला. व आमेदनगर मराठ्यांनीं कृत्रिमेंकरून घेतलें तो प्रकार. व दक्षिणेंत मराठे व मोंगल यांशीं युद्ध होऊन मराठ्यांस काय लाभ झाला तो प्रकार.

भाग एकुणिसावा.

संन् सत्राशें साठांपासून एकसष्टांपर्यंत.

१ आफगाणांचा बादशाह आमेदशाह अबदाली याणें हिंदुस्थानांत येऊन दिल्लीशहर व मथुराशहर लुटलें. २ रघुनाथराव याणें मुलतान व लाहोर पेशव्याचे सत्तेंत आणिलें तें प्रकरण. ३ राणोजीशिंदा याच्या पुत्राचें कांहीं वर्तमान. ४ दिल्लीचा बादशाह अलमगीर यास शाबुदिन वजीर याणें मारून टाकिलें. ५ अबदाली बादशाह याणें मुलतान व लाहोर यांतून मराठ्यांस घालविलें, आणि आपण दिल्लीकडे चालिला. ६ त्याणें मराठे सरदार यांचा पराभव केला, त्यावरून सदाशिवराव त्याच्या पारिपत्यास दक्षिणेहून निघाला. ७ तो पुढें जात असतां

त्यास कितीएक सरदार येऊन मिळाले, त्या योगें त्याचें सैन्य फार वाढलें. ८ मग त्यानें तिकडे जाऊन दिल्ली हस्तगत केली, आणि नवा बादशाह स्थापिला. ९ पानपताजवळची लढाई. १० त्यांत मराठ्यांचा बहुत नाश झाला. ११ आफगाण लोकांच्या क्रूरतेचें निरूपण. १२ बाळाजी बाजीराव पेशवा याचा मृत्यु. १३ त्याच्या स्वभावाचें कथन.

भाग विसावा.

संन् सत्राशें एकसष्ठांपासून सासष्टपर्यंत.

१ माधवराव बल्लाळ पेशवा झाला तें प्रकरण. २ ताराबाईचा मृत्यु. ३ निजाम अली मराठी लोकांत वैमनस्थें पडलीं अशी संधी पाहून त्यांस जिंकावयाकरितां निघाला. ४ टोंक्याच्या देवस्थानांचा भंग निजाम अलीनें केला तें प्रकरण. ५ तो निजाम अली पुण्याजवळ येऊन त्याशीं व पेशव्याशीं तह झाला. ६ रघुनाथराव व माधवराव पेशवे यांचा बिघाड झाल्यामुळें रघुनाथराव औरंगाबादेस गेला, तेथें त्यास मोंगलांची कुमक मिळून तो माघारां पुण्यावर येत असतां माधवराव पेशवा आपल्या सुज्ञपणानें त्याच्या स्वाधीन झाला. ७ रघुनाथराव मुख्यत्व पावला असतां त्याच्या अनुचित आचरणेंकरून मोठमोठ्या लोकांचीं मनें विटलीं, तेणेंकरून ते कितीएक जाऊन मोंगलास मिळाले. ८ त्यावर मोंगल ब्राह्मणाचें राज्य बुडवावयास उद्युक्त झाला. ९ मोंगल पुण्यास येऊन तें शहर लुटून तेथच्या कितीएक घरांचा खंड घेऊन कितीएक घरें जाळिलीं. १० शेवटीं रघुनाथराव चांगला समय पाहून मोंगलाच्या लष्कराचा अगदीं पराभव करिता झाला. ११ नंतर औरंगाबादेस पेशवे आणि मोंगल यांचा तह झाला. १२ हैदर अलीचा उत्कर्ष. १३ माधवराव फार युक्तीनें त्या हैदराचा पराभव करिता झाला. १४ पेशवा व निजाम अली मिळून जानोजी भोंसला याशीं युद्ध करून दिलेला मुलूख त्यापासून बहुतेक माघारां घेते झाले.

भाग एकविसावा.

संन् सत्राशें सासष्ठांपासून बाहत्तरपर्यंत.

१ इंग्लिश सरकार कंपनी बहादुर या नामाचें अर्थ सूचन, व त्या इंग्लिशलोकांनीं हिंदूंच्या मुलखीं कोणे निमित्तें प्रथम प्रवेश केला तें प्रकरण. २ पुढें त्यांनीं आपल्या रक्षणार्थ राजमंड्री घतली. ३ मग त्यांशीं आणि निजाम अलीशीं स्नेह पडला ती गोष्ट. ४ माधवराव पेशवा करनाटकीं जाऊन तेथच्या खंडणीचें बहुत द्रव्य घेऊन माघारां पुण्यास आला, ५ रघुनाथरावानें हिंदुस्थानांत स्वारी केली तें व मल्हारराव होळकर याचा मृत्यु. रघुनाथराव गोहदच्या राण्याचें स्थान घ्यायास गेला तो तथें सिद्धि न पावतां माघारां पुण्यास आला. ६ रघुनाथरावाचा पुतण्या माधवराव पेशवा याविषयीं त्याच्या मनांत कांहीं अविश्वास उत्पन्न होऊन तो होळकर व दमाजी गाइकवाड व जानोजी भोंसला यांच्या साहाय्यानें युद्धें करून सर्व राज्य आपणास इच्छिता झाला. ७ मग मोठा युद्धप्रसंग होऊन रघुनाथराव माधवरावाचे कैदेंत सांपडला तो प्रकार. ८ माधवराव व निजाम अली एकचित्त होऊन जानोजी भोंसल्याचे मुलखीं गेले. तो त्यांस शरण आल्यावर पेशव्यांस हितावह असा जानोजीशीं तह झाला तो विस्तार. ९ माधवराव यानें करनाटकांत जाऊन हैदर अलीचा बहुत मुलूख घेतला. १० मनवगळचा किल्ला घेते समयीं घाडगेकुळाच्या दोहों तक्षिमांचा पुरातन वाद पुनः उत्पन्न झाला ती कथा. ११ करनाटकांत माधवराव आपलें लश्कर त्रिंबकराव मामाच्या स्वाधीन करून आपण माघारां पुण्यास आला. १२ त्या त्रिंबकराव मामानें हैदरास जिंकून त्याशीं तह केला. १३ पानपतचे लढाईनंतर हिंदुस्थानांत काय काय वर्त्तमानें झालीं त्यांचा विस्तार. १४ दिल्लीच्या बादशाहानें इंग्लिशांचा आश्रय धरिला. १५ जाटांचा राजा सुरजमल्ल याचा मृत्यु. १६ विसाजी कृष्ण सैन्यासहित हिंदुस्थानांत गेला. १७ नजीबअदवला यानें मराठ्यांशीं

तह केला. १८ दिल्लीचा बादशाह इंग्लिश लोकांचा आश्रय सोडून मराठी लोकांकडे गेला. १९ सुजाउदवला व रोहिले मिळून ते मराठे लोकांस मुलखांतून बाहेर घालवावयास सिद्ध झाले. २० दिल्लीचा बादशाह दक्षणी ब्राह्मणांच्या अतृप्त स्वभावास कंटाळून त्यानें आपल्या सरदारांला सर्व मराठे हांकून द्यावयास सांगितलें. २१ माधवराव पेशवा याचा मृत्यु, व त्याचे गुणांचें कथन. २२ रामशास्त्री यांची गोष्ट.

भाग बेविसावा.

संन् सत्राशें बाहत्तरांपासून पंचाहत्तरांपर्यंत.

१ रघुनाथराव बंदींतून सुटला परंतु नारायणराव पेशव्याच्या कांहीं तंट्यामुळें पुनः बंदींत पडला. २ नागपुरच्या भोंसल्याची हकीकत. ३ नारायणराव मारेकरी यांनीं मारिला. ४ मराठ्यांचें सैन्य हिंदुस्थानांतून माघारें फिरलें. ५ रघुजी भोंसला यास सेनासाहेबसुभा या नामें पदवी प्राप्त झाली. ६ निजाम अलीबराबर रघुनाथराव यांचें युद्ध होऊन निजाम पराभव पावून त्यानें रघुनाथरावास दिलेला मुलूख यानें त्यास माघारां दिला. ७ रघुनाथराव कर्नाटकांत गेला असतां कारभारी लोकांनीं त्यास अहित अशी कांहीं मसलत केली. ८ त्रिंबकराव मामा रघुनाथरावाशीं युद्ध करून पराभव पावला. मग रघुनाथरावानें हिंदुस्थानांत जाऊन इंग्लिश व होळकर व शिंदे यांशीं आपल्या साहाय्यार्थ कांहीं बोलणें लाविलें. ९ नारायणरावाचा पुत्र माधवराव नारायण तो पेशवा झाला. १० पुण्यांत कारभारी लोकांमध्यें वैमनस्यें पडून त्यांच्या दोन फळ्या झाल्या. ११ हैदर अलीनें करनाटकांतील मराठ्यांचा मुलूख घेतला. १२ विलायतेंतून कंपनीसरकारचे आज्ञेनें मुंबईहून कोणी वकील साहेब पुण्यांत राहावयास गेला. १३ इंग्लिशांनीं भडोंज किल्ला घेतला. १४ ठाणें नामें साष्टीचा किल्ला इंग्लिशांनीं घेतला. १५ शिंदा व होळकर यांनीं राघोबाचा पक्ष सोडिला, यास्तव राघोबा बडोद्यास गेला. १६ गाइकवाडाचे कुमकेचें कांहीं वृत्त.

१७ राघोबा व इंग्लिश यांचें बोलणें होऊन तह झाला. १८ त्याप्रमाणें त्याचे कुमकेस इंग्लिशांचें लश्कर आलें. १९ तें व रघुनाथराव याचें लश्कर मिळून कसें कसें वर्तलें तो विस्तार. २० आरासा जवळचे लढाईचा प्रकार. २१ जहाजांची लढाई. २२ फत्तेशिंग गाइकवाड याचा इंग्लिश व राघोबा यांशीं तह झाला. २३ रघुनाथराव याचा उत्कर्ष व माधवराव नारायण पेशवा याचा ऱ्हास लोकांमध्यें दिसूं लागला.

भाग तेविसावा.

संन् सत्राशें पंचाहत्तरांपासून एकुणऐशींपर्यंत.

१ रघुनाथराव मुंबई सरकारापासून आपलें कार्य करून घेत होता, तें कलकत्याचे मुख्य साहेब आणि त्याचे मंत्री हे मध्यें पडल्यामुळें सिद्धीस गेलें नाहीं. २ कलकत्याहून कोणी वकील साहेब पुरंदरास आला, त्याचें व पुरंदरचे कारभारी लोक यांचें वागणें व त्या वकिलाशीं त्या कारभारी मंडळीनें तह केला तो विस्तार. ३ सदाशिवराव भाऊचें सोंग घेणारा सदोबा याचा उत्कर्ष व पराभव आणि मृत्यु. ४ राजाराम राजा याचा मृत्यु व त्याचे जागीं त्रिंबकजी भोंसला याचा पुत्र शाहू महाराज नामें-करून स्थापिला. ५ कोल्हापूरकर व मुधोजी भोंसला यांचें कांहीं मागील वर्तमान. ६ पुण्यांत कारभारी लोकांमध्यें वैमनस्य पडून दुफळी झाली. ७ मोरोबा फडनवीस याची मंडळी मुख्यता पावून राघोबास आणवून तो मुख्य करावा अशी मस-लत ठरली, मग नानाफडनविसानें आपला अर्थ साधावयासाठीं सकपट युक्ति केल्या त्यांवरून राघोबाविषयीं मोरोबाचें मन फिरून त्यास रघुनाथरावाविषयीं इंग्लिश बोलत असतांही त्यानें राघोबाचें अगत्य टाकिलें. ८ नानाफडनवीस व त्याची मंडळी श्रेष्ठता पावून त्यांनीं तो मोरोबा फडनवीस व त्याची मंडळी कैद केली. ९ फ्रेंचांचा वकील पुण्यांत येऊन प्रतिष्ठेनें वागला तो प्रकार. १० त्या निमित्तें कलकत्त्याहून सहा पलटणें मुंब-ईस येऊं लागलीं. ११ त्यावरून नानाफडनवीस याची तयारी

झाली. १२ नंतर मुंबई सरकारांत मसलत ठरली कीं राघोबास बळेंच पुण्यामध्यें स्थापावें, परंतु इकडे मुंबई सरकारचे मंडळींत वैमनस्य पडल्यानें राघोबाच्या कार्यास इंग्लिशांचें लश्कर विलंबेंकरून बोरघाटावर जमा झालें. १३ मग तेथून पुढें तळेगांवाजवळ मराठी लश्कराची गांठ पडली असतां त्या मुख्य साहेबांस कांहीं भय वाटून ते पुढें न जातां त्यांनीं मागें हटावें असा नेम केला. १४ त्यासंबंधें वडगांवाजवळ त्या इंग्लिश लोकांवर कांहीं अनर्थ गुदरला तो प्रकार. १५ बंगाल्याहून इंग्लिशांचें लश्कर मुंबईस येत होतें तो विस्तार. १६ महादजी शिंद्यानें रघुनाथरावाविषयीं काय काय वर्तणूक केली त्याचें कथन. १७ त्या शिंद्यानें सखाराम बापू व चिंतो विठ्ठल हे दोघे नानाफडनविसाच्या स्वाधीन केले. ते त्यास अनिष्टकारक ह्मणून त्यानें त्यांस बंदींत ठेविलें असतां त्या प्रतिबंधांतच ते उभयतां मृत्यु पावले.

भाग चोविसावा.

संन् सत्राशें एकुणऐशींपासून पंचायशींपर्यंत.

१ जनराल गाड्डड साहेब व नानाफडनवीस यांचें तहाविषयीं कांहीं बोलणें झालें. २ इंग्लिश दुसऱ्याचा पक्ष न धरितां स्वयेंच मराठे लोकांशीं युद्ध करूं लागले. ३ मग बडोद्याजवळ दुभाय शहर आहे तेथें इंग्लिशांचें लश्कर जाऊन तें ठिकाण घेतलें. ४ फत्तेशिंग गाइकवाड याशीं तह केल्याचा प्रकार. ५ पेशव्यांच्या लोकांपासून अमदाबाद कोट इंग्लिशांनीं लढून घेतला. ६ मग गाड्डड साहेब यास जिंकावयाकरितां शिंदे व होळकर गुजराथेंत गेले. ते कोणकोणत्या प्रकारें वागले तें प्रकरण. ७ बंगाल्याहून लश्कर येऊन ग्वालेर व लाहोर हे दोन्ही किल्ले घेतले. ८ कोंकणांत इंग्लिश व मराठे युद्ध करिते झाले तो प्रकार. ९ दुधारा जवळची लढाई व वसई किल्ला इंग्लिशांनीं हस्तगत केला. १० जनराल गाड्डड साहेब कच्चे मसलतीनें बोरघाटास ठाणें धरून राहिला. मग मुंबईकडे त्यास

हटून जाणें प्राप्त झालें, त्यांत त्याचा कांहींसा नाश झाला. ११ बंगाल्याचें लश्कर शिंद्याच्या मुलखांत शिरलें तो प्रकार. १२ मद्रासचे कुमकेस कलकत्त्याहून लश्कर पायवाटेनें पाठविलें ते समयीं मुधोजी भोंसल्याचें लश्कर कलकत्त्यास होतें तत्संबंधें आपल्या लश्करास अडथळा न व्हावा ह्मणून कलकत्त्याच्या साहेबानें तो मुधोजी स्वपक्षानुसारी केला. १३ सर्व मराठे व इंग्लिश यांचा महादजी शिंद्याच्या द्वारें तह झाला. १४ इंग्लिशांनीं भडोंच किल्ला शिंद्यास दिला. १५ हैदर अली मरण पावल्यावर त्याचा पुत्र टिपू याचें वागणें. मद्रासेच्या इंग्लिशांनीं सालप्याच्या तहाचा बेत ध्यानांत न आणितां टिपूशीं वेगळा तह केला. १६ नानाफडनवीस व निजाम यांची टिपूवर कांहीं मसलत झाली. १७ रघुनाथरावाचा मृत्यु व त्याच्या पुत्राची कांहीं गोष्ट. १८ सन सत्राशें ब्याहत्तरांपासून दिल्लीकडे काय काय वर्तमान झालें तें प्रकरण, व सुजाअदवल्याचा मृत्यु. १९ नजीबखानाचा दत्तपुत्र यानें शिंद्याची कुमक मागितली, तेणेंकरून तो शिंदा दिल्लीमध्यें फार योग्यता पावला. २० त्या योगें शिंदा उन्मत्त होऊन त्यानें इंग्लिशांस कांहीं अमर्याद मागणें केलें, त्यावरून ते रुष्ट होऊन त्यांनीं शिंद्याची मध्यस्थी दूर करून आपला कोणी साहेब नेहमीं पुण्यास असावासा नेम केला.

भाग पंचविसावा.

संन् सत्राशें पंचायशींपासून नव्वदपर्यंत.

१ टिपू नरगुंदच्या देसायाबरोबर कसकसा वागला तें प्रकरण. २ त्या टिपूनें हिंदूंवर जुलूम करून त्यांस मुसलमान केलें. ३ नानाफडनवीस यानें टिपूला जिंकावया करितां इंग्लिशांचे कुमकेविषयीं यत्न केला परंतु तो सिद्धीस गेला नाहीं. ४ पुण्याहून मराठ्यांचें लश्कर निघालें तें निजामअली व मुधोजी भोंसले यांस मिळून टिपूवर चालिलें. ५ बदामीकिल्ला युद्ध करून मराठ्यांनीं घेतला. ६ तुकोजी होळकर कितुरा-

स जाऊन काय काय करिता झाला तो प्रकार. ७ सावनूरच्या नबाबाची कांहीं गोष्ट. ८ टिपूनें एकाएकीं मराठयांशीं तहाचें बोलणें लाविलें तो विस्तार. ९ महादजी शिंदा दिल्लीमध्यें योग्यतेस चढूं लागला असतां त्यानें अन्यायकर्मे केलीं त्यामुळें मुसलमान लोक त्याचा द्वेष करूं लागले. १० त्या शिंद्यानें रजपुतांकडे खंडणी मागितली असतां ते सारे एकत्र मिळून त्याशीं युद्ध करिते झाले. त्या युद्धाचा प्रकार व त्याचा शेवट कसा झाला तें प्रकरण. ११ त्या शिंद्यास संकट प्राप्त झालें असतां तो कसकसा वागला तें प्रकरण. १२ त्यानें पुण्याहून कुमक आणविली. १३ आग्र्याजवळची लढाई. १४ इस्मायलबेगाचा पराभव आणि शिंद्याचा जय. १५ काणी गुलामकादर मामा याचें आचरण व त्याचा मृत्यु. १६ शिंदा दिल्लीमध्यें पुनः मोठी योग्यता पावला. १७ त्यानें आपल्या लश्करचा काय काय बंदोबस्त केला तो विस्तार.

भाग सव्विसावा.

संन् सत्राशें नव्वदापासून ब्याण्णवपर्यंत.

१ टिपूनें पेशव्यांशीं तह केलेला मोडून फौजेची तयारी केली. २ नंतर टिपूनें इंग्लिशांचा मित्र त्रावनकोरवाला याशीं युद्ध केलें असतां त्याच्या पारिपत्याविषयीं इंग्लिश व मराठे व मोंगल यांचें ऐक्य झालें. ३ इंग्लिशांची टोळी परशुराम भाऊस मिळून टिपूशीं युद्धाचा उपक्रम केला. ४ धारवाड किल्ल्याच्या युद्धाचा प्रकार. ५ मद्रासेकडून इंग्लिशांचें लश्कर आलें त्याचें वागणें. ६ मोंगलाची वर्तणूक. ७ हरिपंत फडके व परशुराम भाऊ यांचें लश्कर इंग्लिशांस मिळालें तो विस्तार. ८ लार्ड कानवालिसानें टिपूचा पराभव करून श्रीरंगपट्टणास घेरा घालावयाची तयारी केली असतां अन्नतृणादिकांचे तोट्यामुळें त्यास तो उद्योग सोडावा लागला. ९ यानंतर इंग्लिश व मराठे व मोंगल यांचा टिपूच्या मुलखीं कसकसा संचार झाला तो प्रकार. १० लार्ड कानवालिसानें पुनः श्रीरंग-

पट्टणास घेरा घातला. ११ मग सला झाल्यावर इंग्लिश व मराठे व मोंगल यांस काय काय लाभ झाला ती कथा. १२ परशुराम भाऊ श्रीरंगपट्टणास विलंबकरून आला तो विस्तार. १३ त्यास तेथून माघारां पुण्यास जातांना वाटेनें बहुत उपद्रव सोसावा लागला.

भाग सत्ताविसावा.

सन् सत्राशें अठ्ठ्याण्णवांपासून पंचाण्णवपर्यंत.

१ महादजी शिंदा पुण्यांतील कारभारी मंडळीपेक्षां वरचढ होण्याविषयीं पुण्यास गेला. २ पेशव्यास वश करून घ्यावयाविषयीं त्यानें उद्योग करकसा केला तो प्रकार. ३ पेशव्यास वकील मुतलक नामें पदवी प्राप्त होऊन पेशव्यानेंही महादजी शिंद्यास आपला हस्तक करून तो दिल्लीच्या कामावर स्थापिला तो विस्तार. ४ रजपुतांच्या मुलखांत शिंदे होळकर यांच्या सरदारां सरदारांची लखेरीजवळ लढाई झाली तें प्रकरण. ५ त्यामुळें पुण्यांतील वहिवाटींत कांहीं अंतर पडलें. ६ नाना फडनवीस यानें पेशव्यशीं एकांत करून आपली मुख्यता बळकट केली. ७ महादजी शिंद्याचा मृत्यु. ८ त्याच्या स्वभावाचें व बुद्धीचें वर्णन ९ त्याचे जागीं त्याचा भावाचा नातू दवलतराव शिंदा याची स्थापना. १० नागपुरच्या भोंसल्याची गोष्ट. ११ बडोद्याचें वर्तमान व गोविंदराव गाइकवाड यास बडोद्यांत अधिकार प्राप्त झाला तें. १२ महाराष्ट्र मुलखाचा पश्चिमभाग समुद्रतीर तथचे मंडळाधिपति त्यांचीं वर्तमानें. १३ त्यांनीं चांचपणा केला तो व त्यांचें निवारण. १४ मराठी लोक पहिल्या लढाईची चाल टाकून पलटणांच्या भरंवशावर लढूं लागल्यानें काय काय परिणाम झाला तो प्रकार. १५ होळकरानें पलटणें चाकरीस ठेविलीं. १६ मराठी समुदाय मिळून निजामाशीं बाकी एवज मागावयाचे निमित्तें युद्धास सिद्ध झाले. व खरड्याची लढाई. १७ निजामाचा पुत्र जो अलीबहा तो मृत्यु पावला. १८ नाना फडनवीस याची कांहीं गोष्ट.

भाग अठ्ठाविसावा.

संन् सत्राशें पंचाण्णवांपासून नव्याण्णवपर्यंत.

१ नाना फडनवीस माधवराव नारायण पेशवा यास कोणत्या प्रकारच्या बंदोबस्तानें वागवीत होता तें. व साताऱ्याचा राजा व रघुनाथरावाचें कुटुंब यांस कशा बंदोबस्तांत रक्षिलें तें प्रकरण. २ रघुनाथरावाच्या औरस पुत्रांत बाजीराव वडील त्याचे गुण व स्वरूप यांचें वर्णन. व त्या बाजीरावाविषयीं नानानें फार मत्सर केला तो प्रकार. माधवराव पेशवा व बाजीराव रघुनाथ हे दोघे नानाच्या बंदोबस्तांत होते यास्तव ते समदुःखी होऊन त्या उभयतांची मैत्री झाली. व तें नानास विदित होऊन त्यानें त्या उभयतांचा विशेष बंदोबस्त केला. ३ तें माधवरावास सहन न होतां त्यानें माडीवरून उडी टाकिली, आणि मृत्यु पावला. ४ नानानें बाजीराव गादीचा अधिकारी न व्हावा ह्मणून यत्न केला तो प्रकार. ५ बाजीरावानें बाळोबा तात्या व शिंदा यांस आपल्या पक्षाचे करून नानाची मसलत मोडावी असें केलें तें समजून नाना आपणच बाजीरावाला गादीवर बसवावयास उद्युक्त झाला. ६ तेव्हां बाळोबा तात्यानें बाजीरावाला शिंद्याच्या बंदींत ठेवून चिमणाजी आपास गादीवर बसवून परशुराम भाऊ पटवर्धन तो मुख्य कारभारी केला. ७ नव्या कारभारी मंडळीनें नानास मुख्य कारभारीकरितों असें मिष करून त्यास दगा करावयाची मसलत केली. तें कृत्य नानास विदित होऊन तो सावध झाला, त्यांत तो नाना आणि बाजीराव यांचें एकच कार्य पडलें. ८ सर्जेराव घाडगा व बाळोजी कुंजर हे नानाच्या उपयोगीं कसे पडले तें प्रकरण. ९ नंतर बाजीरावास गादीचा धनी करावयाकरितां त्या नानानें शिंदा अनुकूळ केला. १० ती गोष्ट सिद्धीस गेली नाहीं तोंच बाळोबा तात्यास विदित होऊन त्यानें बाजीरावास हिंदुस्थानांत पाठवावयाचें योजिलें. तिकडे जाणें न होण्यासाठीं बाजीरावानें काहीं युक्ति केली तो प्रकार. ११ नानानें शिंद्याचे द्वारें बाळो-

वा तात्यास कैद केलें. व परशुराम भाऊ पुण्याहून पळाला ते समयीं त्याचे पाठीस लोक लागले होते त्यांनीं त्यास धरिलें. १२ बाजीरावास पेशवे पदवी प्राप्त झाली, आणि चिमणाजी आपा यास कांहीं प्रायश्चित्त देऊन तो गुजराथचा अधिकारी केला तो प्रकार. १३ नानानें करार केल्याप्रमाणें शिंदा व रघुजी भोंसला यांस तें तें प्राप्त केलें, परंतु निजामास कबूल केल्याप्रमाणें बाजीराव देईना ह्मणून मशीरउल्मुलुख फार रुष्ट होऊन तेथून निघून गेला. १४ तुकोजी होळकर याच्या मृत्यूनंतर त्याच्या पुत्रांत गादीविषयीं वाद पडला तेव्हां मल्हारराव होळकर युद्ध करून मृत्यु पावला. व काशीराव होळकर यास शिंद्याचे द्वारें बापाचा सर्व अधिकार प्राप्त झाला. १५ नाना व शिंदा या दोघांस दूर करावयाविषयीं बाजीराव यत्न करूं लागला. त्यांत शिंद्याच्या हातून नानास कैद करून तो नाना व त्याचे पक्षपाती लोक यांचीं घरें लुटावयाची आज्ञा दिली त्यायोगें सर्व शहरांत दंगा झाला. १६ त्यानंतर बाजीराव पेशवा याचा मुख्य कारभारी अमृतराव झाला.

१७ सखाराम घाडगा यानें आपली कन्या शिंद्यास दिली आणि त्याचा मुख्यत्वें कारभार आपण करूं लागला. आणि तो सर्जेराव घाडगा व बाळोजी कुंजर हे दोघे बाजीरावाच्या अनुकूळतेनें पुण्यांतील कितीएकां मोठमोठ्या गृहस्थांस अत्यंत पीडा करून त्यांपासून पैका घेत झाले. १८ अमृतरावानें शिंद्यास धरावयाची मसलत केली त्यास बाजीरावाची अनुकूळता होऊन शेवटीं त्या बाजीरावाच्या भित्रेपणामुळें सिद्धीस गेली नाहीं. १९ साताऱ्याचें काम परशुराम भाऊ पटवर्धनास सांगितलें त्यायोगें तो बंदींतून मुक्त झाला.

भाग एकुणतिसावा.

संन् सत्राशें अठ्याण्णवांपासुन अठराशेंपर्यंत.

१ शिंद्याच्या बायांचें वर्तमान. २ त्या बायांनीं दंगा उत्पन्न केला आणि अमृतरावाच्या लश्करांत आश्रय पावल्या. ३ पेशवे

व शिंदे यांचें वैमनस्य पडलें व शिंद्यानें नानास मुक्त केलें. ४ नंतर शिंदा आणि पेशवा यांचें पुनः ऐक्य झालें व सर्जेराव घाडगा यास शिंद्याच्या आज्ञेनें प्रतिबंध झाला. ५ इंग्लिशांनीं निजामअली व पेशवा यांशीं तह केला. ६ नाना फडनवीस व बाजीराव यांच्या कांहीं गोष्टी व बाजीरावाचें कुटिलवृत्त. ७ इंग्लिशांनीं श्रीरंगपट्टण घेतल्याचें वर्तमान. ८ त्या मुलखाची वांटणी केली तें प्रकरण. ९ इंग्रज आणि निजामअली यांमध्यें नवा तह झाला. १० बाघाचें फार वाढलेलें बंड तें मोडावयास शिंद्यानें बाळोबा तात्यास बंदींतून मुक्त केलें. ११ कोल्हापुरचें कांहीं वर्तमान. चतुरसिंग राजा यानें युद्ध केलें तो प्रकार. १२ परशुराम भाऊ पटवर्धन युद्धांत पराजय पावून मृत्यु पावला.

भाग तिसरा.

संन् अठराशेंपासून अठराशें तीनपर्यंत.

१ नाना फडनविसाचा मृत्यु व त्याच्या स्वभावाचें वर्णन. २ बाळोबा तात्या यांचा मृत्यु व धोंडीबा वाघ व नारायणराव बक्षी यांस निर्दयपणें पेशव्यानें मारिलें तें प्रकरण. ३ दक्षिणेंत धामधूम झाली तो प्रकार. ४ धोंडी वाघाचें बंड व त्याचें पारिपत्य इंग्लिशांनीं केलें तें. (पुण्यांतील कांहीं वर्तमानें.) ५ शिंद्याची माळव्यांतील कांहीं गोष्ट व यशवंतराव होळकराचा प्रादुर्भाव. ६ शिंदा पुणें सोडून हिंदुस्थानांत चालिला. ७ नंतर त्याशीं व होळकराशीं युद्ध झालें तो विस्तार. ८ सर्जेराव घाडगा पुणें सोडून शिंद्यास मिळून इंदुरावर जाऊन तेथें यशवंतराव होळकराचा पराभव कर्ता झाला. ९ यशवंतराव होळकर यानें दक्षिणेंत संचार केला. १० नंतर तो पुण्याजवळच्या लढाईत जय पावला. ११ बाजीराव पेशवा सिंहगडाहून निघून कोंकणांत जाऊन तेथें इंग्लिशांच्या जहाजांत बसून वसईस गेला. १२ संन् सत्राशें व्याण्णवांपासून अठराशें दोहोंपर्यंत बडोद्यांत काय काय वर्तमानें झालीं तो प्रकार.

भाग एकतिसावा.

संन् अठराशें दोहोंपासून अठराशें आठपर्यंत.

१ होळकर पुणें मुक्कामीं जय पावल्यानंतर तेथच्या लोकांस उपद्रव न देतां नम्रतेनें वागल्याचें कारण. २ त्यानें बाजीराव पेशवा याच्या गादीवर अमृतरावाचा पुत्र विनायकराव बसविला व पुणें शहरचे लोकांपासून खंडणी घेतली. ३ वसईत पेशवा व इंग्लिश यांचा तह झाला तो प्रकार. ४ त्या तहास विघ्न करावयाविषयीं शिंदे व रघूजी भोंसले एक मत होऊन त्यांनीं गुप्तपणें सैन्य जमा केलें. ५ इंग्लिशांच्या बळानें बाजीराव पेशवा आपल्या गादीवर पुनः बसला. ६ रघूजी भोंसला व शिंदा यांशीं तहाचें बोलणें लाविलें तें सिद्धीस न जातां उभयपक्षीं मैत्री तुटली. ७ अहमदनगर किल्ला इंग्लिशांनीं घेतला. ८ असायी जवळची मोठी लढाई. ९ अशीरगड व भडोंज व पवनगड हे किल्ले इंग्लिशांनीं घेतले. १० हिंदुस्थानांतील युद्धप्रकार. ११ दिल्ली व अग्रे व लासबारी यांजवळच्या लढाईची गोष्ट. १२ दक्षिणेंत आरगांवाजवळ लढाई झाली तें प्रकरण. १३ देवगांवचा व सर्जी अंजिण गांवचा तह. १४ होळकर व इंग्लिश यांचें वैमनस्य पडून जनराल लेक् साहेबानें सैन्यासुद्धां त्याचे पाठीस लागून त्यास त्याचे मुलखीं घालविलें. १५ त्यानंतर तो होळकर पुनः येऊन त्यानें कार्नेल मानसन साहेब याच्या हात खालचे एक टोळीचा पराभव केला. १६ मग तो होळकर मोठ्या सैन्यासहित हिंदुस्थानांत शिरला. व त्या होळकराचें लस्कर दिल्लीजवळ पराभव पावलें. व दिगाजवळची लढाई व तो किल्ला इंग्लिशांनीं घेतला. १७ होळकराचे दक्षिणेंतील किल्ले व त्याची राजधानी इंदूर इंग्लिशांचे हातीं लागलें. १८ जनराल लेक् साहेबानें भरतपूर किल्ला घ्यावयाचा उद्योग केला, तो शेवटास न गेला तथापि त्या राजानें वकील पाठवून इंग्लिशांशीं तह केला. १९ शिंद्यानें होळकराचा पक्ष स्वीकारिला यास्तव त्याशीं व इंग्लिशांशीं वैमनस्य पडलें. २० होळ-

कर पंजाबाकडे पळाला, त्याचे पाठीस लेक् साहेब लागल्यामुळें त्या उभयतांचा तह झाला. २१ तेच समयीं शिद्यानेंही इंग्लिशांशीं तह केला. २२ होळकर पंजाबांतून आल्यावर त्यास वेड लागून तो मृत्यु पावला. २३ त्याच्या स्वभावादिकांचें वर्णन.

भाग बत्तिसावा.

संन् अठराशें तिहींपासून अठराशें सत्रापर्यंत.

१ यशवंतराव होळकर मेल्यानंतर त्याचा कारभार अमीरखानानें मुख्यत्वें केला तें प्रकरण. २ शिंदे व नागपूरकर भोंसले यांचें वर्तमान. ३ पेंढारी लोकांची कांहीं गोष्ट. ४ बाजीराव पेशवा पुनः गादीवर बसल्यानंतर कसकसा वागला तें. ५ प्रतिनिधीचें बंड. ६ बाजीराव पेशवा यानें माधवराव रास्त्याशीं व वरकड जहागीरदार यांशीं कोणे प्रकारें कृत्रिम ठेविलें तो विस्तार. ७ सदाशिव माणकेश्वर व कुसुरुजी मोदी यांच्या वहिवाटीचा प्रकार. ८ त्रिंबकजी डेंगळा योग्यतेस चढल्याचा प्रकार. ९ बाजीरावानें आपल्याजवळ द्रव्य जमा केलें तें. १० त्यानें इंग्लिशांस बुडवावयाविषयीं कशी मसलत केली तें प्रकरण. ११ त्या बाजीरावाशीं व बडोदेकराशीं वहिवाट झाली तें. १२ गंगाधरशास्त्री पटवर्धन याचा वध. १३ त्यापुढें त्रिंबकजी डेंगळा इंग्लिशांच्या बंदींत पडलेला असतां पळून गेला. त्यास बाजीराव पेशव्यानें गुप्तपणें आश्रय दिला. १४ त्यावर इंग्लिशांनीं काय काय केलें तें प्रकरण.

भाग तेहेतिसावा.

संन् अठराशें सत्राच्या आरंभापासून समाप्तीपर्यंत.

१ बाजीराव पेशवा व बापू गोखला यांनीं एकमतें इंग्लिशांच्या नाशाविषयीं मसलत केली. २ इंग्लिश व पेशवे यांचा स्नेह तुटून पुण्याजवळ युद्ध झालें. ३ बाजीराव पेशवा युद्ध टाकून पळाला. ४ कोरेगांवची लढाई. ५ बापू गोखला अष्टयाजवळ इंग्लिशांवर हला करून मृत्यु पावला. ६ नाग-

पूरकराचें कृत्य. ७ सीताबळदी जवळची लढाई. ८ नागपूरकर आपा साहेब तो इंग्लिशांशीं स्नेह करून आपल्या गादीवर बसला. ९ चित्तू पेंढारी यास होळकरानें आश्रय दिला यास्तव मेहदपुरापाशीं होळकराची व इंग्लिशांची लढाई झाली. १० मग तो होळकर शरण येऊन त्याचा व इंग्लिशांचा तह झाला, ११ पेंढारी यांचे मुख्य सरदार इंग्लिशांनीं धरिले. १२ आपा साहेब पुनः गादीवर बसल्यानंतर कसकसा वर्तला तें. १३ सेवनीपाशीं बाजीरावाची व इंग्लिशांची गांठ पडली. १४ बाजीराव पेशवा इंग्लिशांचे हस्तगत होऊन त्यांनीं त्यास ब्रह्मावर्तीं ठेविलें. १५ मराठी राज्य इंग्लिशांनीं घेतल्यानंतर कसकसा बंदोबस्त केला तें प्रकरण.

मराठ्यांची बखर.

उत्तरार्द्ध.

भाग अठरावा.

संन् सत्राशें छप्पन्नांपासून संन् सत्राशें साठपर्यंत
झालेलीं वर्त्तमानें.

१ संन् सत्राशें छप्पन्नांचा पर्जन्यकाळ गेल्यावर पेशव्यानें आपला भाऊ रघुनाथराव याजबरोबर फौज देऊन त्याचा दिवाणगिरी सखाराम बापूला सांगून त्यास हिंदुस्थानांत पाठविलें, आणि आपण मोठें सैन्य जमा करून कर्नाटकाकडे चालिला. तो संन् सत्राशें सत्तावन्नांत अकस्मात श्रीरंगपट्टणचे किल्याजवळ प्रगट होऊन आमचा बाकी खंड येणें राहिला आहे असें निमित्त करून तथेच्या अधिकाऱ्याजवळ अमर्याद पैका मागूं लागला. तो तिकडे जात असतां खर्पाचा नवाब खेरीज करून कृष्णेचा दक्षिण कांठचे जे नवाब होते ते त्याला सर्व अनुकूळ झाले, आणि घोरपडाही सहा हजार स्वारांनिशीं येऊन त्यास मिळाला. नंदजीराज नामें म्हैसूरच्या राजाचा दिवाण तो बळेंच श्रीरंगपट्टणाचा अधिकार आपण चालवीत होता, त्यानें तें पेशव्याचें मागणें पहिल्यानें मान्य केलें नाहीं, परंतु तोफांच्या मारापुढें निरूपाय होऊन आर्जवानें त्याशीं बोलून तें देणें फार हलकें ठरवून त्यापैकीं तत्काळ नगद पांच लक्ष रुपये दिले, बाकीचा ऐवज जमा होई तोंपर्यंत त्यांनीं कांहीं

मुलूख वहिवाटावा असें केलें. त्यानंतर पेशव्याच्या मनांत आलें कीं, पूर्वी मराठ्यांच्या स्वाधीन जितका कर्नाटकचा मुलूख होता तितका आपल्या सत्तेंत आणावा; मग त्यानें शेरा परगणा घेतला, आणि पाऊसकाळ पुढें समीप आला ह्मणून बहुतेक लष्कर बरोबर घेऊन माघारां पुण्यास येऊं लागला. तेव्हां बाकी फौज बळवंतराव मेहेंदळ्याचे स्वाधीन करून उसकटा व बंगलोर व बाळापूर व कोल्हार इतके परगणे घ्यावयासाठीं तेथें ठेविली. त्यानंतर खर्पाच्या नवाबापासून बळवंतरायानें उसकटा घेतला, आणि अर्कटच्या नवाबापाशीं चौथ व सरदेशमुखी याबद्दल बहुत वादप्रतिवाद करून दोन लक्ष रुपये नगद व अडीच लक्ष मुलखांतून वसूल करून घ्यावे असा ठराव ठरविला. त्या अर्कटच्या नवाबास मद्रासचे इंग्रेज लोक अनुकूळ होते, त्यांनीं त्यास खंडणी न पडावी ह्मणून बळवंतराव यास सांगितलें कीं, तुह्माला फ्रांशिसांच्या* मुलखीं स्वारी करावयास हा उत्तम समय आहे. असें त्या इंग्रेजांचें सांगणें बळवंतरावानें न मानिल्यामुळें त्यानें जो ठराव केला होता तो पैका त्या नवाबास द्यावा लागला.

२ यानंतर खडापापाशीं खर्पाचा व करनाळचा या दोहों नवाबांनीं मिळून त्या मेहेंदळ्याशीं युद्धप्रसंग केला, परंतु ते जय न पावतां खर्पाचा नवाब मृत्यु पावला, आणि मराठ्यांनीं त्याची राजधानी लुटली, तथापि तत्पक्षी जे लोक होते त्यांनां युद्ध करून तो मुलूख मराठ्यांचे हातीं लागूं दिला नाहीं.

---

* फ्रांशीस व इंग्रेज यांचें त्या समयीं युद्ध लागलें होतें.

३ इतक्यांत म्हैसूरचे दरबारीं हैदरअली, जो पुढें मोठ्या योग्यतेस येणारा, त्याचे मसलतीनें त्या लोकांनीं पूर्वीच्या खंडणी पैकीं कांहीं नगद पैका देऊन बाकी ऐवजास मुलूख लावून दिला होता तो माघारा घेतला. त्यावरून पुण्यामध्यें पेशव्यानें सैन्य तयार करून गोपाळ हरीस त्याबरोबर देऊन तें भेदेदळवाचे कुमकेस पाठविलें, परंतु औरंगाबादेंत मुख्य प्रधान शानवाजखान होता त्यानें कांहीं मसलत करून बादशाहास कैदेंत ठेवून त्याचे जागीं त्याचा भाऊ स्थापावा व त्याचें सहाय्य करणारे फ्रांशीस लोक दक्षिणेंतून काढून द्यावे अशी योजना केली. त्या मसलतीस पेशवे मुळापासून अनुकूळ असतील म्हणून गोपाळ हरी श्रीरंगपट्टणास हैदरअलीवर जात होता, तो माघारा फिरवून औरंगाबादेकडे पाठविला. नंतर त्या नवाजखानानें योजिलेलें कृत्रिम शेवटास न जातां तो फ्रांशीस लोकांचे हातूनच मेला गेला. त्याचे जागीं बादशाहाचा भाऊ सलाबतजंग प्रधान केला. दुसरा भाऊ निजाम अली तो पळून गेला, आणि फ्रांशीस लोक यांचें बळ वाढलें. इतक्यांत ते फ्रांशीस यांचा कोणी नवा मुखत्यार आला त्यानें इंग्रेजांचें युद्ध संभाळावयास त्या फ्रांशिसांस बोलाविलें, तेव्हां तो बसी फौजेसहित स्वसंतोषें दौलताबाद किल्ला सोडून दक्षिणेंतून निघाला.. ते समयीं त्याशीं स्पर्धा करणारे हिंदू व इतर कोणी होते त्यांस मोठा चमत्कार व आनंद वाटला; आणि सलाबतजंग यास त्यांपासून उपयोग होई, तो त्याचा गेल्यामुळें तो फार अगो झाला.

४ ते वेळेत मराठे लोक पुण्यास चालिले असें औरंगाबादेकडचे वर्तमान असतां मुंबईच्या इंग्रेजांनीं सुरत घ्याव-

याची मसलत करून त्याप्रमाणें तयारी केली. त्या वेळेस पेशवा औरंगाबादेच्या कामांत गुंतल्यामुळें त्याला त्या इंग्रेजांचें निवारण करावयास अवकाश सांपडला नाहीं, परंतु त्यानें चातुर्येंकरून तें काम सिद्धीस जाऊं न दिलें. तो प्रकार असा, कल्याणचा सुभेदार शंकराजीपंत यास आज्ञा केली कीं, हालीं आह्माला रिकामपणा नाहीं, आह्मी या कामांतून मोकळे होऊं तोंपर्यंत तुह्मी इंग्रेजांस भुलथापी देऊन तसेंच राखावें. त्यावर त्यानें विनंती केली कीं, तें चालावयाचें नाहीं, कां कीं, ते लोक आपला अर्थ शेवटास नेतील. त्यावरून बाळाजी बाजीरावानें आपलें लश्कर कितीएक मजला पश्चिमेकडे चालविलें, आणि पुण्यामध्यें इंग्रेजांचा वकील कोणी हिंदू होता त्याकडून इंग्रेजांस असें कळविलें कीं, पेशवा लश्करसुद्धां मुंबईवर येतो. त्या वेळेस इंग्रेजांनीं दक्षिणी कारभार किमपि न जागल्यामुळें तें वर्तमान खरें मानून मुंबईच्या बंदोबस्तास लढाऊ गलबतें सिद्ध करून व कांहीं सुरतेस होतीं तींही आणवून मोठ्या तयारीनें पेशव्याची मार्गप्रतीक्षा करीत तेथेंच राहिले. अशा कारणानें त्या वेळेस तें काम न झालें, परंतु पुढें थोडकेसे महिने गेल्यावर त्यांनीं सुरत घेतली. त्या कामांत इंग्रेजांचे शिपाई व सरदार बहुत मेले गेले. याप्रमाणें सन् सत्राशें एकुणसाठांच्या चौथ्या महिन्याचे चवथे तारिखेस इंग्रेजांचे हातीं सुरत लागली.

५ पेशवा माघारां पुण्यास आल्यावर पर्जन्यकाळ गेल्यानंतर म्हैसुरकरानें खंडणीपैकीं ऐवजास लावून दिलेला मुलूख त्यानें माघारां घेतला होता तो घ्यावयाकारितां गोपाळ हरीस पाठविलें. त्यानें तें कार्य करून बंगलोरास घेरा

घातला. ते समयीं म्हैसूरच्या लश्कराचा मुख्य हैदरअली झाला होता त्यानें पहिल्या कराराप्रमाणें सोळा लक्ष रुपयांचें सोनें तोलून दिलें आणि सोळा लक्षांच्या हुंडीचिठ्या दिल्या. तेव्हां बाकी वसुलाविषयीं बहिवाटीस लावून दिलेला मुलूख सोडून मराठ्यांनीं त्याशीं सला केला.

यानंतर गोपाळ हरी तेथून निघाला तो मद्रासेस गेला, तेथें इंग्रेज होते त्यांसभोंवता वेढा घालून फ्रांशीस त्यांशीं युद्ध करीत होते, त्या दोघांपासून खंडणी घ्यावयाचा तो उद्योग करूं लागला, परंतु त्या उभयतांनीं त्याचा धिक्कार करून त्यास लावून दिलें. तो सूड उगवावयाकरितां फ्रांशिसांचे स्वाधीन त्रिपुटीचें देवस्थान होतें तें त्यानें घेतलें. तेथचे यात्रेंत पैका बहुत वसूल होत असे तो जमा करणार होता, परंतु त्याला पुण्याहून माघारें बोलावणें गेलें तेव्हां तेथें थोडकेसे लोक ठेवून तो तेथून निघाला. नंतर अर्काटच्या नवाबानें ते लोक तेथून काढून दिले.

फ्रांशीस लोक दक्षिणेंतून गेल्यावर सलाबतजंगाचा भाऊ निजामअली पदवीस चढूं लागला. त्यास पेशवा अनुकूळ होता. याशिवाय निजाम उल्मुल्खाशीं आणि फ्रांशिसांशीं पहिलाच द्वेष असे, त्या निजामाचा पुत्र ह्मणून इंग्रेज लोकही त्याची कृपा संपादन करावयास इच्छीत होते. नंतर त्या निजाम अलीला समजलें कीं, सलाबतजंग हैदराबाद सोडून इंग्रेज व फ्रांशीस हे दोघे लढतात तिकडे आपण फ्रांशिसांचे कुमकेस चालिला, तेव्हां तो निजामअली आधीं औरंगाबाद घेऊन पुढें हैदराबादेस जाऊं लागला, तेव्हां सलाबतजंग माघारा आपल्या ठिकाणीं आला. नंतर निजामअलीस प्रधानकी प्राप्त झाली,

आणि सलाबतजंग आपलें पहिलें ठिकाण आंदोणी एथें गेला.

६ पुण्यामध्यें मुख्यत्वें कारभार सदाशिवराव भाऊ करीत होता. त्याचा कारभारी रामचंद्रबाबा शेणवी तो पूर्वी चार पांच वर्षें मेला होता. त्याचें द्रव्य पुष्कळ होतें तें त्यानें आपल्या भावाजवळ दिलें असे. त्यांतला तिसरा वांटा त्या भावानें धर्मकृत्यास लाविला, आणि उरले जे दोन वांटे त्यांतून एक रामचंद्रबाबाच्या पुत्रास दिला आणि एक आपण घेतला.

सदाशिवराव मोठा लोभी आणि उतावळा होता, परंतु सावध व चतुर असे, व स्वभावेंकरून अहंकारी आणि कांहींसा निर्दय असे, तथापि तो सुबुद्धीचा आणि स्वकीयांविषयीं सुशील होता. तो लोकांपासून पैका खाऊन कामें करी हा एक त्यास मोठा दोष होता. कां कीं, सरकारचा जो चाकर त्यानें चांगलेंही काम करून मध्यें कांहीं खाऊं नये; परंतु मराठ्यांमध्यें कारभाऱ्यानें चांगल्या कामांत पैका खाल्ला असतां तो दोष मानीत नाहींत, ही चाल सर्वथा अनुचित होय. असें आहे कीं, जो उत्तम कामें करून द्रव्य खाईल तो समय विशेषीं लोभेंकरून वाईट कामही करील.

७ रघुनाथराव हिंदुस्थानांतून आल्यावर तो व सदाशिवराव यांमध्यें युद्धाचें साहित्य व सैन्याचा खर्च यासंबंधें कांहीं भांडण लागलें. कां कीं, तो सरकार खजिन्यास कांहीं द्रव्य न आणितां कर्ज घेऊन माघारा आला. त्या कलहांत रघुनाथराव कोपेंकरून बोलिला कीं, एवढें चातुर्य तुह्मांमध्यें असेल तर दुसरे स्वारीस तुह्मीच जा. त्या दिव-

सापासून तो कलह वाढतां वाढतां त्या कुळांतही दोन फळ्या होऊन त्या गोष्टी लोकांत प्रसिद्धीस येऊं लागल्या. शेवटीं ज्यास पेशवा चाकरीस ठेवीत होता ते समयीं हा माणूस योग्य नव्हे असें सदाशिवरावानें ह्मटलें होतें, तो मुजफरखान याचा कोणी शिपाई, संगमावर सदाशिवराव भाऊ आपल्या कचेरीच्या डेऱ्यांत बसला होता तेथें हळूच त्याच्या जवळ जाऊन, एकाएकीं खंजीर काढून त्यास मारूं लागला. तों त्याचा कोणी माणूस जवळ होता त्यानें हात धरून पलीकडे सारला, त्यायोगें त्या सदाशिवरावाचें शरीर वांचलें, कांहींसें पाठीस मात्र तें शस्त्र लागलें. तेव्हां तो मारेकरी धरून त्यास मारहाण करून पुसतांच तो कबूल झाला कीं, मला मुजफरखानानें सांगितलें, त्यावरून मुजफरखानास आणून विचारिलें, ते समयीं तो किमपि नाकबूल न जातां हें मीं केलें असें ह्मणाला. मग तो मारेकरी व तो मुजफरखान या दोघांस तेथून बाहेर काढून ठार मारिलें. ते वेळेस कोणीएक परभू त्या मुजफरखानाचा चाकर होता त्याजकडेही या प्रकरणीं कांहीं अन्याय लागू झाला, त्यावरून त्याला किल्ल्यावर टाकिलें, त्यापुढें त्याचें कांहीं वर्तमान प्रसिद्धीस आलें नाहीं. यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं, कां कीं, मराठे लोक यांची पूर्वापार चाल अशीच आहे कीं, जो सरकारचा अपराधी तो एकदा किल्ल्यावर टाकिला ह्मणजे पुनः त्याचें कांहीं वर्तमान दुसऱ्यास कळत नाहीं.

८ मग पेशव्याचे दरबारीं असा नेम ठरला कीं, रघुनाथरावानें पुण्यांत राहून मुलखी कामें करावीं, आणि सदाशिवरावानें स्वारीस जावें. नंतर सदाशिवराव लश्करसहित उत्तरेकडे जावयास सिद्ध झाला, ते समयीं असें वर्तमान

आलें कीं, पूर्वी सदाशिवरावानें कपटेंकरून आमेदनगर घ्यावयाची मसलत केली होती त्याप्रमाणें मोंगलाच्या किल्लेदारानें लांच खाऊन तो जागा सदाशिवरावाच्या कारकुनाचे स्वाधीन केला. हें वर्तमान सलाबतजंग व निजामअली यांस कळलें, तेव्हां ते फार क्रुद्ध होऊन पेशव्याशीं युद्ध करावें असें मनावर घेते झाले, परंतु ते समयीं त्यांजपाशीं युद्धाजोगा बंदोबस्त नीट नव्हता; तथापि तें नगर निजामशाही बादशाहींतली पुरातन राजधानी, आणि महाप्रयासेंकरून आपल्या हातास आलेली, ती व्यर्थ गेली हा मोठा अपमान जाणून निश्चय केला कीं, याच समयीं विलंब न करितां युद्धास जावें. ते वेळेस जे लोक मिळाले ते लागलेच पुढें रवाना केले; त्यांजबरोबर मोठ्या मोठ्या तोफाही चालत्या केल्या. ते लोक बेदरावरून धारूरास जाऊन पोंहचल्यावर मागून सलाबतजंग व निजामअली हे दोघे सात हजार फौज बरोबर घेऊन जात होते, ते समयीं सदाशिवराव यानें भीमातिरीं जाऊन बहादूरगड घेतला होता, इतक्यांत त्यास हे दोघे भाऊ थोडकें सैन्य बरोबर घेऊन जाताहेत असें वर्तमान कळलें, तेव्हां त्यानें त्यांस मधूनच धरून न्यावयाकरितां आपली एक फौजेची टोळी पाठविली. ते वेळेस त्या दोघां भावांनीं मोठी त्वरा करून आपल्या थोरल्या फौजेंत जाऊन मिळावें तें न करितां ते उदगीर येथें ठाणें धरून राहिले. तेथें सदाशिवरावाचे बिनीवाले पुढें येऊन पोंहचले, त्यांशीं त्या दोघां भावांनीं लढाई करून आपली दारू व गोळी उगीच खरचली. ते बिनीवाले तर मागून सदाशिवराव येऊन पोंहचावा ह्मणून कालक्रमणार्थ हलकें हलकें युद्ध करीत होते. मग सदाशिवराव ये-

ऊन पोंहचला, त्याजबरोबर चाळीस हजार स्वार होते, व इभ्राहिमखान* नामें गार्दी पलटणी लोकांचा सरदार होता, त्याजवळ कवाईत शिकविलेले लोक ५००० होते, त्यांस गारदी ह्मणत, तोही येऊन पोहंचला. त्या समयीं ते दोघे भाऊ समजले कीं, आह्मी ठाणें धरून राहिलों हें ठीक झालें नाहीं. मग निजामअली तह करावयास सिद्ध झाला. परंतु सदाशिवराव ऐकेना. तेव्हां त्या दोघां भावांनीं मोठ्या निकरानें इभ्राहिमाच्या पलटणावर हल्ला केला, आणि त्याचीं अकरा निशाणें घेतलीं. ते समयीं ते पलटणी लोक फार नाश पावले, आणि बहुतेक मेले. तथापि त्या जयाचें फळ त्यांनीं फार वेळ न भोगिलें; कां कीं, इतकें होत आहे तों मराठ्यांची मोठी एक टोळी येऊन तिनें त्यांचे मोंगल सुमारें तीन हजार मारिले. असें झाल्यावर निजामअलीनें आपलें अधिकाराचें मोर्तब सदाशिवरावाकडे पाठविलें. त्यांत अर्थ असा कीं, आतां तुमच्या चित्तास येईल तें करावें. तेव्हां सदाशिवरावानें तह केला तो असा कीं, दौलताबाद व शिवनेरी व अशीरगड व विजापूर इतकें मराठ्यांकडे असावें; याशिवाय मराठ्यांनीं आमेदनगर जें घेतलें त्याविषयीं मोंगलांनीं वाद करूंच नये, याखेरीज विजापूर परगण्यांतील हिसा व बेदरचा कांहीं भाग व औरंगाबाद शहरानजीक तो प्रांत हरसोल व शीता-

* इभ्राहिमखान फरांशिसांचे हाताखालीं शिकलेला आणि मुजफरखान याचा तो नातलग होता; तो पूर्वी सलाबतजंग व निजामअली यांचें वांकडें पडलें त्या समयीं निजामअली जवळ होता, मग ते दोघे एक झाल्यावर निजामअलीनें त्यांस निरोप दिला. त्या समयीं त्या इभ्राहिमखानाला सदाशिवरावानें आपल्या चाकरीस ठेविलें.

राशिवाय इतकें मराठ्यांच्या स्वाधीन असावें. याप्रमाणें तह होऊन जितका मुलूख मराठ्यांचे स्वाधीन झाला तितक्याचें उत्पन्न वर्षास बासष्ट लक्ष रुपये होत असे. त्यांतून एके-चाळीस लक्ष रुपयांचा मुलूख पेशव्यानें आपल्या लष्करी सरदारांस जहागीर करून देऊन त्याबद्दल फौजेसुद्धां चाकरी करावी असें कबूल करून घेतलें. त्यांची अशी चाल होती कीं, आपणांस मुलूख मिळाला असतां त्यांतील कांहीं विभाग आपल्या सरदारांस असावा. यांत अर्थ इतका कीं, तो सरदार आपली चाकरी संभाळून मुलखाचा बंदोबस्त चांगला ठेवील आणि सावध असेल.

याप्रमाणें तह झाल्यावर दक्षिणेंत मुसलमानांचा विभाग होता तो त्यांच्या मुलखापासून बहुत दूर आणि त्या सभोंवता मराठ्यांचा मुलूख, त्यावरून असें दिसूं लागलें कीं, तो विभाग कांहीं उशीर न लागतां मराठ्यांचे हातीं जाईल. आणि तो सारा मुलूख एकत्र झाल्यानें पूर्वीं शेंकडों वर्षें दुसऱ्याचे आज्ञेंत वागलेले जे ब्राह्मण लोक ते स्वतंत्रपणें वागतील, असाहि अर्थ दिसूं लागला.

असें मराठ्यांचें प्राबल्य झाल्यानें प्रजेस सुख किंवा स्वस्थता झाली नाहीं. कां कीं, जेथें जेथें त्यांची सत्ता होई तेथें तेथें लूट व जुलूम व नाश हीं तीनहीं व्हावयाचींच. ते लोक धर्मेंकरून प्रजापालन करावयाचा अर्थ मनास आणीतच नसत. अशा अनर्थांत रयतेस सुख कोठून, परंतु जे लोक लष्कराशीं संबंध न ठेवितां शेतेंकरून आपल्या नीतीनें वागतात, ते जें मिळेल तें खाऊन सुखी असतात, आणि ते आपापल्यांत एकमेकांविषयीं प्रीतियुक्त असून परस्परें विश्वास ठेवितात, ते लोक आपल्या खेरीज दुस-

त्यांशीं व्यवहार करूं लागले असतां दुसरे लोक त्यांच्या रीतीसारिखे न चालिले तर ते त्यांस दूषण ठेवीत नाहींत.

बाळाजी बाजीराव आपल्या भावाच्या उद्योगेंकरून इच्छे-सारिखा जय पावला असतां हिंदुस्थानांतून पराजयसूचक कांहीं वर्तमान आलें, तें पुढचे भागीं विदित होईल.

भाग एकुणिसावा.

संन् सत्राशें साठांपासून संन् सत्राशें एकसष्टपर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

१ संन् सत्राशें चौपन्नांत दिल्लीमध्यें शाबूदीन यानें कृत्रिमेंकरून दुसरा अलमगीर नामें नवा तक्ताधिपति केला, त्यास दिल्लींत ठेवून त्याचा पुत्र अलीगौर नामें होता त्यास बरोबर घेऊन तो मुलतान व लाहोर यांजकडे गेला, त्याच्या मनांत होतें कीं, आफगाणांचा बादशाह आमेदशाह अबदाली यानें हे दोन्ही प्रांत आमचे घेतले आहेत ते माघारे घ्यावे. ते अबदालीनें घेतले ते समयीं तेथें दिल्लीच्या बादशाहाचा ठेवणाईत मीरमनू नामें होता त्यानें तर ते दोन्ही प्रांत पहिल्यानें रक्षिले, मग त्याचा उपाय चालेनासा झाला, तेव्हां तो त्या आमेदशाह अबदालीचीच चाकरी स्वीकारून त्याकडून ते प्रांत आपणाकडेसच घेऊन त्याच ठिकाणीं राहिला. पुढें तो मेल्यावर त्याचा पुत्र लहान होता ह्मणून अबदालीनें ते प्रांत मीरमनूचे स्त्रीचे स्वाधीन ठेविले. मग तिचें स्वामित्व झाल्यावर त्या प्रांतांची फार अव्यवस्था होऊन तेथचे रयत लोक निर्धन झाले. तेव्हां त्यांतील कित्येक लोक ते प्रांत टाकून दूर जाऊन शीख लोकांच्या मंडळांत

मिळाले. त्या समयीं त्या बाईला तिचाच कोणीएक सरदार यानें कैद करून तिनें आपणास निमें राज्य द्यावें असा करार करून घेऊन सोडलें, आणि त्याप्रमाणें केलें. हें वर्तमान शाबूदिनाला समजलें तेव्हां तो तें राज्य घ्यावयास हा उत्तम समय आहे असें जाणून त्या प्रांताकडे चालिला. तो तेथें जाऊन पोंचतांच त्यानें तेथें एक फितुरी माणूस याची मैत्री केली. अबदालीची स्वारी त्या मुलखीं प्रथम होण्याचें कारण तोच मनुष्य, त्याचें नांव आदीनाबेगो, त्याशीं स्नेह करून ती मीरमनूची स्त्री धरून दिल्लीस पाठविली, आणि तो आदीनाबेगो तेथचा सुभेदार केला.

हें वर्तमान त्या आमेदशाह अबदालीला कळतांच तो फार क्रुद्ध होऊन मोठें सैन्य बरोबर घेऊन निघाला, तो अटकनदी उतरून निर्भयपणें दिल्लीस पोंहचला. तेथील मुख्य वजीर मीरशाबूदीन यानें आपली गरीबाई दाखवून त्याचें बहुत आर्जव केलें ह्मणून त्या आमेदशाहानें क्षमा केली, परंतु त्यानें तें शहर लुटून फार नाश केला आणि मथुरा शहरचीहि तीच दशा केली. पुढें आग्रे शहर याचीही तीच वाट झाली असती, परंतु त्या आफगाणांच्या लश्करांत असा रोग उत्पन्न झाला कीं, त्या आबदालीला तें वारें बदलावयाकरितां आपल्या काबुल प्रांतीं जावें लागलें. ते समयीं त्या आमेदशाह अबदाली बादशाहानें आपला पुत्र तिमोरशा तोच, मुलतान व लाहोर यांसुद्धां पंजाब मुलखाच्या अधिकारावर, आपला हस्तक करून पाठविला; आणि दिल्लीमध्यें कोणी मोठ्या योग्यतेस आलेला रोहिला नजीबआदवला नामें होता त्यास मीरउल्उमरा पद देऊन मीरबक्षाची जागा दिली. तें शाबूदिनाचे मनास ठीक वाटलें

नाहीं. याजकरितां अबदाली गेल्यावर त्यास पदच्युत करून तें पद आपला कोणी इष्ट यास द्यावें अशी इच्छा शाबुदिनानें धरिली, परंतु अलमगीर बादशाह त्यास अनुकूळ होता, आणि दिल्ली शहर त्या दोघांचे स्वाधीन असे; ह्मणून शाबुदिनानें आपला अर्थ शेवटास न्यावयासाठीं असा निश्चय केला कीं, आधीं दिल्ली शहर आपण घ्यावें. इतकें होतें तों रघुनाथराव संन् सत्राशें छप्पन्नांचे समाप्तीस माळव्यांत गेला होता, त्याशीं त्यानें कांहीं बोलणें लावून त्यास आणून दिल्ली घेतली, आणि अलमगीर बादशाहही आपल्या स्वाधीन ठेविला. मग तो अबदालीचा ठेवणाईत नजीब आदवला यास होळकर याच्या आश्रयानें जीव संरक्षणाकरितां पळून जावें लागलें.

२ यानंतर रघुनाथराव कितीएक दिवस दिल्लीजवळ डेरे देऊन राहिला होता, तों लाहोरीं आदीनाबेगानें आज्ञेंत कांहीं अंतर केल्यामुळें तें लाहोर ठिकाण सोडून तो तेथून जवळच्याच डोंगरीं जाऊन राहिला. तेथें राहून ज्यांस पहिले योगाभ्यासावाचून दुसरें कांहीं ठाऊक नव्हतें असे जे शीख लोक त्यांस युद्धकर्मांत कुशळ करून मग आपणास धरावयाकरितां आले जे अबदालीचे लोक त्यांस मागें हटवून रघुनाथराव यास निरोप पाठविला कीं, या समयीं तूं माझें साहाय्य कर आणि हा सारा मुलूख घे. त्यावरून तो संतोषानें तात्काळ तिकडे गेला. मग अबदालीचे जे मुख्य होते ते सर्व जिंकून मोठा जयवंत होत्साता लाहोरांत शिरला. असें संन् सत्राशें अठ्ठावन्नांत झालें. त्या काळीं रघुनाथराव त्या आदीनाबेगास मुलतान व लाहोर यांचा सर सुभेदार करून त्याच्या मदतीस कितीएक मराठे लोक

ठेवून आपण तेथून निघून पुण्यास आला. त्यानें हिंदुस्थान सोडिल्याचे पूर्वी दिल्लीजवळ जनकोजी नामें जयापा शिंद्याचा पुत्र याजपाशीं कांहीं लश्कर समयविशेषीं लाहोरच्या लोकांस कुमक करावयास व रजपुतांपासून खंडणी घ्यावयास ठेविलें. माळव्याच्या बंदोबस्तास मल्हारराव होळकर व दत्तोजीशिंदा यांस ठेविलें. तो रघुनाथराव सर्वत्र जय पावला. त्यानें आपणास व मराठ्यांस मोठी योग्यता संपादिली, परंतु त्याजवळ ऐवज किमपि नव्हता, ऐशीं लाख रुपये कर्ज होतें त्यावरून त्याशीं आणि सदाशिवरावाशीं भांडण लागलें.

३ यानंतर जोतपुरचा राजा आभीशिंग मेला, तेव्हां त्याचे दोघे पुत्र रामशिंग व बेजीशिंग, तक्तासाठीं भांडूं लागले, तेव्हां रामशिंगानें पेशवा सहाय केला. त्यानें राणोजीशिंदा,* जो पूर्वी बाजीरावाचे वेळेस मोठा विख्यात झाला होता, त्याचा पुत्र जयापाशिंदा त्यास आज्ञा केली कीं, रामशिंगास मदत करून त्यांचा कलह तोडावा. मग त्या जयापाशिंद्याच्या आश्रयानें तो रामशिंग असें करिता झाला कीं, नागोर किल्ल्यांत आपला भाऊ असतां त्या किल्ल्यास घेरा घातला. ते समयीं त्या बेजीशिंगानें, त्याचा बाप आभीशिंग यानें पिलाजी गाइकवाड जसा घातानें मारिला तसाच आपला भाऊ रामशिंग मारेकरी घालून मारविला.

* राणोजीशिंदा शाहू महाराज मेल्यावर पुढें थोडक्या आवकाशानें मेला; त्याचे तीन पुत्र, एक जयापा, एक दत्ताजी, एक जोतिबा; हे तिघे आणि दोघे दासीपुत्र, एक तुकोजी, व एक महादजी. तुकोजी तो असतांच मेला होता.

त्यावर जयापाचें लश्कर मागें हटलें, परंतु पुढें. रघुनाथरावानें अजमीर घेऊन जोतपुरची खंडणी ठरविली.

रघुनाथरावानें हिंदुस्थान सोडिलें ते समयीं तेथें दत्ताजी व महादाजी शिंदे ठेविले, त्यांस शाबुदिनानें रोहिले जिकावयास योजिलें. त्यांना प्रथम नजीबआदवला जिकावा लागला. तो आपणावर एवढें मोठें सैन्य आलेंसें पाहून आपल्या रोहिल्यांसहित गंगेच्या कांठीं ठाणें धरून राहिला आणि त्यानें अयोध्येचा नवाब सुजाउदवला यास आपल्या कुमकेस बोलाविलें. त्याचें व रोहिले यांचें पूर्वींपासून वैमनस्य होतें, परंतु मराठ्यांचें प्राबल्य त्या उभयतांस सारखेंच बाधक असें समजून त्यानें त्यास सहाय्य मागितलें. तो त्यास साहाय होऊन समीप आल्यावर, दत्ताजी शिंद्यानें, बुंदेलखंडचा सुभेदार पेशव्यांचा ठेवणाईत गोविंदपंत बुंदेला, यास सांगितलें कीं, रोहिल्यांचे मुलखीं जाऊन त्या मुलखाचा अगदीं नाश करावा. त्यावरून तो त्या मुलखीं जाऊन तत्काळ त्यानें गंगेच्या पूर्वेकडचे त्यांचे मुलूख लुटले; व दुवाब नामें एक त्यांचा मुलूख होता तोही लुटून उद्ध्वस्त केला. ते वेळेस तेथच्या मुख्याला तेथून जाऊन कमाऊ नामें डोंगर आहे त्याचा आश्रय करावा लागला; परंतु त्या समयीं सुजाउदवला यानें गोविंदपंताचें लश्कर जवळ नेटलें असें पाहून आपल्या लश्कराची गोसावी लोकांची मोठी टोळी पाठवून त्याचा अगदीं मोड केला, आणि त्यास गंगेचे पार घालविलें.

त्या वेळेस दत्ताजीला असें वर्तमान समजलें कीं, आमेदशाह अवदाली मोठें सैन्य घेऊन मुलतान व लाहोर माघारें घ्यावयास येतो, त्यावरून त्यानें त्या रोहिल्यांशीं तह

केला आणि आपण लाहोरचे मराठे यांची मदत कराव यास निघाला.

४ असें रोहिले व मराठे व अयोध्येचा नवाब यांचें वर्तमान असतां दिल्लीमध्यें शाबुदीन यानें अलमगीर बादशाह व आपला सोयरा इंतिजामआदवला व हल्लीं दिल्लीवर येतो आहे जो आमेदशाह अबदाली तो हे तिघे एकमत आहेत असें लोकांस विदित करून तो बादशाह व आपला सोयरा या दोघांस मारून टाकिलें आणि त्या बादशाहाचे जागीं औरंगजेबाच्या कनिष्ठ पुत्राचा पुत्र याचें शहाजहान असें नांव ठेवून तो तक्ताधिपत्ति केला. एवढें दुष्कर्म करून मग मराठे व अबदाली यांच्या युद्धांत कोण जय पावेल तें पाहावयाकरितां जाटांचा राजा सुरजमल्ल यास तो शरण गेला आणि त्याच्या आश्रयानें राहिला.

५ तिकडे लाहोरामध्यें रघुनाथरावाचे मराठे लोक होते त्यांस होळकर व दत्ताजीशिंदा यांचा कुमक येऊन पोंहचल्याचे अगोदरच त्या आमेदशाह अबदालीनें त्यांचा पराभव करून हटविलें, आणि आपल्या लश्कराची बिनी त्यांचे पाठीस लाविली होती. मग दत्ताजीशिंदे व मल्हारराव होळकर आपल्या मराठ्यांचा कुमकेस येऊन पोंचले, आणि तेथें सुमार पाहूं लागले तों आपली दोघांची फौज तीस हजार, आणि ते अबदालीचे बिनीवाले पाठीस लागून आले त्यांचा मोठा जमाव असें समजून मागें हटले. ते यमुनेच्या पश्चिम कांठीं चालतांना त्यांचें लक्ष आपल्या समुरच्या बिनीवाल्यांकडेसच असतां दिल्लीजवळ आमेदशाह अबदाली यानें यमुना उतरून एकाएकीं दत्ताजीशिंद्याच्या लश्करावर पडून त्या सैन्याचे दोन हिसे मारून

टाकिले, बाकी एक हिसा उरला तो पळून गेला. . त्या युद्धांत दत्ताजीशिंदा व त्याचा भाऊ जोतीबा हे दोघे मारले गेले.

असें ऐकतांच होळकर आपल्या सेनेसहित लवकर लवकर मागें हटूं लागला तो यमुनेच्या पूर्वेकडे शिखंद्र शहर आहे तेथें पोंहचल्यावर तें स्थळ निर्भय असें समजून राहिला. तथापि त्या ठिकाणींही आफगाणांची एक टोळी आपलें मोठें सैन्य सोडून त्याचे पाठीस लागत फार लांबून आली ती एकाएकीं त्यावर पडली, आणि त्याचा बहुत नाश केला.

६ मागल्या भागीं लिहिलें कीं, पेशव्यास पराजयसूचक कांहीं वर्तमान समजलें तें पुढचे भागीं लिहिलें जाईल. तो प्रकार हा—हें वर्तमान, पेशवा हैदराबादसंबंधें मोठा लाभ मिळवून संतोषेंकरून सदाशिवरावासहवर्तमान मांजरा नदीच्या तिरीं डेरा देऊन राहिला होता, तेथें त्यास समजलें. तेव्हां सदाशिवराव नुकता जय पावला होता त्यामुळें तो अत्यंत आनंदानें आणि गर्वानें युक्त होत्साता बोलिला कीं, मी व विश्वासराव यांस या समयीं हिंदुस्थानांत नेमलें असतां आह्मी गेलेलें यश पुनः मिळवून आफगाण लोकांस अटकेचे पार घालवून देऊं, असें ह्मणतांच पेशव्यानें त्यांस आज्ञा दिली, तेव्हां सैन्य तयार होऊं लागलें. ते समयीं लोकांस असें वाटलें कीं, हे मोठा जय मिळवितील, परंतु ते असें न समजले कीं, हा एवढा मोठा लढाऊ होऊन चालिला पण यास युद्धाचें कौशल्य किमपि नाहीं; अनायासें जो जय प्राप्त झाला तितक्यानेंच तो गर्वास चढला. त्या सदाशिवरावास एकाएकीं मोठी पदवी प्राप्त

होऊन यश आलें. जर लहान कार्यें करून त्याचा पराजय झाला असता तर तो पुढें सावधपणानें वागता. तस्मात् एकाएकीं मोठ्या पदास चढला जो मनुष्य त्याचें जें अज्ञान तें त्याची सेना व राज्य यांस परम अपायकारक झाल्यावांचून नष्ट होत नाहीं.

७ सदाशिवराव व विश्वासराव यांजबरोबर हिंदुस्थानांत सरदार व फौज गेली तो प्रकार असा. निवडक घोडेस्वार मराठे वीस हजार, व कवाईत शिकविलेले पायदळ गार्दी-लोक इभ्राहिमखान गार्दी याचे व तोफखान्याचे मिळून दहा हजार, यांखेरीज ते चंबळा नदीचे कांठीं पोंहचले नाहींत तों बाळाजी बाजीरावाचे आज्ञेनें मल्हारराव होळकर व जनकोजीशिंदा व दमाजी गाइकवाड व यशवंतराव पवार व आपाजीराव आठवले व अंताजी माणकेश्वर व गोविंदपंत बुंदेले वगैरे सरदार आपआपली सेना घेऊन त्यांस मिळाले; याशिवाय बहुतेक रजपूत राजांनीं आपआपल्या स्वारांची एक एक टोळी पाठविली; याखेरीज पेंढारी पुष्कळ होते.

सदाशिवरावाबरोबरचे जे सरदार होते त्यांत बळवंतराव गणपत मेहेंदळे व समशेर बहादर व नारोशंकर व विठ्ठल शिवदेव विंचुरकर व त्रिंबक सदाशिव पुरंदरे व कितीएक मराठे कुळांतील मोठे मोठे मानकरी लोक होते; आणि होळकराच्या स्नेहास्तव जाटांचा राजा सुरजमल्ल तो तीस हजार सैन्यासहित येऊन मिळाला. ते समयीं सदाशिव भाऊच्या लश्कराचा सरंजाम असा थाटाचा केला होता कीं, जसा पूर्वी औरंगजेबानें केला त्याप्रमाणें कांहींसा

असे. त्यापूर्वी मराठे तसा सरंजाम कधीं घेत नव्हते, कामापुरता मात्र घेत.

८ तें लश्कर पुढें चालतें झालें असतां युद्धाविषयीं परम कुशळ असा सुरजमल्ल यानें जाणलें कीं, भाऊचे स्वाधीन मोठमोठ्या तोफा फार व पायदळ बहुत आणि बुणगेंही पुष्कळ यामुळें स्वारांस त्याबरोबर राहावें लागेल, आणि युद्धांत त्यांस अडचण पडेल, ह्मणून त्यानें अशी मसलत केली कीं, मोठ्या मोठ्या तोफा व बुणगें एखाद्या किल्ल्याच्या आश्रयानें ठेवावें, आणि आपले व भाऊचे स्वार मिळून पुढें जाऊन त्या अबदालीच्या लश्कराचे आसमंतात् उपद्रव करून त्याच्या धान्यादि साहित्याचा नाश करावा, तेणेंकरून तो आपल्या आपणच मागें हटेल. या मसलतीस होळकरही मिळाला होता, परंतु सदाशिवरावाचा स्नेही रामचंद्रबाबा शेणवी त्याचें व होळकर याचें वैमनस्य होतें ह्मणून त्या होळकराची सदाशिवरावावर प्रीति नव्हती, यास्तव त्या होळकराची मसलत सदाशिवरावास आवडेना, आणि जाटाचें व होळकरांचें इष्टत्व होतें त्यावरून त्या सुरजमलाविषयींही भाऊच्या मनांतून कांहींशी अप्रीति झाली. अणखी त्यानें कवाईत शिकविलेले पलटणी लोक फ्रांशीस लोकांस बहुत उपयोगीं पडलेले पाहिले होते, या सर्व कारणांनीं हट्टास पेटून होळकर आणि जाट यांची अत्यंत हितावह अशी जी मसलत ती न घेतां तो स्वबुद्धीनें वागूं लागला. मग त्यानें त्या लश्करासहित पुढें जाऊन प्रथम तोफांचे मोर्चे लावून दिल्ली घेतली. नंतर पुढें जावें परंतु यमुनेला पाणी बहुत आलें होतें तेणेंकरून पलीकडे जाण्याची सोय नाहींशी झाली, ह्मणून तेथेंच डेरा देऊन राहिला. त्या

वेळेस त्याच्या मनांत आलें कीं, विश्वासराव यांस दिल्लीचा बादशाह करून सुजाउदवला यास त्याची वजिरी द्यावी, परंतु त्या समयीं तें काम कांहीं निमित्तेंकरून राहिलें.

यानंतर त्या भाऊसाहेबाचें लश्कर बेसुमार व बुणगेंही पुष्कळ यामुळें थोडक्याच दिवसांनीं दिल्लीच्या आसमंतात् धान्यादिकांचा तोटा पडूं लागला; आणि भाऊपाशीं द्रव्याचा तोटा पडेल असा सुमार झाला. त्यानें आपल्याबरोबर दक्षिणेंतून येते समयीं दोन कोटि रुपये आणिले होते; याशिवाय होळकर व शिंदे व गोविंदपंत व रजपूत यांजवळ तीन कोटि रुपये होते; तथापि भाऊस वाटलें कीं, खर्चास तोटा पडेल, याकरितां त्याच्या मनांत आलें कीं, बादशाह याचा दिवाणखाना सोन्यारुप्यानें मढविलेला आहे तो मोडून द्रव्य करावें. त्यावरून होळकर व सुरजमल यांस फार वाईट वाटून त्यांनीं आग्रहानें विनंती केली कीं, हें आचरण केवळ अयोग्य आणि नाशकारक होय, असें बहुतप्रकारें सांगितलें तरी तो ऐकेना. मग त्यानें ती सर्व शोभा नष्ट करून सोनें रुपें जवाहीर काढून घेतलें तरी त्यास फार लाभ न झाला, सारे सत्रा लक्ष रुपये उत्पन्न झाले. त्या भाऊच्या अशा दुष्ट आचरणानें तो सुरजमल आपलें लश्कर घेऊन तेथून निघून चालिला. त्यानंतर त्या लश्करचे रजपूत लोक यांचे मोंगलांच्या लश्करांत कोणी स्नेही होते तेही त्यांच्या बोलण्यावरून तें लश्कर सोडून निघून गेले.

इतक्यांत आमेदशाह अबदाली लश्करसुद्धां गंगेचे कांठीं येऊन अनूप शहरासमूर डेरे देऊन उतरला. तो तेथें असतां त्यानें सुजाउदवला आपणाकडे करून घेतला.

९ मग पर्जन्यकाळ कांहींसा शांत झाल्यांवर त्या सदाशिवरावानें अलंनगीर नामें दिल्लीचा बादशाह तो ते समयीं तेथें नसतां त्याचा पुत्र मीरजवानखान यास तक्ताधिपती करून सुजाउदवला* त्याचा वजीर असें लोकांस विदित केलें. त्यानंतर नारोशंकरास दिल्लीच्या किल्ल्यांत ठेवून आपण लश्करासहित गंजपुरा नामें कोणीएक कोट आहे तिकडे गेला. त्यामध्यें पुष्कळ शिपाई लोक व सामान यथास्थित होतें, त्यास तोफा लावून तो कोट पाडून तें स्थान घेतलें. इतक्यांत आमेदशाह त्या ठिकाणच्या लोकांचीं कुमक करावी, ह्मणून फार उत्सुक झाला, परंतु यमुनेस उतार अगदीं नव्हता ह्मणून निरुपाय झाला, तथापि तो लश्करसहित यमुनेच्या कांठाजवळ जाऊन राहिला. तेथें तह करावयाचें निमित्त करून त्यानें भाऊला बहुत भुलथापी दिल्या. नंतर दिल्लीपासून दाहा कोसांवर एक यमुनेंत उतार शोधून काढिला, आणि आपलें लश्कर बहुतेक यमुनेच्या पार उतरून लाविलें. त्या समयीं कोणी तें वर्तमान भाऊस कळविलें, परंतु त्याचें लश्कर बहुतेक उतरून येई तोंपर्यंत तें भाऊ सत्य मानीना. शेवटीं संन् सत्राशें साठांचा महिना दाहावा अकटोबर याचे पंचविसावे तारिखेस ते सर्व मुसलमान लोक यमुनेच्या आलीकडे आले.

मग दुसरे दिवशीं प्रातःकाळीं त्या दोहीं लश्करांच्या बिबाल्यांचा मोठा युद्धप्रसंग झाला. त्यांत दोघेही आपआपला जय झाला असें ह्मणत होते, परंतु ते दोन्ही पक्ष

* सुजाउदवला ते वेळेस आमेदशाह अबदाली याचा पक्षपाती झाला असतांहि तो त्या युद्धांत पहिल्यापासून तहाचें द्वार झाला होता, ह्मणून त्याची प्रीति संपादन करावयासाठीं सदाशिवराव उद्योग करीत असे.

सामानचे असत. ते समयीं मराठ्यांच्या लश्करांत मसलत झाली कीं, उद्यां मुसलमान लोकांवर एकाएकीं हल्ला करावा, परंतु होळकर ह्मणे कीं, हें ठीक नव्हे, प्रथम त्यांस अनेक प्रकारें उपद्रव करून त्यांस धान्यादिकांचा तोटा पाडावा. या मसलतीस तात्काळ इभ्राहिमखान गार्दी अमान्य होऊन बोलला कीं, ही तुमची मसलत माझें पायदळ व तोफा शत्रूचे हातीं शीघ्र सांपडावयास कारण होईल अशीच आहे. यास्तव जो कोणी या मसलतीस मान्य होईल त्यावर मी तोफांचा भडिमार करीन, असें त्या इभ्राहिमखानाचें बोलणें होतांच तो व होळकर यांचें वितुष्ट मोठें पडलें; तें महाप्रयासानें मिटविलें. तोंपर्यंत मराठ्यांचें लश्कर मागें हटत हटत पानपतपर्यंत गेलें. तेथें इभ्राहिमखानाचे मसलतीनें सदाशिवराव भाऊ यानें आपल्यां लश्करासभोंवता खंदक पाडिला. तो खोल आठ हात आणि रुंद तेहतीस हात याप्रमाणें केला. ते वेळेस आमेदशाह अबदालीही त्या लश्कराच्या जवळ येऊन उतरला. त्यानें आपल्या लश्करासभोंवतीं मोठीं मोठीं झाडें पाडून आंत शत्रूचा प्रवेश न होई अशी अडचण केली.

ते समयीं मुसलमानांचें सैन्य एकेचाळीस हजार आठशें स्वांर व पायदळ अडतीस हजार इतकें निवडक सैन्य होतें. याखेरीज स्वतंत्र शिपाई लोक जे त्याच्या पक्षाचे तेही त्या निवडकांखालोखाल होते; त्याशिवाय तोफा सत्याहात्तर होत्या.

मराठ्यांकडे पंचावन्न हजार स्वांर व पंधरा हजार पायदळ आणि दोनशें तोफा; याखेरीज पेंढारी व बुणगें मिळून दोन लक्ष सुमारानें असतील.

याप्रमाणें दोन्हीं लश्करें बंदोबस्तानें ठाणें धरून राहिल्यानंतर गोविंदपंत बुंदेला यास मोंगलांच्या धान्यादि साहित्याचा नाश करावयाकरितां सदाशिवरावानें पाठविलें. तो तेथें जाऊन एका आंबराईंत आपण हजार लोकांसहित गुप्त राहून बाकीच्या लोकांकडून तें धान्यदि साहित्य लुटावयाचें काम बहुत युक्तीनें करवीत असतां कोणीएक आमेदशाह अबदालीचा सरदार येऊन एकाएकीं त्यावर पडून उभयतांची मोठी तोडातोडी होऊन त्यानें गोविंदपंताचें डोकें तोडून आमेदशाह अबदालीकडे पाठविलें. मराठ्यांचा ते वेळेस इतकाच नाश झाला असें नाहीं, त्या गोविंदपंताच्या मरणानंतर कितीएक स्वार दर असामी एकेक रुपयांची थैली घेऊन दिल्लीहून आपल्या मराठ्यांच्या लश्करांत येत होते. ते रात्रीस वाट चुकून आफगाण लोकांच्या लश्करांत गेले, ते त्या लोकांमध्यें शिरतांच त्यांनीं त्यांस मारून तें द्रव्य घेतलें. प्रथम गोविंदपंत बुंदेला मारला गेला त्यापूर्वीं मराठे व मुसलमान यांचा तह होईलसा दिसत होता; कां कीं, त्या दोन्ही लश्करचे सरदार येऊन एकमेकास भेटत होते. मग तो मेल्यानंतर युद्धाखेरीज उभयपक्षीं दुसरा उपाय नाहींसा झाला. मग तें युद्ध संन् सत्राशें साठांचा महिना अकरावा नवेंबर याचे एकुणतिसावे तारिखेस सुरू झालें. तो प्रकार असा, मराठे लोक पंधरा हजार सुमारें मोठ्या धैर्येंकरून अबदालीच्या लश्कराचे डावे बांजूस जेथें आमेदशाह अबदालीचा वजीर ठाणें धरून राहिला होता, त्यावर पडून आपल्या मोठया मारापुढें त्यास उभें राहवेनासें केलें. त्यांत• त्या अबदालीचे लोक आफगाण दोन हजारांवर मेले गेले. त्यानंतर

त्या वजिरास कुमक चहुंकडून आली, ते समयीं मराठयांस मागें हटावें लागलें. ते वेळेस त्यांचेही सुमारें हजार लोक मेले गेले. त्या लढाईंत मुख्यत्वें होळकर होता. त्या दिवसापासून रोजरोज शिपाई व सरदार यांत ज्यांच्या मनास येईल ते इकडून व तिकडून कोणी बाहेर येऊन लढत, असें नित्यशः दिसेंबराचे तेविसावे तारिखेपर्यंत होत गेलें. मग एके दिवशीं त्या अबदालीचा वजीर शावलीखान तो आपल्याबरोबर स्वारांची टोळी घेऊन तेथून निघून जवळ एक मशीद होती, तेथें जात असतां त्यास पाहून सदाशिवराव व बळवंतराव मेंहेंदळे व विश्वासराव होळकर वगैरे लश्करसहित कितीएक सरदार यांनीं त्यावर जाऊन पडावयास त्यासभोंवता घेरा घातला; तें पाहून त्याचे कुमकेस अबदालीकडचे लोक व नजीबआदवला व दुसरेही कितीएक सरदार येऊन त्यांवर जाऊन पडले, तेव्हां त्या उभयतांचें युद्ध मोठ्या निकराचें झालें. त्यांत नजीबआदवला त्या समयीं आपल्या लोकांपेक्षां फार पुढें होऊन लढत होता, तेव्हां बळवंतराव मेंहेंदळा त्यावर मोठ्या त्वरेनें जाऊन पडला, ते समयीं त्याजवळचे तीन हजार रोहिले मारिले गेले, आणि तोही मराठ्यांचे हातीं लागतां लागतां इकडे गोळी लागून तो मेंहेंदळा मृत्यु पावला. तेव्हां सदाशिवरावास ती मोठी हानि वाटली, त्यायोगें तो फार कष्टी होऊन युद्ध न करितां तें प्रेत माघारें छावणीस नेलें; तेव्हां नजीबआदवला यास मागें सरावयाची संधी सांपडली; ते वेळेस युद्ध तसेंच राहिलें. नंतर नित्य नित्य उभयपक्षीं टोळ्यां टोळ्यांचीं युद्धें होत, असें असतां रोहिले लोक व सुजाउदवला हे सर्व मिळून एकदांच उठून

मोठें युद्ध व्हावें ह्मणून बादशाहाजवळ फार आग्रह करीत होते; परंतु तो बादशाह फार शहाणा आणि सावध होता, त्यानें आपल्या लश्करांत धान्य पुरें नाहीं, तथापि मराठ्यांपेक्षां अधिक आहे, असें असून आपले लोक युद्धाविषयीं अधीर आणि मराठे तर फारच उतावळे असें समजून त्याविषयीं दिरंग लाविला. त्याची कल्पना ठीक होती, कीं, मराठे यांजकडील धान्यादि साहित्य अगदीं खर्चून ते पुढें उपाशीं मरणार आहेत. असें असतां कोणेएके रात्रीं त्यांच्या लश्करांतील बुणग्याची टोळी आपल्या बायकांमुलांस अन्न नाहीं याकरितां धैर्यकरून खंदकांतून पलीकडे उतरली, नंतर पुढें जाऊन ते लोक धान्याचा शोध करीत असतां आफगाण लोकांनीं येऊन त्यांस भोंवता वेढा घालून ते सर्व मारून टाकिले. त्यावर सर्व मराठे लोक आपापल्या सरदारांस बोलूं लागले कीं, आतां आह्मीं एथें उपाशीं मरावें हें ठीक नाहीं, आह्मास या युद्धांत मरूं द्या. असें त्यांचें बोलणें ऐकून सरदारांनीं भाऊला सांगितलें, तेव्हां त्यानेंही तें मान्य केलें, आणि सांगितलें कीं, उद्यां लढाई करावी. अशी आज्ञा देऊन ते दिवशीं रात्रीस सरकार कोठींत जितका धान्यसंग्रह होता तितका सर्वत्रांस वांटून दिला; कां कीं, इतके दिवस धान्याचा तोटा होता, आतां आजरात्रीं सर्वांनीं स्वस्थ भोजन करून युद्धास सिद्ध व्हावें. मग दुसरे दिवशीं उजेडावयाचे पूर्वीं दोन घटका रात्रीस संन् सत्राशें एकसष्ठांचा पहिला महिना जानेवारी त्याचे साहावे तारिखेस सर्व लश्कर सिद्ध होऊन आपले छावणीपासून डावे बाजूनें निघालें. तें असें, पुढें तोफा व जेजाला व उंटावरचे जंबूरे व बाणदार असें चालतें करून त्याबरो-

वरच इभ्राहिमखान गार्दी व त्याचीं पलटणें, त्यामागून दमाजी गाईकवाडाचे स्वार चालविले, त्यामागून वरकड जे मराठे सरदार त्यांचे स्वार; अशा बंदोबस्तानें ते अबदालीच्या लश्करावर जाते वेळेस मराठे असे दिसत होते कीं, ते लोक केवळ मरणाचाच निश्चय करून जाताहेत. आपण जय पावूं ही गोष्ट त्यांच्या मनांत आहे असें त्यांचें चिन्ह दिसत नव्हतें; कां कीं, त्यांचीं पागोटीं पदर सुटलेलीं, आणि तोंडास व हातास हळद लाविलेली असे ते होते. ते त्यांवर चालून जात असतां तिकडे अबदालीच्या लश्करांत वर्तमान कळलें, ते समयीं बादशाहानें तो शोध घ्यावयास घोड्यावर बसून आपला तळ सोडून अर्धा कोस पुढें जाऊन पाहिलें तंव त्याच्या मनांत आलें कीं, मराठी लश्कर फार बंदोबस्तानें जसें तळ सोडून निघालें तसेंच उभें एथें आहे, असें दिसतें. त्यांत तोफा मात्र पुढें समूर केल्या होत्या, आणि जनकोजीशिंदा तो लश्करचे उजवे बाजूवर होता, आणि इभ्राहिम गार्दी तो डावे बाजूवर होता मग इकडे अबदालीचें लश्कर तयार झालें त्याचा बंदोबस्त असा, त्यांनींही तोफा समूर लाविल्या, आणि त्याच्या लश्कराचे उजवे बाजूस आमेदखान बंगष व रोहले व कितीएक मोठे मोठे सरदार होते, मध्यभागीं शाहू वलीखान वजीर, व डावे बाजूस आफगाण लोक व सुजाउदवला व नजीबअदवला. या सर्वांचे डावे बाजूस एक आफगाणांची निवडक टोळी होती, तिचा सरदार शाहू पसंदखान नामें होता. या प्रकारें उभयपक्षीं लश्करांचा बंदोबस्त असतां प्रथम परस्परें दोहींकडून तोफा चालू झाल्या, इतक्यांत तीं दोन्हीं लश्करें एकमेकांवर चालून येऊं लागलीं. ते उभयपक्षीचे

लोक तोफा टाकून पुढें सरले असतां मराठ्यांनीं एकाएकीं मोठा हरहर असा शब्द केला, ज्याची ध्वनी आकाशांत भरली. तेव्हां इभ्राहिमखान गार्दी दमाजी गाइकवाडासहित आपल्या समूरच्या रोहिल्यांवर धैर्यानें चालून गेला, ते वेळेस तो आपल्या डाव्या बाजूनें शत्रूचे लोक येतात, असें पाहून त्यांकडे दोन पलटणें यांचा रोख दाखवून आपण पुढें सरला; तो रोहिल्यांवर पडून त्यानें आठ हजार रोहिले मारून टाकिले; परंतु त्याचेही अर्धे अधिक लोक मारिले गेले; आणि त्या इभ्राहिमखानासही जखमा लागल्या, परंतु जय मिळाला. मध्यभागीं सदाशिवराव होता त्यानें आपल्या समूर मुसलमानांच्या लश्कराचे मध्यभागीं शानवाजखान होता, त्यावर सैन्यासहवर्तमान मोठ्या वेगानें चाल केली. ते समयीं त्या शानवाजखानाचे जवळ दहा हजार स्वार होते, त्यांनीं त्या सदाशिवरावावर चालून जावें, तें न करितां ते आपल्या ठिकाणींच उभे राहिले, तेणेंकरून ते स्वार व त्यांतील पायदळ यांचा अगदीं मोड करून मराठे त्यांतून पार गेले. त्यांत मराठ्यांचेही स्वार दोहीं लश्करी लोकांचे धका धकीनें कितीएक पडले. ते समयीं स्वकीय किंवा परकीय असें त्या उभयपक्षीं लोकांस समजेना, आणि जी धूळ उडाली तेणेंकरून कांहीं त्या गर्दीत दिसेना असें झालें. तेव्हां मराठे व मुसलमान हातघाई करून संपूर्ण एकत्र होऊन आपआपल्यांसच मारूं लागले. ते समयीं कोणीं कोणास वळखीना असें झालें. तेव्हां त्यांतील खूण इतकीच कीं, मराठ्यांकडील हरहर आणि मुसलमानांकडील दीन दीन असा शब्द होई, तेणेंकरून मात्र वळखून मारीत, पण कोणाचें तोंड कोणास दिसेना. शेवटीं त्या गर्दीत आफगाण

लोक कांहींसे मागें हटूं लागले, तें पाहून शाहू वलीखान आंगांत चिलखत चढविलेला होता तसाच घोड्यावरून उडी टाकून मोठी आरोळी देऊन बोलिला कीं, हे मित्रहो, तुह्मी पळतां कोठें? तुमचा मुलूख एथून जवळ आहे कीं काय ! असें बोलून ते लोक आपले बरोबर घेऊन ते समयीं त्यानें आपल्या जिवाचें संरक्षण केलें. याप्रमाणें मुसलमान लोकांचे लश्करच्या मध्यभागची व उजवे बाजूची अवस्था झाली, परंतु त्याची डावी बाजू हालली नव्हती. त्यांतील सरदार शापसंदखान यानें चालून जाते वेळेस असें पाहिलें कीं, कदाचित् मोड झाल्यास पाठीमागें यावें लागेल, याकरितां त्यानें जागोजागीं चर खणून मातीच्या वंवड्या करून भिंतींसारिखे आश्रय जागोजाग करून ठेविले होते. असें असतां बादशाहास लश्करची खबर दोन प्रहरीं कळली तेव्हां त्यानें आपल्या खासगीच्या शिपायांतून निवडक लोक होते त्यांस लश्करचे छावणीचे जागीं पाठवून त्यांस सांगितलें कीं, जे कोणी पळून जाऊन छावणीचे जागीं उभे असतील त्यांस हांकून युद्धास पाठावावें, असें सांगून उजवे बाजूचे लोकांचे कुमकेस कितीएक लोक पाठविले, आणि शाहू नवाजखानास निरोप पाठविला कीं, दहा हजारां स्वारांची एकेक टोळी करून मोठ्या वेगानें मराठ्यांचे लश्कराच्या मध्यभागावर हल्ला करावा. अशी आज्ञा झाली ते समयीं त्यानें तसेंच केलें, आणि त्याचे बरोबर शापसंदखान व नजीबआदवला यांनींही हल्ला केला. तो वेग मराठ्यांनीं बहुत वेळ सोसून आफगाण लोकांस कितीएक वेळां मागें हटविलें. शेवटीं हातघाईचे वेळेस ते आफगाण लोक शरीरानें पुष्ट आणि बळकट त्यांपुढें मराठ्यांचा उपाय

चालेना, तथापि त्या दिवशीं मल्हारराव होळकर. खेरीज-करून मराठे सरदार आपआपल्या सामर्थ्यानुरूप लढले. आणि मल्हारराव आपल्या शक्तीप्रमाणें न लढला ह्मणून कोणा कोणाच्या मनांत आहे कीं, हा होळकर कांहीं कृत्रिमी आहे.

१० यानंतर अडीच प्रहर दिवसाचे सुमारें विश्वासराव यास जबर जखम लागली, तें पाहून सदाशिवराव भाऊनें आपल्या हत्तीवरून खालीं उतरून होळकरास निरोप पाठविला कीं, मी तुह्मास पहिलें जें सांगितलें होतें तें आतां करावें, याप्रमाणें सांगून पाठविल्यावर मग तो भाऊसाहेब आपल्या घोड्यावर बसून युद्धाच्या गर्दीत शिरला, तो पाहतां पाहतां लोकांस दिसेनासा झाला. इकडे त्याचा निरोप होळकरास पोंहचला तेव्हां तो रणभूमी सोडून निघाला; त्याजबरोबर दमाजी गाइकवाडही निघाला; ते वेळेस मराठे लोक युद्ध करावयाचें टाकून आपल्या जिवाच्या रक्षणासाठीं पळूं लागले. तेव्हां हजारों शिपाई तरवारीनें तोडले गेले व कितीएक छावणीकडे पळाले, त्यांस गर्दीमुळें त्या ठिकाणांत जावयाची वाट सांपडेना, तेव्हां त्या खंदकांत एकमेकांवर पडून दडपून मेले गेले. त्या ठिकाणापासून जवळच पानपत नामें गांव होतें, तेथें त्या मराठी लश्करच्या बायका व मुलें व कितीएक बुणग्यांतील लोक व कितीएक शिपाई एकदाच शिरले, त्या योगें त्या सगळ्या गांवभर दाटी झाली. नंतर दिवस मावळला तेव्हां आफगाण लोक येऊन त्या पानपतासभोंवता घेरा घालून रात्रभर तेथें राहिले. मग प्रातःकाळ झाल्यानंतर सर्व लोक बाहेर काढून त्यांस आफगाणांनीं आपल्या ठिकाणीं नेऊन

त्यांतील बायका व मुलें वांटून घेतलीं, आणि पुरुषांच्या दावणी करून त्यांच्या मस्तकांचे ढीग आपल्या डेऱ्यांपुढें घातले.

११ अशा निर्दयपणाच्या आचरणानें त्या लोकांची या पृथ्वींत निरंतर निंदा राहिली, व त्या योगें मनुष्य जातीसही बट्टा लागला. कां कीं, असे निर्दयप्राणी मनुष्यांत उत्पन्न होतात इतकें कळलें.

नंतर त्या लढाईंत विश्वासरावाचें प्रेत सांपडलें, तें आमेदशाह अबदाली यानें पहावयास आपले जवळ आणविलें, ते समयीं त्यास पहावयाकरितां आफगाण लोक मोठा शब्द करीत येऊन बहुत जमले, ते वेळेस त्या लोकांची फार दाटी झाली, त्यांत असा शब्द उठला कीं, आमच्या धर्माहून वेगळे जे लोक त्यांच्या बादशाहाचें हें प्रेत, यास्तव आह्मी याला वाळवून यामध्यें गवत भरून आपल्या काबुलप्रांतीं घेऊन जाऊं. असें नानाप्रकारें बोलत असतां रोहिले लोक व सुजाउदवला यांनीं बादशाहाजवळ अर्ज करून तें प्रेत हिंदूंचे स्वाधीन करविलें, मग तें हिंदूंनीं जाळून टाकिलें. त्या समयीं सुजाउदवला यानें जनकोजीशिंदा व इभ्राहिमखान गार्दी हे दोघे जखमी होऊन बादशाहाचे कैदेंत सांपडले होते त्यांचाहि प्राण वांचावयाविषयीं अर्ज करावयासाठीं उद्योग केला, परंतु सिद्धीस गेला नाहीं. तेव्हां त्या लोकांनीं असें केलें कीं, इभ्राहिमखान गार्दी हा असत्यधर्मी लोक यांचा पक्ष स्वीकारून सत्यधर्मी लोकांशीं लढला; हें त्याचें मोठें दुष्कर्म जाणून त्याचा शिरच्छेद केला; शिंदा आणि नजीबआदवला या उभयतांचा फार द्वेष होता यास्तव तोही मारिला गेला.

मग त्या रणभूमीच्या एके बाजूस एक शिर कापलेलें धड सांपडलें, तें सदाशिवरावाच्या आकृतीप्रमाणेंच दिसत होतें, त्या समयीं हेंच भाऊचें शरीर असेल असें ह्मणूं लागले; याशिवाय त्या भाऊचें विशेष कांहीं वर्तमान नाहीं. दुसरें यशवंतराव पवांर तो त्या रणभूमींतून जखमी होऊन जिवाच्या भयास्तव पळत असतां त्यास कोणी गांवकरी यांनीं मारिलें. मग विठ्ठल शिवदेव विंचुरकर व दमाजी गाइकवाड व नारोशंकर व आणखी कितीएक शिपाई सरदार दिल्लींतून माघारे आपले मुलखीं स्वस्थपणें आले. त्या मराठी लश्करचे जे लोक परत आले त्यांचा सुमार असा आहे कीं, जितके गेले तितक्यांचा चतुर्थांश माघारे आले. याप्रमाणेंच बुणग्याचा प्रकार झाला. यावरून असें वाटतें कीं, त्या भाऊसाहेबाचे लढाईसंबंधें सुमारें दोन लक्ष मराठी लोक मेले गेले. त्यांतून कितीएक लोक पळून सुरजमलाकडे गेले, त्यांस त्यानें आपल्या मुलखीं कृपा करून राखिलें; ती त्याची कीर्ति अद्यापि मराठे लोकांत आहे.

१२ असा वृत्तांत हिंदुस्थानांत झाला, तें वर्तमान पेशव्यास कांहींसें कळलें, तेव्हां तो आपले खासगीचें सैन्य व दहा हजार सैन्यासहित जानोजी भोंसला यास बरोबर घेऊन हिंदुस्थानांत जावयाकरितां निघाला. तो त्या वर्षाच्या जानेवारीचे मध्यभागीं नर्मदा उतरत होता तेव्हां त्याच्या लोकांस कोणीएक सावकार याचा जासूद औरंगाबादेस जात होता तो भेटला, त्यानें मराठ्यांच्या पराभवाचें वर्तमान सांगितल्यावरून त्याला पेशव्याजवळ नेलें, तेव्हां पेशवा यानें त्याजवळचे कागद उघडून पाहिले, त्यांत संके-

तानें लिहिलें होतें कीं, दोन मोतीं गळून गेलीं, आणि सत्ता-
वीस मोहरा सांडून गेल्या, आणि रुपये व खुर्दा किती हर-
वला त्याची संख्या लागत नाहीं. यावरून सदाशिवराव
व विश्वासराव आदिकरून मंडळींची दशा काय झाली ती
पेशवा समजला. त्यानंतर थोडक्याच अवकाशानें त्यास
त्या लढाईतून आलेले लोक भेटले, त्यांत बाबुरावाचा पुत-
ण्या बाळाजी जनार्दन तो प्रथम भेटला, पुढें तोच नाना-
फडनवीस या नांवानें लोकांत प्रसिद्ध झाला. मग पेशवा
त्या अनर्थाचा प्रकार पुरतेपणें समजून घेऊन हळू हळू मा-
घारां पुण्यास येऊं लागला. मग त्या दुःखेंकरून त्याचे
बुद्धीस कांहीं अंतर पडलें, आणि त्या दिवसापासून त्याच्या
शरीरास दिवसानदिवस असमाधान होत चाललें. मग
त्याच वर्षाच्या पांचव्या महिन्यांत जुनाचे अखेरीस तो पर्व-
तीच्या देवळांत मरण पावला; तें देऊळ त्यानेंच बांधिलें होतें.

तो सदाशिवराव भाऊचा अनर्थ सर्व मराठी लोकांस
दुःख शोकादिक होण्याचें कारण झाला; मग पेशवाहि
मरण पावला, त्या योगें अधिकच अवघड पडलें.

१३ तो बाळाजी बाजीराव फार योग्यतेस चढला, परंतु
केवळ आपल्या सामर्थ्यानें योग्य झाला असें नाहीं; त्याचे
आगोदरचे पुरुषांचें कृत्य त्याचे वेळेस शेवटास गेलें. तो
राजनीति इत्यादि कामांत निपुण होता, असें त्यास त्याचे
लोक ह्मणत, परंतु ही त्यांची चूक होय, कारण बहुधा
कुटिल वर्तनास ते लोक बुद्धि असें मानीत; पण असें
नव्हे, सत्यतेनें जें वागणें तीच बुद्धि.

बाळाजी बाजीरावाचे वेळेस प्रजेला काय काय सुख
होतें, तो शोध केला असतां असें दिसतें कीं, मध्यत्याच्या

मलतींची चाल मोडली, व कोणी लुटारू आला असतां
ांवकरी यांनीच मारावा; असें शिकविलें, तेणेंकरून प्रजा
ुख पावली असेल. मग पेशव्यानें प्रांतांत जागोजाग सुभे-
ार व मामलतदार ठेवून त्यांचे चवकशीवर सरसुभेदारही
ले; आणि वसूल जमा करणारांची पाहाणी व्हावी असा
ी त्यानें बेत ठेविला होता. याशिवाय जो हिशेब देईना
याचें पारिपत्य करून हिशेब घेत असत. पुण्यांत बाळकृष्ण
शास्त्री गाडगीळ ह्मणून मोठा कुलीन ग्रहस्थ होता तो
न्यायाधीश केला, त्या योगें शहरचे लोक फार सुख पावले.
या सर्व उत्तम रीतींचें मूळ रामचंद्र बाबा शेणवी, तो मेल्या-
नंतर सदाशिवरावानेंही तसेंच चालविलें. त्या राज्यांत
ब्राह्मणांचीं कुळें बहुतेक योग्यतेस आलीं, आणि त्या रा-
ज्यांत प्रजाही सुख पावून लोक नानासाहेब पेशवा धन्य प्रभु
असें ह्मणूं लागले. ती कीर्ति अद्यापि त्या लोकांत आहे.

भाग विसावा.

संन् सत्रासें एकसष्टांपासून सासष्टपर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

संन् सत्रासें एकसष्टाचा नववा महिना सप्टेंबर याचे अखेरीस रघुनाथराव यानें आपला पुतण्या बाळाजी बाजिरावाचा दुसरा पुत्र माधवराव यास बरोबर घेऊन सातान्यास जाऊन राजापासून त्या मुलाचे नांवें पेशवाई संपादिली; ते समयीं त्या माधवरावाच्या वयास सत्रावें वर्ष होतें.

२ या पुढें तीन महिन्यांनीं ताराबाई मृत्यु पावली; ते वेळेस तिचें वय शायशीं वर्षांचें होतें. तिनें राजाराम

राजा कैदेंत ठेवला, तो त्या दिवसापासून तसाच होता. ती ताराबाई मरणपर्यंत बाळाजी बाजीराव पेशवा व सदाशिवराव भाऊ यांचा द्वेष करीत होती, ती मरणसमयीं बोलली कीं, हे दोघे दुर्दशा होऊन मेले तेणेंकरून माझे मनोरथ पूर्ण झाले.

२ बाळाजी बाजीराव मेला, हें वर्तमान सलाबतजंग व निजामअल्ली यांस बेदर मुकामीं कळलें; तेव्हां निजामअल्ली तो आपणास दिवाण ह्मणवी, आणि सलाबतजंग यास नांवाचा मात्र धनी असें करून आपण सर्व राज्यसुखाचा अनुभव घेत होता. तेव्हां तो समजला कीं, मराठ्यांनीं आपला मुलूख घेतला आहे, तो या समयीं सोडवावयाविषयीं सुलभ पडेल, ह्मणून त्यानें कांहींएक निमित्त करून औरंगाबादेच्या आसमंतात मोठी फौज जमा केली. ही त्याची कल्पना खरीच होती, कां कीं, त्यापूर्वीं चाळीस वर्षें त्यास अशी संधी सांपडली नाहीं. तो प्रकार असा, पानपतचे लढाईंत मराठे पराभव पावले, त्यामुळें ब्राह्मण व मराठे मोठे मोठे सरदार एकमेकांत परस्परें त्या नाशाचें कारण कल्पून भांडूं लागले, त्या योगें आपआपणांत फार वैमनस्यें पडलीं; आणि रघुनाथराव तो आपला पुतण्या माधवराव पेशवा याचें वय लहान ह्मणून राज्य कारभार आपण चालवीत असे. त्या वेळेस त्यापाशीं सैन्य त्या निजामअलीच्या निवारणास पुरें असें नव्हतें, हें वर्तमान त्यास कळतें तर तो मोठा लाभ पावता, परंतु तें त्याला पुरतेपणें समजलें नव्हतें.

४ या शिवाय त्यानें दक्षिणेंत येऊन प्रथम टोंक्यामध्यें हिंदूंचीं देवस्थानें होतीं तीं फोडलीं, तेव्हां त्याचे मुसलमान

शोक व तो असें समजला कीं, हें आह्मीं केलेलें कर्म ईश्वरास संतोषकारक झालें, परंतु तेणेंकरूनच त्या निजामअलीचा नाश झाला. कां कीं, त्याचे लश्करांत रामचंद्र जाधव वगैरे हिंदू सरदार जे त्याचे चाकरीस होते, ते रुष्ट होऊन बहुतेक त्यापासून निघून गेले; आणि पेशव्याकडे जाऊन राहिले. त्यांनीं मीर मोंगल नामें निजामउल्मुलुखाचा कनिष्ठ पुत्र होता तोहि बरोबर नेला.

५ त्यानंतर निजामअलीचें लश्कर पुण्यावर येऊं लागलें; त्याचें निवारण करण्याविषयीं दिवसंदिवस मराठ्यांचा उद्योग वृद्धिंगत होत गेला. शेवटीं तो पुण्याजवळ एका मजलेवर आला, तेव्हां त्याचें पहिलें मानस होतें कीं, मराठ्यांपासून आपला सर्व मुलूख सोडवावा, तें टाकून इतकें मात्र केलें कीं, बेदर व औरंगाबाद यांपासून सत्तावीस लाख रुपये मराठे घेत होते ते त्यानीं घ्यावे. त्यावर निजामअली बेदराकडे मागें गेला, तो तेथें जाऊन त्यानें आपला भाऊ सलाबतजंग तो संन् सत्राशें बासष्टाच्या जुलई महिन्यांत कैद करून त्यापुढें पंध्रा महिन्यांनीं जिवें मारून टाकिला. अशी जी त्यानें बंधुहत्या केली, ती व्यर्थ केली असें दिसतें; कां कीं, सलाबतजंग केवळ गरीब होता, त्याच्या हातून किमपि नाश झाला नसता.

६ ते मुसलमान लोक पुण्यापासून दूर गेल्यावर सदाशिव चिमणाजी भाऊ याचा मामा त्रिंबकराव तो दक्षिणेंतील वसूल जमा करून माघारा पुण्यास आला; नंतर पेशव्याचा चुलता रघुनाथराव यास ह्मणूं लागला कीं, तुह्मींच्या सर्व कारभार करितां यांत कांहीं माझा भाग असावा, तेव्हां त्या उभयतांचा वाद पडला. मग तो रघुनाथ-

राव व सखाराम बापू वगैरे जे मुख्य कारभारी होते, त्यांस पेशवा श्रेष्ठ मानीत असे, यावरून ते आपल्या मनांत समजले कीं, आपणांवाचून कारभार चालणार नाहीं, ह्मणून ते सारे क्रुद्ध होऊन कारभार सोडून आपले घरीं स्वस्थ बसले; आणि दुसरें समजले कीं, आह्मावांचून कामांत अडचण पडूं लागली ह्मणजे हा आपणच आमचें आर्जव करूं लागेल; परंतु माधवरावानें त्यांचें आर्जव न करितां त्या मामास तात्काळ जवळ बोलावून आणून दिवाणगिरीचें काम त्यास सांगितलें, तेव्हां त्यानें गोपाळराव गोविंद पटवर्धन मिरजकर याचे विद्यमानें कबूल केलें. तें सर्व समजून रघुनाथराव* व सखाराम बापू यांच्या मनांत त्या मामाविषयीं हेवा व द्वेष उत्पन्न झाला. त्यावरून रघुनाथराव पुणें सोडून नाशिकास गेला. मग तो तेथून पुढें औरंगाबादेस जाऊन त्या शहरचा मुख्य अधिकारी मुरादखान होता, त्यानें त्याचा मोठा सन्मान करून त्यास मोंगलांची कांहीं फौज दिली; त्यानंतर त्याला मराठेही पुष्कळ जाऊन मिळाले. त्यावर तो पुण्यास येऊं लागला तेव्हां त्याच्या लश्कराची आणि माधवराव पेशव्यांच्या लश्कराची गांठ पुणें व आमेदनगर यांचे मध्यभागीं पडली, ते समयीं पेशव्याचें लश्कर रघुनाथरावाच्या लश्करापेक्षां फार कमी असें समजून ते लोक त्यांशीं युद्धास उभे राहिले नाहींत. त्या वेळेस त्या रघुनाथरावाचे कुमकेस निजामअलीही येत होता, आणि वराडांतून जानोजी भों-

* रघुनाथरावाच्या मनांतील द्वेष वाढावयाचें कारण आनंदी बाई, ती रघुनाथराव याची स्त्री. माधवरावाच्या मनांतील द्वेष वाढवायास कारण गोपिकाबाई, ती त्याची मातुश्री, तिचा तो माधवराव पुत्र.

सला तोही सेनेसहित पुण्याकडे येऊं लागला होता, परंतु तो कोणाचा पक्ष स्वीकारील तें समजलें नाहीं. हें सर्व जाणून माधवराव यानें परम दक्षतेनें व शाहणपणेंकरून मनांत निश्चय केला कीं, या समयीं आपण काकाचे स्वाधीन व्हावें. मग आपल्या बरोबरच्या लोकांस सांगितलें कीं, तुह्मी आपआपले प्राण संरक्षणास पाहिजे तिकडे जावें. नंतर आपण जाऊन काकास भेटून त्याच्या समूर उभा राहून बोलिला कीं, आपल्या राज्यांत विभाग व कलह नसावा, याकरितां मी तुमचे स्वाधीन झालों. तेव्हां रघुनाथरावानें त्यास बंदींत ठेविलें, परंतु त्याचा असा मान रक्षिला कीं, तो बंदींत असतांही त्याची जेवढी प्रतिष्ठा होती, तेवढी पुढें रघुनाथराव मोठी योग्यता मिळवून निरंकुशपणें मोठे पदवीस चढला तरी त्यास मिळाली नाहीं.

यानंतर मोंगलांनीं कुमक केली, यास्तव रघुनाथरावानें कबूल केलें होतें कीं, दवलताबाद व शिवनेरी व आशीरगड व आमेदनगर व एकावन्न लक्ष रुपये प्रतिवर्षीं उत्पन्न होत असा मुलूख देईन, त्याप्रमाणें त्यांस द्यावयाची तात्काळ आज्ञा दिली; परंतु तें त्यांचे स्वाधीन झालें नाहीं तों मध्येंच कांहीं निमित्त उत्पन्न झालें, तो प्रकार पुढें लिहिण्यांत येईल. ते वेळेस तर मोंगलांस दवलताबाद मात्र दिली. मग निजामअली पेरगांवीं येऊन रघुनाथराव यास मिळाला, तेव्हां त्याला समजलें कीं, हे चुलते पुतणे एक झाले, त्यावरून त्यानें असें दर्शविलें कीं, हें तुमचें ऐक्य पाहून मी संतुष्ट झालों.

७ याप्रमाणें रघुनाथरावाची सत्ता झाल्यावर त्यानें सखाराम बापू व नीळकंट महादेव पुरंदरे हे दोघे आपले

मुख्य कारभारी केले. त्या वेळेस जगजीवनराव प्रतिनिधीचा पुतण्या श्रीनिवासराव तो प्रतिनिधि असतां त्यास दूर करून रघुनाथरावानें आपला पुत्र भास्करराव तो फार लहान बाळक होता त्यास प्रतिनिधि करून नारोशंकर हा त्याचा मुतालीक केला; आणि कान्होजी मोहिते यांस सरलश्कर पदवी दिली. पेशव्याचे फडणवीस बाळाजी विश्वनाथापासून भानूच्या कुळांतले झाले, त्यांतील मोरोबापू रावभानू यापासून ती फडनविशी घेऊन चिंतोविठ्ठल यास दिली.

याप्रमाणें रघुनाथरावानें प्रतिनिधि आदिकरून नवे केले, तेणेंकरून तो थोरांच्या मनांतून उरला. असें असतांही आपला पूर्वीचा सूड उगवावयासाठीं गोपाळराव पटवर्धन याचा किल्ला मिरज लढून घेता झाला, त्या योगें मोठमोठ्या लोकांचें मन फारच विटलें. मग गोपाळराव पटवर्धन व जे त्या रघुनाथरावापासून दुःख पावलेले सरदार ते निजामअलीचा वजीर विठ्ठल* सुंदर याच्या बोलण्यावरून निजामअलीस जाऊन मिळाले. त्यांत रामचंद्र जाधवही होता, तो धनाजीचा नातू, त्यास रघुनाथरावानें सेनापतित्व दिलें असतांही गुजराथेच्या आधिपत्याविषयीं त्याला इच्छा होती, त्याप्रमाणें तें न मिळालें ह्मणून तो तिकडे गेला. मग त्या मुरादखानानें केलेला पेरगांवचा तह मोडून मराठे लोक

* विठ्ठल सुंदर यजुर्वेदी ब्राह्मण होता, त्यास निजामानें आपला भाऊ बंदींत घातला ते समयीं दिवाणगिरी दिली. पुढें मुरादखानाच्या योगें मराठे व मुसलमान यांचा तह झाला, तेव्हांपासून तो विठ्ठल सुंदर त्या मुरादखानाच्या द्वेषास्तव पुनः नवें युद्ध उत्पन्न करायास उद्युक्त झाला होता.

व मुसलमान लोक पुनः संन् सत्राशें सदसष्टांत युद्धाचा प्रसंग करिते झाले.

८ ही एवढी घटना होईलशी त्या रघुनाथरावाची अटकळ झाली नाहीं, ह्मणून त्यानें युद्धाची तयारी केली नव्हती. त्या वेळेस माधवराव बंदींत असतांही त्यानें आपल्या शक्तीप्रमाणें काकाची कुमक केली; आणि मल्हारराव होळकर व दमाजी गाइकवाड हे दोघे रघुनाथरावाकडेस होते, असें असतांही तें लश्कर मुसलमानांच्या समूर लढावयाजोगें नव्हतें. ह्मणून त्या लोकांच्या समूर युद्धास गेल्यासारिखें भासवून मग एकीकडे जाऊन मोंगलांचें लश्कर आपल्या पाठीमागें टाकून औरंगाबादेस जाऊन त्या शहराचे तटास शिडी लावून आंत शिरावयाचा उद्योग केला, परंतु तो सिद्धीस गेला नाहीं. नंतर तो निजामअली पाठीस लागला असा पाहून वराडप्रांतीं जाऊन जानोजी भोंसल्याचा मुलूख लुटतां लुटतां मलकापुराची खंडणी साठ हजार रुपये घेतली. त्यानंतर मोंगलांच्या प्रांतीं जाऊन फार नाश केला. ते समयीं तो निजामअली त्या रघुनाथरावाचे पाठीस लागून बहुत वेळ झाल्यावर समजला कीं, हा आपल्या हातीं लागत नाहीं; तेव्हां तो सूड उगवावयास त्यानें निश्चय केला कीं, पुण्यास जाऊन तें शहर अगदीं लुटून जाळून टाकावें. हें वर्तमान रघुनाथरावास कळलें ते समयीं त्यानेंही तो सूड घ्यावयासाठीं हैदराबाद जाळावयाची मसलत केली, आणि तो तिकडे चालिला.

९ पुण्यांतील लोकांस वर्तमान कळलें कीं, मोंगल पुणें शहर जाळावयास येतो, तेव्हां तेथचे बहुतेक लोक

आपलीं घरें टाकून आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें संसार खटलीं घेऊन डोंगरी किल्ल्यांतून व कोंकणांत जाऊन राहिले. मग निजामअली येऊन पुण्याजवळ उतरला; नंतर ज्या ज्या घरांची खंडणी त्यास न मिळाली तीं तीं घरें कांहीं मोडलीं व कांहीं जाळिलीं. मग पुरंदराकडे जाऊन भीमा नदीपर्यंत मुलूख उद्वस्त केला. त्यानंतर पाऊसकाळ जवळ आल्यामुळें तो बेदरास जाणार होता, परंतु जानोजी भोंसल्याचे मसलतीनें औरंगाबादेस जावयास नेम ठरला.

१० इकडे रघुनाथराव हैदराबादेस गेला, तेव्हां त्या शहरासभोंवता तट होता; त्याजमुळें तें शहर घेतां येईना, तेव्हां बाहेरच्या पेंठेची खंडणी एक लक्ष ऐशीं हजार रुपये घेतली. मग हैदराबाद मोडून निजामअल्लीचें काय वर्तमान आहे तो शोध घ्यावयास आला; त्यानें त्या वेळेस निजाम अलीकडचे जे मराठे सरदार होते, त्यांशीं कांहीं बोलणें करून सुमार पाहिला कीं, जो त्यांजकडील मराठ्यांतील मुख्य जानोजी तो आपले कडचा होईल, कां कीं, तो निजामास मिळाला ते समयीं जसा त्याचा मनोरथ होता त्याप्रमाणें त्यास लाभ झाला नाहीं. तेव्हां रघुनाथरावानें प्रतिवर्षीं तुह्मास बत्तीस लक्ष रुपये देऊं, असें कबूल करून तो समयीं आपल्या पक्षाचा होईलसा करून ठेविला.

मग मोंगलसहित निजामअली औरंगाबादेस जात असतां तीन चार मजली तो त्याचे पाठीमागें होता, तो गोदावरीस जाऊन पोंहचला, ते समयीं आपण व बहुतेक लोक मिळून पलीकडे उतरून गेला, तेव्हां आलीकडे आपला दिवाण व कांहीं लोक राक्षसभुवन गांवाजवळ तो सर्व खटला उतरून पार जाई तोंपर्यंत ठेविले. ते वेळेस जानोजीभोंसला

आपले फौजेस कांहीं दरमाहा न पोंहचल्याचें निमित्त करून त्या दिवाणास सोडून त्यापासून कांहीं अंतरानें उतरला. तें वर्तमान रघुनाथरावास कळलें, तेव्हां तो समजला कीं, हें चिन्ह आपणास हितावह आहे. त्यावरून तो मोठमोठ्या मजला करून अकस्मात् मोंगलांच्या लश्करावर जाऊन पडला, तेथें मोठ्या निकराचें दोन दिवस युद्ध* होऊन त्यांत मोंगल लोक बहुतेक मेले गेले; त्यांत दिवाणही मृत्यु पावला. त्या प्रसंगीं माधवराव होता, तो आपल्या शौर्येंकरून व सावधपणानें आणि चातुर्येंकरून मोठा विख्यात झाला. ते समयीं निजाम अली गोदावरीचे पलीकडे होता, त्याच्यानें त्या दिवाणास कुमक करवेना; तेव्हां त्याच्या लश्कराचा नाश पाहून आपण औरंगाबाद शहरांत शिरला, त्याचेही पाठीस मराठे लागून त्यांनीं औरंगाबादेवर पुनः हल्ला केला, तेव्हांही त्यांचे लोक फार मेले गेले, परंतु अर्थ सिद्धीस गेला नाहीं.

११ त्यानंतर निजामअली फार पश्चात्ताप पावल्याच्या आकारेंकरून रघुनाथरावाचे भेटीस आला, आणि आपण जें कृत्य केलें तें सर्व दिवाणानें करविलें, असें रघुनाथरावास समजावून त्याचें मन असें सुप्रसन्न केलें कीं, त्यानें जानोजीभोंसल्यास जो बत्तीस लक्ष रुपये उत्पन्न होतसा मुलूख देऊं केला होता, तो वजा करून बाकीचा एकावन्न लक्ष रुपये उत्पन्नाचा जो पूर्वीं लावून दिलेला मुलूख होता, त्याचे भरतीचा एकुणीस लक्षांचा राहिला, तो द्यावयास सिद्ध झाला; परंतु त्याच्या कारभारी लोकांनीं हें ठीक नव्हेसें समजाविलें, त्यावरून त्यानें त्यास दहा लक्ष रुपये उत्पन्नाचा

* त्या युद्धास मराठे तें दळजीचें युद्ध ह्मणतात.

मात्र दिला. याप्रमाणें पूर्वीच्या करारापैकीं नऊ लक्ष रुपयांचा मुलूख दिला नाहीं. तो पेशव्यास लाभला. मग त्या निजाम अलीशीं आणि पेशव्याशीं अकटोबर महिन्यांत नवा तह झाला, ते समयीं जानोजी भोंसल्यास बत्तीस लक्षांच्या मुलखाची सनद देतांना रघुनाथराव त्यास बोलिला कीं, तूं आपल्या वडिलांचें महत्व जेणेंकरून वाढलें, असें जें मराठ्यांचें राज्य तें बुडवावयाचें कृत्य केलेंस, आणि निजामाचा आश्रय संपादिलास, मग त्याचाही घात केलास. याप्रमाणें त्यास निषेधून कराराप्रमाणें सनद दिली. त्या वेळेस भास्करराव प्रतिनिधि मरण पावला, तेव्हां ती जागा भवानराव प्रतिनिधि यास पुनः प्राप्त झाली; आणि गोपाळराव पटवर्धन यास मिरजेचा किल्ला रघुनाथरावानें पुनः माघारां दिला; तेच समयीं मोरोबा फडनवीस याचा अधिकार त्यास न देतां त्याचा चुलत भाऊ बाळाजी जनार्दन भानू यास तो अधिकार दिला.

१२ पूर्वी म्हैसूरचें वर्तमान लिहिलें त्यांत हैदरअलीचा प्रकार आला. तो हैदर कोणे प्रकारें विख्यात झाला तो विस्तार असा, मराठे लोक पानपतच्या लढाईला दक्षिणेंहून उत्तरेस गेले, ते समयीं सलाबतजंग आपणास स्वतंत्रपणें राज्य मिळवावयास हाच उत्तम समयसा जाणून करनाटकांत गेला, आणि तेथच्या हैदरअलीशीं स्नेह केला. नंतर त्या सलाबतजंगानें कांहीं एकही मुलूख घेतला नाहीं तोंच त्या हैदरअलीनें तो शेराप्रांतांचा नबाब केला. मग ते दोघे बरोबर जाऊन उसकटा व शेरा व बडाबाळापूर इतकीं घेतलीं. नंतर सलाबतजंग यानें आपला भाऊ निजामअली याच्या भयास्तव हैदरअली याची संगत सोडिली, आणि

आदोणी नामें आपलें राहावयाचें पहिलें ठिकाण तेथें गेला; परंतु हैदरअली त्यासारखा न भिऊन तेथेंच राहिला; आणि तें राज्य आणखी साधावयास उद्युक्त झाला. मग त्यानें कितीएका पाळेगारांपासून खंडणी घेऊन बेदनूर प्रांत आपल्या सत्तेंत आणिला. त्यापुढें संन् सत्राशें चौसष्टांत त्यानें सावनूरचा नबाब जिंकिला. मग कांहीं कारणानिमित्त त्या हैदराला बेदनुरीं जावें लागलें; ह्मणून तेथें एक सरदार ठेविला, त्यानें धारवाड घेतलें, आणि हैदराचें ठाणें कृष्णातीरानजीक बसविलें.

१३ तो हैदरअली असा पराक्रम करीत असतां मराठे उगेच बसले नाहींत. त्यांनीं त्याचा उत्कर्ष आपल्या नाशास कारण असें समजून संन् सत्राशें चौसष्टांतच पुण्यामध्यें मोठें सैन्य जमा केलें, मग मे महिन्यांत ती फौज घेऊन माधवराव करनाटकांत शिरला. ते समयीं हैदरअलीचें लश्कर मोठें बळकट स्थळ करून अनवती नामक जाग्यावर छावणी करून राहिलें होतें. माधवराव आपल्या सैन्यासुद्धां तेथून पुढें दुसरी एक युद्धाचे उपयोगीं अशी बळकट चांगली जागा पाहून राहिला. त्या हैदराजवळ वीस हजार घोडेस्वार व पायदळ चाळीस हजार होतें, त्यांत वीस हजार कवाईत शिकविलेले पलटणी लोक असत. तेथें मराठ्यांचें लश्कर जवळ जाऊं लागलें, तेव्हां त्या मराठी लोकांनीं मसलत केली कीं, याचें ठाणें बळकट आहे यास्तव समूर जाऊन लढूं नये. अगोदर त्यानें वर्धानदीचे उत्तरेस ठाणीं बसविलीं आहेत, तीं उठवावीं ह्मणजे तो बाहेर निघून मोठी लढाई झाली असतां त्यांत आपलें हित होईल. तें एकून त्या हैदरानें मसलत केली कीं, आपण

ठाणें सोडून जातों, असें दाखवून बाहेर निघून मराठे आं-गावर आले असतां मागें हटून त्यांस पुरते आंगावर घेऊन एकदांच हला करून मारून टाकावें. अशी कल्पना करून तो त्याप्रमाणें उद्योग करूं लागला. मराठेही ते समयां तो त्याचा संपूर्ण मतलब जाणून आपण भितों असें दाखवून मागें मागें हटूं लागले. याप्रमाणें करतां करतां यांनीं त्यास पुरता आपल्या आंगावर घेऊन मग एकाएकीं त्याच्या लश्करासभोंवतीं आपले स्वारांची दाटी करून त्याचा बहुत नाश केला. तो असा कीं, शेवटीं त्याला आपलें पहिलें ठिकाण अनवतीजागची छावणी मोठ्या प्रयासेंकरून प्राप्त झाली. असा हैदरअलीचा पराभव झाल्यानंतर मुरार-रावघोरपडा पेशव्यास जाऊन मिळाला, त्या मुराररावाचा मूळ पुरुष संताजी घोरपडा त्याचें स्वरूप राजा रामराजा याच्या वेळेस अनीतीमुळें प्रकट झालें नाहीं, यास्तव या समयीं त्याचा वंशज मुरारराव जाणून सेनापतीची पदवी यास द्यावी हें सुनीतीस योग्य असें ठरून तो मुरारराव घो-रपडा सेनापति केला.

यानंतर तें युद्ध समाप्तीस जाऊन मराठे यश पावतील, असें निश्चित्त समजलें असतांही माधवरावानें आपल्या का-कास निरोप पाठविला कीं, आपण येऊन हें काम शेवटास न्यावें, यांत त्या माधवरावाची परम सुशीलता प्रकट झाली; परंतु ती राजनीति नव्हे; कां कीं, आपणास यश येत असतां त्याचा अधिकारी दुसऱ्यास करणें हें साधुमार्गास फार योग्य आहे, आणि राजास तर अहितच; असा त्या माधवरावाच्या निरोप गेल्यावर तो रघुनाथराव येऊन त्यास

मिळाला, ते वेळेस तें लश्कर वरधानदी उतरून पलीकडे जाऊं लागलें. असें सत्राशें छप्पन्नांत घडलें.

तें मराठ्यांचें लश्कर वरधानदी पलीकडे जाऊन अनवती समीप दाट रान होतें, तें तोडून आपणांस तिकडे जावयाची मोठी वाट करून हैदरअलीचें लश्कर व बेदनूर यांच्या मध्यभागीं ठाणें घालावयाचा बेत करीत होतें. तें वर्तमान हैदरास कळतांच तो मोठ्या त्वरेनें बेदनुराकडे जाऊं लागला. त्या समयीं मराठे तो मुलूख झाडीमुळें आंत शिरावयास फार कठीण ह्मणून हैदराच्या लश्करास दोन दिवस फारसा उपद्रव न देतां यथाशक्ति कांहींशी खटपट करीत राहिले. मग तिसरे दिवशीं मैदान मुलूख लागला तेव्हां मराठ्यांच्या लश्करार्ची एक टोळी त्याच्या लश्करापलीकडे जाऊन बेदनुराच्या आलीकडे अगोदरच उभी राहिली होती, तेथें जाऊन पोंहचला, ते समयीं त्या हैदरास युद्धाविषयीं उभें राहाणें प्राप्त झालें. तेव्हां मराठे त्यावर मोठ्या वेगेंकरून हल्ला करूं लागले असतां हैदरअली याचे बहुतेक लोक रानांतून पळून गेले. मग हजार पायदळ व अर्डीच हजार स्वार इतक्या फौजेनिशीं तो बेदनुरास पोंहचला. त्याचे पाठीमागून मराठेही मुलूख घेत घेत गेले. शेवटीं रघुनाथराव यानें हैदराकडून कबूल करविलें कीं, पेशव्यास बत्तीस लक्ष रुपये द्यावे, व घोरपडे यांचा मुलूख त्यानें घेतला होता तो त्यास माघारा द्यावा; याशिवाय सावनुरच्या नवाबापासून खंडणी वगैरे कांहीं घेऊं नये. असा तह रघुनाथराव यानें केला, तो माधवराव याच्या मनास आला नाहीं; परंतु त्यावर सर्व कारभार सोंपविला होता; ह्मणून त्या वेळेस त्याला किमपि प्रतिकूळ

न बोलतां.त्याचे दुसरे वर्षी फेब्रूवारी महिन्यामध्यें तो माधवराव करनाटक सोडून कृष्णेपलीकडे गेला.

१४ मग त्याच वर्षी निजामअली व पेशवा हे दोघे एकचित्त होऊन वराडास जाऊन जानोजीभोंसला याशीं युद्ध करून तो अगदीं नम्र केला, आणि त्यानें पेशव्याशीं व निजामअलीशीं दगलबाजी करून मुलूख संपादिला. तो बत्तीस लक्षांचा होता, त्यांपैकीं त्याला चवथाई ठेवून बाकी सर्व घेतला. त्यांतून पंधरा लक्षांचा मुलूख माधवरावानें निजामअलीस दिला, तो त्याचे मैत्रीसाठीं दिला. असें पुण्याचे बखरींत लिहिलें आहे, परंतु असें दिसतें कीं, करनाटकीं आपण स्वारी करून हैदरअलीला जिंकणार त्या कार्यास निजामअलीनें सहाय व्हावें, ह्मणून माधवरावानें त्याशीं गुप्तपणें कांहीं बोली केली, त्यावरून पंधरा लक्षांचा मुलूख दिला, त्यांतही तो संबंध असेल.

भाग एकविसावा.

संन् सत्राशें सासष्ठांपासून बाहात्तरपर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

१ पूर्वी हिंदूच्या मुलखांत इंग्लिश* व फ्रेंच यांचें कितीएक वेळां युद्ध होऊन शेवटीं इंग्लिशांनीं फ्रेंच लोकांस जिंकिलें. ते इंग्लिश आपली विलायत सोडून प्रथम हिंदूच्या मुलखीं आले तो प्रकार असा. तेथचे कितीएक

---

* इंग्लिश लोकांस मराठे लोक इंग्रेज असें ह्मणतात, आणि फ्रेंचांस फ्रांसिस असें ह्मणतात, परंतु इंग्लिश व फ्रेंच हे शब्द शुद्ध.

द्रव्यवंत लोक मिळून एकचित्त होऊन त्यांनीं असा बेत केला कीं, हिंदूंच्या मुलखीं जाऊन कांहीं उदीम करावा, मग त्याच्या साधनार्थ ते आपल्या बादशाहाजवळ जाऊन विनंती करिते झाले कीं, आह्मी इतकेजण मिळून, आपलें द्रव्य एकत्र करून दूरदेशीं हिंदूंच्या मुलखांत जाऊन उदीम करूं इच्छितों, त्यास या आमच्या मंडळीखेरीज दुसरा कोणी तिकडे न जावा. आणि आह्मास या कामाविषयीं अनेक प्रकारें सरकारचा आश्रय असावा, याविषयीं कृपा करून आमचा उद्योग निर्बाधपणें चालेशी आह्मांस सनद द्यावी, त्यावरून बादशाहाची तशी सनद मिळाल्यावर त्या मंडळीचे कितीएक लोक* तेथून निघून हिंदूंच्या राज्यांत कलकत्ता व मद्रास व मुंबई या तिहीं ठिकाणीं आपलीं स्थळें करून राहिले. मग तेथें कांहीं उदीम करीत असतां त्यांस त्या मुलखींच्या रहाणारांशीं त्या कामाविषयीं कांहीं संबंध पडला, तेव्हां त्या हिंदु लोकांच्या कापट्यामुळें त्या इंग्लिश लोकांना आपल्या उदमाचें व प्राणांचें रक्षण व्हावें ह्मणून शिपाई लोक बाळगून किल्ले बांधावे असें अगत्य पडलें. मग तेथच्या राजाशीं संबंध पडून त्यांचे हातीं कितीएक मुलूख सांपडला, तेव्हां त्यांस तें काम श्रेष्ठ असें न वाटतां राजाप्रमाणें वर्तावें लागलें.

२ फ्रेंच जिंकिले ते समयीं बहुतेक मुलूख त्यांच्या हातास लागला, तेणेंकरून ते परम विस्मय पावून मनांत विचार करूं लागले कीं, यांत कांहींएक भाग आपल्या का-

---

*त्या सनद पावलेल्या मंडळीचें नांव विलायतेंत असें पडलें कीं, अनराबल ईस्त इंडिया कंपनी ह्मणजे हिंदुलोकांशीं संबंध ठेवून व्यवहार करणारी श्रेष्ठ मंडळी.

मापुरता ठेविला, आणि बाकी टाकिला तर आपणास बरें पडेल कीं नाहीं, तेव्हां असें ठरलें कीं, अर्धेमुर्धें टाकावें आणि अर्धेमुर्धें भोगावें हें ठीक नव्हे, त्यास टाकणें तर अगदीं सारेंच टाकून विलायतेस जावें, किंवा उत्तरोत्तर जसें कारण पडेल तसें आणीक आणीक घेऊन आपण त्या लोकांचे आचरणानुरूप वर्तावें हें योग्य. त्यावरून बंगाल्यांत क्लैव नामें लाट* तो विलायतेचे बादशाहापासून सरकार आज्ञेनें मुलखाच्या बंदोबस्तास संन् सत्राशें छप्पन्नांत कलकत्यास आला, त्यानें असें पाहिलें कीं, आपलें रक्षण करीत उगेंच बसणें ठीक नव्हे, कां कीं, तशानें रक्षण नीट होत नाहीं; दुसरा मारूं लागे तोंपर्यंत उपेक्षा करण्यांत मोठी हानि आहे; यास्तव पुढें होऊन अवश्य कांहीं उद्योग करावा. असा निश्चय करून त्यास प्रथम दोन कार्यें साधावयाचें अगत्य पडलें; त्यांत एक कार्य असें, साष्टी व करंजें व मुंबईजवळचा आणखी एक टांपू आपले स्वाधीन व्हावा. दुसरें कार्य असें, फ्रेंच लोकांस निजामानें शिबंदीच्या खर्चास दिलेले पांच परगणें मद्रासेजवळ आहेत, ते आपल्या सत्तेंत आणावे. तेव्हां साष्टी आदिकरून टांपू मराठे देईनात. कां कीं, पूर्वीं विलायतेचे पोर्टुगीस लोक यांस जिंकून त्यांनीं ते घेतलेले होते. ते जर या इंग्लिशांस दिले तर आपला मानहानि होईल; व यांची वृद्धि आपणास बाधक होईल, असें त्यांच्या मनांत आलें. मद्रासेजवळचे परगणे निजामअलीकडे होते, त्या पांचां परगण्यांतील एक गंटूर नामें परगणा तो त्या निजामाचा भाऊ सलाबतजंग यास जहागिर होता ह्मणून तो निजाम देईना. तेव्हां त्यास लाट

* लाट ह्मणजे मोठ्या उमरावासारिखें पद आहे.

ह्मणाला कीं, या गंठूराखेरीज चार परगणे आहेत ते तुह्मी पूर्वीं अर्काटचे नबाबास मखत्यानें देत होतां तेव्हां त्यांचें उत्पन्न त्यापासून जें घ्यावयाचा नेम ठरविला असेल त्यापेक्षां दहापट आह्मी तुह्मांस देऊं, त्यास ते चारी परगणे आह्मांस तुह्मी द्यावे. असें सांगितलें असतांही तो निजाम ऐकेना, तेव्हां त्या लाटानें निश्चय केला कीं, बलात्कारेंकरून आपल्या रक्षणार्थ घेतले पाहिजेत त्यावरून त्यानें दिल्लीच्या बादशाहाची सनद त्या परगण्याविषयीं संपादन करून मद्रासेस जो कोणी मुख्य साहेब होता त्यास आज्ञा देऊन त्यानें राजमंड्री शहर घेतलें.

२ त्यावरून निजामअल्लीस राग येऊन बोलिला कीं, आतां आह्मी इंग्लिशांला अगदीं निर्मूळ करून टाकूं, त्यानंतर त्यानें हैदरास शिकविलें कीं, तुह्मी करनाटकीं जाऊन इंग्लिशांनीं घेतलेला मुलूख सोडवावा. तेव्हां तो अनर्थ चुकवावयाकरितां हैदराशीं स्नेह करावयास कांहीं बोलण्यानिमित्त इंग्लिशांनीं वकील पाठविला, परंतु तो हैदर वकिलास आपल्याकडे येऊंच देईना, हें वर्तमान लाटास समजलें, तेव्हां त्यानें मद्रासच्या साहेबास लिहिलें कीं, हालीं हैदर व निजाम व मराठे यांची एकचित्तता आहे, त्यांत मराठे व निजाम यांचें पहिलें वैमनस्य होतें. त्यावरून असें दिसतें कीं, निजामाशीं स्नेह करावा, ह्मणजे त्याच्या साहाय्येंकरून हैदर व मराठे यांच्या मर्यादेंत वागावयास फार सुलभ पडेल. मग ती स्नेहाची गोष्ट निजामास कळविली, तेव्हां त्यास तें बरें वाटलें; कां कीं, त्याच्या मनांत होतेंच कीं, हैदरास जिंकून मर्यादेंत ठेवावें. परंतु त्याच्या मनांत आलें कीं, एकदांच उभयतांशीं न विटावें;

मराठ्यांशीं गुप्तपणें जो तह केला आहे तो तसाच राखून आधीं हैदर जिंकावा. त्यावरून त्या निजामानें इंग्लिशांशीं स्नेह करून चारी परगण्यांची सनद दिली, आणि त्यांपासून प्रतिवर्षी सात लक्ष रुपये घ्यावे असा करार करून घेतला. त्याशिवाय ज्या वेळेस गरज लागेल ते वेळेस आपल्या चाकरीस इंग्लिशांचीं दोन पलटणें व सहा तोफा सिद्ध असाव्या, त्यांचा खर्च चाकरी पडेल ते समयीं आह्मी देऊं; असें निजामानें कबूल केलें.

४ इकडे मराठ्यांचे दरबारीं इंग्लिश व निजाम यांचे मनांतील संकेत कळले असतील असें वाटतें; कां कीं, संन् सत्राशें सदसष्ठांचे जानेवारींत माधवरावानें आपल्यास निजामानें पूर्वील संकेताप्रमाणें येऊन मिळावयाची वाट न पाहातां एकाएकीं कृष्णेपलीकडे लश्करसहित जाऊन दोहों महिन्यांत शेरा व उसकटा हे परगणे घेतले; व हैदरापासून तीस लक्ष रुपये घेऊन करनाटकचे दुसरे जे कोणी मोठे मोठे संस्थानी होते, त्यांपासून सत्रा लक्ष रुपये घेतले; आणि तें सर्व द्रव्य जमा करून निजामाची सिद्धता झाली नाहीं तोंच आपण आपले मुलखीं माघारां आला. नंतर निजाम व इंग्लिश या दोघांनीं पेशव्यास त्या नेलेल्या द्रव्याची वांटणी मागितली, तेव्हां तो त्यांस तुच्छ मानून मान्य झाला नाहीं.

नंतर निजामअली तो इंग्लिशांचा पक्ष सोडून हैदराकडे मिळून इंग्लिश जिंकावयाची मसलत बांधूं लागला. मग संन् सत्राशें अडसष्टांच्या फेब्रुवारीचे तेविसावे तारिखेस तो निजाम हैदराचा पक्ष सोडून पुनः इंग्लिशांशीं स्नेह करिता झाला. त्यांत पूर्वीच्या स्नेहापेक्षां इतकें अधिक झालें तें

असें, निजाम आणि इंग्लिश या उभयतांच्या मतें असें ठरलें कीं, हैदरअली ह्मणजे केवळ बंड याच्या मानरक्षणाचें आपणास प्रयोजन नाहीं. त्यास याचा मुलूख घेऊन चित्तास येईल तो प्रकार केल्यास दोष किमपि नाहीं. त्यावरून निजामानें नेम केला कीं, हा हैदर दिल्लीच्या बादशाहाच्या हातचा स्थापित दक्षिणेचा अधिकारी आहे, त्यापेक्षां करनाटक बालेघाट घेऊन किंवा त्या स्थानांतून हैदरास भ्रष्ट करून तेथचे वहिवाटीस इंग्लिशांला दिवाण करीन; याशिवाय सलाबतजंगास गंठूर परगणा जहागीर आहे, तोही सबालतजंग मेला असतां अथवा त्याचे वर्तणुकेंत अंतर पडलें असतां मी इंग्लिशांस देईन.

५ त्याचे अदलेवर्षी रघुनाथराव मल्हारराव होळकरास बरोबर घेऊन हिंदुस्थानची स्वारी करावयास गेला, ते समयीं तो मल्हारराव* मृत्यु पावला, त्या योगें रघुनाथरावानें कल्पिलेलें कार्य सिद्धीस न गेलें; व पूर्वी पानपतचे लढाईनंतर गोहदचा राणा एक जाट होता, त्यानें पेशव्याचा पक्ष सोडून विपरीत वर्तणूक केली, यास्तव रघुनाथरावानें त्याच्या पारिपत्यासाठीं त्याच्या शहरास घेरा घातला; आणि कितीएक वेळां युद्धप्रसंग करून शेवटीं तो किल्ला हातास येत नाहींसें समजून त्यापासून तीन लक्ष रुपये खंड घेऊन आपण माघारां दक्षिणेस आला.

---

* मल्हारराव होळकर मृत्यु पावला तेव्हां त्याचे जागीं त्याचा नातु मलूराव स्थापिला, तोही लवकरच मेला. मग त्या मल्हाररावाचा दिवाण व अहिल्याबाई खंडेराव होळकराची बायको यांचा त्या अधिकाराविषयीं वाद पडला. शेवटीं अहिल्याबाईनें आपला भाऊबंद नव्हे असा कोणीएक पराक्रमी शिलेदार होता तो त्या अधिकाराचा धनी केला.

६ त्याचे आगोदरच माधवराव पेशवा करनाटकांत जाऊन पोंहचला होता, त्यानें काकास निरोप पाठविला कीं, आपण टोंक्यास येऊन मला भेटावें. तेव्हां काकानें तर आनंदी बाईच्या सांगण्यावरून मुलखाचा अर्धा भाग घ्यावा अशी मसलत केली होती, त्यावरून त्यास वाटलें कीं, माझी मसलत फुटली, त्यास तेथें गेलों तर माधवरावाच्या कैदेंत सांपडेन, या शंकेनें तो टोंक्यांस जाईना. मग गोविंद शिवरामाच्या योगेंकरून निर्भयपणें तेथें गेला. तेव्हां पेशव्याच्या मनांत होतें कीं, त्या कामास बारा तेरा लक्ष रुपये वर्षास उत्पन्न होतील, अशी गोदावरीचे उगमीं जहागीर करून द्यावी, तिचा उपभोग करून काकांनीं कारभार न करितां स्वस्थ असावें. परंतु त्या रघुनाथरावास राज्याचा अर्धा भाग पाहिजे होता, ह्मणून तें देणें त्याच्या मनास येईना. तरी त्यानें त्याप्रमाणें घेतलें, तथापि त्याचें मन संतुष्ट झालें नाहीं. त्यापुढें पर्जन्यकाळ समीप आला, ते समयीं रघुनाथरावानें पंधरा हजारांवर सैन्य जमा करून चांदोरच्या डोंगरांत धोरप ह्मणून किल्ला आहे, तेथें त्या लश्करसहित जाऊन आपणास जानोजी भोंसल्यानें येऊन मिळावें, असें करून तो त्याची मार्गप्रतीक्षा करीत त्या ठिकाणीं राहिला. त्याचे मनांत होतें कीं, आपणास पाहिजे तितकें राज्य आपण बलात्कारेंकरून घ्यावें. त्या मसलतीस दमाजी गायकवाड व होळकराचा दिवाण गंगाधर यशवंतराव हे होते, त्यांत गंगाधर यशवंत रघुनाथरावाविषयीं प्रीतिमान आणि पेशव्याविषयीं तो आंगचा द्वेषी असे; कां कीं, पूर्वीं ज्या समयीं रघुनाथरावानें राज्य कारभार टाकिला होता, ते समयीं कोणेएके दिवशीं पेशव्याचे घरीं

कचेरीमध्यें बोलतां बोलतां त्या गंगाधर यशवंतरावानें रघुनाथरावाची स्तुति व माधवरावाची निंदा दर्शविली. तेव्हां माधवरावानें कांहीं न बोलतां आपल्या आसनावरून उठून त्याजवळ जाऊन मोठ्या आवेशानें एक त्याच्या तोंडांत मारिली होती.

७ रघुनाथरावास त्या डोंगरी ठिकाणीं पेशव्यानें फार दिवस राहूं दिलें नाहीं; कां कीं, त्यास भय उत्पन्न झालें कीं, काकाला जानोजी भोंसला येऊन कुमक करील; ह्मणून मोठी त्वरा करून लश्करसहित एकाएकीं जाऊन त्या रघुनाथरावावर पडून त्याच्या लश्कराचा अगदीं पराभव केला. तेव्हां तो रघुनाथराव त्या धोरप किल्यामध्यें शिरला. मग त्यानें तो किल्लाही घेऊन काकाला धरून पुण्यास आणिलें.

८ त्या वेळेस पर्जन्यकाळामुळें पेशव्यास जानोजीच्या पारिपत्याकरितां पुढें जावयास अवसर झाला नाहीं, परंतु दुसरे वर्षीं संन् सत्राशें एकुणहात्तरांत पेशवा आपल्या सैन्यासहित बरोबर रुकनअदवला नामें मोंगलांचा वजीर फौजेसुद्धां घेऊन नागपुरास चालिला. ते समयीं जानोजी आपल्या संरक्षणार्थ युद्धाचे तयारीचा चांगला बंदोबस्त करिता झाला. तो समूर युद्धास उभा न राहतां आमेदनगरापलीकडे जाऊन पुण्याचे आसमंतात लुटता झाला. इतक्यांत माधवराव पेशवा यानें त्याच्या प्रांतांत न जातां सर्व जागीं ठाणीं बसवून वसूल घेतला. मग चांडा किल्ला यास घेरा घालून गोपाळराव पटवर्धन व रामचंद्र गणेश यांजबरोबर बत्तीस हजार स्वार देऊन ते जानोजी भोंसल्याचे पाठीस लाविले. तथापि पुण्याचे आसमंतात जो

उपद्रव होत असे त्याचा प्रतिबंध झाला नाहीं; कां कीं, त्या दोघांनीं त्या जानोजीशीं आंतून गुप्तपणें स्नेह ठेविला होता. त्यावरून पेशवा चांडा किल्ल्याचा घेरा उठवून गोदावरीकडे आला. ते समयीं त्या जानोजीनें असा आकार दाखविला कीं, आतां त्याच्या समूर जाऊन लढतों, परंतु त्याच्या मनांत तसें नव्हतें; कां कीं, त्यानें पेशव्याचें लश्कर माहूरासमीप एकीकडे टाकून वाट धरली. ते वेळेस त्याचा कोणीएक सरदार बापू खरांच्या नामें होता, तो त्या जानोजीकडून येऊन पेशव्याचे लश्करच्या बुणग्यावर पडून कांहीं लूट घेऊन गेला. त्यापुढें पेशवा व जानोजी भोंसला हे उभयतां युद्ध करणें ठीक नव्हेसें समजून मार्चाचे तेविसावे तारिखेस भीमेचे उत्तर कांठीं कंकापुरीं तह करिते झाले. त्यांत असें ठरलें कीं, पूर्वींच्या दिलेल्या बत्तीस लक्षांच्या मुलखापैकीं आठां लक्षांचा मुलूख त्याकडे रक्षिला होता तो पेशव्यानें घ्यावा, आणि अक्कलकोटचा राजा फत्तेशिंग भोंसला याचे जप्तीचा कांहीं वसूल होईल, तोहीं पेशव्यानें घ्यावा; याशिवाय पेशव्याचे लश्करचा कोणी शिलेदार रुसून येईल तो जानोजीनें आपल्याजवळ बाळगूं नये; याखेरीज दक्षिणी सुभेदार व दिल्लीचा बादशाह व अयोध्येचा नबाब व इंग्लिश व रोहिले यांतून कोणाएकाशींहीं त्या भोंसल्यानें राजकारणीं मसलत करूं नये. याप्रमाणें कबुलात होऊन त्या दिवसापासून पांचां वर्षांनीं पांच लक्ष व एक इतके रुपये पेशव्यास द्यावे असें ठरलें. या करारांत अणखी प्रकार पुष्कळ होते, परंतु जे त्यांत मुख्य होते ते लिहिले. पेशव्यांनीं करार केला कीं, कधीं हिंदुस्थानांत सैन्यासहित जावें लागल्यास वाटेनें जानोजी भोंसल्या-

च्या मुलखास उपद्रव देऊं नये. जर दुसरा कोणी तिकडे स्वारी करील तर लश्कर पाठवून जानोजीचें साहाय्य करावें.

याप्रमाणें पेशव्यास जो लाभ झाला, त्यापैकीं निजामास तीन लक्ष रुपये वर्षास पावूं लागले; व त्याचा वजीर रुकनआदवला यास प्रतिवर्षीं एक लक्ष रुपये माधवरावापासून पावूं लागले.

९ इकडे करनाटकांत हैदरअली इंग्लिशांशीं कांहीं स्नेह करून आपल्या पुष्टीकरणार्थ समयविशेषीं ते आपल्या उपयोगीं पडतील असें जाणून मराठ्यांचें भय मानीनासा झाला. मग तो आपण मराठ्यांस खंडणी न देतां पेशव्यांचे पक्षाचा कोणी पाळेगार होता, त्यापासून खंडणी घेता झाला. असें त्याचें विपरीत आचरण कळलें, तेव्हां माधवराव पेशव्यानें बहुत स्वार जमा करून गोपाळराव पटवर्धन व मल्हारराव रास्ते वगैरे सरदार यांस त्यांबरोबर देऊन त्या हैदरावर पाठविले. मग थोडक्याच अवकाशानें आपण वीस हजार स्वार व पंधरा हजार पायदळ बरोबर घेऊन त्यांचे पाठीमागून गेला, तो तात्काळ दोन्हीं बाळापुरें व कोल्हार व नंदीदुर्ग व मनवगळ यांखेरीज सोळा पाहाडी किल्ले व पंचवीस भुईकोट किल्ले घेता झाला. असें वर्तमान सन् सत्राशें सत्तरांत घडलें.

१० मनवगळचा किल्ला घेतांना असें झालें कीं, घाडगे कुळाचें विभागी दोघे, एक बुधकर नामें, मलावरीकर नामें, या दोहीं कुळांचा वाद वतनाविषयीं ब्राह्मणी वंशाचे बादशाहापासून चालत आला होता, तो ते समयीं नव्यानें उत्पन्न झाला, त्याची पंचाईत होऊन नागोजी नामें घाडगा होता, तो त्या घाडगे वतनाचा अधिकारीसा ठरला. त्याचा

प्रतिवादी बाजीघाडगा नामें होता, तो झुंजारराव घाडग्या-च्या वंश त्याच्या मनास ती पंचाईत येईना. तेव्हां तो माधवराव पेशवे यांजवळ बोलिला कीं, आमच्या वादास पंचाईत उपयोगी नाहीं; भाल्यानें जो जिंकील तो आमचे वतनाचा अधिकारी होईल. तेव्हां माधवराव यानें तशी आज्ञा दिली नाहीं. मग त्या किल्ल्याच्या हल्ल्याचे वेळेस असा नेम ठरला कीं, या दोघां वाद्यांत ज्याचें निशाण जरीपटक्याच्या निशाणापुढें जाऊन या किल्ल्याच्या तटावर आधीं चढेल तो वतनाचा अधिकारी होईल. याप्रमाणें कल्पना निघाल्या नंतर बाजीघाडगा प्रतिवादी याचा निशाण धरणारा सरदार हल्ला करिते समयीं पडला, आणि जरीपटक्याचा धरणारा ढमढेरा नामें सरदार होता तोही पडला. तेव्हां नागोजीनें आपलें निशाण घेऊन पुढें सरून तो जरी पटका उचलून मोठ्या वेगानें किल्ल्यांत शिरून त्याच्या तटावर जाऊन तेथें आपलें निशाण उभें केलें, आणि त्याच्याच काठीवर जरीपटका उभारिला; तें पाहून सर्व मराठे लोक मोठ्या हर्षानें नागोजीची प्रशंसा करीत होत्साते मोठा जयजयकार करिते झाले. याप्रमाणें शौर्येंकरून मराठ्यांनीं तो किल्ला घेतला, परंतु त्यांत एक मोठी अपकीर्ति झाली. ती अशी, तो किल्ला घेतल्यावर जे त्यांत शिपाई लोक होते ते सर्व मारून टाकिले.

११ यापुढें माधवरावाचे प्रकृतीस बरें वाटेनासें झाल्यामुळें त्यास जून महिन्यांत माघारें पुण्यास यावें लागलें; परंतु तेथचें कार्य सिद्धीस न्यावयासाठीं वीस हजार स्वार व सारें पायदळ त्यानें तेथें त्रिंबकराव मामाचे स्वाधीन करून ठेविलें. मग पर्जन्यकाळ गेल्यावर माधवराव सैन्य

घेऊन त्रिंबकराव मामास जाऊन मिळावें ह्मणून पुनः निघाला. तेव्हांही त्याचे प्रकृतीस आणखी समाधान नाहींसें झालें, यास्तव पूर्वी पानपतचे लढाईंत मृत्यु पावला जो बळवंतराव मेहेंदळा, त्याचा पुत्र आपा बळवंत यास तें कार्य संपवून आपण माघारां पुण्यास आला.

१२ त्यानंतर सन् सत्राशें एकाहत्तरांत तो आपा बळवंत जाऊन त्रिंबकराव मामास मिळाला, ते समयीं त्या दोघाचें मिळून सैन्य तोफखाना खेरीजकरून चाळीस हजार स्वांर व दाहा हजार पायदळ जमा झालें. त्या वेळेस हैदराकडे बारा हजार स्वांर व पंचवीस हजार पायदळ व चाळीस तोफा होत्या, तरी तो मराठ्यांच्या भयास्तव युद्धास निघेना. तेव्हां त्रिंबकराव मामास यानें तो हैदरअली बाहेर निघावयासाठीं युक्तीनें लटकेंच वर्तमान उठविलें कीं, त्रिंबकरावानें आपलें अर्धे लश्कर दुसऱ्या कामास पाठविलें, तें त्यास सत्य वाटून तो हैदर धैर्येंकरून बाहेर आला; परंतु युद्धसमयीं त्यास पुर्त्तेपणें समजलें कीं, आह्मी फसलों. तेव्हां तो आपलें पूर्वीचें शौर्य टाकून युद्ध न करितां केवळ घाबरेपणानें पळाला, आणि श्रीरंगपट्टणीं आश्रय धरून राहिला. ते वेळेस त्याचा सर्व तोफखाना व रावट्या डेरे वगैरे सरंजाम व पंचवीस हत्ती हें सर्व मराठ्यांचे हातीं लागलें. यानंतर त्रिंबकरावानें त्या श्रीरंगपट्टणासही घेरा घातला, आणि तेथें त्या स्थानाविषयीं सवा महिनापर्यंत झटून पाहिलें, परंतु तें स्थान हातीं लागेना; तेव्हां तें सोडून तो त्या मुलखाची खंडणी घेत चालिला. ते समयीं त्याची मसलत होती कीं, सुंदा व बेदनूर हे दोन परगणे घ्यावे, परंतु त्याचे आरंभींच असें वर्तमान आलें कीं, पुण्यांत माधवराव पे-

शव्याचे प्रकृतीस फार आजार झाला आहे. असें ऐकून त्याला पुण्यास माघारें जावें अशी उत्कंठा लागली; यास्तव तो त्या वेळेस हैदरानें तहाचें बोलणें लाविलें होतें, त्यासच आपण मान्य होऊन तह करिता झाला. त्यांत असें ठरलें कीं, पूर्वीं शिवाजीचे वेळेस करनाटकचा मुलूख जितका मराठ्यांकडे होता तो त्यांनीं घ्यावा; याशिवाय मदगिरी व गरमकोंडा हे दोन्ही किल्ले त्रिंबकरावमामानें घेतले होते तेही मराठ्यांचे स्वाधीन असावे; याखेरीज तूर्त लश्करखर्चाबद्दल हैदरानें मराठ्यांस छत्तीस लक्ष रुपये द्यावे, आणि प्रतिवर्षीं चवदा लक्ष रुपये खंडणीचे द्यावे यास अंतर करूं नये. याप्रमाणें ठराव संन् सत्राशें बाहात्तरांत झाला.

इकडे माधवरावास पुणे येथें कफोद्रव होऊन हैराण होता, तो कफ पर्जन्यकाळांत उपशम पावून त्याची प्रकृति बरी होईल अशी दिसायाला लागली.

१३ मग हिंदुस्थानांत पानपतचे लढाईपासून काय काय वर्तमान झालें तो प्रकार असा. तें युद्ध संन् सत्राशें एकसष्टांत झालें, त्यांत अबदाली बादशाह जय पावला. नंतर त्यानें दिलीच्या पहिल्या बादशाहाचा औरस पुत्र शाह अलंम तो ते समयीं दिलीपासून दूर बंगाल्याचा नबाब व इंग्लिश या उभतांशीं युद्ध करीत होता, ह्मणून तो येई तोंपर्यंत त्याचा पुत्र जवानबक्त नामें होता, त्यानें तें आधिपत्य चालवावें असें केलें; आणि त्याची वजिरी अयोध्येचा नबाब सुजाअदवला यास सांगितली, व नजीबअदवल्यानें पूर्वीं अमीरउल्‌उमराव पदवी संपादिली होती ती पुनः त्यास दिली. इतकीं कार्यें करून तो दिलीस गेला. ते समयीं नजीबअदवला दिलीच्या बादशाहाजवळ राहिला, आणि सुजाअ-

दवला तो आपल्या अयोध्येस जाऊन तेथचा बंदोबस्त क-
रून काशीस गेला. तेथें शाहअलंम बादशाह येऊन त्यास
भेटला, मग त्या उभयतांनीं मिळून बुंदलखंडांत जाऊन
झांशी घेतली, आणि त्या प्रांतांतून मराठे लोक यांस का-
ढून द्यावयाचें काम आरंभिलें; तें सिद्धीसच गेलें असतें;
परंतु मीरकाशीम नामें बंगाल्याचा अधिकारी तो इंग्लिशां-
चे भयेंकरून पळाला, तो सुजाअदवला यास शरण आला,
त्याच्या अभिमानास्तव त्यानें इंग्लिशांशीं विरोध बांधिला,
त्यायोगें तें काम तसेंच राहिलें. नंतर संन् सत्राशें चौ-
सष्ठांत अकटोबराचे तेविसावे तारिखेस बक्सार शहराजव-
ळ त्याची व इंग्लिशांची गांठ पडली, तेव्हां त्या उभयतां-
चें युद्ध होऊन सुजाअदवला पराभव पावला; आणि शाह-
अलंम बादशाह इंग्लिशांचा आश्रय करून राहिला. त्या-
पुढें दुसरे वर्षी आगष्ट महिन्यांत सुजाअदवला यानें इंग्लि-
शांशीं तह करून त्यांनीं आपला मुलूख घेतला होता, त्यापै-
कीं आल्हाद व खोरा या दोहोंखेरीज अयोध्येचें राज्य सं-
पादिलें, आणि अबदालीनें दिलेली दिल्लीच्या बादशाहाची
वजिरी तिला अडथळा न होईलसें केलें.

१४ दिल्लीमध्यें जवानबक्त तो अबदालीनें तक्ताधिपति के-
ला होता, तेथें नजीबअदवला यानें तें सर्व काम आपले हातीं
ठेविलें, यास्तव शाहअलंम बादशाह निर्बळ होऊन इंग्लिशां-
पासून आल्हाबाद व खोरा यांचे उत्पन्न घेऊन खात राहि-
ला. त्यास आशा होती कीं, इंग्लिशांच्या आश्रयानें आप-
लें तक्त आपणास मिळेल.

१५ जाटांचा राजा सुरजमल तो हळू हळू बलाढ्य
होऊन नजीबअदवला यास युद्धेंकरून मर्यादेत ठेवावयावि-

षयीं त्याशीं लढून मृत्यु पावला. त्याच्या पुत्रानें मल्हारराव होळकराच्या आश्रयेंकरून कांहीं दिवस दिलीसभोंवता घेरा घातला, परंतु त्या नजीबअदवल्यानें होळकराशीं कांहीं बोलणें करून त्यानें त्या सुरजमलाचे पुत्राचा पक्ष सोडून निघून गेला. हें वर्तमान संन् सत्राशें चौसष्टांत घडलें.

१६ होळकराच्या या स्वारींशिवाय संन् सत्राशें एकसष्टांपासून सत्राशें एकुणहत्तरपर्यंत चंबळा नदीपलीकडे मराठ्यांची स्वारी गेली नव्हती. त्या वर्षाचे समाप्तीस माधवराव यानें विसाजीकृष्ण यास सेनापति करून पन्नास हजार स्वार व पुष्कळ पायदळ व मोठा तोफखाना बरोबर देऊन चंबळा नदीपलीकडे पाठविला. त्या विसाजी कृष्णानें संन् सत्राशें सत्तरांत रजपुतांच्या राजापासून खंडणीचा बाकी ऐवज राहिला, असें निमित्त करून दहा लक्ष रुपये घेतले. त्यानंतर तो जाटांचे मुलखीं जाऊन खंडणी घेत घेत भरतपुरासमीप गेला, तेथें त्यानें मोठें युद्ध करून जाटांस जिंकिलें, आणि त्यांपासून दहा लक्ष रुपये रोख घेऊन पंचावन्न लक्ष रुपये हप्त्यानें घ्यावे असें केलें.

१७ यानंतर मराठ्यांचें लश्कर दिगच्या किल्ल्याजवळ पर्जन्यकाळीं छावणी करून राहिलें असतां नजीबअदवला यानें ते समयीं असा विचार केला कीं, मराठे लोक आपला बांध व मोगलांपासून मृत्यु पावल्याचा सूड उगवितील, असें जाणून पुढें अनर्थ न व्हावा यास्तव त्यांशीं मैत्री करावयाविषयीं वकील पाठविला, आणि बोलणें लाविलें. त्यांत विसाजी कृष्ण समजला कीं, या सलूखांत मराठ्यांचें हित आहे, परंतु त्याजबरोबर रामचंद्र गणेश व महादजी

शिंदा हे दोघे होते, ते रोहिल्यांचा सूड घेण्याविषयीं फार आग्रह करूं लागले. मग असें ठरलें कीं, धन्याचे आज्ञे प्रमाणें वागावें, त्यावरून तें वर्तमान त्यांनीं पेशव्यांस लिहून विदित केलें, त्याचें उत्तर आलें कीं, नजीबअदवला व मराठे यांशीं शुद्ध स्नेह तर होणार नाहीं, परंतु दिल्लीचा बादशाह शाहअलंम तो सांप्रत इंग्लिशांच्या आश्रयास आहे, त्यास आपल्या आश्रयांत आणावयाची मसलत नजीबअदवल्याचे द्वारें शेवटास जाईल, यासाठीं तूर्त विसाजी कृष्णाचे विचारें चालावें; त्यावरून मराठे व मोंगल यांचा तह ठरला; मग त्या नजीबअदवल्यानें विश्वासार्थ आपला पुत्र जाबिताखान विसाजी कृष्णाजवळ पाठविला. त्यापुढें संन् सत्राशें सत्तरांचे अक्टोबरांत तो नजीबअदवला मृत्यु पावला. त्या वेळीं त्याचे जागीं त्याचा पुत्र दिल्लीस जाऊन आपल्या बापाचें काम चालविता झाला.

१८ यानंतर मराठे त्या दिगच्या छावणीपासून उठून दिल्लीवर कांहीं मोहीम न करितां रोहिल्यांचा मुलूख सहज घेते झाले. त्यावरून इंग्लिशांला कांहीं आश्चर्य वाटलें; त्यास ठाऊक नव्हतें कीं, मराठ्यांचें व शाहअलंम याचें ऐक्य आहे. पुढें त्या शाहअलमानें इंग्लिशांस समजाविलें कीं, मराठ्यांच्या आश्रयास जातों. मग मराठे रोहिलखंड सोडून संन् सत्राशें एकाहत्तरांत पर्जन्यकाळाचे अगोदर दिल्लीस आले, त्यांनीं त्या जवानबख्ताचे मर्यादेस्तव दिल्लीच्या आंतील किल्ला मात्र आपल्या सत्तेंत आणिला नाहीं; वरकड सर्व जागीं आपलें ठाणें घातलें. यानंतर महादजी शिंदा यानें इंग्लिशांकडे जाऊन शाहअलमास भेटून त्यास आपल्या लश्करांत विसाजी कृष्णाजवळ आणिलें. तो बाद-

शाह त्याच्च वर्षी दिसेंबराचे समाप्तीस मराठ्यांच्या आश्रयानें दिल्लीच्या तक्ताचा अधिपति झाला.

१९ सुजाअदवला दिल्लींत मराठे होते तोंपर्यंत आपण त्या बादशाहाचे वजिराच्या कामास आंगें आला नाहीं, तथापि त्याचें व मराठ्याचें ऐक्य होतें; कां कीं, नजीबअदवल्याच्या पुत्रास मराठे बुडविणार होते; आणि सुजाअदवला याच्या मनांत होतें कीं, रोहिले निर्बळ करून पुढें संपूर्ण मुलूख आपले सत्तेत आणावा. त्यावरून मराठ्यांनीं जाबिताखान नजीबअदवला याचा पुत्र त्याचा बहुतेक मुलूख घेतला, ते समयीं रोहिले लोक त्यांस असे भीत होते कीं, ते मोठ्या बळकट किल्ल्यांत असले तरी त्यांनीं मराठे येतात असें ऐकूनच तें ठिकाण सोडून पळावें. त्यापुढें सुजाअदवला समजला कीं, जर मराठ्यांनीं रोहिले अगदीं जिंकिले तर आपलीही दशा तीच होईल; यास्तव त्यानें रोहिले यांचे सरदार यांपासून चाळीस लक्ष रुपये घेऊन त्या रोहिल्यांशीं संकेत केला कीं, तुह्मी व आह्मी मिळून मराठ्यांस रोहिलखंडांतून बाहेर घालवूं.

२० इकडे दिल्लीमध्यें बादशाह यानें विसाजी कृष्ण व दुसरे कोणी ब्राह्मण होते, ते केवळ अतृप्त स्वभाव असें जाणून तो फार पश्चात्ताप पावला, आणि मनांत निश्चय करिता झाला कीं, कसेंही संकट प्राप्त झालें तरी या लोभी लोकांचा संबंध टाकावा. मग त्यानें आपल्या लश्करचा मुख्य सरदार नजीफ़खान यास सांगितलें कीं, मराठे युद्धें करून आपल्या मुलखांतून काढून द्यावे. हें सर्व वर्तमान विसाजी कृष्णास समजतांच तो विचार करिता झाला कीं, शेवटचा उपाय युद्ध, त्यावांचून दुसरी कांहीं युक्ति करून

कार्य साधेल तें बरें, ह्मणून त्यानें तेथचा सर्व वृत्तांत पुण्यास लिहून पाठविला; त्यांत सुचविलें कीं, आतां कोणत्या प्रकारें वर्तावें; ती आज्ञा व्हावी.

२१ त्या उत्तराची मार्गप्रतीक्षा करीत असतां इकडे असें झालें कीं, माधवराव थेउरास मृत्यु पावला, तेसमयीं त्याचे वयास अठ्ठावीस वर्षें झालेलीं होतीं. त्यास पुत्र किंवा कन्या कोणी अपत्य नव्हतें, त्याची स्त्री रमाबाई तिची व त्याची फार प्रीति असे, ह्मणून ती त्याबरोबर सती गेली. असें वर्तमान संन् सत्राशें बाहात्तरांच्या नवेंबराचे अठरावे तारिखेस घडलें.

तो माधवराव अनेक गुणांनीं संपन्न होता, त्यानें युद्धादि कौशल्यें करून मोठी ख्याती मिळविली, परंतु त्याची राजनीतींत दक्षता अशी होती कीं, तिच्या पुढें त्याची शौर्यप्रशंसा हलकी, तो राज्य करूं लागला ते वेळेस त्याचा मुख्य कारभारी फार दिवसांचा आणि मोठा चतुर असा सखाराम बापू नामें होता, तो लोभी असतांही त्याच्या चातुर्यामुळें लोकांस त्याची भीड फार असे. त्याच्या पुढें माधवराव राज्याधिकारी असतांही त्याचा मान तादृश होईना, आणि रघुनाथराव तोही मोठा पराक्रमी त्यामुळें त्याची प्रशंसा होईना; पुढें त्यानें रघुनाथरावाला बंदीस घातलें त्यापासून त्यास कांहींसें लोक मानूं लागले. मग त्यानें त्या सखाराम बापूला आपल्या प्रतिष्ठेस अपायसा जाणून एक दिवस एकांतीं त्याला नेऊन विचारिलें कीं, या लोकांत माझा मान किमपि दिसत नाहीं, त्यास मीच अयोग्य आहें, किंवा दुसरें कांहीं कारण आहे तें सांगा; व त्यास उपाय काय तोही सांगा. त्यावर त्यानें त्याचे मनांतील अर्थ स-

मजून उत्तर केलें कीं, याचें कारण मीच आहें; त्यास मोरोबा फडनवीस याला कारभार सांगावा, ह्मणजे तुमच्या मनोदयानुरूप होईल; असें त्यानें शाहाणपणाचें उत्तर केलें, त्यावरून माधवराव प्रसन्न होऊन त्या सखाराम बापूनें आपली जहागीर खाऊन स्वस्थ रहावें असें केलें, आणि मोरोबा फडनवीस यास कारभार सांगितला.

२२ याप्रमाणें माधवराव मोकळेपणा पावल्यावर पुढें तो कांहीं मोठें कार्य करणें तर तें आपल्या आज्ञेवांचून करूं देत नसे; त्यानें त्या वेळेस लोकांचें वृत्त समजावयास अनेक प्रकारचे उत्तम कायदे केले. तो माधवराव राज्य करीत असतां त्यास युद्धाखेरीज कधीं रिकामपण सांपडलें तर त्या अवकाशांत तो आपल्या प्रजेस कोणे प्रकारें सुख होईल तो विचार पाहात असे; कोणेही ठिकाणीं फिर्याद झाल्यास त्याचा न्याय खरा करण्याविषयीं त्यास मोठी आवड होती; याविषयीं त्यानें कोणीएक रामशास्त्री नामें ब्राह्मण बाळगला होता तो फार उपयोगी असे. त्या रामशास्त्र्यानें ज्या ज्या युक्ति करून पंचाइती ठरविल्या ते ठराव अद्यापि न्यायाचे उपयोगीं पडतात. तो रामशास्त्री चांगल्या मार्गानें वागणारास आप्तासारखा आणि दुष्टास यमासारखा होता, तो साताऱ्या नजीक माहुलीक्षेत्रीं जन्मला, त्याचें अडनांव परभुणे, तो तरूणपणीं विद्याभ्यास करावयाकरितां काशीस गेला होता, त्यास बाळकृष्णशास्त्री याचा मृत्यु झाला ते समयीं पुण्याचे दरबारीं, त्याजकडून कांहीं यत्न नसतां बोलावून नेऊन सर्व शास्त्री यांचा तो मुख्य केला. पुढें माधवराव योग्यतेस येऊं लागला ते समयीं तो त्यास नीति विचार सांगत असे, त्याविषयीं एक गोष्ट आहे. कोणेएके

समयीं माधवराव यास पंडितांचे भाषणेंकरून इच्छा झाली कीं, कांहीं तपस्या करावी; त्यामुळें माधवराव जप करूं लागला, मग एक दिवस तो जपास बसला असतां रामशास्त्री कांहीं कामानिमित्त त्याजकडे गेला तेव्हां त्यांजवळच्या शिष्यांनीं सांगितलें कीं, या वेळेस श्रीमंतांची गांठ पडणार नाहीं; कां कीं, ते जपास बसले आहेत, त्यावरून तो आपल्या घरीं जाऊन विचार करिता झाला कीं, जर याविषयीं वाद करावा तर ठिक नव्हे; त्यास याचा आश्रय सोडून जावें हेंच बरें, मग दुसरे दिवशीं त्याजकडे जाऊन बोलिला कीं, मला काशीस जावयाची आज्ञा द्यावी. तें ऐकून माधवराव बोलला कीं, आपण येऊन गेलां ते समयीं मी जप करीत होतों त्या निमित्तें आपली गांठ पडली नाहीं; त्यावर त्यानें उत्तर केलें कीं, आपण जें निमित्त सांगतां तें ब्राह्मणास योग्यच आहे; परंतु ब्राह्मण जर आपलें कर्म सोडून राज्य करूं लागले तर त्यांनीं प्रजापालन करावें; तें टाकून जप करीत बसलें तर तो आन्याय. त्यास जर आपल्या चित्तांत जप करावा असें आहे, तर हें सर्व राज्य टाकून मजबरोबर चलावें, मी तें आपणास पुर्त्तेपणें शिकवीन. त्यावरून माधवराव मनांत समजून त्यानें तें कृत्य टाकिलें, आणि रामशास्त्री याच्या अनुलक्ष्येंकरून चालूं लागला.

भाग बेविसावा.

संन् सत्रार्शे बाहात्तरांपासून संन् सत्रार्शे पंचेहत्तरांपर्यंत झालेलीं वर्तमानें,

१ माधवराव पेशवा, तो आपला अंतकाळ समीप आला

असें जाणून पुढें रघुनाथराव याचें आनुकूल्य नसल्यास आणि कारभारी लोकांत वैमनस्य असल्यास आपला भाऊ नारायणराव यास राज्य संभाळावयाचें अवघड पडेल, असें समजून त्यानें सखाराम बापूला जवळ बोलावून आपली दिवाणगिरी सांगितली; आणि रघुनाथराव काका बंदींतून काढून आपल्याजवळ नेला; आणि सखाराम बापूच्या देखतां मोठ्या अगत्यानें कारभारी व धनी यांची एकचित्तता असल्यानें राज्यास फार हित आहे असें समजाविलें; मग आपल्या भावाला त्या दोघांचे स्वाधीन केलें.* पुढें तो माधराव पेशवा मेल्यावर त्याचें उत्तरकार्य झाल्यानंतर त्याच भाऊ नारायणराव तो सातान्यास जाऊन राजाराम राजा याचे हातून पेशवे पदवीचीं वस्त्रें पावला. ते समयीं त्या नारायणरावाच्या नांवास राजानें नवें कारभारी असें पद जोडून बजाबा पुरंदऱ्या त्याचा दिवाण केला; आणि नानाफडनविसास त्याची वडिलोपार्जित फडनविशी दिली.

तो नारायणराव पेशवा व त्याचा काका रघुनाथराव यांचा कांहीं दिवस स्नेह राहिला; मग रघुनाथराव याची बायको व नारायणराव याची आई या दोघींचें मन मिळेना, त्या योगें या दोघांचा द्वेष पडला. तेव्हां त्या नारायणरावानें आपले कारभारी मिळवून मसलत केली कीं, काकाला पुनः बंदीस घालावें. त्या कृत्यास सखाराम बापूचें मात्र अनुमोदन नव्हतें, तो ह्मणाला कीं, हें केवळ अनुचित कर्म दिसतें. मग एप्रिलाचे अकरावे तारिखेस पुण्यांत

* स्वाधीन केला हा सर्व वृत्तांत थेउरास माधवरावाचे शरीरीं समाधान नसतां झाला.

नारायणराव ज्या वाड्यांत राहात होता, त्यांतच एका खोलींत रघुनाथराव काका याचा प्रतिबंध केला.

यापुढें पेशवा यानें आपल्या कारभारी मंडळीच्या लोकांमध्यें बजाबा पुरंदरे व नानाफडनवीस व हरीपंतफडके यांवर विश्वास ठेवून बहुतेक राज्यकारभार यांचे हातून चालविला. हे तिघे कारभारी यांचें व सखाराम बापूचें वैमनस्य असे; परंतु ते सारे शाहाणे ह्मणून बाहेर असें दिसत होतें कीं, मुख्य कारभारी सखाराम बापू.

२ जानोजी भोंसला तोहि माधवरावाचे मरणसमयीं थेउरास होता, त्यानें पूर्वींच माधवरावाचे आज्ञेनें आपला भाऊ मुधोजी भोंसला याचा पुत्र रघुजी भोंसला तो दत्तक घेतला.

त्या मुधोजीशिवाय जानोजीला आणखी भाऊ होते, त्यांस संतति नव्हती. जानोजीनें तो मूल घेतल्यावर त्या मुलाचा बाप मुधोजी तोच त्याचा रक्षक केला असेल असें वाटतें; परंतु तो अर्थ निश्चित होत नाहीं. त्यापुढें दुसरे वर्षीं मे महिन्यांत तुळापुराजवळ जानोजी भोंसला मरण पावला; तेव्हां त्याचा पुत्र रघुजी भोंसला याचा रक्षक कोण ह्मणून जानोजीचे भाऊ मुधोजी भोंसला व साबाजी भोंसला हे दोघे भांडूं लागले; ते समयीं जानोजीची स्त्री दर्याबाई भोंसली ती दोघां दिरांतून एकासही मुलाचा रक्षक न करितां आपणच भोंसल्याचे राज्याचा कारभार करिती झाली; त्या वेळेस तिनें साबाजीला आपले लश्करचें काम मुख्यत्वें सांगितलें; तेव्हां तो मुधोजी भोंसला आपणास या समयीं युद्धावांचून दुसरा उपाय नाहींसा समजून लश्कर जमा करून युद्धास सिद्ध झाला. मग तो व त्याचा भाऊ सा-

बाजी यांची गांठ पडून कुंभारी गांव आकोल्याजवळ आहे तेथें युद्ध झालें; त्या प्रसंगीं मुधोजी भोंसला याचा अगदीं पराभव होऊन तो आपले जिवाचे रक्षणासाठीं पळून गेला. मग पेशव्याचे योगें ते दोघे भाऊ युद्धकरणें टाकून एकमेकास भेटले असतां त्या दर्याबाईनें एकाएकीं साबाजीला टाकून मुधोजीचा पक्ष अवलंबिला. असें झाल्यावर मुधोजी इलिचपुरचा कोणी मुख्य पठाण होता, त्याचे साहाय्येंकरून पुनः युद्धास उद्युक्त झाला, आणि साबाजी, निजाम व पेशवे यांचें साहाय्य संपादावयास यत्न करूं लागला; इतक्यांत असें झालें कीं, नारायणराव पेशवा मारेकरी यांनीं मारिला; त्या अनर्थामुळें इतर सर्व मोठमोठीं कार्यें राहिलीं. असें संन् सत्राशें त्रेहात्तरांच्या आगष्ट महिन्याचे तिसावे तारिखेस झालें.

२ मारेकरी यांनीं नारायणराव पेशवा मारिला तो प्रकार असा, एके दिवशीं नारायणराव भोजन करून आपल्या महालांत निजला होता; ते समयीं त्या वाड्यांत एकाएकीं गडबड मोठीच झाली, ती ऐकून तो जागा होऊन पाहूं लागला, तों वाड्यांत गारदी लोक शिरले, त्यांत सुमेरशिंग व महंमद यूसफ् हे दोघे होते, ते आपला रोजमुरा बाकी राहिला ह्मणून कांहीं दांडगाई करितात, असेंही त्याचे दृष्टीस पडलें, आणि ते आपल्या आंगावर येतात, असें पांहून तो पळत पळत आपल्या काकाचे खोलींत गेला; त्याचे पाठीस गारदी लोक लागले, त्यांत सुमेरशिंग फार जवळ होता, तेव्हां तो आपले काकाचे शरीरास मिठी मारून बोलिला कीं, काका माझा प्राण या वेळेस वांचवा, असें ऐकून रघुनाथराव मध्यें होऊन सुमेरशिंगास त्याचे रक्ष-

पार्थ दयायुक्त बोलणें बोलिला; तेव्हां सुमेरशिंग ह्मणाला कीं, मी हें कृत्य येथपर्यंत केलें, तें जर आतां सोडिलें तर माझा नाश मी आपल्या हातें केलासा होईल; आतां तुह्मी याची आशा सोडा, आणि यापासून लवकर दूर व्हा, नाहीं तर दोघे मेले जाल. तेव्हां रघुनाथरावानें आपल्या शरीराची मिठी सोडवून त्याला दूर सारून गच्चीवर पळून गेला; त्याचे पाठीमागें फिरून त्यास धरावयास नारायणराव तिकडे त्वरेनें जाऊं लागला असतां कोणीएक हत्यारबंद रघुनाथरावाचा चाकर त्र्ल्या* पवार होता, त्यानें त्या नारायणरावाचे पाय धरून मागें ओढून पालथा पाडिला; त्याच क्षणीं नारायणरावाचा चाकर परम विश्वासू छापाजी † टिळेकर नामें होता, तो जवळ हत्यार नसतांही मोठ्या त्वरेनें धावून आपला धनी आपल्या आंगाखालीं घालून त्याच्या रक्षणार्थ आपण त्यावर पडला. ते समयीं सुमेरशिंग व त्र्ल्या पवार या दोघांनीं एके जागीं बरोबर ते दोघे धनी व चाकर तरवारीनें ठार मारिले. हें वर्तमान बाहेर कळल्यावर सखाराम बापूनें हरीपंत फडक्याचे हातानें झालेल्या प्रकाराचें पत्र लिहवून शोधास वाड्यांत रघुनाथरावाकडे पाठविलें, त्याचें त्यानें उत्तर असें दिलें कीं, हें कृत्य गारदी लोकांनीं केलें. त्यावरून रघुनाथरावानेंच हें कृत्य केलें, असा मनांत संशय उत्पन्न होऊन हरीपंतफडके तेच वेळेस बारामतीस पळून गेले; आणि सखाराम बापू यानें शहरचे लोक फार गडबडले होते, त्यांस धैर्य देऊन स्वस्थ केलें. मग त्रिंबकरावमामा त्या वाड्यांत जाऊन त्यानें तें पेशव्याचें प्रेत नेऊन जाळिलें.

* त्र्ल्या ह्मणजे तुळाजी असेल.

† छापाजी ह्मणजे चांफाजी.

रघुनाथराव त्या गारदी लोकांचे बंदींत बाकी रोजमुरा देण्याचे निमित्तेंकरून राहिला असतांही वकील कारभारी लोक त्याजकडे जात असत; नंतर सर्व कारभारी लोकांचे मतें असें ठरलें कीं, नारायणरावास रघुनाथरावानेंच मारविलें असेल; परंतु त्याचा निश्चय होत नाहीं; त्यास हालीं याला पेशवे पदवी प्राप्त झाली ती यानें भोगावी.

या विचारास रामशास्त्रीही अनुमोदन देता झाला; परंतु तो बहुत युक्तीनें गुप्तपणें त्याचा आंतून बारीक शोध काढूं लागला, त्यावर दीड महिन्यानें त्यास पुरतेपणें तें सर्व विदित झालें. तेव्हां रामशास्त्री रघुनाथरावापाशीं जाऊन बोलिला कीं, हें अकर्म तुह्मींच करविलें, मी याचा पुरतेपणें शोध करून तुह्माकडे आलों. असें त्याचें भाषण ऐकून रघुनाथराव यानें इतकेंच मान्य केलें कीं, मी त्यास धरावा असें मात्र पत्र दिलें होतें. हें वर्तमान खरेंच असेल कां कीं, पुढें तो रघुनाथरावाच्या हातचा अस्सल कागद रामशास्त्री यास सांपडला; त्यांतील लेख मुळचा असा होता कीं, तो धरावा; त्या धकारावर कोणी आणीक शाई घालून मारावा असें केलें होतें. तें कृत्य आनंदी बाईचेंच असेल असें सर्वांच्या मनांत आलें. नंतर रघुनाथरावानें त्यास धरण्याविषयीं पत्र लिहिलें हा अन्याय आपणापासून घडला, असें मान्य करून रामशास्त्री यास विचारिलें कीं, या दोषास प्रायश्चित्त काय करावें. त्यावर त्यानें उत्तर केलें कीं, यास देहांत प्रायश्चित्त.पाहिजे. कां कीं, तुमचें बाकी उरलें जें आयुष्य त्यांत तुह्मांपासून सद्वर्तन होणार नाहीं. आणि यापुढें तुह्मी व तुमचें राज्य याची धडगति मला दिसत नाहीं; यास्तव इतःपर तुह्मी राज्य करीत असाल तोंपर्यंत

मी पुण्यास येणार नाहीं; आजपर्यंत सरकारचा आश्रित झालों होतों, तो मी आतां नव्हे, इतकें बोलून तो शास्त्री तेथून निघून वायींक्षेत्राजवळ एका लहानशा गांवीं राहून काळक्षेप करिता झाला.

इकडे त्या गारदी लोकांचा बाकी रोजमुरा देऊन रघुनाथराव मोकळा झाल्यावर त्यास सातान्याहून पेशवे पदवीचीं वस्त्रे आलीं.

नारायणराव मारिला गेला तेव्हां त्याचें वय केवळ अल्प अठरा वर्षांचें होतें, तितक्यांत त्याचे गुण अथवा दुर्गुण हे लोकांस दिसून आले नाहींत, परंतु त्याच्या धैर्याविषयीं एक कथा आहे ती अशी. माधवराव पेशवा असतां हे दोघे भाऊ पुण्यामध्यें गुल टेंकडीकडे हत्तींची लढाई पाहात बसले असतां त्यांतून एक हत्ती मोठ्या त्वरेनें जेथें ते दोघे बसले होते तेथें समूर धावून आला, तेव्हां त्यांजवळचे चाकर लोक वगैरे होते ते सर्व पळाले, ते समयीं तो नारायणरावही उठून पळावयास सिद्ध झाला; इतक्यांत माधवराव त्याच्या हातास धरून बोलिला कीं, तूं जर पळालास तर तुजविषयीं अक्बार लिहिणारे काय लिहितील ! तें ऐकतांच तो त्याजवळ स्थीर बसला; नंतर तो हत्ती केवळ निकट येऊन पोंहचला असतां कोणीएक आपाजीराव पाटणकर नामें मराठा शिलेदार होता, त्यानें मोठ्या धैर्यानें धांवत येऊन नारायणरावाचे पुढें होऊन हत्तीच्या सोंडेंत खंजीर खुपसून त्या हत्तीला एकीकडेस केलें.

४ हिंदुस्थानांत लश्करसुद्धां विसाजी कृष्ण होता, तो असें इच्छीत असे कीं, मोंगलांशीं युद्ध न होतां सलूख्यानेंच कार्य साधावें; परंतु तें न होतां संन् सत्राशें बाहात्त-

रांच्या दिसेंबराचे एकुणिसावे तारिखेस दिल्लीजवळ त्यांचा व मोंगलांचा युद्ध प्रसंग झाला, त्यांत मराठे जय पावले. नंतर त्यांशीं व बादशाहाशीं तह झाला, त्यांत असें ठरलें कीं, पेशव्यास बादशाहापासून बक्षी पदवी असावी; आणि त्याचा हस्तक जाब्रितखान त्या कामावर ठेवावा; आणि जाटापासून बादशाहानें सरंपूर घेतलें होतें तें त्याचें त्यास द्यावें. या खेरीज इंग्लिशांनीं नजीबअदवल्यापासून खोरा व खरा हे दोन परगणे घेतले ते बादशाहाकडे असत ते हीं जाटास द्यावे. याप्रमाणें करार झाल्यावर विसाजी कृष्ण लश्करसुद्धां पर्जन्यकाळाचे अखेरीस पुण्यांत दाखल झाला.

५ जानोजी भोंसला याचा दत्तपुत्र रघूजी भोंसला तो रघुनाथरावास पेशवे पदवी प्राप्त झाली असतां आपली माता जानोजीची स्त्री दर्याबाई व मुधोजी भोंसला यांसहित येऊन पेशव्यास मिळाला; तेव्हां त्या रघूजीस सेनासाहेबसुभा पदवी प्राप्त झाली. नंतर रघूजी व दर्याबाई हीं तेथून निघून वराडाकडे गेलीं; परंतु मुधोजीनें पाहिलें कीं, साबाजी आपलेपेक्षां बलाढ्य झाला ह्मणून तो पेशव्याजवळ राहिला.

६ याप्रमाणें दक्षिणेंतील वर्तमान असतां हैदर व निजाम यांच्या राज्यांत मसलती होत होत्या कीं, मराठ्यांत वैमनस्यें पडून फार अव्यवस्था झाली आहे, त्यास या समयीं कांहीं आपला लाभ पाहावा; त्यांत निजाम याची सिद्धता झाली नाहीं तोंच रघुनाथराव मोठी त्वरा करून त्या निजामावर चालून गेला, तेव्हां त्यास असें अगत्य पडलें कीं, ज्याचे प्रतिवर्षीं वीस लक्ष रुपये उत्पन्न व्हावे, असा मुलूख

देऊन तह करावा. एवढी मिळकत त्या रघुनाथरावास मिळाली, ती जर तो आपले मराठे मुख्य सरदार यांस वांटून देता तर त्याचे पेशवे पदवीस दृढता येती; परंतु तें न करतां त्यानें निजामाच्या गोड गोड गोष्टी ऐकिल्या कीं, तुह्मी व आह्मी बहुतां दिवसांचे सोबती, त्यावरून मोहित होऊन तो वीस लक्ष रुपयांचा मुलूख घेतलेला त्याचा त्यास माघारां दिला.

७ त्या वेळेस जे त्या रघुनाथरावाचे अनिष्टचिंतक होते, त्यांस मोठा हर्ष झाला कीं, हा एवढा मूर्खपणा यानें केला. या योगें हा लवकरच बुडेल. असेंच आणीक एक त्यांस हर्ष होण्याचें कारण झालें, तें असें; औरंगाबादजवळ साबाजी भोंसला लश्करसहित होता, त्यावर त्यानें त्रिंबकराव मामास पाठविलें, आणि आपण करनाटकांत जाऊन हैदर व इंग्लिश यांशीं युद्ध प्रसंग करावयाची मसलत चालविली. त्यामुळें त्या अनिष्टचिंतकांस त्याचे पेशवे पदवीस कांहीं विघ्न उत्पन्न करण्यास तो दूर गेल्यावर पाठीमागें सुलभ पडेलसें वाटलें. त्यावरून सखाराम बापू व नाना फडनवीस हे दोघे त्या रघुनाथरावाचें लश्कर सोडून माघारें पुण्यास आले. त्यांचे मागून थोडक्याच वेळानें गणपतराव रास्त्या व बाबूजी नाईक बारामतीकर व मोरोबा फडनवीस व बजाबा पुरंदरे वगैरे लश्कर सोडून कांहीं निमित्त करून माघारें पुण्यास आले. ते समयीं त्या रघुनाथरावाचे पक्षपाती आणि तो रघुनाथराव यांखेरीज सर्व लोक समजले कीं, रघुनाथरावास घातक अशी कांहीं मोठी मसलत होत आहे; त्या वेळेस पुण्याचा कारभार चालविणारे सखाराम बापू व त्रिंबकराव मामा व नानाफडन-

वीस व मोरोबा फडनवीस व बजाबा पुरंदरे व आनंदराव
साजी व हरीपंत फडके इतके असत, ते पेशवे कुळ
योगेंच वाढलेले. शाहू महाराजाचे अष्टप्रधान यांशिव
दुसरे होते, असें असतां ते वेळेस त्या अष्टप्रधानास व
वून कारभार हे चालवीत होते. त्यांनीं मसलत केले
लोकांस पहिल्यानें कळली नाहीं, शेवटीं त्या कारभाऱ्यां
असें केलें कीं, नारायणरावाची स्त्री गंगाबाई गरोदर होत
तिजबरोबर दुसऱ्या कांहीं गरोदर स्त्रिया होऊन त्यांसहि
ती पुरंदर किल्ल्यावर ठेविली; आणि जे रघुनाथरावा
पक्षी होते, त्यांस बंदीस घालून कारभार त्या गंगाबाईच
नांवें चालविला; तेव्हां लोक समजले कीं, गंगाबाईस पु
होईल तो अथवा त्यांतील एकीचा पुत्र तो गादीचा अधि
कारी करून रघुनाथरावास भ्रष्ट करावें, अशी मसलत आहे
त्या कारभारी लोकांनीं त्या वेळेस निजामअली व साबाजी
भोंसला हे आपल्या मसलतीस अनुकूळ केले; आणि रघु
नाथरावाच्या लश्करांत मुख्य कारभारी कृष्णराव बळवंत
होता, तोही इकडून कांहीं सूचना झाली असतां या मस-
लतीस अनुसरेलसा केला. असें संन् सत्राशें चवऱ्याहत्तरांत
झालें.

८ याप्रमाणें पुण्याचें वर्तमान असतां रघुनाथराव कर-
नाटकांत बलारीपलीकडे जाऊन त्यानें हैदराशीं कांहीं बो-
लणें लाविलें होतें, ते समयीं त्यास कांहीं द्रव्याची गरज
लागली; तेव्हां त्या हैदरानें कांहीं नगद रुपये देऊन पुढें
पंचवीस लक्ष रुपयेपर्यंत द्यावयाचा करार केला, यास्तव
त्या रघुनाथरावानें करनाटकांत मराठ्यांचे तीन परगणे
होते ते त्या हैदरास दिले. त्यानंतर त्यास पुण्याची मस-

लत कळली; तेव्हां त्याचे मनांत होतें कीं, अर्काटच्या नबाबाचा मुलूख लुटावा, तें सोडून त्यानें त्या हैदराशीं तह करून ठरविलें कीं, वर्षास सहा लक्ष रुपये खंडणी तुह्मासच देऊं आणि पेशवे तुह्मीच. मग त्या रघुनाथरावास कोणी सांगितलें कीं, तुमच्या लश्करांतील सरदार लोक कृत्रिमी आहेत; त्यांत भवानराव प्रतिनिधि मुख्य; त्यास तुह्मी आपली सावधगिरी ठेवा. त्यावरून प्रतिनिधीस त्यानें विचारिलें कीं, तुह्मी तीनशें स्वांरानिशीं आपल्या अधिकाराप्रमाणें चाकरी करावी, असें असतां तुह्मास चार हजार स्वांर ठेवायाचें प्रयोजन काय? त्यावर तो कांहीं उत्तर देईना; तेव्हां मुरारराव घोरपडे सेनापति यांस सांगितलें कीं, भवानराव प्रतिनिधि याचें लश्कर लुटा; त्यावर त्यानें उत्तर केलें कीं, तुमचा जो शत्रू असेल त्यावर आह्मी जाऊं. हा आपले घरचा खटला यांत आह्मीं शिरणार नाहीं. मग वामनराव गोविंद पटवर्धन वगैरे सरदार यांला क्रमेंकरून तेंच सांगितलें असतां त्यांनींही तेंच उत्तर केलें, तेव्हां तो आपले खासगीचे लोक व कांहीं तोफा घेऊन त्या लश्करांतून बाहेर निघाला; तरी प्रतिनिधि त्यानें पुसल्याचें उत्तर देईना. त्या प्रतिनिधीच्या जवळचे शिपाई लोक बहुतकरून माननदीचे व येरळा नदीचे कांठीं राहाणारे होते, त्यांनीं प्रतिज्ञा केली कीं, आमच्या धन्याचे जिवास जर बरें वाईट होईल, तर आह्मी इतकेही मरून जाऊं. हें वर्तमान कळतांच रघुनाथराव युद्धाचा उपाय टाकून आपण त्या भवानरावाकडे एकांत करावयास गेला; तेव्हां प्रतिनिधीनें त्याचा सन्मान करून एकांतीं दोघे बसते समयीं आपली तरवार दोघांमध्यें ठेविली; तेव्हां रघुनाथरावानें

त्यास विचारिलें कीं, तुह्मास येवढ्या दूर दृष्टीचें प्रयोजन काय आहे! त्यावर बोलिला कीं, कदाचित् पंतप्रधान* प्रतिनिधीशीं बोलताहेत त्यांत विसर पडेल. मग त्या एकांतांत एकमेकांचीं प्रमाणवचनें होऊन त्या रघुनाथरावानें प्रतिनिधीला कांहीं द्रव्य द्यावयाचें कबूल केल्यावर उभयपक्षीं युद्धादि प्रकार नाहींसा झाला; नंतर रघुनाथराव आपल्या बरोबर मुरारराव घोरपडा व प्रतिनिधि यांस घेऊन पुण्यास येऊं लागला, तेव्हां वामनराव पटवर्धन वगैरे सरदार तेही त्याबरोबरच होते; परंतु त्याच्या लश्करांत ते न मिळतां वेगळेच उतरत, आणि रात्रीं रघुनाथरावाचा छापा पडेल ह्मणून फार सावधपणा राखीत असत. ते समयीं रघुनाथरावावर हरीपंत फडका लश्करसहित पुण्याहून येत होता, आणि त्रिंबकरावमामा व साबाजी भोंसला हे परिंड्याहून येत होते, व निजामअली तो कलबुर्ग्याहून येत होता, या तिघांतून जो कोणी प्रथम पुढें येईल, त्यास मिळून रघुनाथरावाशीं युद्ध करावें, अशी वामनराव वगैरे सरदार मंडळीची मसलत होती. त्या तिघां येणारांत त्रिंबकराव याच्या मनांत आलें कीं, रघुनाथराव मोठा शूर आहे, त्यास जिंकिलें असतां आपली मोठी कीर्त्ति होईल; आणि सासाबाजी भोंसला तर आपल्या कामाकरितां या कामांस विलंब करितो; असें मनांत आणून आपण एकदांच पुढें लश्करसहित येऊन भीमानदीचे पार उतरून पंढरपुराजवळ मोठ्या मैदानांत रघुनाथरावास गांठून त्यावर एकाएकीं पडला; त्या समयीं मामा-

* पंतप्रधान ह्मणजे रघुनाथराव, त्यास प्रतिनिधीनें तुह्मीं व आह्मीं सारिखेच असें दर्शविलें.

पेक्षां त्याजवळ फौज कमी असतांही त्या रघुनाथरावानें त्याचा पराभव केला, त्यांत तो मामाहि फार जखमी झाला. ते समयीं रघुनाथरावानें त्यास धरून कैदेंत ठेविलें. त्या लढाईंत रघुनाथरावाचे सुमारें दहा हजार स्वार होते, त्यांत पुढचे तोंडीं आपण होऊन मोठ्या आवेशानें लढला. ते समयीं मामाकडचा सरदार गंगाधरराव रास्ता तोहि जखमी झाला; परंतु रघुनाथरावाचे हातीं न सांपडतां वांचला. प्रतिनिधि व मुरारराव घोरपडा हे दोघे रघुनाथरावाकडचे होते, परंतु ते त्या युद्धांत न शिरतां एकीकडे उभे राहिले; मग थोडक्याच दिवसांनीं प्रतिनिधि हरीपंताच्या लश्करांत जाऊन त्यास मिळाला; आणि मुरारराव घोरपडा आपलें स्थान घुटी तेथें जाऊन राहिला; मग हरीपंत फडका साबाजी भोंसला व निजामअली यांस जाऊन मिळाला; परंतु त्या दोघांचे मनांत लवकरच जाऊन रघुनाथरावावर पडावें असें नव्हतें. असा तो राघोबा जय पावल्यावर त्याचे मसलतींत कांहीं जीव आहेसें कांहीं दिवस दिसत होतें; कां कीं, विसाजी कृष्णानें हिंदुस्थानांतून जवाहीर आणिलेलें होतें, तें त्यानें पंढरपुरांत मोडिलें; आणि तेथची खंडणी घेऊन द्रव्य जमा केलें; त्याजवरून त्याजपाशीं फौज जमा होऊं लागली; तेव्हां तो रघुनाथराव पुण्याची वाट धरिता झाला. मग कांहीं मजला तिकडे गेला असतां त्याच्या मनांत आलें कीं, माझ्या जवळचें द्रव्य या एवढ्या लश्करास पुरणार नाहीं; आणि हें द्रव्य सरल्यावर लश्कर आपल्याजवळ टिकेलसा विश्वास नाहीं, यास्तव तो पुण्याचा मार्ग सोडून बऱ्हाणपुरास चालिला; आणि इंग्लिश व होळकर व शिंदा यांची कुमक घेऊन कार्य साधावें असें

मनांत योजिता झाला. याविषयीं त्यानें पूर्वीपासूनच त्या तिघांशीं कांहीं बोलणें लाविलें होतें. तो रघुनाथराव पुण्यावर येऊं लागला त्या वेळेस पुण्यांतील कारभारी लोक फार भ्याले; कां कीं, कदाचित् साबाजी भोंसला व निजामअली हे रघुनाथरावाचा पक्ष धरितील असा संशय होता; यास्तव त्यांनीं विचार ठरविला कीं, साताऱ्याचा राजा मुक्त करून त्याचे मुख्यत्वें रघुनाथरावाचा पराभव करावा; परंतु तो बऱ्हाणपुरास जाऊं लागला त्यावरून ते निर्भय होत्साते लश्कर जमा करून त्याचे पाठीस लाविते झाले. त्यावर निजामअली व हरीपंतफडका तेही त्याचे पाठीस लागले. त्या सर्वांचें मिळून पन्नास हजार लश्कर होतें.

९ रघुनाथराव बऱ्हाणपुरीं शिंदा व होळकर यांची गांठ पडायाचे आशेनें थोडकेसे दिवस राहिला; मग तें न झालें ह्मणून तेथून निघाला; त्यास त्याचे लोक ते वेळेस बहुत प्रकारें निषेधीत असतां तो तें न मानितां नर्मदापार गेला; तेव्हां त्याजवळ सात हजार स्वार मात्र राहिले, त्या खेरीज मुधोजी भोंसला वगैरे सरदार त्याला सोडून निघून गेले. नंतर तो राघोबा इंदुरास पोंचला, तेथें शिंदा व होळकर होते, त्यांनीं त्याचा मोठा मान करून त्यास आपल्या लश्करामध्यें घेतलें. त्यावरून अशी वदंता उठली कीं, या दोघांनीं रघुनाथरावाचा पक्ष धरिला, आणि गोविंदराव व फत्तेशिंग गाइकवाड हे दोघे भाऊ गुजराथच्या आधिपत्याविषयीं भांडताहेत तेही आपला कज्जा शिंदा व होळकर यांजकडे नेऊन ते सांगितील, त्यास मान्य होऊन त्यांचे विचारें रघुनाथरावाचें साहाय्य करणार.

परंतु त्या पूर्वी एप्रिलाचे अठराव्या तारिखेस नारायण-

रावाची स्त्री गंगाबाई प्रसूत होऊन पुत्र झाला; तेणें-करून रघुनाथरावास पेशवे पदवी प्राप्त होणार नाहींसा निश्चय ठरला. त्या मुलाचें नांव माधवराव नारायण असें ठेविलें. त्याच्या जन्मदिवसापासून चाळिसावे दिवशीं त्यास सातान्याहून पेशवाईचीं वस्त्रें येऊन तो राज्यावर स्थापिला.

१० इकडे रघुनाथरावाच्या पाठीस लागलेले निजामअली व हरिपंतफडके होते, त्यांत निजामअली तो पुण्यांतील कारभारी लोकांनीं मुलूख द्यावयाचा कबूल केला होता त्याप्रमाणें मिळाला नाहीं, व शिंदे आणि होळकर यांणीं रघुनाथरावाचा सन्मान केला; हें वर्तमान ऐकून त्याची पाठ सोडून वासम नजीक छावणी धरून राहिला; आणि हरिपंतफडके यांनीं बऱ्हाणपुराजवळ मुकाम केला. यानंतर पुण्यांतील कारभारि लोकांमध्यें ईर्ष्या उत्पन्न होऊन एकमेकांच्या विश्वासांत कांहीं अंतर पडून त्यांमध्यें दोन फळ्या झाल्या. त्यांत एक फळी अशी, मोरोबाफडनवीस व बाबुजीनाईक बारामतीकर व बजाबापुरंदरे हे तिघे रघुनाथरावाचे पक्षपाती झाले. त्यांनीं मसलत केली कीं, सखाराम बापू व नानाफडनवीस व गंगाबाई व तिचा पुत्र यांस धरून कैद करावें. त्या वेळेस पुरंदर किल्ल्यावर पर्जन्यकाळामुळें धुकें फार म्हणून ते सारे त्या किल्ल्याखालीं उतरून सास्वडांत राहिले होते, त्यांस तें वर्तमान जून महिन्याचे तिसावे तारिखेस कळलें, तेव्हां ते तात्काळ पुरंदरावर चढले.

११ करनाटकीं हैदरअलीनें दक्षिणेंतील हें सारें वर्तमान ऐकून तुंगभद्रेचे दक्षिणेस जितका मराठ्यांचा मुलूख होता तो सर्व हस्तगत केला; आणि सलाबतजंग मराठी

मुलखांत शिरून आथणी व मिरजपर्यंत खंडणी घेत आला.

१२ रघुनाथराव बरोबर तीस हजार फौज घेऊन इंदूर सोडून तापीनदीचे कांठीं जाऊन उतरला; त्या समयीं त्याजवळची फौज बहुतकरून शिंदे व होळकर यांजकडची होती; त्याचे मनांत होतें कीं, मुधोजीभोंसले व गोविंदराव गाइकवाड हे येऊन आपणास मिळतील, त्या आशेनें त्यांची मार्गप्रतीक्षा करीत असतां त्यानें इंग्लिशांशीं पुनः तहाचें बोलणें लाविलें, त्या इंग्लिशांच्या मनांत पूर्वीपासून फार दिवस असें होतें कीं, मुंबईजवळचे लहान टांपू व साष्टी व वसई हीं घ्यावीं; आणि याविषयीं ते फार उद्योग करीत असत; परंतु त्यांची ती मसलत सिद्धीस गेली नाहीं. मग रघुनाथराव यास जेव्हां त्यांचें अगत्य पडलें, तेव्हां ते समजले कीं, या रघुनाथरावाच्या द्वारें आपला अर्थ सिद्धीस जाईल ह्मणून त्यांनीं आपला वकील मोस्तिन्* नामें साहेब होता त्यास आज्ञा दिली कीं, हें कार्य तुह्मीं साधावें.

१३ त्यापूर्वीं संन् सत्राशें बाहात्तरांत ज्या दिवशीं माधवरावाचा मृत्यु झाला, तेच दिवशीं इंग्लिशांनीं भडोज घेतली. त्या घेण्याचें कारण असें, इंग्लिशांकडे सुरतेचें आधिपत्य असतां त्यांस भडोजच्या नबाबाकडची खंडणी यावयाची होती ती तो देईना, तेव्हां इंग्लिशांनीं संन् सत्राशें एकाहात्तरांत पर्जन्यकाळाचे कांहींसें पूर्वीं तो पैका मागावयास फौज पाठविली, तरी त्यानें खंडणी दिली नाहीं. मग तो

* वकील मोस्तिन् साहेब तो माधवरावपेशवा याच्या मरणाचे कांहींसा आगोदर पुण्यास पोहोंचला होता, त्यास विलायतेंतून कंपनी सरकारची आज्ञा होती कीं, हिंदूच्या मुलखीं आपले उदमी लोक आहेत त्यांचा व तेथच्या आपल्या मुलखाचा बंदोबस्त ठेवून त्या लोकांशीं सलुखा मात्र ठेवावा, परंतु कोणाशीं देणें घेणें वगैरे कोणत्याहि गोष्टीचा संबंध करूं नये.

नवाब पर्जन्यकाळानंतर मुंबईस येऊन इंग्लिशांशीं कांहीं तह करून गेला. पुढें तो तह त्याचे मनास ठीक वाटला नाहीं ह्मणून त्यानें तेथें इंग्लिशांचा वकील होता त्याचा कांहीं अनादर केला; त्यावरून त्या वकिलास मुंबईसरकारची आज्ञा झाली कीं, तुह्मी भडोजेहून निघून सुरतेस जावें; आह्मी लश्कर पाठवून तो किल्ला घेऊं. त्यावरून वकील तेथून गेल्यावर मुंबईहून फौज जाऊन तो भडोज किल्ला घेतला.

१४ रघुनाथराव पुण्यास येत होता; तोतो वाट सोडून बऱ्हाणपुरास गेला; तेव्हां साष्टीवगैरे स्थानें हस्तगत करण्याविषयीं मोस्तिन्साहेबाचा यत्न होता; परंतु रघुनाथराव दूर पडला यास्तव तें काम सिद्धीस जाईना; पुढें रघुनाथराव तापी उतरला तेव्हां सुरतेचा अधिकारी साहेब होता, त्याकडून त्या मसलतीसंबंधें बोलणें पुनः लाविलें, परंतु तो साष्टीवगैरे द्यावयास कबूल होईना, ह्मणून तें सिद्धीस गेलें नाहीं; आणि दुसरें कांहीं बोलणें होत होतें तों पोर्टुगीस लोकांच्या विलायतेंतील बादशाहांकडून साष्टीवगैरे स्थानें हिंदु लोकांपासून माघारीं घ्यावयास फौज गोमंतकीं आली, त्यावरून मुंबईसरकारांत असें ठरलें कीं, ठाणें नामें साष्टीचा किल्ला तो आपण न घेतल्यास पोर्टुगीस घेतील, यास्तव त्वरा करून तें ठाणें आपण घ्यावें. तेव्हां सहाशें गोरे लोक व एक हजार पलटणी शिपाई तोफासुद्धां त्या कामावर नेमिले, ते संन् सत्राशें चौऱ्याहत्तराच्या दिसेंबराचे बारावे तारिखेस मुंबईहून निघाले त्याचे दुसरे दिवशीं पोर्टुगीस लोकांचीं जहाजें येऊन मुंबईजवळ नांगरलीं. आणि ते लोक इंग्लिशांस ह्मणाले कीं, साष्टीवगैरे ठिकाणें पूर्वीं-

पासून आमचीं तीं आह्मी घेऊं, त्यास तुमचे जे लोक तिकडे रवाना झाले ते मागें फिरवा. असें त्यांचें बोलणें इंग्लिश ऐकेनात तेव्हां ते लोक तेथूनच माघारे गेले, आणि इंग्लिशांच्या लोकांनीं तेथें गेल्यापासून सातवे दिवशीं ठाणें घेतलें; नंतर थोडक्याच दिवसांत संपूर्ण साष्टी आणि उरण टांपू हीं त्यांनीं हस्तगत केलीं.

१५ असें मुंबईकडचें वर्तमान असतां पुण्यांतील कारभारी लोकांनीं गुप्तपणें शिंदे व होळकर यांनीं रघुनाथरावाचा पक्ष सोडून आपला पक्ष धरावा असें केलें, आणि ते तीस हजार स्वार जमा करून पुरंदराहून निघाले ते रघुनाथरावावर चालले. ती तारीख नवेंबराची सत्ताविसावी. असें झालें असतां रघुनाथराव शिंदें व होळकर यांचें कृत्रिम समजून पुरंदराकडील लश्कर येऊन तापीवर पोंहचलें नाहीं तोंच शिंदे व होळकर यांचें लश्कर टाकून निघाला; तो तेथून पुढें तापीनदीचे कांठीं तालनेर नामें किल्ला आहे, त्यांत आपले खासगीचे लोक भरून आपण गुजराथेकडे चालला. तेव्हां त्याची स्त्री आनंदीबाई बहुतां दिवसांची गरोदर होती, ती धारेच्या किल्ल्यांत नेऊन ठेविली, आणि थोडकेसे दिवस तेथें राहिला असतां ती प्रसूत होऊन पुत्र झाला, तो बाजीराव रघुनाथ. त्याचा जन्मकाळचा योग असा होता कीं, ब्राह्मणाच्या राज्याचा शेवट तो जिवंत असतांच व्हावा.

१६ यानंतर रघुनाथराव, संन् सत्राशें पंचेहत्तरांत जानेवारीच्या तिसरे तारिखेस बडोद्यांत पोंहचला, ते समयीं त्या बरोबर दहा हजार स्वार व चारशें पायदळ होतें. तो बडोद्यास गेला याचें कारण असें कीं, त्याच्या मनांत गोविं-

दरावगाइकवाड याशीं स्नेह करावा, आणि इंग्लिशांशीं बोलणें लाविलेलें शेवटास न्यावें. इकडे पुण्यांतील कारभारी लोकांनीं तो तालनेर किल्ला घेऊन रघुनाथरावाचे पाठीस हरीपंत फडका फौज देऊन लाविला, आणि सखाराम बापू व नानाफडनवीस हे दोघे तेथून माघारें पुरंदरास आले, तेथेंच त्यांनीं कारभार चालविला.

रघुनाथराव वडोद्यास गेला तेव्हां गोविंदराव गाइकवाड तो आपला भाऊ फत्तेशिंग बडोदे शहरांत असे त्या शहरास घेरा घालून लढत होता. पूर्वीं संन् सत्राशें अडसष्टांत रघुनाथरावाचें व माधवराव पेशव्याचें वैमनस्य पडलें, तेव्हां दमाजी गाइकवाडानें रघुनाथरावाच्या साहाय्यास आपला पुत्र पाठविला तोच हा गोविंदराव गाइकवाड.

माधवरावानें रघुनाथरावास जिंकिल्यावर पुढें थोडक्याच दिवसांनीं तो दमाजी मृत्यु पावला. त्या समयीं त्याचे पुत्र चार होते, त्यांत एक सयाजी, दुसरा गोविंदराव, तिसरा माणिकजी, चवथा फत्तेशिंग; इतक्यांत सयाजी वडील परंतु तो दमाजीच्या दुसरे स्त्रीचा पुत्र, गोविंदराव तो दुसरा पुत्र परंतु पहिले स्त्रीचा; माणिकजी व फत्तेशिंग हे दोघे तिसरीचे. दमाजी मेला ते समयीं गोविंदराव हा रघुनाथरावाकडचा ह्मणून पुण्यांत प्रतिबंधांत होता, तथापि त्यास त्याचे बापाचें स्थान व त्याची पदवी सेनाखासकाईल नामें होती, ती त्याला होण्यास कोणी प्रतिपक्षी नव्हते; कां कीं, त्यानें आपण रघुनाथरावाचा पक्ष स्वीकारला, या अन्यायाबद्दल तेवीस लाख रुपये दंड दिले आणि नजर एकवीस लाख, याशिवाय आणखी कांहीं कारणास्तव साडेसाहा लाख, मिळून साडेपन्नास लक्ष रुपये दिले, आणि प्रतिवर्षीं

सात लक्ष एकुणहत्तर हजार रुपये द्यावयाचे कबूल केलें; या खेरीज पुणें मुकामीं निरंतर त्याजकडील सरदारांनीं चाकरी तीन हजार स्वारांनिशीं करावी, आणि कधीं मोहिमेचे समयीं चार हजार स्वारांनिशीं चाकरीस असावें, असें त्यानें मान्य केलें; यास्तव तें स्थान व तें नांव त्यास मिळालें. इकडे बडोद्यांत त्याचा वडील भाऊ सयाजी तो वेडसर होता, तथापि त्याचा कनिष्ठ बंधू फत्तेशिंग त्यानें पुण्यास येऊन त्या सयाजीचें मुख्यत्व स्थापिलें, आणि आपण त्याचा मुतालीक झाला. त्यावरून तो फत्तेशिंग व गोविंदराव यांचें वांकडें पडलें. तें त्यांचें वैमनस्य माधवराव पेशव्यास इष्ट असेल; त्याची मसलत होती कीं, गाइकवाड यांस वाढूं देऊं नये, आणि तो संकल्प सिद्धीस न्यावयासाठीं त्या भावाभावांत युद्ध करवावें हाच उपाय श्रेष्ठ असें तो मानीत होता.

नारायणराव पेशवा याच्या मृत्यूनंतर रघुनाथराव पेशवा झाला; तेव्हां त्यानें पुनः ती पदवी गोविंदरावास दिली. त्यावर गोविंदराव गुजराथेंत जाऊन आपल्या भावास जिंकावयाचा उद्योग करूं लागला. रघुनाथराव तिकडे जाई तंवपर्यंत तें त्याचें कार्य शेवटास गेलें नव्हतें, मग तो गोविंदराव व रघुनाथराव त्या कामाविषयीं एकत्र झाले.

१७ याशिवाय रघुनाथरावानें तेच समयीं सुरतेचा अधिकारी साहेब होता, त्याशीं पूर्वीचें आरंभिलेलें बोलणें चालविलें तें बहुतेक होऊन शेवटीं संन् सत्राशें ज्याहात्तराच्या मार्च महिन्यांत समाप्तीस गेलें. तो प्रकार असा, रघुनाथरावाचे कुमकेस मुंबई सरकारांतून पांचशें गोरे व एक हजार पलटणी शिपाई लोक व तशाच त्या बेताप्र-

माणें तोफा त्वरित द्याव्या; मागून अणखी कांहीं गोरे लोक व पलटणी शिपाई पाठवून तीन हजारांची भरती करावी; त्या फौजेच्या खर्चास दरमाहा दीड लाख रुपये राघोबानें द्यावयास कबूल केले; आणि त्या देण्याबद्दल इंग्लिशांकडे गहाण दाखल गुजराथचा आमोदपरगणा व हानसोठ व वरसाल व आखलशीर यांतील कांहीं विभाग इतकें दिलें. त्याशिवाय साष्टी व वसई व मुंबईजवळचे लहान लहान सर्व टापू सनद करून दिले. या खेरीज गुजराथेंतील जंबूसरपरगणा व उल्पाडपरगणा दिला, आणि आखलशीर परगण्याच्या जमेंतून वर्षास पाउण लाख रुपये द्यावयाचा करार केला. आणीकही इंग्लिशांस उपयोगीं अशा कांहीं बाबती त्या करारांत होत्या; परंतु तो विशेष लिहावासा नाहीं. त्या वेळेस रघुनाथरावाजवळ रोकड द्रव्य नव्हतें ह्मणून साहा* लक्षाचें जवाहीर मुंबईमध्यें इंग्लिशांकडे तूर्त सेनेच्या खर्चानिमित्त ठेविलें. असा राघोबाचा व इंग्लिशांचा तह झाला, त्याच कारणानें पुढें इंग्लिश व मराठे लोक यांचें प्रथम युद्ध उत्पन्न झालें.

१८ हरीपंतफडके रघुनाथरावाचे पाठीस लागून गुजराथेंत गेले, तेव्हां त्याजवळ फौज तीस हजार होती, ती जवळ आली असें समजून रघुनाथराव व गोविंदराव हे दोघे घेरा घालून बडोद्याशीं लढत होते, त्यांस तें युद्ध टाकून मायी नदीपलीकडे जावें लागलें. ते तेथें वासदगांवाजवळ डेरे देऊन राहिले, मग फेब्रुवारीचे सत्रावे तारिखेपर्यंत हरीपंत

* सहा लक्षांचें जवाहीर मुंबईमध्यें ठेविलें होतें तें पुढें अठ्ठावीस वर्षांनीं बाजीराव रघुनाथपेशवा होळकरी दंगा उलगडल्यावर पुनःस्थापिला, त्या समयीं इंग्लिशांनीं त्याला बक्षीस पाठवून दिलें.

फडके यांजबरोबर फत्तेशिंग गाइकवाडही आला होता. याचे मसलतीनें आपल्या लश्कराच्या तीन टोळ्या करून तीन ठिकाणीं एकदांच मायी नदी उतरले, आणि त्या तीन टोळ्यांचे मधली टोळी रघुनाथरावावर पडली, तिज-बरोबर तो युद्ध करीत असतां याचे मागून गोविंदरावगाइक-वाड व खंडेराव गाइकवाड* हे दोघे येऊन पोहोंचले ना-हींत तों त्या दोहींकडच्या दोन टोळ्या रघुनाथरावावर येऊन पडल्या, तेव्हां रघुनाथरावाचे दोघे मोठे सरदार सखाराम हरी व मानाजी फांकडे यांस फार जखमा लाग-ल्या, आणि त्या रघुनाथरावानें आरबांची एक टोळी नवी ठेविली होती, ती कांहीं दरमाहा थकल्याचें निमित्त करून युद्ध न करितां एकीकडे उभी राहिली, आणि ती लढा-ईची जागा फार अडचणीची होती, त्या योगें बहुत अव्य-वस्था होऊन रघुनाथरावास असें वाटलें कीं, आतां माझेच लोक मला धरितील; ह्मणून तो त्या भयेंकरून तात्काळ हजार स्वार बरोबर घेऊन मोठ्या त्वरेनें घोडीं पिटीत खंबा-इतीकडे गेला. त्या खंबाइतच्या नबाबाचे मनांत पूर्वी होतें कीं, रघुनाथरावास मिळावें, परंतु तो पळून आलासा पाहून त्यास आश्रय द्यावयास भिऊं लागला. ते समयीं तेथें इंग्लि-शांचा वकील मालेट साहेब नामें होता, त्यानें त्याला भाव-नगरास पोंहचाविलें. मग तेथून सुरतेस दाखल झाला. नंतर चौं दिवसांनीं सन् सत्राशें पंचाहत्तराच्या फेब्रुवारी महिन्याचे सत्ताविसावे तारिखेस मुंबईहून इंग्लिशांचें लश्कर सवा चारशें गोरे व साडे नऊशें पलटणी शिपाई तोफांस-हित सर्व मिळून पंधराशें लोक त्याला कुमक येऊन पोहों-

* खंडेराव गाइकवाड तो गोविंदराव गाइकवाडाचा चुलता.

चले. तेव्हां रघुनाथरावाचे लोक पराभव पावलेले, उत्तरेस पालंपुरीं गेले होते त्यांस मिळावयाविषयीं सुरतेहूनहि पुढें खंबाइतेस जाऊन उतरावें असा त्यांचा विचार ठरला, आणि रघुनाथरावही त्याजबरोबर तिकडे गेला.

१९ तें लश्कर खंबाइतेंत असतां त्यास आणीकही कुमक मुंबईहून मद्रास खात्याच्या शिपाई लोकांचें एक पलटण आणि पावणेदोनशें सुमारे गोरे लोक आले. यानंतर एप्रिलामध्यें पालंपुराहून राघोबाचें लश्कर इंग्लिशांस मिळावयाकरितां निघालें, तें व इंग्लिश लोक यांची खंबाइतेपासून पांचा कोसांवर गांठ पडली. त्या लश्करांत सखाराम हरी व मानाजी फांकडे यांचे लोक सहा हजार किंवा आठ हजार चांगले होते, परंतु त्यांस रोजमुरा न मिळे ह्मणून दांडगाई करीत, वरकड बारा किंवा पंधरा हजार सुमारे अशखी होते, ते केवळ लुटारू. त्यांपासून उपयोग न होतां नाशास मात्र कारण असे असत; परंतु इंग्लिशांचा जो मुख्य कारणेल किटिङ् नामें होता, त्याला मराठ्यांच्या लश्कराचा अनुभव नव्हता, ह्मणून त्यानें तें लश्कर एवढें मोठें आणि ज्यामध्यें निशाणें व डेरे फार पाहिले, इतक्यावरूनच तो मोठा संतुष्ट झाला; आणि त्यानें आपल्या लोकांसाठीं बरोबर द्रव्य नेलें होतें, तेंही त्यांतून कितीएकांस वांटिलें. त्यानंतर एप्रिलाचे तेविसावे तारिखेस तेथून तें लश्कर उत्तरेकडे मातरगांवीं गेलें, त्यास तेथें पोहचावयाचे पूर्वी वाटेनें दोन वेळां हरीपंताच्या लश्कराची गांठ पडून कांहीं कांहींसें युद्ध झालें. त्यांत पहिलें असामली गांवाजवळ युद्ध झालें तें इंग्लिशांचे लोकांशीं, त्यांत इंग्लिशांचे लोक पडले नाहींत. दुसऱ्यामध्यें रघुनाथरावाकडचे

जखमी व मेले मिळून पन्नास साठ सुमारें पडले, इतक्यानें-च रघुनाथरावाकडचे लोक अधीर होऊन त्यांपुढें युद्धास झटेनातसे झाले. त्या युद्धांत रघुनाथरावाच्या लोकांचा पराभव झाला असतां त्यांचे डावे बाजूस इंग्लिशांचे लोक होते, त्यांवर हरीपंताच्या लोकांनीं हल्ला केला, परंतु रघुनाथरावाच्या लोकांपेक्षां त्यांचा अधिक नाश होऊन ते निघून गेले. त्यापुढें राघोबाच्या मनांत आलें कीं, पर्जन्यकाळ जाई तोंपर्यंत अमदाबादेंत रहावें, परंतु इंग्लिशांची मसलत होती कीं, त्याच वेगानें पुण्यावर जाऊन पडावें, यास्तव त्या रघुनाथरावानें तिकडे चाल केली, परंतु कोणे रीतीची मसलत त्या कामास असावी ती नीट नव्हती, आणि त्या गुजराथेंतील मार्ग संकोचित असे, ज्यास दोन्ही बाजूनें उंच उंच कुडणें केलेलीं, त्यामुळें तें लश्कर फार हळू हळू जाऊं लागलें असतां नापार गांवाजवळ मे महिन्याचे अठराव्या तारिखेस पोहचलें, इतका त्यास विलंब लागला.

२० त्या लश्करानें खंबायत सोडल्यापासन त्याबरोबर किटिङ् साहेब होता त्यानें रघुनाथरावाच्या लोकांस सांगितलें कीं, तुह्मी दोन्हीं बाजूंनीं चालून मध्यें बुणगें घेऊन बंदोबस्तानें चाला, परंतु ते त्याप्रमाणें न करितां कधीं शत्रु येतो असें ऐकिलें ह्मणजे बुणग्यामध्यें शिरून चालत, अथवा इंग्लिशांचे टोळीचा आश्रय धरीत. असें झालें असतां रघुनाथरावाच्या सांगण्यावरून त्या साहेबानें त्या लोकांस धैर्य यावयाकरितां शंभर गोरे व शंभर पलटणी शिपाई अशा दोन दोनशें लोकांच्या दोन टोळ्या करून त्यांस दोन तोफा देऊन त्यांतली एक टोळी मागें चालावयास ठेविली, व एक टोळी दोहीं बाजूंनीं चालविली; आणि समय पडल्यास त्या

दोन्हीं टोळ्यांनीं एकमेकीस कुमक करावी अशी आज्ञा केली. याप्रमाणें बंदोबस्तानें तें लश्कर चालत असतां अठराव्या तारिखेस नापार सोडून एका कोशावर गेलें, तों तेथें वाटेच्या डावे बाजूस एक मोठमोठ्या वृक्षांची झाडी होती, तींतून एकाएकीं सहा तोफांचा मार त्या मागल्या टोळीवर चालू झाला, आणि त्या झाडींतूनच शत्रूच्या लश्कराची एक मोठी टोळी धांवून येते असें पाहिलें. तेव्हां त्या कितिङ् साहेबानें जे लोक पुढें चालत होते ते उभे केले, आणि आपण एक तोफ व एक गरनाळ बरोबर घेऊन मागें आला. इतक्यांत ती बाजूची टोळी पाठीमागचे टोळीस येऊन मिळाली तेव्हां शत्रूनें तोफांचा मार बंद करून ती आपली टोळी मागें फिरविली. ते समयीं त्या सहा तोफांपैकीं त्यांच्या दोन तोफा तेथें राहिल्या, त्या घ्याव्या असा बेत करून इंग्लिशांचे लोक तिकडे जाऊं लागले असतां ती वाट अडचणीची आणि ते फार त्वरेनें गेले तेणेंकरून त्यांच्या चालण्याच्या बंदोबस्तांत कांहीं अंतर पडलें. मग ते त्या तोफांचे जवळ पोंहल्यावर आपला बंदोबस्त नीट करावयास गुंतले असतां त्यांवर शत्रूची एक टोळी मोठ्या वेगानें येऊन पडली तेव्हां ते इंग्लिशांचे लोक त्यांशीं लढूं लागले, तों त्या कितिङ् साहेबानें आपल्या लोकांस तोफाची कुमक करून शत्रूचे लोक मागें हटविले. नंतर इंग्लिशांचे लोक त्या तोफा घ्यावयास पुनः उद्युक्त झाले, ते समयीं त्यांवर पूर्वींचे पेक्षां मोठी स्वारांची टोळी फार वेगानें येऊन पडली, तेंव्हांही त्यांनीं त्यांचे कितीएक लोक मारून त्यांस मागें हटविलें; परंतु ते समयीं इंग्लिशांचेही कितीएक लोक मेले गेले. तेव्हां राघोबाचा कोणी का-

रकून होता, त्यानें कृत्रिम करून त्या अडचणींत दोन हत्ती घालून ती वाट बंद केली, आणि शत्रूस धैर्य देऊन मागून हल्ला करविला, तेव्हांही त्या पलटणी लोकांनीं त्यांकडे तोंडें करून त्यांशीं लढून त्यांस दूर केलें. इतक्यांत राघोबाचे स्वांर व आरब व शिंदी लोक मिळून आले, ते इंग्लिश लोकांचें लश्कर व पुढची टोळी या दोहींमध्यें शिरले, तेव्हां शत्रूच्या पक्षाचे कोण व रघुनाथरावाचे कोण तें इंग्लिशांस समजेना असें झालें. मग ती गोरे लोकांची एक टोळी कांहीं कारण न दिसतां आज्ञेवांचून मागें हटूं लागली.* तेव्हां काळे लोकही आपला मोड झाल्याचे भ्रांतीनें तसेच मागें हटूं लागले; ते हटत हटत थोडक्याशा वेळानें आपल्या लश्कराकडे बंदोबस्त मोडून पळूं लागले. ते समयीं शत्रूचे लोकांनीं त्यांमध्यें शिरून ते लोक आपल्या ठिकाणीं पोंहचत तोंपर्यंत त्यांतील कितीएक मारिले; परंतु ते त्या ठिकाणाजवळ पोंहचले तेव्हां इंग्लिशांच्या तोफांचा व त्या सर्व पलटणी लोकांचा एकदांच मार त्यांवर पडून त्यांचा फार नाश होऊन ते पळाले. याप्रमाणें अरासाजवळची लढाई झाली, त्यांत इंग्लिश जय पावले, परंतु त्यांत अनर्थ न झाला असें नाहीं, कां कीं, त्यांचे गोरे लोक जखमी व मेले मिळून शायशीं, आणि पलटणी लोक जखमी व मेले मिळून एकशें छत्तीस, असे सर्व मिळून दोनशें बेवीस पडले.

यानंतर कितिङ् साहेब भडोजेस जाऊन आपले जखमी लोक तेथें ठेवून आपण तेथून निघून नर्मदेच्या उगमाकडे

* त्या टोळीस सरदारांनीं आज्ञा दिली कीं, बाजूस व्हावें, ते समजले कीं, मागें सरावें, असें चौकशीवरून पुढें समजण्यांत आलें.

त्या भडोजेपासून बारा चौदा कोसांवर बहुपीरास एक मजल करून गेला, तेव्हां तेथें नवें वर्तमान आलें कीं, हरीपंताचें लश्कर नदी उतरून गेलें नाहीं, आपल्यापासून पांच कोसांचे अंतरानें आहे, तेव्हां किंतिङ् साहेब त्याच रात्रीं निघाला आणि मनांत आणिता झाला कीं, एकाएकीं हरीपंताच्या लश्करावर जाऊन छापा घालावा, ती त्याची कल्पना शेवटास जाती, परंतु रघुनाथरावाचे स्वारांस कांहीं एका दोहों रोजांचा पैका भडोजेस मिळाला होता, तितक्यानेंच त्यांस कांहीं धैर्य उत्पन्न झालें ह्मणून किंवा कांहीं त्यांस लूट मिळेल या अर्थानें ते मागें राहीनात; त्यांनीं इंग्लिशांच्या लोकांत शिरून अशी अव्यवस्था केली कीं, त्या साहेबास आपल्या पलटणी लोकांचा बंदोबस्त नीट करितां दिवस उगवे तोंपर्यंत पुढें जावयाची संधी सांपडली नाहीं, त्यामुळें ते हरीपंताचे लोक सावध झाले, आणि त्यांनीं आपल्या तोफा वगैरे जड सामान नर्मदेंत बुडवून खटलें पुढें चालतें केलें, मग हे जाऊन पोंहचत तोंपर्यंत आपणही निघून गेले; तेव्हां त्यांचे दहा पांच उंट व एक दोन हत्ती तळावर होते, ते रघुनाथरावाच्या लोकांनीं वळवून नेले. असें वर्तमान जुनाचे आठव्या तारिखेस झालें. ते समयीं पर्जन्यकाळ जवळ आल्यामुळें पुढें जावयाची सोय नाहींशी पाहून इंग्लिशांचें लश्कर बडोद्यापासून दहा कोसांवर दुभाई शहर आहे, तेथें छावणी करून राहिलें, आणि रघुनाथरावाचें लश्कर बडोदें व दुभाई यांमध्यें भीलापूर नामें गांव आहे तेथें उतरलें. तेव्हां गोविंदराव गाइकवाडाच्या बोलण्यावरून असें ठरलें कीं, पर्जन्यकाळ गेल्यावर फत्तेशिंगाशीं लढून बडोदें घ्यावें.

२१ याप्रमाणें खुसकीवर युद्ध होत असतां समुद्रांतही युद्ध चालतें झालें, तो प्रकार असा; त्या युद्धाचे प्रारंभीं मराठ्यांची पांच जहाजें मोठीं होतीं, त्यांत एकशें चाळीस तोफांचें एक, अडतीस तोफांचें एक, आणि बत्तिसांचें एक, व दोन सव्विसांचीं; याखेरीज दहा फत्तेमाऱ्या, एकेकीवर दोहोंपासून नऊपर्यंत तोफा होत्या, अशीं पंधरा. याप्रमाणें असतां एके दिवशीं इंग्लिशांची व त्यांची समुद्रामध्यें गांठ पडली तेव्हां इंग्लिश लोकांच्या जहाजांचा मुख्य सरदार कामोदोर जानमूर नामें होता, तो त्या मराठी लोकांस न भितां त्यांवर चालून गेला; त्याजवळ दोन जहाजें* मात्र होतीं; असें असतांही त्यास पहातांच मराठे आपल्या गलबतांचीं सारीं शिडें हांकारून मागें पळून जाऊं लागले, तेव्हां तो त्यांचे पाठीस लागला. मग त्या इंग्लिशांच्या दोहों जहाजांतील एक मोठ्या त्वरेनें चालणारें मुंबई गुराब नामें मोठें जहाज होतें, तें पुढें नेऊन मराठ्यांच्या जहाजांतील मोठें समशेरजंग नामें एकशें चाळीस तोफांचें जहाज होतें, त्यास गांठून त्याशीं तो साहेब लढूं लागला, तों त्याचें दुसरेंही जहाज येऊन पोंहचलें. नंतर एक प्रहरपर्यंत युद्ध

* दोहों जाहाजांत एकाचें नांव रिवेंज, त्या तारवाचें बारदान १३०७ सुरती खंडी होतें, त्यावर तोफा १२ रतली गोळ्यांच्या २० व ४ रतली गोळ्यांच्या ६ होत्या, व त्यावर दर्यावरदी लोकांचा भरणा सर्व मिळून १६४ असामींचा होता, त्यामध्यें सत्तर गोरे लोक होते; दुसरें मुंबईगुराब, त्या तारवाचें बारदन ९६० सुरती खंडी होतें. त्यावर तोफा ९ रतली गोळ्यांच्या १६ व ३ रतली गोळ्यांच्या ८ होत्या, व त्यावर दर्यावरदी लोकांचा भरणा सर्व मिळून १६६ असामींचा होता, त्यामध्यें गोरे लोक ६० होते.

झाल्यावर त्या समशेरजंग जहाजावरच्या दारूखान्यांस तो-फेचा गोळा लागून ती दारू पेटली तेव्हां त्या जहाजाचे तुकडे तुकडे होऊन उंच उडाले. ते वेळेस त्या जहाजा-वरचा मुख्य व दुसरे त्याचे लोक बहुतेक मेले गेले, आणि त्यांतून थोडकेसे वांचले.

याप्रमाणें इंग्लिशांची कुमक राघोबाचे उपयोगीं पड-ली असतां त्यानें आमोद परगणा व हनसोठ परगणा हे दोन्हीं इंग्लिश लोकांला सनद करून दिले. ते समयीं त्या दोहों परगण्याची जमा दोन लक्ष सत्याहत्तर हजार रुपये वर्षास उत्पन्न होत होती.

२२ इकडे बडोद्यांत गोविंदराव गाइकवाड व फत्तेशिंग गाइकवाड यांचा कलह होता, तोही इंग्लिशांच्या योगानें मिटला, त्यांत राघोबास तीन महिन्यांत सव्वीस लक्ष रुपये मिळतील असें ठरलें, आणि गोविंदरावास रघुनाथराव यानें दहा लक्षांची जहागीर दक्षिणेंत द्यावी असा नेम केला; आणि कंपनी सरकारास भडोज शहराच्या वसुलांतील जि-तका भाग गाइकवाडाचा होता तो, व दुसऱ्या कितीएक गांवांच्या सनदा मिळून वर्षास दोन लक्ष तेरा हजार रुपये उत्पन्न होत असा मुलूख गाइकवाडानें द्यावा, असा निश्चय झाला.

२३ याप्रकारें राघोबाचा उत्कर्ष होत असतां पुण्यांत माधवराव नारायणाचा ऱ्हास दिसूं लागला. तो असा, इंग्लिशांच्या भयेंकरून हरीपंत फडका लश्करसुद्धां बहुपी-रापासून माघारा दक्षिणेस आला; असा आपल्या सैन्याचा पराभव झाला असतां सखाराम बापू व नानाफडनवीस चित्त उद्विग्न झालें; आणि वरकड मंडळीच्या मनांत येऊं

लागलें कीं, रघुनाथरावाचा उत्कर्ष झाला असतां वराडचा राजाही त्याचा पक्ष धरील. त्यापूर्वीं शिंदे व होळकरही त्या कारभारी मंडळीचा पक्ष सोडून निराळे झाले होते; आणि निजामअली तोही त्या मंडळीस भयप्रदर्शनार्थ रघुनाथरावाशीं कांहीं बोलणें लावून त्यांस ह्मणूं लागला कीं, नारायणरावास पुत्र झाला तो खरा नसेलसा आह्मास वाटतो, त्यावरून त्या कारभारी मंडळीनें त्यास सत्रा लक्ष पंचायशीं हजारांचा मुलूख देऊन तो अनुकूळ केला. या सर्व गोष्टींवरून लोकांस असें वाटलें कीं, पुढें पर्जन्यकाळ गेल्यावर रघुनाथराव येऊन त्याचा यत्किंचित् जय झाला तरी ते सर्व कारभारी त्यास अनुकूळ होऊन तो आधिपत्य पावेल, अथवा माधवराव नारायणाचें रक्षण मुख्यत्वें आपण करील परंतु इंग्लिशांमध्यें कांहीं अकल्पित खटला उत्पन्न झाल्यामुळें तें प्रकरण तसेंच राहिलें. तो खटला उत्पन्न झाल्याचा विस्तार पुढचे भागीं लिहिण्यांत येईल.

भाग तेविसावा.

संन् सत्राशें पंचाहत्तरांपासून एकुणऐशींपर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

१ संन् सत्राशें चवऱ्याहत्तरांत विलायती सरकारचे आज्ञेनें बंगाल्याचा मुख्य साहेब व त्याचे मंत्री मिळून मुंबई व मद्रास येथील व हिंदूंच्या मुलखांतील जीं इंग्लिशांचीं मुख्य स्थानें तेथील मुख्य साहेब व त्यांचे मंत्री कसे कसे वागतात ती चवकशी प्रथम करूं लागले, तेव्हां त्यांस असें

समजलें कीं, मुंबई सरकारानें मराठे यांशीं संबंध करून कांहीं मुलूख संपादिला, त्यावरून त्यांनीं त्यांस सांगितलें कीं, तुह्मीं हें काम सरकार हुकमाखेरीज केलें, त्यास तें लवकर टाकून द्या, आणि जें लश्कर मराठ्यांच्या कुमकेस पाठविलें आहे तें माघारें आपल्या कंपनीच्या मर्यादेमध्यें आणवा, आणि साष्टी व वसई मात्र आपल्याकडे ठेवा; आह्मीं वकील पाठवून पुण्याचे गादीचा जो मुख्य असेल त्याशीं स्नेह करूं; राघोबा हत्या करणारा तस्मात् तो अयोग्य असेल, त्याचा पक्ष धरणें नीट नव्हे. त्यावर मुंबई सरकारानें आपण केलेल्या कृत्यास साधक अशीं अनेक प्रकारचीं साधनें बोलण्यांत आणिलीं; आणि राघोबाच्या हातून हत्या घडली नाहीं असें आह्मास पुर्तेपणें ठाऊक आहेसें समजाविलें, तरी कलकत्याचा मुख्य व त्याचे मंत्री ऐकेनात; तेव्हां ते निरुपाय होऊन त्यांनीं किंतिङ् साहेबास लिहिलें कीं, पत्र पावतांच युद्ध मना करावें, आणि मार्ग चालू झाले ह्मणजे कंपनीच्या मर्यादेंत सुरतेजवळ लश्करसुद्धां येऊन राहावें.

२ यानंतर दिसेंबर महिन्यांत बंगाल्याहून अपतन साहेब नामें वकील पुरंदरास आला, त्याजबरोबर सखाराम बापूला गवरनर जनरलाचें पत्र होतें, त्यांत लिहिलें होतें कीं, आह्मी विलायतेहून बादशाहापासून आपल्या कामावर मुख्यत्वें आलों, त्यास आमचे आज्ञेवांचून मुंबई सरकारानें कोणाशीं तह किंवा युद्ध करूं नये, असें असून त्यांनीं राघोबाचा पक्ष स्वीकारिला; ह्मणून आह्मीं तें सर्व मोडून तुमच्या स्नेहाकरितां तुह्माकडे वकील पाठविला आहे.

मान राघोबास कळलें, परंतु असें होण्याचें कारण काय तें

तो न समजला ह्मणून त्यास आश्चर्य वाटलें. मग त्याच्या मनांत आलें कीं, मी जें इंग्लिशांस द्यावयाचें कबूल केलें, तें त्यांस थोडकें असें वाटत असेल, याकरितां तो अणखीही बहुत द्यावयास सिद्ध झाला.

इकडे पुरंदरीं कारभारी लोक हे गवरनरजनराल याचें कृत्य आपणास फार उपयोगी असें जाणून हर्ष पावले, आणि तो वकील त्यांशीं नम्रतेनें वागे त्यावरून त्यांस वाटलें कीं, इंग्लिश आह्माला भितात, तेव्हां ते त्याशीं बहुत वरचढपणा करून त्यास बोलूं लागले कीं, साष्टी वगैरे स्थानें लवकर आमचे स्वाधीन करा, आणि राघोबालाही आह्माकडे त्वरित पोंचता करून द्या, याप्रमाणें केल्यावर आह्मीं कृपा करून तुमच्या मुंबई सरकारास खर्चानिमित्त बारा लक्ष रुपये देऊं. या बोलण्यांतच त्यांस कांहींशी धमकीची गोष्टही दर्शविली; त्यावरून त्या वकिलानें कलकत्यास लिहून पाठविलें कीं, आह्मीं यांशीं नम्रतेनें वागतों तेणेंकरून यांस वाटतें कीं, आपणास इंग्लिश भितात, आणि साष्टी वगैरे स्थानें यांच्या सनदा त्यांपाशीं मागाव्या अशी मला आज्ञा होती तें कांहीं घडत नाहीं; आणि यांशीं स्नेह करणें तेंही शेवटास जात नाहीं. तें पत्र कलकत्यास पोंहचल्यावर पहिली मसलत फिरून असें ठरलें कीं, आतां महाप्रयासेंकरून राघोबाचा पक्ष स्वीकारावा, त्यावरून गवरनरजनराल आणि त्याचे मंत्री यांनीं निजामअली आणि हैदर यांचे द्वारें राघोबाला अनुकूळतेचें पत्र पाठविलें; आणि शिंदा व होळकर व मुधोजी भोंसला यांस लिहिलें कीं, तुह्मी रघुनाथरावास अनुकूळ असावें, हें कदाचित् न झालें तर त्यास प्रतिकूळ तरी न व्हावें. याखेरीज त्यांनीं कांहीं द्रव्य व

कांहीं सैन्य मुंबईस जावयाकरितां सिद्ध केलें, आणि मद्रासचे पलटणी लोकही मुंबईस जावे अशी आज्ञा झाली. हें वर्तमान ऐकून राघोबास मोठा आनंद झाला, परंतु याप्रमाणें सिद्धीस गेलें नाहीं; कां कीं, पुरंदरचे कारभारी लोकही हें सर्व जाणून एकाएकीं नम्र होऊन इंग्लिशांनीं मागितल्याप्रमाणें द्यावयास सिद्ध झाले. तेव्हां तो आप्तनसाहेब वकील तो कलकत्याचे आज्ञेची वाट न पाहतां तह करिता झाला; त्यांत असें ठरलें कीं, साष्टी इंग्लिशांनीं घेतली आहे ती त्यांकडेसच असावी, आणि भडोजशहराचा पेशव्यांचा जो भाग असेल तो, व त्या शहराचे आसमंतात् तीन लक्षांचें उत्पन्न होईसा मुलूख इंग्लिशांस जो मुलूख दिला तो द्यावयास गाइकवाडास सत्ता नाहीं, असें ठरलें तर इंग्लिशांनीं तो मुलूख पेशव्यास परत द्यावा, आणखीं राघोबाशीं मुंबईसरकारचा तह झाला आहे तो इतःपर नसावा, या तहास रघुनाथराव अनुकूळ झाला तर त्यानें महिना पंचवीस हजार रुपये खर्चास घेऊन गोदातिरीं कोपरगांवीं रहावें, त्याजवळ एक हजार स्वार शोभार्थ असावे.

याप्रकारें तह ठरल्यावर मुंबईसरकारास बहुत विषम वाटलें, कां कीं, ते मराठी लोकांचे माहितगार झालेले असतां त्यांस न विचारितां बंगाल सरकारानें परभारां ठराव केला, तो मराठ्यांस फार हितकारक होईल.

तें तहाचें वर्तमान ऐकून राघोबाचें बोलणें असें पडलें कीं, या तहास अनुकूळ व्हावें त्यापेक्षां मला कोणी दुसरा सहाय नसला तरीं मी एकटाच युद्ध करीन; परंतु त्यास कोणी मराठा अंतःकरणपूर्वक सहाय मिळेना, आणि कत्याची मसलत झालेली पुनःफिरणार नाहीं असें समजून

त्यानें आपल्या सेनेस रजा देऊन दोनशें माणसांनिशीं तो रघुनाथराव सुरतेंत इंग्लिशांच्या आश्रयानें राहिला.

३ त्या वेळेस कोणी सदोबा नामें ब्राह्मण होता, त्यानें पानपतच्या लढाई झाल्यावर आठां नवां वर्षानीं आपण सदाशिवराव चिमणाजी असें सोंग केलें, त्या वेळेस माधवरावानें त्याची चवकशी करून तो खोटा असें ठरविलें, आणि त्यास बंदींत घातलें होतें. त्यास एके ठिकाणीं ठेवीत नसत, त्याचें स्थानांतर करतां करतां जेव्हां तो रत्नागिरीस ठेविला, तेव्हां तेथचा सुभेदार रामचंद्रनाईक परांजपे नामें होता, त्यानें पुण्यांतील अव्यवस्था जाणून हा मुक्त केला तर आपणास मोठा लाभ होईल असें समजून त्यास सोडिलें; आणि लोकांस विदित केलें कीं, सदाशिवराव भाऊ हा खरा असतां कारभारी लोकांनीं यावर जुलूम करून उगाच यास प्रतिबंध केला ही गोष्ट लोकांस सत्य वाटून त्याजवळ वीस हजार फौज जमा होऊन त्यानें कोंकणांतील वीस बेवीस किल्ले घेतले. असें झालें असतां मुंबईच्या सरकारासही तो खरा वाटला, मग त्यांनीं त्याजकडे वकील पाठवून त्याचा मोठा सन्मान केला. शेवटीं तो सदोबा आपल्या सैन्यासुद्धां बोरघाटानें वर चढून गेला, व त्यानें राजमाचीचा किल्ला हस्तगत केला. तेव्हां तो त्या राजमाचीस असतां पुरंदरच्या कारभारी लोकांनीं तो तेथें कांहींसा ठरावयाकरितां भुलथापीनें तहाचें बोलणें लाविलें, आणि त्यास नकळतां शिंद्याचा सरदार रामजीपाटील नामें व भिवराव पानशा यांस लष्करसुद्धां राजमाचीस पाठवून एकाएकीं त्या- करविला. ते समयीं त्याचे लोक व तो भयभीत होऊन कोंकणांत पळाले, त्यांतून कितीएकानीं साष्टीचे

ठाण्यांत भिंतींचा आश्रय केला. मग तो मुंबईस गेला, परंतु तेथें मुख्य साहेब नव्हता ह्मणून तो बोलिला कीं, एव्हां आह्मी कुलाब्यास जातों, मग मुख्य साहेब आल्यावर पुनः येऊं, असें ह्मणून तो कुलाब्यास गेला. तेथें रघूजी आंग्र्या होता, त्यानें तो सदोबा कैदकरून पुण्यास पाठविला; तेथें त्यास हत्तीचें पायीं देऊन मारिला.*

इकडे मुंबईसरकारानें त्या सदोबाचा सन्मान केला, आणि राघोबा संन् मत्राशें शहात्तरांत नवंबराचे अकरावे तारिखेस सुरतेहून मुंबईस आला त्यास इंग्लिशांनीं दरमहा दहा हजार रुपये खर्चास देऊन आपल्या आश्रयांत ठेविलें. त्यावरून पुरंदरच्या कारभारी मंडळीनें बंगाल्याचा मुख्य गवरनरजनराल व त्याचे मंत्री साहेब यांस शब्द लावून लिहिलें कीं, तुमचा व आमचा तह असतां मुंबईसरकारानें यायाप्रमाणें कृत्रिम केलें. त्यावरून मुंबईसरकारही त्या कारभारी लोकांस शब्द लावी कीं, तुह्मी आह्मास जो तीन लक्षांचा मुलूख दिलात त्याचें उत्पन्न आतां तसें होत नाहीं, असा वाद कितीएक दिवस होत राहिला.

फत्तेशिंग गाइकवाड तो आपणास पेशव्याचा ताबेदार

---

* मारिला तो ब्राह्मण होता. यास्तव पुण्यांतील ब्राह्मण आपल्याकडे ब्रह्महत्येचा दोष न यावा ह्मणून कोणी ह्मणत कीं, तो सोनार होता. कोणी ह्मणत कीं, तो ब्राह्मण होता, यास्तव तो हत्तीच्या पायीं दिला नाहीं, परंतु त्या अन्यायाची शिक्षा लोकांत दाखवायासाठीं अहंमदनगरच्या किल्ल्यात त्यास पाठवून तेथें कोणीएक सोनार महा अपराधी होता त्यास जिवें मारावें अशी आज्ञा झाली होती, तो त्या सदोबाबद्दल उपोषणादि दुःख [illegible] मारिला, आणि तो सदोबा सोडिला.

ह्मणवीत असे, परंतु पेशव्याचे कारभारी लोक इच्छीत होते कीं, आपल्या आज्ञेवांचन कोणाशीं युद्ध किंवा तह करणार नाहीं, व मुलूखही आज्ञेवांचून कोणास देणार नाहीं, असे गाइकवाड यापासून लिहून घ्यावें. याप्रमाणें त्यांच्या मनांतील अर्थ जाणून फत्तेशिंग यानें पेशवे यांचा धनीपणा मानिला, परंतु युद्ध करणें किंवा मुलूख देणें या कामास मला दुसऱ्याचे आज्ञेची गरज नाहीं, असें बोलून त्यानें इंग्लिशांस मुलूख दिला होता तो माघारां इंग्लिशांजवळ मागितला. तें मागणें त्या कारभारी मंडळीच्या मसलतींनेंच झालें असा अर्थ नाहीं; कां कीं, राघोबानें गायकवाडास मुलूख देऊं केला होता, तो त्याप्रमाणें त्यास प्राप्त न झाला ह्मणून त्यानें इंग्लिशांस आपला दिलेला मुलूख माघारां मागितला.

इकडे पुरंदरच्या कारभारी लोकांनीं तो सदाशिवराव भाऊचें सोंग करणारा याचें पारिपत्य केल्यावर कोकणांत फौज पाठवून त्या सदोबानें घेतलेले किल्ले सर्व हस्तगत केले.

४ यानंतर संन् सत्राशें सत्याहत्तरांत पर्जन्यकाळ गेल्यावर हरीपंतफडका फौज घेऊन हैदराशीं युद्ध करावयास करनाटकांत गेला, परंतु तदनुसार लाभ पावला नाहीं. त्या वेळेस त्या हरीपंताच्या लश्करांतील मानाजी फांकडा नामें सरदार व कितीएक मराठे मानकरी लोक त्या हैदरअलीनें फितविले होते, ते समजून हरीपंत फडका तेथून माघारां लवकर निघूं लागला. नंतर त्या लोकांतलाच एक ह्मसवाडचा देशमूख यशवंतराव नामें फितुरी होता, तो हरीपंतोंफेच्या तोंडीं दिला त्यावरून तो दंगा शांत झाला. त्याच वर्षीं साताऱ्यांत राजाराम राजा फार वृद्ध झालेला हो-

ता तो दिसेंबराचे बारावे तारिखेस मृत्यु पावला. त्याच सुमारें भवानराव प्रतिनिधीही मरण पावला; त्याचे जागीं परशुराम श्रीनिवास नामें त्याचा पुत्र स्थापिला.

राजाराम मृत्यु पावल्याचे कांहींसें पूर्वीं, त्याचा• वृद्धापकाळ जाणून वावीगांवचा पाटील त्रिंबकजीराजा भोंसला तो मालोजीचा भाऊ जो विठोजी भोंसला त्याचा वंशज, त्याचा पुत्र राजारामास दत्तक देऊन त्याचें नांव शाहू महाराज ठेविलें, तो विठोजी शिवाजी महाराजाचा बाप जो शहाजी याचा चुलता होय.

५ त्यापूर्वीं संन् सत्राशें साठांत कोल्हापुरचा राजा संभाजी तो दिसेंबर महिन्यांत मरण पावला होता. त्यानंतर दोन वर्षांनीं त्या राजाची स्त्री जिज़ाबाई इनें इंदापूर परगण्यांतील खानवत गांवचा पाटील शहाजीभोंसला याचा पुत्र दत्तक घेऊन तो गादीचा धनी करून त्याचा कारभार आपण चालवूं लागली. तेव्हां त्या राज्यांत पूर्वींच्या रीतीस फार अंतर पडूं लागलें, तें असें; तिनें पेशव्यांच्या राज्यास उपद्रव दिला, आणि निजामाशीं कांहीं संबंध ठेविला, तेणेंकरून माधवराव बळवंत, त्या वेळेचा पेशवा, यास राग येऊन त्यानें कोल्हापूरकरांचा कितीएक मुलूख घेऊन आपले सोइरे पटवर्धन यांचे जहागिरीकडे लाविला. याशिवाय तिनें समुद्रांत चांचेपणा केला ह्मणून इंग्लिशांनीं तिचा मालवण किल्ला व सांवतवाडीसंबंधें रेडी किल्ला घेतला.

वराडांतील वर्तमान असें; संन् सत्राशें पंचेहत्तरांत साबाजी भोंसला व मुधोजी भोंसला या दोघांचें युद्ध होऊन त्यांत साबाजीचा जय झाला. त्याच्या लोकांनीं मुधोजीस नेऊन धरिलें, आणि त्यास ते कैद करीत होते, इतक्यांत साबाजी

त्या जयाच्या आनंदांत आपला हत्ती मुधोजीच्या हत्तीजवळ नेऊन बोलिला कीं, आतां कशास लढतां, असें ह्मणत असतां त्या मुधोजीनें त्यास किमपि उत्तर न देतां जवळ पिस्तुल होतें त्याचा चाप दाबून त्या पिस्तुलाच्या गोळीनें त्यास मारून टाकिलें. मग तो मुधोजी आपला पुत्र रघूजी भोंसला याचा रक्षक होऊन कारभार चालवूं लागला.

इकडे बडोद्यांत फत्तेशिंग गाइकवाड यानें पेशवेसरकारास पांच लाख रुपये नजर व खंडणीचा बाकी ऐवज साडे दहा लक्ष रुपये दिले, आणि नाना फडनवीस व सखाराम बापू यांस दरबार खर्च एक लक्ष रुपये देऊन तो आपलें सेनाखासखेल पद पावला.

६ संन् सत्राशें अठ्याहत्तरांत पुण्यामध्यें कारभारी लोकांत वैमनस्य पडलें, तें उत्तरोत्तर वृद्धिंगत झालें. तो प्रकार असा, नानाफडनवीस आपला चुलतभाऊ मोरोबाफडनवीस याचे बुद्धीस तुच्छ मानून त्याचा द्वेष करीत होता. त्या मोरोबास जे राघोबाचे पक्षपाती मानीत होते, त्यांत मुख्य बजाबापुरंदरे व सखाराम हरी व चिंतोविठ्ठल व विष्णू नरहर, यांनीं मिळून तुकोजीहोळकर आपल्याकडे घेतला असे, आणि मोरोबाफडनवीस व सखाराम बापू यांची मसलत होऊन पुनः राघोबास स्थापावा असें ठरलें, परंतु त्याचे अदले वर्षी माधवराव नारयणाची आई गंगाबाई मरण पावली, तेव्हांपासून मोरोबाविषयीं कांहीं मनांत शंका उत्पन्न झाल्यामुळें सखाराम बापू त्या कामांत पुर्तेपणें शिरेना. ही गोष्ट यावरून समजतें कीं, ज्या वेळेस मोरोबानें हें वर्तमान मुंबई सरकारास विदित केलें, त्या वेळेस ते इंग्लिशही अनुकूळ होऊन सखाराम बापू पुरंदराचा तह करणारा मुख्य, त्याची

अनुकूळता या कामास पाहिजे, असा आक्षेप धरिते, झालें. तेव्हां तो तसें पत्र देईना यास्तव तें सिद्धीस गेलें नाहीं. यावरून नानाफडनवीस यानें मनांत आणिलें कीं, मोरोबास धरून कैद करावें, परंतु तो त्याचा मतलब मोरोबास कळला, तेव्हां तो पुण्याहून पळून गेला. तेव्हां नानाफडनवीस समजला कीं, हें कृत्य मीं एव्हांच केलें हें ठीक झालें नाहीं. नंतर सखाराम बापूच्या द्वारें युक्तीनें तो माघारां यावयासाठीं कारभारीमंडळी नवीच होणार, त्यांत मोरोबा व बजाबापुरंदऱ्या हे असावे असा आकार घातला, तेव्हां मोरोबा वश होऊन पुण्यास माघारां आला; परंतु बजाबा पुरंदऱ्या नानाच्या कृत्यास विश्वासेना; आणि सखाराम हरी मोठ्या धैर्यानें स्पष्ट बोलिला कीं, मोठा शूर आणि प्रमाणिक व भोळा असा जो रघुनाथराव त्याचा पक्ष सोडून मी कदापि कृत्रिमी व भित्रा असा जो नानाफडनवीस याचा पक्ष धरणार नाहीं.

७ या पुढे मोरोबाचे पक्षपाती जितके होते, त्यांवर नानाफडनविसाची शक्ति होळकराच्या बळामुळें चालेनाशी झाली, ह्मणून तो पुरंदरास निघून गेला. मग थोडक्याच दिवसांनीं त्या मोरोबास त्यानें असें दर्शविलें कीं, जर मला अभय असेल तर मीही रघुनाथरावास अनुकूळ आहे. इतकें करून त्यानें सखाराम बापूचा व मोरोबाचा बहुत मान रखून त्यांची प्रसन्नता संपादिली. त्यानंतर पुण्यांत पुनः विचार होऊं लागला कीं, रघुनाथराव त्या पदावर स्थापावा किंवा न स्थापावा. असें असतां तो मोरोबा आपल्या भोळेपणानें समजला कीं, आतां मी मुख्य झालों; आणि त्यास नानाफडनवीस वारंवार समजावूं लागला कीं,

रघुनाथरावाचें आचरण नीट नाहीं, व तो पदारूढ असतां त्यानें बहुत द्रव्य व्यर्थ खर्चिलें; त्यावरून त्याच्या मनांत आलें कीं आतां रघुनाथरावाचें महत्व झालें असतां माझी योग्यता उतरेल; ह्मणून त्यास रघुनाथरावाविषयीं इंग्लिशांनीं सांगितलें असतांही त्या कामास तो आळस करूं लागला; कां कीं, त्याचे मनांत तें कार्य शेवटास जावेंसें नव्हतें. त्यावरून इंग्लिश यांनींही ती गोष्ट सोडिली.

८ यानंतर नानाफडनवीस मोठ्या आर्जवेंकरून त्या कारभारी मंडळीची सुप्रसन्नता राखीत असे. त्याचे पक्षी महादजीशिंदे व हरीपंतफडके हे फौजेसुद्धां करनाटकीं जाऊन हैदरअलीशीं युद्ध उरकून मिरजेस दोघे एकत्र मिळाले, तेथून पुढें निरनिराळे निघून पुरंदरास जून महिन्याचे आठवे तारिखेस उभयतां येऊन पोंहचले. तेव्हां नानाफडनवीस आपली मुख्यता पूर्वींच्याप्रमाणें साधूं लागला. आणि मुख्य मुख्य स्थानीं आपलीं ठाणीं बसवून शिंद्याचे द्वारें होळकरास रघुनाथरावाचा पक्ष नाहींसा केला. त्यावरून मोरोबा फडनवीस मार्फत्यान आपणास इंग्लिश सहाय व्हावयाविषयीं उद्युक्त झाला, परंतु तें कार्य सिद्धीस जावें असा अवकाश सांपडला नाहीं. कां कीं जून महिन्याचे अकरावे तारिखेस महादजी शिंद्याच्या स्वारांच्या एके टोळीनें येऊन अकस्मात् त्या मोरोबास धरून नानाजवळ नेलें, त्यानें त्यास आमेदनगराच्या किल्ल्यांत बंदीस घातलें; ते समयीं त्याचे कितीएक पक्षपातीही सांपडले ते कैद केले. सखाराम बापूनें इंग्लिशांशीं पुरंदर मुक्कामीं जो तह केला होता, तो त्यास प्रतिबंध केला तर राहणार नाहीं ह्मणून तो

तसाच मोकळा ठेविला. त्या समयीं सखाराम हरी* राघोबाचा मोठा अभिमानी आणि विश्वासू असा सेवक होता, यास्तव त्याचे पायांत अशी जड बिडी घातली कीं, तो पुरुष बलाढ्य असतांही त्याला ती उचलेना आणि त्याचे खाण्यापिण्याचे असे हाल केले कीं, चौदा महिन्यांत त्याला उठावयाची शक्ति राहिली नाहीं तरी तो आपल्या धन्याच्या अभिमानेंकरून बोलत असे कीं, माझें बळ गेलें, आणि प्राण हीं लवकरच जातील, परंतु मी मेल्यावर माझीं निर्मांस हाडेंही रघुनाथरावाच्या कल्याणाचे शब्द करीत राहतील.

९ या प्रकारें नानाफडनवीस आपल्या कपटयुक्तींनीं त्या कारभारी मंडळींत आपली श्रेष्ठता पावला असतां, तो मनांत आणूं लागला कीं, अशाच कृत्रिमानें इंग्लिशही ठकतील. त्यापूर्वीं संन् सत्राशें सत्याहत्तरांत कोणीएक फ्रेंच वकिलाच्या वेषेंकरून पुण्यांत आला होता, त्या फ्रेंच लोकांशीं व इंग्लिशांशीं हिंदूंच्या मुलखाचे राज्याविषयीं परस्परें स्पर्द्धा पहिल्यापासून फार आहे, असें त्या नाना फडनविसास ठाऊक होतें, त्यावरून त्यानें अशी कल्पना केली कीं, आपण फ्रेंच लोक हातीं धरिले असें इंग्लिशांस भय दाखवून कांहींएक प्रकारें ते वश करावे, ह्मणून त्या दिवसापासून तो त्या फ्रेंचांचा बहुमान रक्षिता झाला.

१० त्यापूर्वीं पुरंदरच्या तहासंबंधें कांहीं खटलें पडलें, तेंही तसेंच होतें, असें असतां नानाफडनवीस व शिंदे व होळकर यांस कलकत्त्याहून इंग्लिशांचें लिहिलें आलें कीं,

* तो सखाराम हरी जातीचा परभु होता, त्याशिवाय त्या जातीचे कित्तीएक पुरुष परम अभिमानेंकरून मराठ्यांची चाकरी करीत आले असें मराठ्यांच्या बखरींवरून विदित होतें.

आमचें व फ्रेंच लोकांचें विलायतेमध्यें युद्ध असतां ते लोक सांप्रत तुमच्या राज्यांत बहुमानानें वागतात, त्यास ते कदाचित् आमच्या मुंबईसरकारास प्रतिपक्षी होतील, याकरितां आमचीं पलटणें खुसकीच्या मार्गानें कलकत्त्याहून मुंबईस येतील, त्यांस तुमचा अडथळा न होई अशी सनद द्या. त्या गोष्टीस शिंदे व होळकर तात्काळ मान्य झाले, परंतु नाना फडनविसास असा विचार पडला कीं, जर मी हें मान्य करीन तर ते लोक इकडे येऊन प्रबळ होतील, आणि जर मान्य न करीन तर ते युद्धास सिद्ध होतील. तस्मात् आपण त्या इंग्लिशांस भयप्रदर्शनार्थ फ्रेंच लोकांची प्रतिष्ठा वाढविली, तो उद्योग बहुत न होता तर बरें असतें, आतां यांत फसलों असें दिसतें. इतका विचार करून तोही निरुपाय होऊन मान्य झाला, परंतु त्याचे सरदार बुंदेलखंडांत होते, त्यांस गुप्तपणें लिहिलें कीं, माझें अंग न दर्शवितां होईल तितका इंग्लिशांस अडथळा करावा. यानंतर मुंबईसरकार यांनींही त्या कारभारी मंडळींस स्पष्ट सांगितलें कीं, जे तुह्मी नवे कारभारी आहांत ते पुरंदरचा तह झाला आहे, त्याप्रमाणें मान्य आहांत कीं नाहीं तें उत्तर द्या, व त्यापैकीं कांहीं अंश राहिला; तो आमचा आह्मास प्राप्त होण्यास विलंब नसावा; आणि तुह्मी पुण्यांत फ्रेंच लोकांचा वकील ठेविला, यावरून तुमच्या चित्तांत काय आहे, तें आह्मास समजत नाहीं, त्यास पुढें कर्तव्य काय असेल तें आह्माला कळविलें पाहिजे. त्यावरून नाना फडनविसानें पुण्यांत लुबिन् नामें फ्रेंचांचा वकील होता, त्यास निघून जावयाची आज्ञा दिली, परंतु त्या दुसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर विलंबानें कुटिल मार्गाचें आणि अस्पष्ट असें दिलें. त्यावरून

मुंबईस ठरलें कीं, हे पुरंदराच्या तहाला मान्य नाहींत, त्यापेक्षां यांबरोबर युद्ध करावें.

११ असें झाल्यावर नानाफडनवीस समजला कीं, हा मजवर मोठा अनर्थ येऊन पडेल; यास्तव कांहीं मोठा उपाय केला पाहिजे, ह्मणून त्यानें मुंबईमध्यें या प्रकरणीं युद्धाची गोष्ट मात्र निघाली, तोंच कांहींएक युक्ति करून काळ हरणार्थ कोणीएक वकील मुंबईस पाठविला, आणि मुलखोमुलखींच्या शिलेदारांनीं दसऱ्यास पुण्यावर येऊन मिळावें अशी आज्ञा केली. याशिवाय कोंकणांत जेथें जेथें त्याचीं जहाजें होतीं तेथें तेथें त्या जहाजांवर धान्यादि साहित्य भरून युद्धाची सिद्धता करविली. याप्रमाणें नानाफडनविसाची तयारी होत असतां मुंबईमध्यें त्या युद्धास जावयाची गोष्ट मात्र निघून तयारीस विलंब लागला याचें कारण असें कीं, तेथचे मुख्य व त्यांचे मंत्री यांचा विचार एकरूप होईना.

१२ मग असें ठरलें कीं, रघुनाथरावाबरोबर कांहीं फौज देऊन त्यास पुण्यांत पाठवून तो माधवराव नारायणाचा मुख्य रक्षक करून स्थापावा. ही गोष्ट सिद्धीस न्यावयाकरितां त्याबरोबर सेना दिली, आणि त्या सेनेचा सरदार व दोघे तिन्हाईत साहेब त्या कामास नेमून तो अर्थ शेवटास जावासा केला. त्या फौजेंत सहाशें सुमारें गोरे लोक व दोन हजार दोनशें पलटणी लोक तोफखान्यासहित होते. ते त्या राघोबा बरोबर निघून दिसेंबराचे तेविसावे तारखेस बोरघाटावर सारे जाऊन एकेजागीं मिळाले. त्यांत पलटणी सरदार साहेब व ते दोघे तिन्हाईत साहेब यांचें कांहीं वैमनस्य पडलें, आणि तो पलटणी

साहेब हिंदूशीं युद्ध करण्याविषयीं माहित नव्हता, ह्मणून त्यास खंडाळ्यापासून कारल्यापर्यंत जावयास शत्रूची फारशी अडचण नसतांही आठ दिवस लागले.

१३ तेथून पुढें तळे गांवावर पोंहचले तेव्हां ज्यांत महादजी शिंदे व हरीपंतफडके मुख्य असें जें मराठे यांचें मोठें लश्कर याची गांठ पडली. तें सैन्य सुमारें पन्नास हजार होतें. ते समयीं प्रथम मराठे यांनीं आपण युद्ध करणार असें दर्शविलें, परंतु इंग्लिश आपल्या बंदोबस्तानें त्यावर चालून जात असतां ते मराठे समर उभे राहीनातसे झाले. नंतर ते इंग्लिश तळे गांवाजवळ जाऊन पोंहचतात तों तो गांव उजाड झालेला होता; आणि त्यास दुसरें वर्तमान कळलें कीं, या गांवाप्रमाणेंच चिंचवड व पुणें ओस पाडावें अशी नानाची आज्ञा झाली आहे. त्यावरून मराठे फार निकरानें लढतील अशी अटकळ करून ते साहेब माघारें मुंबईस जावायास सिद्ध झाले. इतके होई तोंपर्यंत लहान लहान युद्धें कोणी पागे व पतकी लोक यांशीं झालीं त्यांत इंग्लिश जय पावले, त्यांचे जवळ आणखी अठरा दिवस पुरेशी सामग्री होती, आणि राघोबा व ते पलटणांतले कितीएक सरदार यांच्या मनास ती माघारें जावयाची मसलत येईना, असें असतां ते तसेच पुढें जाऊन जर तात्काळ पुणें घेते तर तें कार्य सहज झालें असतें, परंतु तें न करितां त्याच रात्रीस इंग्लिश आपलें मोठ्या तोफा वगैरे जड सामान तेथच्या तळ्यांत बुडवून डेरे पाडून मागें फिरले.

१४ तेव्हां त्यांस वाटलें कीं, आह्मी शत्रूस न कळतां एक मजल पार होऊं, परंतु मध्यरात्रीनंतर दोन अडीच

घटिकांनीं त्यांच्या बिनीवर शत्रूचा मार होऊं लागला; आणि त्या वेळेस त्यांचें कांहीं खटलेंही लुटलें गेलें. मग थोडक्या वेळानें जी त्याच्या पाठीमागची दोन तोफांसहित सहाशें पलटणी काळ्या लोकांची एक टोळी होती तीवर शत्रूनें हल्ला केला असतांही तें लश्कर शत्रूंशीं लढतां लढतां उजेडल्यावर पुढें चालतें झालें. ते समयीं त्याच्या दृष्टीस पडलें कीं, आपल्या सभोंवतीं शत्रूच्या स्वारांची मोठी दाटी झाली आहे, आणि ते आपणावर हल्ला करणार आहेत, असें समजलें तेव्हां तो हल्ला आपणावर घ्यावयास ते बंदोबस्तानें उभे राहिले, त्या वेळेस मराठे लोक यांनीं शहाजहानापासून चाल पडल्याप्रमाणें त्यांच्या समूर न लढतां त्यांवर मागून हल्ला केला. तेव्हां ते मागचे शिपाई लोक सर्व काळे होते. त्यांचा मुख्य साहेब हार्तलि नामें युद्धांत निपूण होता, त्याची आज्ञा वारंवार मानून ते मोठ्या स्थिरतेनें तेथेंच असून त्यांनीं तो शत्रूंच्या स्वारांचा हल्ला मागें हटविला, आणि त्यांस पिटून त्यांचे पाठीस लागावें अशी आज्ञा ते पलटणी लोक मागूं लागले. मग सूर्योदयाचे समयीं मराठ्यांचें पायदळ आणि स्वार मिळून त्यांनीं पुनः मागच्या टोळीवर चाल केली, आणि मोठमोठ्या तोफा आणून त्या लश्कराच्या थोरल्या भागावर लाविल्या. तेव्हां इंग्लिश यांनींही आपल्या तोफा सुरू केल्या, आणि मागचे टोळीचे कुमकेस चारशें सुमारें गोरे लोक व दोनशें काळे लोक पाठविले. ते त्यांस मिळतांच त्या मागल्या टोळीच्या लोकांनीं दोन प्रहरपर्यंत त्यांवर मराठे फार निकरानें हल्ला करीत होते तो निष्फळ केला. तेव्हां मराठे यांच्या बंदोबस्तांत कांहींसें अंतर पडलें. अशी संधि

पाहून ते लोक आपल्या थोरल्या भागास जाऊन मिळाले. त्या समयीं ते थोरल्या भागाचे लोक वडगांवांत ठाणें धरून मराठ्यांशीं तोफांनीं लढत होते. मराठे त्या गांवांत शिरते वेळेस त्यांचें, वुणगें त्या पलटणाचे टोळींत मिसळलें, त्या योगें त्यांचा बंदोबस्त कांहींसा विस्कळीत झाला; ती संधि पाहून मराठ्यांनीं त्या वेळेस मात्र हला करून त्यांचा कांहींसा नाश केला. मग तिसरे प्रहरीं मराठ्यांनीं बहुत करून युद्ध सोडिलें. त्या संधींत साहेब लोक समजले कीं, आह्मी एथपर्यंत आपलें सर्व संभाळून आणिलें, आतां या पुढें नीट संभाळून जाणें होणार नाहीं, ह्मणून त्यांनीं तहाचें बोलणें करावयासाठीं मराठ्यांकडे वकील पाठविला; आणि राघोबानेंही आपल्याविषयीं शिंद्याशीं तहाचें बोलणें लाविलें. त्यांत इंग्लिशांनीं कबूल केलें कीं, सन् सत्राशें त्र्याहत्तरांपासून जो हिंदूचा मुलुख घेतला आहे, तो माघारां द्यावा, व कलकत्त्याहून लश्कर मुंबईस येत आहे, तें माघारें फिरवावें; आणि राघोबा तर आपण होऊनच शिंद्याच्या स्वाधीन झाला. याशिवाय इंग्लिशांनीं आपला भडोंज शहराचा भाग शिंद्यास द्यावा, आणि त्या शिंद्याचे कारभारी लोक यांस एकेचाळीस हजार रुपये दरबार खर्च द्यावा, असा करार झाल्यावर मराठ्यांनीं त्या इंग्लिशांस जाऊं दिलें.

१५ बंगाल्याहून लश्कर निघून मुंबईस येत होतें, तें मे महिन्यांत यमुनापार उतरलें, त्यास आज्ञा होती कीं, वाटेनें नीट मुंबईस जावें, परंतु मराठ्यांच्या सरदारांनीं वाटेंतच त्यांना अडविलें, त्यावरून त्यांच्या पारिपत्याकरितां त्या लश्करास विलंब लागला; ते समयीं त्या लश्करी लो-

कांनीं मराठ्यांशीं युद्ध करून काल्पीचा किल्ला घेतला, आणि बुंदेलखंडच्या रजपुतांशीं लढतांनाही कांहीं उशीर लागला, त्यावरून कलकत्त्याच्या मुख्य साहेबास राग येऊन त्या लश्करचा मख्य सरदार साहेब होता, त्यास माघारें बोलावून करनेल गाड्डड नामें साहेब त्या कामावर नेमिला; तो त्या लश्करांत जाऊन पोंहचतांच तेथून पुढें सुरतेस लश्करसुद्धां चालता झाला. त्यांसही वाटेनें कोणी मराठी सरदारांनीं उपद्रव केला, परंतु तो त्यांस जिंकून पुढें जाऊन नर्मदापार उतरला. नंतर त्यानें मुधोजी भोंसल्याशीं कांहीं तहाचें बोलणें करावयासाठीं कांहीं दिवस तेथें मुकाम केला, तो तह कलकत्त्याचे साहेब यांनीं मुधोजी भोंसला आपणास वश होऊन त्यानें पेशव्याचा पक्ष सोडावा, या आशेनें मान्य केला; आणि मुधोजींही तदनुरूप वागणार होता, परंतु पुण्यांतील तयारीचें वर्तमान ऐकून तें घडलें नाहीं. मग तो गाड्डड साहेब नर्मदा सोडून फेब्रुवारीचे सहावे तारिखेस बऱ्हाणपुरावरून सुरतेस जाऊन पोंहचला. तेव्हां त्याशीं मार्गांत मराठे सरदार जसे शत्रूभावानें वागत होते तसे भोपाळच्या नबाबानें न वागतां त्या इंग्लिशांचा मोठा सन्मान केला, आणि पुढें मराठ्यांचा राग आपणावर होईल, हें न मानितां त्यानें इंग्लिशांस जो जो पदार्थ पाहिजे तो तो आपल्या शक्तीप्रमाणें अनुकूळ करून देऊन त्यांशीं स्नेह ठेविला. त्या स्नेहास्तव इंग्लिशांनींही त्यास अभर केलें. तो लाभ अद्यापि त्याचे वंशज अनुभवितात.

१६ महादजीशिंदा नानाफडनविसाचा पक्षपाती असून त्याच्या मनांत होतें कीं, आपण नानाच्या हाताखा-

लचा वागणारा असें न व्हावें; किंबहुना स्वतंत्रपणें वागून त्यापेक्षां आपली श्रेष्ठता असावी, ह्मणून त्यानें रघुनाथरावास हातीं धरिलें, आणि त्यास खर्चासाठीं बुंदेलखंडीं बारा लक्षांची जहागीर नेमिली; आणि त्या राघोबास सांगितलें कीं, हें तुह्मास अविच्छिन्न पोंहचेल, न पोंहचल्यास मी देईन. इकडे नानाजवळ बोलिला कीं, रघुनाथराव कांहीं अनर्थ उत्पन्न करील तर त्याचा जाबसाल मला पुसावा, असा तो उभयपक्षीं आपण मध्यस्थ झाला. त्याचा मतलब असा होता कीं, नानाफडनवीस याचा उत्कर्ष नसावा, आणि त्याशीं व इंग्लिशांशीं विरोध असला तर नानास वारंवार आमची गरज लागून आपली श्रेष्ठता राहील, यास्तव त्यानें इंग्लिशांशीं द्वेष पडावयासाठीं कांहीं नानास मसलत देऊन, त्याकडून त्या इंग्लिशांचा किला बागकोट याजवर हल्ला करविला.

याशिवाय राघोबा बुंदेलखंडांत आपली जहागीर घ्यावयास पाठविला, ते वेळेस त्याचे बरोबरचे जे लोक होते ते तोफखाना वगैरे सरंजामसुद्धां त्या समागमें जाऊं दिले; आणि त्या रघुनाथरावाच्या चवकशीस जे आपले लोक त्या बरोबर पाठविले, ते त्याच्या लोकांपेक्षां कांहींसे अधिक होते. तो राघोबा तिकडे जात असतां नर्मदेसमीप पोंहचला. तेव्हां त्यास कोणी समजाविलें कीं, तुह्मास झांशीच्या किल्यामध्यें शिंदा बंदीस घालणार आहे, त्यावरून रघुनाथरावानें आपल्या बरोबर चवकशीकरितां जे शिंद्याचे लोक आले होते, त्यावर चोळीमहेश्वराजवळ नदी उतरतेसमयीं एकाएकीं हल्ला करून त्यांस पळविलें, आणि आपण मोठ्या त्वरेनें भडोजेस जाऊन इंग्लिशांचा आश्रय केला, या सर्व

प्रकारचा विचार पाहिला असतां असें दिसतें कीं, शिंद्यानें राघोबास बंदीस घालण्याचें भय आपणच दाखविलें असेल, कां कीं, तें सत्य मानून त्यानें पळून जावें, आणि इंग्लिशांच्या आश्रयास राहावें, तेणेंकरून इंग्लिश व नानाफडनवीस यांमध्यें पक्का विरोध उत्पन्न होऊन आपली श्रेष्ठता अधिक व्हावी; याच अर्थे त्यानें राघोबा बरोबर चवकशीस लोक थोडे पाठविले. असा राघोबा पळून जाण्यास आणीक एक शिंद्याची मसलत असेल ती अशी कीं, समयविशेषीं आपणास इंग्लिशांची प्रसन्नता संपादन करण्याचें कारण पडल्यास हें कृत्य उपयोगास येईल, हा एक अर्थ दिसतो; कां कीं, त्यापूर्वी त्यानें कितीएक वेळां साहेब लोकांपाशीं भाषणप्रसंगीं तुमची व आमची मैत्री असावी असें दर्शविलें होतें. त्यापैकीं एक गोष्ट अशी आहे कीं, वडगांवच्या तहानंतर कोणे एके समयीं तिघे चवघे साहेब व तो महादजीशिंदा बोलत बसले असतां, त्या बैठकींत महादजीशिंदा इंग्लिशांच्या लश्करचे मागल्या टोळीशीं पूर्वी लढाई झाली, त्याचें स्मरण करून स्तुतिपूर्वक बोलिला कीं, धन्य तुमची युद्धशिक्षा, जो मी एवढा लढणारा त्या मजपुढें तुमचे पलटणी लोक एकसारिखे तांब्याच्या भिंतीप्रमाणें मला दिसत असत. ती भिंत एखादे जागीं तुटली असतां तात्काळ पुनः सांधली जाई. असें बोलतां बोलतां त्यांतील एक शीबाल्द नामें साहेब याच्या कानांत त्यानें सांगितलें कीं, असें युद्ध करणारे तुमचे लोक व माझे शिपाई एकमत झाले असतां फार चमत्कार होईल, यास्तव तो समय यावा असें मी इच्छितों.

१७ राघोबा पळाला ते समयीं नानाफडनविसाबरोबः

रीचा सखाराम बापू व रघुनाथरावाचा मुख्य कारभारी चिंतो विठ्ठल, हे शिंद्यापासून नानाफडनविसानें मागून घेतले, तेव्हां त्यानेंही त्याप्रमाणें त्यांस त्याचे स्वाधीन केलें. त्यावरूनच कोणी ह्मणतील कीं, तो महादजीशिंदा अंतःकरणपूर्वक नानाफडनविसास अनुकूळ होता, तर तसें नव्हे; कां कीं, त्यानें आपलें आंग राघोबास पळवावयाविषयीं किमपि नव्हतें; असें त्या नानाला समजावयासाठीं ते त्याचे हातीं दिले असतील. यानंतर नानाफडनविसानें तो सखाराम बापू मोठा शहाणा मनुष्य कोणे वेळेस काय करील, तें समजूं न देतां आपणच सर्व आटपील;या भयास्तव त्याला एके ठिकाणीं न ठेवितां त्यास कांहीं दिवस सिंहगडीं व कांहीं दिवस प्रतापगडीं व दुसऱ्या किल्ल्यांवरून कांहीं दिवस ठेवितां ठेवितां शेवटीं तो सखाराम बापू हाल होऊन त्या बंदीमध्यें रायगडीं मृत्यु पावला; आणि चिंतो विठ्ठलही तसाच कोणे एके किल्ल्यांत मरण पावला.

भाग चोविसावा.

संन् सत्राशें एकुणऐशींपासून पंचाऐशींपर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

१ गाड्ड साहेब सुरतेस जाऊन पोंहचला, नंतर त्याचा कलकत्याच्या साहेबांनीं मोठा मान वाढवून त्यास जनराल पदवी देऊन त्याला आज्ञा केली कीं, नानाफडनवीस व मुंबई सरकार यांशीं स्नेह पडेल असा उद्योग करावा, त्यांत पुरंदरच्या तहाप्रमाणें वेत असावा, अशी आज्ञा झाली. त्यांत विशेष इतकाच कीं, फ्रेंच लोकांस हिंदूच्या

मर्यादेंत येऊं देऊं नये. त्यावरून त्या साहेबाचें व नानाफडनविसाचें बोलणें चाललें असतां संन् सत्राशें एकुणऐशींमध्यें पर्जन्यकाळाचे समाप्तीस त्या साहेबास वर्तमान कळलें कीं, एकसमयावच्छेदेंकरून इंग्लिशांचीं संस्थानें, कलकत्ता व मद्रास व मुंबई हीं हल्ला करून घ्यावीं, आणि इंग्लिशांस घालवून द्यावें असा बेत झाला आहे. आणखीं हें वर्तमान ऐकिल्याचे पूर्वींच त्यानें नानाफडनविसास मैत्रीसंबंधें कांहीं स्पष्ट प्रश्न केला होता, तेव्हां नानानें विलंब न करितां उत्तर दिलें कीं, साष्टी व राघोबा आमचे स्वाधीन केल्यानंतर तहाचा विचार करितां येईल. या दोहों कारणांवरून तो गाडुड साहेब कांहीं उत्तर न देतां मुंबईस गेला. तेथचा मुख्य साहेब व त्याचे मंत्री यांच्या विचारें असें ठरलें कीं मल्बारप्रांतीं समुद्रतिरीं मद्रास खातेसंबंधें लश्कर आहे, तें आपल्या कुमकेस बोलावून युद्धाची तयारी करावी; याशिवाय मुंबईस फौज तयार करून गुजराथेंत पाठवावी.

२ राघोबा भडोंजेस पळून गेला, ते समयीं इंग्लिशांनीं त्याचा पहिल्यानें फारसा सन्मान केला नाहीं, परंतु आश्रय मात्र दिला. मग जून महिन्याचे बारावे तारिखेस तो राघोबा आपले पुत्र अमृतराव व बाजीराव हे दोघे बरोबर घेऊन सुरतेस जनराल गाडुड साहेब याचे भेटीस गेला, तेव्हां त्या साहेबानें त्यास दरमाहा पन्नास हजार रुपये खर्चास देऊन ठेविला; आणि पुढें जें काय विशेष कर्त्तव्य तें त्यास किमपि सांगितलें नाहीं. कां कीं, तो मराठे लोकांचे मनांतून उतरलेला त्यास बळेंच मुख्य करून स्थापणें हें चांगलें नव्हे, आणि आपण याची तादृश प्रतिष्ठा न वाढविली असतांही ते कारभारी लोक पुरंदरच्या तहाप्रमा-

णें न वागले तरीं आपण आपल्या मानरक्षणार्थ स्वयेंच युद्ध करावें, हें उचित; असा विचार त्यांनीं ठरविला होता.

३ यानंतर गाडुड साहेब यानें संन् सत्राशें एकुणऐशींच्या शेवटीं सुरतेस माघारें येऊन तेथें नानाफडनवीसाचा वकील होता त्यास निरोप दिला, आणि आपण आपल्या लश्कराची तयारी करूं लागला. तेच समयीं त्या साहेबानें फत्तेशिंग गाइकवाड यास मैत्रीसंबंधें कांहीं प्रश्न केले, त्यांचें त्यानें उत्तर विलंबेंकरून अस्पष्ट दिलें. त्यावरून तो गाईकवाड पूर्वीच्या बोलण्याप्रमाणें वागणार नाहींसें समजून गाडुड साहेब आपल्या लश्करासुद्धां तापी उतरून संन् सत्राशें ऐशींच्या जानेवारीच्या पहिलें तारिखेस उत्तरेकडे गेला. तो बडोद्याजवळ दुभायशहर आहे, तेथें किल्लेदार ब्राह्मण दोन हजार लोकांसहित त्या कोटांत होता, त्यापाशीं तें ठिकाण साहेबानें मागितलें असतां त्यानें दांडगाईचें उत्तर केलें, आणि आंतून जेजालांचे बार टाकिले. तेव्हां इंग्लिश रात्रीमध्यें मोर्चा बांधून प्रातःकाळीं पाहूं लागले तों कोट रिकामा टाकून ते लोक रात्रीसच निघून गेले होते. असें तें शहर हस्तगत झालें.

४ नंतर फत्तेशिंग गाइकवाड कृत्रिम टाकून सरळपणें तहाचें बोलणें करूं लागला, तेव्हां असें ठरलें कीं, मायी नदीचे उत्तरेस पेशव्याचा जो भाग आहे, तो फत्तेशिंगास असावा. त्याबद्दल फत्तेशिंगानें अठ्ठाविशी नामें तापीनदीचे दक्षिणेस अठ्ठावीस महाल आहेत ते, व भडोंजचा जो गाइकवाडाचा भाग होता तो, व त्या परगण्यांत त्यांचे कांहीं गांव होते ते, व नर्मदेच्या कांठीं शिनोर नामें परगणा आहे तो, इतकें इंग्लिशांस द्यावें, परंतु इंग्लिशांनीं पेशव्याचें अ-

मदाबादशहर घेऊन गाइकवाडास अगोदर दिलें पाहिजे.

५ असा करार झाल्यावर जनराल गाड्डड साहेब मोठ्या त्वरेनें अमदाबादेवर गेला, तें शहर मोठें आणि त्यांचा कोट फार बळकट असे. त्या वेळेस तें शहर ओस होतें, तथापि त्यांत एक लक्ष मनुष्यांची वस्ती होती, आणि तेथचा किल्लेदार ब्राह्मण असे, त्यास तो किल्ला इंग्लिशांनीं मागितला, तेव्हां त्यानें उत्तर केलें कीं, मी एव्हांच द्यावयास सिद्ध आहे, परंतु मजपाशीं आरब व शिंदी लोक मिळून सहा हजार व दोन हजार मराठे स्वार आहेत, इतके वश करावयास कांहीं विलंब लागेल, असें बोलणें लागलें असतांही दुसरे दिवशीं इंग्लिशांचे कितीएक लोक त्या कोटाजवळ गेले, त्यांवर त्या कोटकऱ्यांनीं तोफांचा भडिमार करून त्यांतील कितीएक लोक मारिले. त्यावरून त्या गाड्डड साहेबानें मोर्चा लावून एके जागीं तो कोट पाडून मोठें खेंडार आंत जावयाजोगें एका दिवसांत केलें. मग दुसरे दिवशीं प्रातःकाळीं इंग्लिशांच्या लश्कराची टोळी त्या कोटांत जावयास सिद्ध झाली असतां आरब व शिंदी लोक त्या खेंडारावर चढून त्यांस प्रतिबंध करावयास उभे राहिले, तेव्हां त्या उभयतांचा युद्धप्रसंग झाला, त्या समयीं त्यांचे तीनशें लोक पडले, आणि इंग्लिशांचे जखमी व मेले मिळून एकशें सहा पडले. शेवटीं ते आंतून मोठ्या निकरानें वाट धरून उभे होते ते मागें सरले, आणि इंग्लिशांचे लोक आंत चढून गेले. असें तें शहर इंग्लिशांनीं घेतलें, तेव्हां त्या साहेबानें फार बंदोबस्त ठेविला कीं, आपण आंत शिरल्यावर शहरांतील कोणाएकाही माणसास उपद्रव न व्हावा. तरी ते आंत गेल्यावर तेथच्या

शिपायांखेरीज त्या शहराचीं दोन माणसें मारिलीं गेलीं.

६ याप्रमाणें गुजराथेंत इंग्लिश जय पावत असतां शिंदे व होळकर यांनीं वीस हजार स्वारांसहित नर्मदा उतरून बडोद्याजवळ येऊन मुकाम केला. हें वर्तमान ऐकून जनराल गाडुड साहेब अमदाबादेहून निघाला, तो फाजिलपुराजवळ मार्या नदी उतरून बडोद्याकडे चालिला, तेव्हां शिंदे व होळकर बडोद्यापासून निघून पवनगडास गेले. त्या समयीं शिंद्याजवळ वडगांवच्या तहासंबंधें जामिनादाखल दोन साहेब होते, ते त्यानें गाडुड साहेबाकडे पाठवून त्यास समजाविलें कीं, मी तुमचा स्नेही आहे. त्यांच्या मनांत आलें असेल कीं, आपण इंग्लिशांशीं स्नेह ठेवून पेशव्यांकडे भारीपणानें वागावें; परंतु इंग्लिश असें इच्छींत होते कीं, आपला मान किमपि कमी न होतां त्या लोकांशीं निक्षुग स्नेह मात्र असावा, पण कांहींएक निमित्तें दुसऱ्याशीं संबंध ठेवून आपलें राज्य वाढवावें, अशी त्याची वासना नव्हती. त्यानंतर शिंद्यानें त्या जनराल साहेबाकडे वकील पाठविल्यावर त्याजवळ तो साहेब बोलिला कीं, तुमचें तहाचें बोलणें तीन दिवसांत व्हावें, उगाच विलंब कामाचा नाहीं. त्यावरून तो वकील शिंद्याकडे जाऊन त्यानें तेथून उत्तर आणिलें कीं, राघोबानें वडगांवच्या तहामध्यें कबूल केलें होतें कीं, आह्मी झांशीकडे बारा लक्ष रुपयांची जहागीर खाऊन राहूं, आमचा पुत्र बाजीराव हा माधवराव नारायण पेशवा याचा दिवाण करावा, याप्रमाणें झालें पाहिजे. त्यावर इंग्लिशांचें बोलणें पडलें कीं, राघोबाचे मनास आलें तर तो झांशीस जाईल. त्यावर बलात्कार कर्तव्य नाहीं. याप्रमाणें उभयपक्षीं विचार परस्परें थोडक्या-

च दिवसांत विदित झाले. नंतर तो महादजी शिंदा समजला कीं, या गाडुड साहेबाशीं आपल्या कपटाच्या युक्ती चालावयाच्या नाहींत, आणि तहाच्या निमित्तें कालक्रमणा होईलशी दिसत नाहीं. ह्मणून त्यानें गोविंदराव गायकवाडाशीं बोलणें लाविलें कीं, मी तुह्माला गुजराथेच्या राज्याचा अधिकारी करितों. असें असतां तो शिंदा आपणावर त्या साहेबाच्या लश्कराचा छापा एकाएकीं येऊन न पडावा; ह्मणून आपल्या लश्करासभोंवत्या लहान लहान टोळ्या बसवून तोफा वगैरे जड सामान पवनगडाचे तटाखालीं पाठवून सावधपणें राहूं लागला. असा बंदोबस्त झाल्यावर इंग्लिशांचें लश्कर त्याच्या जवळ तीन कोसांवर उतरलें असतां त्यानें त्यास किमपि अडथळा केला नाहीं. मग तीं दोन्हीं लश्करें एकमेकांची चवकशी सात दिवस करीत राहिलीं होतीं. नंतर एप्रिलाचे दुसऱ्या तारिखेस गाडुड साहेब कांहींएक लोकांची टोळी तयार करून आपल्या बरोबर घेऊन गुप्तपणें रात्रीस शिंद्याच्या लश्करावर चालून गेला, तो त्याच्या लश्कराचे सभोंवत्या टोळ्या बातमीस ठेविल्या होत्या, त्यांस कळूं न देतां त्याच्या थोरल्या लश्कराजवळ जाऊन पोंहचला, परंतु दिवस उगवावयाचा समय झाला, त्यामुळें छापा घालावयाचा बेत साधला नाहीं. ते लोक घोड्यावर तयारच होते. त्यांनीं प्रथम त्या इंग्लिशांच्या समूर उभे राहून त्यांवर चालून जातात असें त्यांस दाखविलें, मग ते इंग्लिश त्यांजवर भडमार करूं लागले, तेव्हां ते तेथून मागें सरून त्यांच्या गोळीचा मार चुकवून दूर उभे राहिले, तेव्हां इंग्लिशांनीं आपल्याकडचे अयोध्येच्या नवाबाचे स्वार त्यांचे पाठीस लाविले, तेव्हां ते

तेथूनही दूर पळून गेले. त्या प्रसंगीं इंग्लिशांच्या पलटणी लोकांपैकीं कोणीएकही पडला नाहीं; नवाबाचे पंधरा स्वार मात्र पडले. त्या वेळेस त्यापेक्षां मराठ्यांचा नाश फार झाला असेल. याप्रमाणें मराठ्यांचें लश्कर पळाल्यानें तो गाडड साहेब समजला कीं, आपला जय झाला, परंतु मराठे तेथून पळाले होते, ते परतून येऊन तो साहेब जेव्हां डेरे देऊन उतरला, तेव्हां तेही पहिल्याप्रमाणें त्यापासून तीन कोसांच्या अंतरानें डेरे देऊन उतरले, आणि पूर्वीपेक्षां विशेष सावध झाले. त्यानंतर मुंबईहून मद्रास खात्याचे कांहीं लोक येऊन त्या साहेबास मिळाले, तेव्हां त्यानें त्याच महिन्याचे एकोणिसावे तारिखेस पुनः मराठ्यांवर छापा घालावयाचा उद्योग केला. त्या समयीं मराठे उभे राहून इंग्लिशांस आपल्याजवळ बाणाच्या टप्यांत देऊं देऊन एकाएकीं त्यांजवर बाणांची सरबती करून मागें सरले.

त्या समयीं मुंबईकडे युद्धाचें कांहीं प्रयोजन लागलें, यास्तव त्या साहेबास लिहून आलें कीं, तुह्माजवळ करणेल हाटलीसाहेब आहे, त्याजबरोबर कांहीं लोक देऊन तो आह्माकडे पाठवून द्यावा. मग त्यास पाठविल्यावर गाडड साहेब उरलेले लोक घेऊन पर्जन्यकाळ जाईतोंपर्यंत नर्मदेच्या कांठीं जाऊन राहिला. त्यापूर्वी सुरतेच्या साहेबानें गाडड साहेबास लिहिलें कीं, एथें कोणीं मराठा गणेशपंत नामें लश्करसहित आला आहे. त्यावरून त्या साहेबानें बंगाल्याच्या तुर्क स्वारांचें एक पलटण व अयोध्येच्या नवाबाचे स्वार व कितीएक पायदळ पाठवून एप्रिलाचे तेविसावे तारिखेस त्या गणेशपंताच्या लश्करावर छापा घातला, तेव्हां त्याचे शें सवाशें लोक मारिले गेले, आणि त्या गणेशपं-

तालाही फार जखमा लागल्या, त्या कांहीं उपाय चालेनाशा होत्या. त्याच्या तीन तोफा व त्या लश्करचें बुणगें लुटून त्याचें सर्व सामान घेतलें; मग त्या लोकांनीं पारनेर व वगवारा व इंद्रगड हे तीन किल्ले घेतले. त्याच सुमारें गाड्ड साहेबानें नर्मदेच्या कांठीं शिनोरासमीप एक शिंद्याच्या लश्कराची टोळी होती, तिजवर बंगाल्याचे पलटणी लोक पाठवून त्या लोकांस तेथून हांकून दिलें, त्यायोगें इंग्लिशांनीं गुजराथेंत नवा मुलूख जितका संपादिला होता, त्यास पर्जन्यकाळ जाई तोंपर्यंत कांहीं उपद्रव न व्हावासा बंदोबस्त झाला.

हाटलीसाहेब कोंकणांत गेला, त्या समयीं मराठे लोक इंग्लिशांनीं घेतलेला कल्याणगांव घ्यावयास फार जमून आले होते, ते मे महिन्याचे पंचविसावे तारिखेस हल्ला करून कल्याण घेणार होते, परंतु अगोदर चोविसावे तारिखेस मध्यरात्रीं हाटलीसाहेब येऊन पोंहचला, त्यानें एकाएकीं त्या लश्करांत शिरून त्यांचा कांहींसा नाश करून त्यांस पळविलें. त्या दिवसापासून फार दिवसपर्यंत मराठ्यांचें मोठें लश्कर कोंकणांत गेलें नाहीं.

७ असें मुंबईकडचें वर्तमान असतां बंगाल्यांत मसलत झाली कीं, माळव्याचे ईशानीस लश्कर पाठवून मराठ्यांशीं युद्ध करून त्यांचें चित्त आपणाकडे गुंतवून मुंबईसरकारास सुलभ पडेलसें करावें, त्यावरून दोन हजार चारशें पलटणी लोक पायदल व पलटणी स्वार यांची एक टोळी व लहान लहान तोफा गोरे गोलंदाजांसहित असें सैन्य तयार करून पाठविलें. तें फेब्रुवारी महिन्यांत यमुना पार उतरलें. तेव्हां गोहदशहराचे आसमंतात मराठ्यांची

फौज कांहीं गांव लुटीत होती ती त्यांनीं जिंकिली. नंतर त्या गोहदच्या राण्याचे बोलण्यावरून काल्पीच्या पश्चिमेस एक लाहोर नामें किल्ला आहे; तो घ्यावयास ते उद्युक्त झाले, तेव्हां त्या इंग्लिशांजवळ भिंत पाडावयाजोग्या तोफा नव्हत्या, तरी त्या लश्करचा कप्तान फाफम् नामें मुख्य साहेब होता, तो आपल्या लोकांच्या शौर्यावर विश्वास ठेवून थोडकीशी भिंत पाडून हल्ला करिता झाला. तेव्हां तो किल्ला हातीं आला, परंतु जे लोक हल्ला करावयास पुढें गेले होते, त्यांतील दोन सरदार साहेब व सवाशें शिपाई लोक मेले गेले. असा त्या साहेबानें तो किल्ला घेतला, त्या योगें त्याची प्रशंसा झाली, परंतु त्यानें त्यापूर्वीं ग्वाल्हेर नामें किल्ला त्याहून फार बळकट होता, तथापि आपलें एकही मनुष्य न मारवितां तो किल्ला हस्तगत केला; तेव्हांच तो मोठा नामांकित झालेला होता. तो किल्ला घेतल्याचा प्रकार असा; तो फाफम्साहेब त्या किल्ल्यापासून पांच कोसांवर पाऊसकाळ जाई तोंपर्यंत छावणी करून राहिला होता, तो तेथें गेल्यापासून हा किल्ला कोणत्या प्रकारें हातीं लागेल असा विचार करीत होता. त्यास तेथचें कच्चें वर्तमान गोहदच्या राण्याचे लोक कळवीत होते. त्याप्रमाणें दोन महिन्यांनीं तो किल्ला हातीं लागावयास मसलत योजिली कीं, पलटणी काळ्या लोकांच्या कंपनी* दोन त्यांजबरोबर चार साहेबलोक सरदार देऊन रात्रीसच त्यांनीं पुढें जावें, आणि त्यांचे पाठोपाठ वीस†

* कंपनी ह्मणजे ऐशींपासून शंभरपर्यंत शिपाई असतात.

† त्या समयीं वीस गोरे पुढें न चालविले याचें कारण असें कीं, ते पुढें गेल्यास कदाचित शत्रु सावध होतील.

गोरेलोक शिपाई व त्यांमागून काळ्या शिपायांचीं पलटणें पाठवावीं, अशी कल्पना करून त्याप्रमाणें रात्रीसच निघाले. ते तेथें जाऊन पोंहचतांच त्या किल्ल्याचे तळची भिंत दहा हात उंच होती, तिला शिडी लावून सर्व चढून आंत उतरले मग त्या भिंतीच्या आंत त्यांस ऐंशीं हात सुमारें चढाव लागला तोंही ते चढून गेले. त्यापुढें दुसरी भिंत वीस हात उंचीची लागली. तेव्हां त्यांजबरोबर जे त्यांस माहितगारी करून देणारे लोक होते, ते बहुत युक्तीनें त्या भिंतीवर चढले, आणि तेथून दोरीची शिडी लाविली, मग त्यावरून एकेक शिपाई चढून आंत उतरून त्या भिंतीजवळच बसले. याप्रमाणें वीस शिपाई व एक साहेब आंत उतरून गेले, इतक्यांत त्यांतल्या तिघांशिपायांनीं फार वेडेपणा केला. तो असा, तेथें कोणी शत्रूचे लोक निजले होते, त्यांवर बंदुकेचे बार टाकिले, त्या योगें ते आंतले लोक जागे होऊन त्यांवर चालून आले, तेव्हां ते वीस शिपाई व तो साहेब त्या लोकांशीं चांगले लढूं लागले तोंच त्यांचे मागून दुसरे लोक मोठ्या त्वरेनें येऊन विशेष जमाव होत चालिला, तो पाहून ते लोक पळाले. नंतर सूर्योदय समयीं आगष्ट महिन्याचे चवथ्या तारिखेस तो किल्ला इंग्लिशांचे स्वाधीन झाला.

८ त्याच रात्रीं कोंकणांत पनवेलीजवळ मोठा बळकट बावा मलंगड नामें किल्ला आहे, तो मुंबईच्या वांकणांतून फार चमत्कारिक दिसतो, त्यावरही इंग्लिशांनीं जाऊन छापा घातला, परंतु त्याप्रमाणें ते समयीं किल्ला हस्तगत झाला नाहीं. ते छापा घालणारे लोक त्या किल्ल्याचे माचीस गेले, परंतु त्या किल्ल्याचे लोकांत मिसळल्याचे पूर्वींच ते

किल्ल्यावरचे लोक सावध होऊन पळून बाले किल्ल्यावर चढले. तो डोंगर अवघड यास्तव त्यांचे पाठीस लागून इंग्लिशांच्या शिपायांस वर जाववेना, तेव्हां ते खालींच राहून त्या वर गेलेल्या लोकांला वरच कोंडिते झाले.

त्या वर्षीं मुंबई सरकारांत द्रव्याच्या तोट्यामुळें पुढें व्यवस्था कोणे प्रकारची होईल असा विचार पडला, त्यावरून त्यांनीं बंगाल्यास लिहिलें, त्याचें उत्तर आलें कीं, या समयीं हैदरअली मोठ्या लश्करासहित अर्काट प्रांतीं आला आहे, या संकटामुळें आह्माकडून पैक्याची तरतूद होणार नाहीं. तेव्हां मुंबई सरकारांत असें ठरलें कीं, मराठ्यांचा कोंकणांतील मुलूख घेऊन वसुलाचा ऐवज जमा करावा. ते वेळेस मुंबईच्या कोठींत दाहा बारा लक्षांचें तांबें होतें, तें विकून पैका केला, मग जनराल गाड्ड साहेब यास वसई किला घ्यावयाची आज्ञा झाली. नंतर पर्जन्यकाळ गेल्यावर त्यानें येऊन वसई किल्ल्यास घेरा घातला, आणि कारणेल हाटलीसाहेब यास पांच पलटणी देऊन कोकणांतील मराठ्यांचीं ठाणीं उठवून वसुलाचा बंदोबस्त करावयास सांगितलें, परंतु जे लोक बावामलंगड घ्यावयास घेरा घालून त्यावरच्या लोकांस प्रतिबंध करून राहिले होते, त्यांवर मराठ्यांचे तीन हजार लोक जाऊन त्यांनीं त्यासभोंवता वेढा घातला होता, यासाठीं त्या कारणेलास ते लोक सोडवायाचें काम आधीं करावें लागलें. हाटली साहेबानें तें कार्य फार युक्तीनें करून मराठ्यांचें लश्कर कोंकणांतून पार घालविलें, आणि आपण बोरघाटाखालीं जाऊन आपल्या लोकांसहित राहिला. नंतर तेथून कोंकणचा वसूल मुंबई सरकाराकडे जमा होऊं लागला.

९ इकडे पुण्यांत हरीपंतफडके व नानाफडनवीस मिळून कोंकणांतील मुलूख इंग्लिशांपासून सोडवावा, व वसई किल्ल्याचा घेरा उठवावा याविषयीं फार उद्युक्त झाले, परंतु त्यांची तयारी तशी झाली नव्हती; ह्मणून त्या वेळीं त्यांनीं रामचंद्र गणेश व आनंदराव रास्ते व परशुरामभाऊ पटवर्धन यांस कोंकणांत पुढें पाठवून मग त्यांमागून जो जो सरदार आला, तो तो एक एकटाच त्याच्या कुमकेस पाठवून दिला; त्यामुळें कारणेल हार्टलीसाहेब त्यांचे वाटेवर होता, ह्मणून त्याच्या लश्करास प्रतिदिवशीं युद्ध करावें लागलें; असा एक महिना गेला, तेव्हां त्याच्या लोकांत जखमी व अजारी मिळून सहाशें लोक निरूपयोगी झाले; आणि त्यानें वसुलाच्या कामास कोंकणांत जागोजाग लहान लहान टोळ्या पाठविल्या होत्या, त्यायोगें त्याजवळ दोन हजारांवर कांहींसे अधिक लोक मात्र राहिले. त्या समयीं तो साहेब मराठ्यांस जिंकून वसुलाचा आटोप अपणास होणार नाहींसें जाणून बोरघाटाहून निघून वसईचे पूर्वेस साडेचार कोसांवर दुधरापाशीं ठाणें धरून राहिला. तेव्हां रामचंद्र गणेश समजला कीं, कार्णेल वसईकडे गेला; यास्तव तो घेरा उठवावयाचें कार्य शेवटास जाणार नाहीं. त्यावरून तें मोठ्या रागानें कारणेलाच्या लश्कराचा नाश करावयास उद्युक्त झाला. त्यानें दिसेंबराचे दाहावे तारिखेस पायदळ व स्वार मिळून वीसहजार फौजेसहित येऊन तीन वेळां त्या कारणेल साहेबाच्या लश्करावर हला केला, परंतु त्या इंग्लिशांनीं तितके वेळां तो मागें हटविला, त्यांतील एका हल्यांत रामचंद्र गणेश याची पांच हजार स्वारांची टोळी इंग्लिशांचे पलटणाचे डावे बाजूवर चालून

मोठ्या वेगानें येऊन पडली. तेव्हां इंग्लिशांचे जखमी व मेलेले मिळून अठरा शिपाई व दोघे साहेब पडले. असें तें युद्ध झालें, परंतु ते इंग्लिशांचे लोक मोठ्या स्थिरतेनें वागले, त्या योगें त्या दिवशीं त्यांचा आणखी नाश झाला.

दुसरे दिवशीं मराठ्यांचे स्वार यांनीं त्यांजवर हल्ला केला नाहीं, तथापि त्यांच्या मोठमोठ्या तोफांच्या मारानें इंग्लिशांचे मेले व जखमी मिळून शेंसवाशें शिपाई लोक व दोघे साहेब पडले. त्या दिवशीं इंग्लिशांनीं आपल्या लश्कराच्या डाव्या व उजव्या बाजूच्या दोहों टेंकड्यांवर लश्कराच्या संरक्षणार्थ दोन टोळ्या ठेविल्या, त्या युद्धाच्या कामास बहुत उपयोगी झाल्या, परंतु त्यांच्या नाशाविषयीं मराठे फार उद्युक्त झाले, असें इंग्लिशांस दिसूं लागलें. त्यावरून कारणेल हाटलीसाहेब याला समजलें कीं, उद्यां निःसंशय शत्रु या दोहों टोळ्यांवरच हल्ला करितील, यास्तव त्यानें त्याच रात्रीं त्यांच्या बंदोबस्तास त्या दोहों टेंकड्यांवरून एकेक तोफ ठेविली, आणि त्या सभोंवते तट व खंदक केले. दुसरे दिवशीं सूर्योदयानंतर तीन घटिका दिवसास त्यांतील उजव्या बाजूच्या टेंकडीवरच्या लोकांस समजलें कीं, आपणावर मराठे यांची तयारी झाली, परंतु त्या वेळीं धुकें फार होतें, त्या योगें ते लोक अगदीं त्यांच्या समीप आले तरी त्यांस समजलें नाहीं. मग एकाएकीं तें धुकें जाऊन सूर्य प्रकाश स्पष्ट झाला, तेव्हां त्यांस असें दिसलें कीं, आपल्या पाठीमागें व पुढें आपल्या शत्रूचे स्वार व उजवे बाजूनें पायदळ व कवाईत शिकविलेले पेशव्याचे पलटणी लोक आपणावर चालून येतात. त्या समयीं ते इंग्लिशांचे टेंकडीवरचे लोक यांनीं मराठ्यांवर फार खरेंनें

गोळ्या घातल्या असतांही मराठ्यांच्या मोठ्या लश्कराच्या तोफांचा मार त्यांवर पडून त्यांचा फार नाश झाला तरी ते मागें हटेनात, आणि त्यांचे पायदळ लोकही वार करीत करीत पुढें चालून येऊं लागले. असें असतां एकाएकीं मराठे लोक झटून लढेनातसे झाले; आणि कोणा मोठ्या सरदाराचें प्रेत मराठे माघारें घेऊन जातात, असें इंग्लिशांनीं पाहिलें. मग त्यांस तो रामचंद्र गणेश पडला असें समजलें. तो पडला तेव्हांच त्याच्या पलटणी लोकांचा सरदार पोर्टुगीस तोही जखमी झाला, यास्तव मराठे तें युद्ध सोडून निघून गेले. अशी दुधारा जवळची लढाई झाली. तींत मुंबईचे शिपाई लोक यांचा जय होऊन मोठा मान पावले. त्याचे पूर्व दिवशीं गाडुड साहेब यास वसई किल्ला तेथचा किल्लेदार निरूपाय होऊन देता झाला. मग तो साहेब तेथून उठून कारनेल हटलीसाहेबाचे कुमकेस गेला, तेव्हां तीं दोन लश्करें एकत्र झालीं; त्यांत आपल्यापेक्षां दुसरे मोठमोठे साहेब आलेले पाहून तो कारणेल हाटलीसाहेब सरकारची आज्ञा घेऊन विलायतेस गेला.

१० त्यानंतर जनराल गाडुड साहेब यास वर्तमान कळलें कीं, कलकत्यांतील मुख्य साहेब यानें मुधोजी भोंसला याच्या द्वारें मराठ्यांशीं स्नेह करून त्यांचे द्वारें इंग्लिशांस बुडविणारे हैदर व निजाम यांस जिंकावयाविषयीं उद्योग केला, याप्रमाणें समजतांच त्याच्या मनांत आलें कीं, जर मी या समयीं पुण्यास गेलों तर ही बंगाल्याची मसलत सिद्धीस लवकर जाईल, त्यावरून तो आपलें लश्कर घेऊन बोरघाटावर चालिला. ते समयीं हरीपंतफडका कोंकणांत होता तो पुण्यास गेला, त्यानें जातां जातां बोर-

घाटांत वाटेच्या प्रतिबंधार्थ कांहीं लोक ठेवून आपण पुढें गेला. त्यामागून इंग्लिशांचे लोक येऊन त्या घाटांतील लोकांचा तात्काळ पराजय करून घाटावर चढून खंडाळ्याजवळ डेरे देऊन उतरले, परंतु तो जनराल गाडुड साहेब आपण कितीएक लोकांनिशीं त्या घाटाखालींच खोंपवलीस राहिला. त्या वेळेस इंग्लिशांचें लश्कर साडेसहाशें सुमारें गोरे लोक व साडे पांच हजार सुमारें काळे लोक इतकें होतें.

पुण्यांत नानाफडनवीस यानें इंग्लिश जवळ आल्याचें किमपि भय न मानितां आपल्या लश्कराची तयारी आरंभिली; आणि कितीएक नवे नवे लोकहीं ठेवावे, व कारण पडल्यास पुणें शहर व तेथपासून खंडाळ्यापर्यंत मुलूख उद्वस्त करावा असा बेत केला. तेव्हां जनराल गाडुड साहेब यानें मुधोजी भोंसला याशीं व कलकत्त्याच्या साहेबाशीं तह झाल्याचा प्रकार नानाफडनविसास लिहून समजाविला, तो त्यानें न मानून उत्तर दिलें कीं, हें वर्तमान आह्मांस मुधोजीनें लिहिलें नाहीं, आणि हैदरअली तर आमचा विभागीच आहे; त्यावरून जनराल गाडुड साहेब मनांत असें योजीत होता कीं, आपणास पुण्यास जाऊन पुणें घ्यावयाचें सामर्थ्य नाहीं, पण मराठ्यांस उगीच धमकी दाखविल्यानेंच बंगाल्याची मसलत सिद्धीस जाईल परंतु तें झालें नाहीं.

त्या वेळेस नानाफडनवीस यानें परशुरामभाऊ बरोबर बारा हजार फौज देऊन त्यानें कोंकणांत जाऊन गाडुड साहेबाच्या लश्कराच्या कोठीस उपद्रव करावा, आणि मुंबईची वाट बंद करावी, अशी योजना केली; आणि आ-

पन्यावरोबर हरिपंतफडके व तुकोजी होळकर यांस मोठ्या लश्करासहित घेऊन आपण सह्याद्रीकडे चालिला. त्या समयीं माधवराव पेशवा पुरंदरीं पाठविला, तेव्हां तो सातां वर्षांचा होता.

त्या वेळेस मद्रासेकडे हैदरअली बहुत उपद्रव करीत होता, त्या सारिखा शत्रु त्या इंग्लशांस त्यापूर्वीं कधींही भेटला नाहीं. ह्मणून त्यांनीं मुंबईसरकारास लिहिलें कीं, या समयीं तुह्मी आमची कुमक करावी, हें न होईल तर आमचें जें लश्कर पूर्वीं तुह्माकडे आलें आहे, तें आमचें आह्माकडे पाठवावें. असें पत्र पाहून मुंबईसरकारांत असें ठरलें कीं, गाडुड साहेब घाटावर गेला आहे, त्यास मुंबईकडे बोलावून समुद्र-कांठीं हैदर अलीच्या मुलखीं दोन पलटणें पाठवून त्या हैदराशीं युद्ध चालवावें, व मद्रासेचे लोक मद्रासेस पाठवावे, असें होऊन गाडुड साहेबास आज्ञा गेली. त्या समयीं त्या साहेबानें आपलीं तीन पलटणें तोफखान्यासहित व सातशें स्वार मुंबईहून लश्करी सामान आणावयाकरितां पनवेलीस पाठविले होते. त्यांची तो मार्गप्रतीक्षा करीत होता. मग तें लश्कर सामानसुद्धां* ऐप्रिलाचे चवथे तारिखेस खोप-

---

*तें सामान आणणारे लोक यांस लुटावयाकरितां परशुरामभाऊ याचे कुमकेस नानाफडनविसानें तुकोजी होळकर पाठविला, तो जाऊन त्यास मिळाला, तेव्हां त्या दोघांचें मिळून लश्कर सुमारें पायदळ व बाण-दार खेरीज करून पंचवीस हजार स्वार जमा झालें. त्याशीं लढत लढत इंग्लिशाचें लोक आपलें सामान संभाळून पनवेलीहून निघाले ते तीन दिवसांनीं खोपवलीस पोंहचले. तोंपर्यंत त्या युद्धप्रसंगेंकरून त्या लश्क-रांतील लोक मेले व जखमी मिळून एकशें सहा काळे पलटणी शिपाई व पांच साहेब पडले.

वलींत येऊन पोंहचलें. नंतर तो साहेब तेथून निघून मुंबईस जावयाची तयारी करूं लागला; त्यांत प्रथम त्यानें आपले लोक मोठ्या मोठ्या तोफा व बुणगे यांसहित खंडाळ्याहून खोंपवलीस चोहों दिवसांत आणिलें. तेव्हां त्या गाड्ड साहेबास वाटलें कीं, मी एथून निघून जाणार हें वर्तमान कोणास ठाऊक नाहीं, परंतु तो तेथून दुसरे दिवशीं विसावे तारिखेस निघाला, त्या वेळेस त्याचें सर्व खटलें मुक्कामाहून चालतें झालें नाहीं तोंच खंडाळें व कारलें या दोहींच्या मध्यभागीं हरीपंतफडका पंचवीस हजार स्वार व तोफखान्यासहित चार हजार पायदळ यानिशीं उतरला होता, तो अकस्मात् तेथें येऊन पोंहचला. तेव्हां त्या हरीपंतानें त्या साहेबाचे कितीएक डेरे व बंदुकांचे दारू गोळी भरलेल्या तोट्यांचे बस्ते व दोन हजार तोफांचे गोळे वगैरे सामान लुटून नेलें. त्या समयीं वरकड मराठे सरदारही इंग्लिशांच्या नाशाविषयीं पूर्वीपासून त्या समयाची वाट पाहात होते; त्यांत तुकोजी होळकर पंचवीस हजार स्वारांसहित कुसूर घाटाचे पायीं उतरला होता, आणि परशुरामभाऊ बारा हजार स्वारांसहित भिमाशंकराजवळ पडला असे, तेही त्या हरीपंतफडक्याबरोबर इंग्लिशांच्या पाठीस लागले. त्या दिवशीं दोन प्रहरांवर दोन घटिकापर्यंत गाड्ड साहेब यास त्या लोकांशीं युद्ध करितां खोंपवलीहून चौकापावेतों पोंहचे तोंपर्यंत डेरे देऊन उतरावयास अवसर सांपडला नाहीं. मग दुसरे दिवशीं त्या साहेबास त्याहून मोठ्या निकरानें युद्ध करावें लागलें; त्या प्रसंगीं त्यानें बंगाल्याचे लोक आपल्या लश्कराच्या पाठीमागें चालविले होते, त्यांवर मराठ्यांचा मार विशेष पडला.

मग त्या दिवशीं मध्यें मुक्काम करून दुसरे दिवशीं तेवि-
सावे तारिखेस तो गाड्ड साहेब आपल्या पलटणासहित
पनवेलीस पोंहचला. त्या वेळेस बंगाल्याचें सहावें पलटण
व मुंबईचें तेरावें पलटण हीं दोन्हीं त्या लश्कराच्या पाठी-
मागचे टोळींत बुणग्याच्या रक्षणार्थ नेमिलीं होतीं, तीं वि-
शेष युद्धप्रसंगेंकरून मोठ्या योग्यतेस चढलीं. त्या दोन्हीं
पलटणाचा मुख्य बंगाल्याच्या कारणेल पारकर नामें सा-
हेब होता, तो त्या लढाईंतच मृत्यु पावला; आणि गाड्ड
साहेबाचे मेले व जखमी झाले मिळून चारशें अठ्ठेचाळीस
काळे शिपाई व अठरा साहेब लोक पडले. असा नाश
पावून इंग्लिश खोंपवलीहून मुंबईकडे गेले, त्यावरून मराठे
आपण जय पावल्याची प्रसिद्धि लोकांत करूं लागले, परंतु
त्यांत त्यांचा नाश न झालासा नव्हता.

यानंतर इंग्लिश महिना दीड महिना पनवेलीस राहून
मग तेथून कल्याणास जाऊन पर्जन्यकाळ जाई तोंपर्यंत
तेथें छावणी करून राहिले. इतकें होई तोंपर्यंत मराठ्याच्या
लश्करांतील सरदार माधवराव रामचंद्र बरोबर दाहा
हजार स्वार घेऊन गुजराथेंत गेला, आणि कोंकणच्या
किल्यांच्या बंदोबस्तास प्रति किल्ल्यावर पहिल्यापेक्षां शि-
बंदी वाढवून बाकी उरलेले लश्करी लोक सर्व निघून आ-
पआपल्या ठिकाणास गेले.

११ असें मुंबईकडचें वर्तमान असतां, गोहदच्या रा-
ण्याचे कुमकेस जाऊन ग्वाल्हेर घेऊन मग माळव्यांत शि-
रून शिप्री हस्तगत करून सरोजपर्यंत गेलेलें जें इंग्लिशां-
चें लश्कर तें बाहेर घालवावयास महादजीशिंदा येऊन
त्या इंग्लिशांच्या लश्करास आसमंतात कोंडून सात दिवस

त्यांच्या डेन्यावर मोठमोठ्या तोफांचे गोळे दुरून टाकिता झाला, तेणेंकरून इंग्लिशांस तें स्थळ सोडून जाणें प्राप्त झालें. तेव्हां तो साहेब कोणास न कळतां मार्चाचे सातवे तारिखेल मध्यरात्रीं उठून निघून गेला. मग दिवस उगवल्यावर तो साहेब गेला, असें समजून शिंदा लश्करशुद्धां त्याचे पाठीस लागला. तो वाटेनें दिवसास त्याबरोबर युद्ध करी आणि रात्रीस त्यापासून दोन कोसांच्या अंतरानें मोठ्या सावधपणें राहात असे. ऐसें प्रमाणें चोविसावे तारिखेपर्यंत त्या साहेबानें आपलें लश्कर मात्र संभाळिलें, त्या शिंद्यावर हल्ला केला नाहीं. त्यावरून तो शिंदा पूर्वी जसा रात्रीस सावधपणा ठेवीत असे तसा ठेवीनासा झाला. तेव्हां इंग्लिश तर त्याच्या असावधपणाची संधी पाहतच होते; त्यांस ती संधी सांपडतांच त्यांनीं चोविसावे तारिखेस रात्रीं शिंद्याच्या लश्करावर छापा घालून त्याचे बहुतेक लोक मारिले, आणि त्याच्या तेरा तोफा व तीन हत्ती व थोरला झेंडा व कितीएक उंट व कितीएक घोडे लुटून घेतले, आणि तें सर्व लश्कर हांकून दिलें. मग पर्जन्यकाळीं ते इंग्लिश त्या शिंद्याच्या मुलखांतच राहिले; आणि त्यांनीं पूर्वीं ग्वालेर किल्ला घेतला होता, तो गोहदच्या राण्याचे स्वाधीन केला. त्या समयीं कलकत्त्याचा मुख्य साहेब यानेंही त्या मुलखासमीप राहाणारे जे रजपूत लोक यांनीं मराठ्यांचा पक्ष सोडून आपणास वश व्हावें यासाठीं उद्योग केला, परंतु तो शेवटास गेला नाहीं. गोहदचा राणा मराठ्यांशीं वक्र व्हावा या आशेनें त्यास ग्वाल्हेर किल्ला दिला, तरी तो आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें मराठ्यांशीं विरोध करीना.

१२ त्या वेळेस कलकत्यांत मसलत ठरली कीं, मद्रासेचे कुमकेस सहा पलटणें पायवाटेनें पाटवावीं, त्याप्रमाणें पायवाटेनें सहा पलटणें पाठविलीं, त्या समयीं त्यांस अडथळा न होण्याविषयीं मुधोजीभोंसला व कलकत्याचा साहेब यांची कांहीं गुप्तरूपें समजूत पडली होती. तो मुधोजीभोंसला पेशवे व वरकड मराठे सरदार यांस आपण इंग्लिशांचा पक्ष धरिला, हें कळूं न द्यावें, ह्मणून त्यानें आपला पुत्र चिमणाजी याजबरोबर आपलें लश्कर तीस हजार स्वार देऊन कटाकप्रांतीं पाठविला; परंतु त्या मुधोजीनें इंग्लिशांपासून सोळा लक्ष रुपये घेऊन गुप्तपणें त्यांशीं स्नेह केला. हें वर्तमान पुण्यामध्यें थोडक्याच दिवसानीं प्रसिद्धीस आलें असेल; कां कीं, जनराल गाड्ड साहेब पनवेलीस पोंहचल्यानंतर त्या मुधोजीभोंसल्यास नानाफडनविसाचें पत्र गेलें कीं, इकडे असा पेशव्यांचा जय झाला, या समयीं तुह्मी यांचा पक्ष सोडिला, यास्तव सरकार तुमचें पारिपत्य करील. हें वर्तमान त्या मुधोजीनें कलकत्याच्या साहेबास कळविलें, आणि लिहिलें कीं, असें असतांही माझें द्वारें पेशवे व सर्व मराठे सरदार हैदरअल्लीला हांकून द्यावयास तुह्मास अनुकूळ होतील, याविषयीं मी आपला दिवाण दिवाकरपंत पुण्यास पाठवितों. यास्तव त्याची व तुमची प्रथम भेट झाली असतां उत्तम आहे, त्यास हा काशीमध्यें तुमची भेट घेईल. असें मुधोजीचें बोलणें झालें, परंतु तें शेवटास गेलें नाहीं. कां कीं, त्याचा दिवाण काशीस जातांना मार्गांतच मृत्यु पावला. आणि त्या समयीं कलकत्याच्या मुख्यास वर्तमान आलें कीं, महादजीशिंदा परा-

भव पावल्यानंतर त्यानें त्या लश्करच्या साहेबांस तहाविषयीं प्रार्थना केली आहे, तीच सला करण्यास कारण होईल.

१३ असें समजल्यावरून कलकत्याच्या मुख्यानें तो अर्थ सिद्धीस न्यावयासाठीं एडरसन् नामें कोणी एक साहेब पुण्यास पाठविला, तो आणि महादजीशिंदा यांची साल्पेगांवीं भेट होऊन उभयतांच्या भाषणेंकरून सर्व मराठे व इंग्लिश यांचा तह झाला. त्यांत उभयपक्षीं जामीनकी त्या महदाजीशिंद्यानें स्वीकारली. त्या तहाचा प्रकार असा, पुरंदरचा तह झाल्यापासून इंग्लिशांनीं जितका मराठ्यांचा मुलूख घेतला आहे, तो सर्व माघारां द्यावा, व भडोंजेजवळचा तीन लक्षांचा मुलूख पुरंदरच्या तहामध्यें पेशव्यांनीं इंग्लिशांस देऊं केला होता, तो इंग्लिशांनीं मागूं नये. या शिवाय गाइकवाडाचा मुलूख व गुजराथ हीं दोन्हीं संन् सत्राशें पंचाहत्तरांत युद्ध झालें, त्यापूर्वीं ज्याकडे होतीं त्याकडेसच असावीं; आणि पेशव्यांनीं गाइकवाड यास खंडणीची बाकी मागूं नये; व रघुनाथराव यास दरमाहा पंचवीस हजार रुपये खर्चास देऊन त्याच्या मनास येईल तें एक ठिकाण त्यास रहावयासें नेमावें. याखेरीज आणीक ठरलें कीं, सर्व मराठे व इंग्लिश मिळून हैदरअलीला जिंकून त्यानें अरकाटच्या नबाबाचा व इंग्लिशांचा जो मुलूख घेतला तो अवश्य सोडवावा, व इंग्लिश लोक जे महाराष्ट्रमुलखीं सावकारी करितील, त्यांपासून सरकारदस्तुरी इतरसावकारांपेक्षां विशेष न घेतां इतरांप्रमाणेंच त्यांचे वहिवटीस अडथळा नसावा, व पोर्टुगीस लोकांखेरीज कोणी फिरंगी मुलखाचा पुरूष येईल तर त्यास मराठ्यांच्या मुलखीं ठाणें धरून राहूं देऊं नये.

असा तह कलकत्त्याच्या साहेबानें संन् सत्राशें ब्याय-शींच्या जून महिन्यांत ठरविला. परंतु नानाफडनविसाच्या मनांत आलें कीं, हा तह लांबवून आपण हैदराचा पक्ष स्वीकारितों, असें इंग्लिशांस भय दाखवून त्यांपासून साष्टी हस्तगत करून घेऊन मग तह शेवटास न्यावा; याप्रमाणेंच हैदरअल्लीसही आपण इंग्लिशांकडचे होणार, अशी कल्पना दाखवून त्यापासून कांहीं लाभ संपादावा, यास्तव त्यानें त्या तहनाम्यावर आपली मान्यता लिहावयास तें वर्ष शेवटास जाई तोंपर्यंत विलंब केला, परंतु तो हैदरअल्ली दिसेंबराचे सातवे तारिखेस मृत्यु पावला, तेणेंकरून त्या नानाफडनविसास तेविसावे तारिखेस त्या पत्रावर मान्यता लिहिणें प्राप्त झालें.

१४ याच अवकाशांत इंग्लिशांनीं वडगांवच्या तहांत शिंद्यास भडोंज किल्ला देऊं केला होता, त्याप्रमाणें त्याच्या स्वाधीन केला.

१५ हैदरअल्ली मरण पावल्यानंतर त्याचा पुत्र टिपू यास त्याचे जागीं स्थापिलें. तो मराठ्यांस दाखवी कीं, आपण साल्प्याच्या तहास मान्य आहोंत; परंतु इंग्लिशांशीं युद्धप्रसंग करण्याविषयीं त्यानें अंतर केलें नाहीं. मग महादजीशिंदा त्या हैदराच्या पुत्रास निषेधीत असतां त्यानें तें न मानिलें, त्यावरून महादजीशिंदा मराठ्यांचें व इंग्लिशांचें लश्कर एकत्र करून त्यावर जावें अशी मसलत करूं लागला. त्या समयीं नानाफडनविसासही त्या कामांत आपलें हित आहेसें समजत होतें, परंतु त्या महादजीशिंद्याचा उत्कर्ष होईल ह्मणून त्याविषयीं नानाफडनविसास मत्सर उत्पन्न झाला, यास्तव त्यानें ती मसलत लांबविली. इत-

त्यांत मद्रासचे इंग्लिश यांनीं केवळ आपल्याच हितार्थ टिपूचा उपद्रव आपणास न लागावा; ह्मणून साल्प्याच्या तहाप्रमाणें तो बेत न ठेवितां त्यानिराळा त्या टिपूशीं तह केला. हें वर्तमान कलकत्त्याच्या मुख्यास कळतांच तो क्रुद्ध होऊन त्याच्या मनांत आलें कीं, तो तह मोडावा, परंतु मद्राससर्कारानें तें काम बहुतेक शेवटास नेलें. त्यामुळें त्याचा उपाय चालेनासा झाला. ती गोष्ट साल्प्याच्या तहानिराळीशी जाणून मराठे रुष्ट झाले, त्या समयीं त्यांच्या रोषाच्या शमनार्थ कलकत्त्याच्या साहेबानें मराठ्यांची समजून पाडिली कीं, मद्राससर्कारांनीं माझ्या आज्ञेचा भंग केला.

१६ नानाफडनवीस याच्या मनांत पूर्वींपासून होतें कीं, टिपूला सामर्थ्यहीन करावें, यासाठीं त्यानें निजामाशीं स्नेह करून त्या उभयतांनीं संकेत ठरविला कीं, निजामापाशीं खंडणीची बाकी मागावयाचे मिषेंकरून नानानें फौजेसहित आपले देशाचे मर्यादेपर्यंत जावें; आणि निजामानेंही त्या खंडणीबाबद कांहीं बोलण्याचें निमित्त करून फौजेसहित त्या ठिकाणीं येऊन पोंहचावें; मग त्या उभयतांनीं एकत्र मिळून हैदरावर स्वारी करावी. त्यांत जो लाभ होईल त्यापैकीं इंग्लिशांस भाग देऊं नये, व यासाठीं त्यांची कुमकही घेऊं नये. याप्रमाणें गुप्त मसलत ठरवून नानानें निजामास व टिपूस एकदांच खंडबाकीचें मागणें केलें, तें टिपूनें मान्य करून उत्तर दिलें कीं, सांप्रत आपणाजवळ ऐवज नाहीं; निजामानें लिहिलें कीं, या प्रकरणीं बोलणें करावयास आपण फौजेसहित येदगिरास यावें, आह्मीही लश्करसुद्धां तेथें येतों, मग दोघांच्या बेताप्रमाणें ठराव होईल. असें झाल्यावर नाना व निजाम हे उभयतां संकेताप्रमाणें लश्कर-

सुद्धां भीमा व कृष्णा यांच्या संगमाजवळ त्या संकेतस्थळीं येदगिरास एकत्र मिळाले. त्या समयीं त्या उभयतांचें बोलणें त्या वार्कीप्रकरणीं मात्र प्रसिद्धपणें झालें, आणि दुसरें बोलणें हैदरानें निजामाचा व मराठ्यांचा मुलूख घेतला होता, तो माघारां द्यावा व टिपूवर मोहीम करावी, याविषयीं जो संकेत झाला तो गुप्त रक्षिला; आणि ते समयीं तें काम तसेंच राहिलें. कां कीं, निजाम आपलें सामर्थ्य विशेषसें जाणून नानास अगोदरच असा विभाग मागूं लागला, कीं त्याप्रमाणें नानास कबूल करवेना. मग इतकेंच ठरलें कीं, तूर्त हें काम असेंच राहावें. पुढें जेव्हां उभयतांचें एकमतें ठरेल तेव्हां करतां येईल. नंतर ते दोघे आपआपले ठिकाणीं गेले. त्यांत निजाम अली आपली राजधानी हैदराबाद येथें पोंहचतांच त्यास वर्तमान कळलें कीं, टिपू फौजेसहित येऊन कृष्णेचे दक्षिणेस मोंगलांचे मुलखीं स्वारी घालणार आहे; आणि त्या वेळेस त्या टिपूनेंही निजामास खेद उत्पन्न होईसा निरोप पाठविला कीं, तुह्मी विजापुरचा धनीपणा करितां तो खोटा, त्यास तें स्थळ माझे स्वाधीन करा. यावरून असें वाटतें कीं, निजामाचा व नानाफडनविसाचा गुप्त तह झाला तो टिपूला कळला असेल.

तो निरोप पोंहचतांच निजामअलीनें नानाफडनविसास आपल्या कुमकेस बोलाविलें, परंतु तो नाना आपल्या राज्यांत कांहीं कामास गुंतला, आणि त्याच्या लष्कराचीही तयारी तादृश नव्हती, ह्मणून निजामानें आपला वकील टिपूजवळ होता त्याचे हातून तो अनर्थ शमविला.

१७ नानाफडनवीस कामास गुंतला ह्मणून ह्मटलें तें

असें, त्यास वर्तमान कळलें कीं, माधवराव नारायण यास पदच्युत करून गादीचा अधिकारी रघुनाथरावाचा पुत्र बाजीराव करावा, अशी मसलत बहुतां जणांनीं फार दिवसांपासून केलेली आहे ती सिद्धीस जाईल; यास्तव तें बंड मोडावयाविषयीं त्यास यत्न करावा लागला. त्या वेळेस रघुनाथराव याचें कुटुंब साल्याच्या तहाप्रमाणें कोंपरगांवीं होतें, आणि तो रघुनाथराव तेथें गेल्यावर दोन तीन महिन्यांनीं मृत्यु पावला होता, त्या समयीं त्याची स्त्री आनंदीबाई गरोदर होती, ती त्याच्या मरणानंतर थोडक्याच दिवसांनीं प्रसूत होऊन पुत्र झाला. त्याचें नांव चिमणाजी आपा. रघुनाथरावाच्या मृत्युसमयीं बाजीराव नवां वर्षांचा लहान असतांही त्या रघुनाथरावाचे पक्षपाती व नानाफडनविसाशीं रुष्ट झालेले जे लोक होते, ते सर्व मिळून त्या बाजीरावाला गादीचा अधिकारी करावयास उद्युक्त झाले असत. तेव्हां नानाफडनवीस यानें त्या कोंपरगांवप्रकरणीं मंडळीस किमपि उपद्रव न देतां त्यांचा विश्वासमात्र ठेविला नाहीं. मग पुढें रघुनाथरावाचे पुत्र बाजीराव व चिमाजी आपा यांचा आणि नानाफडनविसाचा द्वेष पडला, त्याचें कारण हेंच.

१८ रघुनाथरावाच्या पुत्रास गादीचा अधिकारी करणारे जे लोक यांत महादजीशिंदा मुख्यत्वें आहे अशी त्या वेळेस वदंता उठली होती, परंतु ती खरीच असेल, असा निश्चय करतां येत नाहीं. त्यांत इतकें मात्र खरें कीं, नानानें निरंतर चिंतेंत असावें याविषयीं महादजीशिंदा यास मोठी आवड होती, परंतु तें सिद्धीस न्यावेंच असा त्याचा मनोरथ नसेल, उगेंच त्या नानाला भय मात्र असावें इतकेंच असेल. कां कीं, त्याचें मन पुण्याच्या कारभा-

रांत फारसें नव्हतें, तो हिंदुस्थानांत आपली श्रेष्ठता वाढवावयाविषयीं अत्यंत उद्युक्त होता, त्याच्या उद्योगाचा प्रकार समजावयासाठीं संन् सत्राशें ञ्याहत्तरांत मराठ्यांनीं हिंदुस्थान सोडिलें. त्यापासून तिकडे काय काय वर्तमान झालें तें ध्यानांत आलें पाहिजे.

मराठ्यांनीं दिल्ली घेतली ते समयीं तेथच्या बादशाहाचा सेनापती नजीफखान यास पदच्युत केलें. मग मराठे दक्षिणेस आल्यावर तो पुनः अधिकारावर कायम होऊन तिकडे मराठ्यांचीं ठाणीं होतीं तीं उठवूं लागला; आणि बंगाल्याचा नबाब सुजाअदवला ही तसाच वागत असतां त्याच्या मनांत आलें कीं, आपण नजीफखान यास मिळून नर्मदेच्या उत्तरेस जितके मराठे असतील तितके हांकून द्यावे, परंतु तो सुजाअदवला संन् सत्राशें पंचाहत्तरांच्या जानेवारींत मृत्यु पावला. त्यामुळें तें तसेंच राहिलें.

१९ त्यापुढें नजीफखान दिल्लीच्या बादशाहाचा सर्व कारभार फार चातुर्येंकरून मुख्यत्वें आपण करूं लागला. तो संन् सत्राशें ब्यायशींच्या एप्रिल महिन्यांत मृत्यु पावला. तेव्हां त्याचा दत्त पुत्र होता तो व तेथचे दरबारी लोक यांचीं बहुत भांडणें होऊन मग त्याशीं विरोध करणारे बहुतेक लयास गेले; त्यांपैकीं साल्याच्या तहाच्या वेळेचा एक मात्र त्याचा विरोधी राहिला होता. मग दुसरे वर्षीं तो दत्तपुत्र याच्या स्वाधीन तो बादशाहही झाला असतां त्यानें त्या शत्रूपेक्षां आपलें सामर्थ्य कमीसें जाणून दुसऱ्या कोणा बळवानाचें इष्टत्व संपादन करून त्यास जिंकावयाचा उद्योग आरंभिला. त्यांत प्रथम त्यानें इंग्लिशांकडे यत्न केला, तो साधेना; यास्तव शिंद्याकडे यत्न करिता

झाला, तेव्हां शिंद्यानें तात्काळ तें अंगीकारून तो महादजीशिंदा व तो दत्तपुत्र यांची आग्र्यामध्यें भेट झाली, परंतु थोडक्याच दिवसांत तो दत्तपुत्र मारेकरी यांनीं मारिला. त्यानंतर शिंदा मुख्यत्वें दिल्लीचा कारभार करूं लागला, त्यावर बादशाहाची कृपा होऊन बादशाहानें त्यास आपला सेनापति करून दिल्ली व आग्रें हीं दोन्हीं त्याचे स्वाधीन केलीं.

२० असा शिंद्याचा उत्कर्ष झाल्याचें वर्तमान पुण्यास येऊन पेशवे व नानाफडनवीस वगैरे कारभारि यांस विस्मय आणि आनंद झाला. त्यावरून पेशव्यांनीं एक फौजेची टोळी त्या शिंद्याकडे पाठविली; त्यांत अर्थ असा कीं, या लाभांत पेशवे यांचा अंश आहेसें सर्वांस प्रसिद्ध व्हावें. याप्रमाणें तो शिंदा योग्यतेस आला तेव्हां त्यास गर्व झाला. नानाफडनवीस वहोळकर हे आपला मत्सर करतील, हा अर्थ त्याच्या मनांतच आला नाहीं, आणि तो केवळ उन्मत्त होऊन त्यानें इंग्लिशांकडे बंगाल्याचीही चौथ मागितली, तेव्हां तेथच्या मुख्य साहेबानें त्याचा धिक्कार करून त्यापासून उलटें असें लिहून घेतलें कीं, तुह्माजवळ आह्मी मागणें केलें ही आह्मापासून चूक झाली. त्या शिंद्याचा मान हलका करावयाविषयीं नानाफडनवीस इंग्लिशांस ह्मणत होता कीं, तुमचा कोणीएक साहेब आह्माजवळ असावा, केवळ शिंद्याच्याच द्वारें कारभार न चालावा. असें असतांही ते इंग्लिश आपला साहेब देत नव्हते, परंतु तो शिंदा उन्मत्त जेव्हां दिसला तेव्हां त्यांनीं ती गोष्ट मान्य केली. त्या समयीं त्यांनीं पुण्यास मालिट साहेब

नामें आपला वकील पाठवावयाचें मान्य केलें, असें वर्तमान संन् सत्राशें पंचायशींत घडलें.

भाग पंचविसावा.

संन् सत्राशें पंचायशींपासून नव्वदपर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

१ टिपूनें निजामास लिहिलें होतें कीं, विजापूर माझे स्वाधीन करा, त्या धमकावणींत अर्थ इतकाच कीं, तुह्मी व पेशवे मिळून ज्या ज्या मसलती करितां त्या सर्व मी जाणतों. कां कीं, ते समयीं टिपूनें निजामावर चालून जावें अशी त्याजवळ फौजेची तयारी नव्हती; आणि निजामानेंही त्यास उलट गोष्ट सांगावी, अशी त्या निजामासही शक्ति नव्हती; ह्मणून त्या उभयतांचा तह श्रीरंगपट्टणाजवळ झाला, तो त्या उभयपक्षीं निर्बळतेमुळेंच ठरला; परंतु तो फार दिवस टिकणार नाहीं असें ते दोघे जाणत होते. यास्तव तो तह झाला तरी युद्धोपयोगी लश्कराची सिद्धता व आपल्या मुलखांतील किल्ल्यांचा बंदोबस्त यत्नेंकरून करीत होता; त्याची सिद्धता झाल्यावर त्या टिपूनें ते समयीं युद्ध उत्पन्न होण्यास कांहीं निमित्त केलें. तें असें, मलप्रभेचे दक्षिणेस सहा कोसांवर नरगुंद नामें किल्ला आहे, तो व त्याच्या आसमंतात् भागचा मुलूख कोणी देसाई ब्राह्मण याच्या स्वाधीन होता, तो देसाई पूर्वी मराठ्यांस त्या देशाची खंडणी देत असे, मग हैदरानें कृष्णेचे दक्षिणेकडचा मराठ्यांकडील मुलूख घेतला; त्यांतच तो देसायाचाही मुलूख त्याजकडे गेला, तेव्हां तो देसाई

त्या हैदरास मराठ्यांप्रमाणें खंडणी देऊं लागला, पुढें तो हैदर मेल्यावर टिपू त्या देसायाकडे अमर्याद मागणें मागूं लागला, तेव्हां तो ब्राह्मण पेशव्यांस शरण गेला; त्यावरून त्या टिपूस त्यांनीं निषेधून सांगितलें कीं, जहागीरदार आपल्या मार्गानें वागत असतां दुसरी मुद्रा झाली तरी त्यापासून अधिक घेणें हें ठीक नव्हे. त्यावर टिपूनें उत्तर केलें कीं, मी आपल्या राज्यांत इच्छेस येईल तसें आपल्या प्रजेपासून घेईन. असें उत्तर पेशव्यांस करून तिकडे लश्कर पाठवून त्यास आज्ञा दिली कीं, जर तो देसाई ब्राह्मण आह्मी पैका मागितल्याप्रमाणें न देईल तर तो किल्ला घ्यावा. यानंतर तें लश्कर जाऊन त्यानें किल्ल्यास घेरा घातला, तेव्हां त्या ब्राह्मणाचे कुमकेस मराठ्यांकडून गणेशपंत बेहरे व परशुरामभाऊ पटवर्धन हे लश्करसुद्धां तिकडे गेले. त्या समयीं टिपूचा वकील पुण्यांत होता; ह्मणून नानाफडनविसानें त्या उभयतांस सांगितलें कीं, आधीं मराठ्यांनीं युद्धाचा आरंभ न करावा. मग ते दोघे सरदार नरगुंदास पोंहचल्यावर त्यांस टिपूच्या सरदाराकडून विनोदयुक्त कांहीं धटाईचा निरोप आला. त्यावरून ते गणेशपंत बेहरे व परशुरामभाऊ क्रुद्ध होऊन नानाचें सांगणें न मानितां टिपूच्या लश्करावर चालून जाऊन त्या लश्करासभोंवत्या त्यानें लहान लहान टोळ्या बंदोबस्तास ठेविल्या होत्या, त्यांवर पडून त्या टोळ्या त्याच्या थोरल्या लश्करांत मिळविल्या. तेव्हां त्यांतून टिपूचीं दोन पलटणें व कितीएक स्वार पुढें होऊन लढूं लागले, ते समयीं मराठ्यांचे वीस शिपाई व एक हत्ती मेला इतकें होतांच ते मराठे मागें हटले. हें वर्तमान नानास

कळतांच त्यानें मोठें दुसरें लश्कर तयार करून तें गणेशपंत व परशुरामभाऊ यांच्या कुमकेस पाठवून त्या टिपूला लिहिलें कीं, हा कलह मजकडून उत्पन्न झाला नाहीं; हे चाकर लोकच भांडतात, त्यास हा कलह जर मिटेल तर मी फार संतोष पावेन. त्यावर टिपूनें उत्तर दिलें कीं, मीही तेंच इच्छितों, आणि जर तुह्मी या नरगुंदसंबंधें माझा धनीपणा मात्र मानाल, तर मी याची खंडणी तुह्मास दोन वर्षांची देईन. असें उत्तर गेल्यावर नानानें निजामअलीच्या मसलतीप्रमाणें मान्य करून आपलें लश्कर कृष्णेच्या उत्तरेस नेलें, आणि टिपूनें आपल्या बोलीप्रमाणें खंडणीचा ऐवज सत्तावीस दिवसांत पोंहचता करून देतों ह्मणून कबूल केलें. याप्रमाणें मराठ्यांचें लश्कर दूर झालें असतां टिपूनें तो नरगुंद किल्ला घेऊन त्या देसायाला कुटुंबसुद्धां अक्षय बंदींत ठेविलें, आणि त्याची कन्या आपली स्त्री केली; तीशिवाय त्याच्या पहिल्या बायका होत्या. तरी त्यानें एवढें अन्याय कर्म केलें, आणि मराठ्यांस जें द्यावयाचें कबूल केलें होतें तेंही दिलें नाहीं. यांत टिपूचा कुटिलपणा स्पष्ट दिसून आला.

२ याशिवाय कितूर किल्ला याचा खंड मराठे घेत होते, तोही नरगुंदासारिखा हैदराकडे गेला. नंतर त्या टिपूनें तो हस्तगत केला. मग त्यानें जितकीं अन्याय कर्में केलीं तितक्यांनींच मराठ्यांस कदाचित् पुरता खेद न होईल, ह्मणून त्यानें कृष्णेच्या दक्षिणेचे बहुतेक हिंदू धरून बलात्कारानें त्यांच्या सुंता करून मुसलमान केले. असा टिपूनें अनर्थ केला तेव्हां शंकराचार्यांचे शिष्ये दोन हजार ब्रा-

ह्मण यांस तो जुलूम सोसेना यास्तव त्यांनीं अनेक प्रकारानें प्राण त्याग केले.

३ नानाफडनवीस यानें मनांत निश्चय केला होता कीं, टिपूला जिंकून तत्संबंधी लाभापैकीं इंग्लिशांस किमपि भाग देऊं नये, तथापि या समयीं टिपू प्रबळ झाला. आणि त्याच्या पलटणींचा बंदोबस्त फार चांगला आहे, आणखी आपला सहाय जो निजामअली त्याचें लश्कर केवळ अव्यवस्थित, असें जाणून त्यानें इंग्लिशांकडे कुमक मागावयाकरितां मनांत कल्पना आणिली कीं, टिपू व इंग्लिश यांमध्यें पहिलेंच वैमनस्य आहे, यास्तव तो जिंकावयाविषयीं यत्किंचित् लाभ दाखविल्यानेंच इंग्लिश आपल्यास सहाय होतील, ह्मणून मुंबई सरकारांत त्यानें आपला वकील पाठविला. तेव्हां त्यांनीं त्या वकिलाचें बोलणें आळसत आळसत ऐकून त्याचा अंगीकार न करितां तें प्रकरण कलकत्त्याच्या मुख्याकडे लोटून दिलें. तेव्हां तेथच्या मुख्यानेंही तें काम स्वीकारिलें नाहीं. इतक्यांत पुण्यामध्यें मराठ्यांचें लश्कर त्या टिपूवर जावयास सिद्ध झालें, ते समयीं पेशवे व मुधोजी भोंसले यांचा तह झाला कीं, इंग्लिश पेशव्यावर चालून येत असतां मुधोजीनें त्यांस अनुकूळ न व्हावें, व पूर्वीं माधवराव पेशवे व जानोजी भोंसले यांचा तह झाला आहे, त्यांत अंतर न करितां मुधोजी भोंसल्यानें वागावें.

४ त्या वर्षीं पर्जन्य फार लांबला ह्मणून मराठ्यांच्या लश्करास दिसेंबराचे पहिले तारिखेपर्यंत निघावयास अवसर सांपडला नाहीं. मग हरीपंतफडका लश्करसुद्धां पुण्याहून निघून भोंसले व निजाम यांच्या लश्करास मिळावया-

साठीं पूर्वीचे संकेतस्थळीं येदगिरास जाऊं लागला, त्या-बरोबर नानाफडनवीसही निजाम अलीशीं कांहीं बोलणें करावयास निघाला. नंतर तीं सर्व लश्करें एकत्र मिळाल्यावर निजामाशीं आणि मराठ्यांशीं मसलत ठरली कीं, टिपूचें सर्व राज्य घ्यावें, आणि त्याचे सहा विभाग करून त्यांतील दोन विभाग पेशवे यांनीं घ्यावे, व दोन निजाम अलीनें स्वीकारावे व एक शिंद्यास द्यावा, व एक होळकरास द्यावा. असा नेम होऊन तुकोजीहोळकर व गणेशपंत बेहरे या दोघांबरोबर पंचवीस हजार फौज देऊन त्यांस टिपूचें कांहीं लश्कर कितुरापाशीं होतें त्यावर नेमिलें, आणि थोरलें लश्कर टिपूच्या मुलखांत बदामीवर चालिलें. त्या समयीं मसलत झाली कीं, बदामीजवळ जाऊन पर्जन्यकाळपर्यंत युद्धाचा उपक्रम न करितां उगेच राहावें, पुढें पर्जन्यकाळीं नद्या भरल्यावर तेथें टिपूची कुमक पोंहचेनाशी झाली ह्मणजे युद्ध आरंभावें. त्या मसलतीस निजामअली मान्य झाला होता, परंतु पर्जन्यांत युद्ध करणें त्यास आवडेना. यास्तव तो आपला सेनापति पंचवीस हजार सैन्यासहित हरीपंताचे स्वाधीन करून आपण हैदराबादेस माघारा गेला.

५ त्यानंतर मराठ्यांनीं टिपूची अडचण न होईलसें समजून त्या किल्ल्यास संन् सत्राशें शायशींच्या मे महिन्याचे पहिले तारिखेस घेरा घातला. त्या बदामी किल्ल्याचें शहर मोठ्या मैदानांत असून त्यासभोंवता तट आहे, त्याच्या मध्यभागीं गढी आहे, आणि त्या तटाच्या दोहों बाजूंस बाहेरचे आंगीं दोन डोंगरी किल्ले आहेत, त्या तटाशीं मराठे वीस दिवस तोफांचा मार करून लढले, तथा-

पि तो तट फारसा ढांसळला नाहीं. तेव्हां असें ठरलें कीं, याच्या आंत जावयास शिडीशिवाय दुसरा उपाय नाहीं. मग विसावे तारिखेस मोंगल व मराठे त्या कृत्यास सिद्ध झाले, तेव्हां त्या कोटांतील साडेतीन हजार लोक त्यांच्या नाशार्थ आंतून त्या भिंतीवर चढले; त्यांनीं पूर्वीच त्या तटासभोंवते दारू भरलेले बुधले जागोजाग पुरून ठेविले होते; मग ते मराठे व मोंगल त्यांवर हल्ला करीत असतां ते केवळ त्या पुरलेल्या बुधल्यांवर येऊन पोंहचले, तेव्हां अकस्मात् त्या बदामीकरांनीं त्या बुधल्यांस बत्ती देऊन त्यांचा फार नाश केला; तथापि ते मराठे व ते मोंगल यांमध्यें मोठी ईर्षा उत्पन्न झाली होती, त्या योगें ते तो नाश न मानितां तसेच मोठ्या वेगानें पुढें सरून त्या तटास जागोजाग शिड्या लावून वर चढून आंत उतरले. नंतर त्या शहराच्या आंतील गढीपाशीं मात्र कांहींसा विलंब लागला. ते समयीं त्या तटांतील लोकांचे पाठीस शत्रु लागले असतां ते बहुतेक पळून त्या दोहों बाजूंच्या दोहों किल्यांवर चढून स्वस्थपणें राहिले. नंतर त्यांच्या पाठीस लागलेले मराठे व मोंगल यांवर त्यांनीं त्या दोहों किल्यांवरून मोठे मोठे दगड लोटून त्यांवर बंदुकांचाही भडमार करून त्यांचा बहुत नाश केला, तरी ते मराठे व मोंगल यांचा सतत उद्योग व मोठा वेग पाहून ते किल्लेकरी अत्यंत भयभीत होऊन केवळ जीवदान मात्र मागून त्यांस ते दोन्ही किल्ले देते झाले.

६ असें झाल्यावर नानाफडनवीस तें युद्धाचें काम हरीपंतफडके यांस सोंपवून आपण पुण्यास माघारा गेला. तसाच मुधोजीभोंसला यानेंही आपले बहुतेक लोक आप-

ला दुसरा पुत्र खंडोजीभोंसला याच्या स्वाधीन करून तें कृत्य हरीपंतास सोंपवून त्यास कबूल केलें कीं, मीं दसरा झाल्यावर आणिक फौज घेऊन तुमचे कुमकेस येतों, इतकें करून तो माघारां नागपुरास गेला. ते समयीं होळकर अगोदरच कितुरास गेला होता, तो त्या परगण्यांतील सर्व टिपूचीं ठाणीं उठवून त्या किल्ल्याशीं लढत होता; त्यावर कांहीं वेळानें तो किल्ला घ्यावयाचें काम तसेंच ठेवून तो होळकर तेथून एका दिवसांत तीस बत्तीस कोस जाऊन सावनुरास पोंहचला; तो तेथें टिपूचा एक मोठा सावकार राघवेंद्रराव नामें होता, त्यास धरावयाच्या बेतानें गेला, परंतु तो तेथून पळून गेला होता; तेव्हां त्या होळकरानें तेथचे दुसरे दोन तीन सावकार धरून त्यांपासून दोन लाख रुपये खंडणी घेतली.

७ सावनुरचा नबाब यास पूर्वीं टिपूनें आपली बहीण देऊन त्याचे पहिले घेतलेले बारा परगणे त्यास माघारे दिले होते, तथापि ते समयीं टिपूनें त्या नवाबास कांहीं उपद्रव दिल्यामुळें तो टिपूचा पक्ष सोडून होळकरास मिळाला.

८ हरीपंतफडका तो बदामी किल्ला घेतल्यानंतर गजेंद्रगड वगैरे आणिक किल्ले घेऊन कोपाळ किल्ल्यास गेला असतां त्यास वर्तमान कळलें कीं, टिपू मोठ्या लश्करासहित आपणावर येण्यासाठीं टोकऱ्यांच्या नावांत बसून तुंगभद्रानदी उतरून आलीकडे आला; तेव्हां हरीपंतफडका त्या टिपूवर जावयास सिद्ध झाला, परंतु तो मुलूख स्वारांच्या युद्धास उपयोगीं नाहींसा समजून तो सावनुरास गेला. तों तेथें टिपूही येऊन मराठे व मोंगल यांच्या लश्करा-

पासून तीन कोसांवर उतरला; तेव्हां तीं दोन्हीं लश्करें सावनुराच्या दोहोंकडे होतीं. मग पंधरा दिवसपर्यंत ते उभयपक्षांचे लोक आपआपले तळावर उगेच होते. नंतर टिपूनें पहांटेची पांच घटिका रात्र असतां मराठ्यांच्या तोफखान्यावर छापा घातला, परंतु तत्संबंधें त्या टिपूच्या हातीं कांहींच लागलें नाहीं. त्या वेळेस मराठ्यांच्या लश्करांत कांहीं धान्यादिकांचा तोटा पडला, आणि टिपूच्यानेंही मैदानांत येववणार नाहीं, या दोहों कारणास्तव तो हरीपंतफडका सावनूर टाकून लश्करसुद्धां पांच कोस मागें जाऊन दुसरी मैदानाची जागा धरून राहिला. तेव्हां टिपूला त्याचे पाठीस लागवेना; ह्मणून तो सावनुरांत शिरून राहिला. याप्रमाणें त्या दोहीं लश्करांचा युद्धप्रसंग न होतां, व त्यांतील एकासही विशेष लाभ नसतां, एकाएकीं टिपूनें संन सत्राशें सत्त्यायशींच्या फेब्रुवारींत मराठ्यांशीं तहाचें बोलणें करावयाकरितां हरीपंताकडे तुकोजी होळकराचे द्वारें वकील पाटविला. त्याच्या बोलण्याचा विश्वास हरीपंत धरीना, ह्मणून एप्रेलपर्यंत तें तहप्रकरणीं बोलणें चाललें होतें, मग तो तह ठरून मराठ्यांस कितूर, व बदामी, व नरगुंद देणें प्राप्त झालें. याशिवाय पंचेचाळीस लक्ष रुपये टिपूनें मराठ्यांस देतों ह्मणून कबूल केलें, आणि सावनुरच्या नबाबासही आपल्या मुलखाचा कांहीं भाग द्यावयास तो कबूल झाला, परंतु त्यासही टिपूचा विश्वास येईना, ह्मणून तो मराठ्यांच्या लश्कराबरोबर पुण्यास गेला.

टिपूनें एकाएकीं मराठ्यांशीं तह करून कलह मिटविला, याचें कारण असें, बदामीस नानाफडनवीस असतां

इंग्लिशांचा वकील मालीटसाहेब मराठ्यांकडे नेहमी राहावयास पूर्वसंकेताप्रमाणें आला, तेव्हां त्याची व नानाफडनविसाची प्रथम भेट बदामीस झाली, मग तो नानाबरोबर होता, आणि कलकत्त्यास ते समयीं नवा मुख्य साहेब आला, त्यानें कलकत्ता व मद्रास व मुंबई इतक्या जागीं आपल्या पलटणींचा बंदोबस्त चांगला आरंभिला, या सर्व प्रकारांवरून टिपूला वाटलें कीं, मराठे व इंग्लिश निःसंशय एकचित्त आहेत, हेंच भय मानून त्यानें युद्ध सोडिलें.

९ महादजीशिंदा यास दिल्ली व आग्रें प्राप्त झालें, तथापि तेथें पूर्वीं अव्यवस्था झाली होती. त्यामुळें त्या बंदोबस्तास जो खर्च लागला, त्याप्रमाणें तेथें उत्पन्न झालें नाहीं; लौकिकांत दिसण्यांत तर तो त्यास मोठा लाभ झाला असें झालें, परंतु निश्चितार्थ तसा नव्हता. मग थोडक्याच दिवसांत त्यास द्रव्याचा तोटा पडला, यास्तव त्याला ज्यांत मसलत नाहीं असें अन्यायकर्म करावें लागलें. त्यांत जे मुसलमान सरदार त्या शिंद्यास मिळाले होते, त्या बहुतेकांच्या जहागिरी त्यानें जप्त केल्या; आणि ज्यांच्या जप्त केल्या नव्हत्या त्यांसही शंका उत्पन्न होऊन ते त्याचा द्वेष करूं लागले.

१० असें असतां शिंद्यानें बादशाहाचें नांव करून त्या रजपुतांस खंडणी मागावयाकरितां आपण लश्करसहित जयपुरच्या दरवाज्यापाशीं जाऊन तेथें डेरा देऊन उतरला, आणि त्या सर्व रजपुतांस साठ लक्ष रुपये खंडणी मागितली, त्याप्रमाणें त्यांनीं बहुतेक पैका देऊन बाकी राहिला तो कांहीं अवकाशानें देऊं ह्मणून कबूल केलें. मग त्या अवकाशाप्रमाणें ती वेळ आल्यावर महादजीशिंद्यानें तो

ऐवज मागावयास रयाजीपाटील नामें आपला सरदार पाठविला, तेव्हां त्या जयपूरकरास बादशाहाचे मुसलमान सरदार आंतून अनुकूळ होते; यास्तव त्या रजपुतांनीं त्या रयाजीशीं लढून त्याचा पराभव केला. ते वेळेस दिल्लीचा बादशाह जो कोणी बळवान् होईल त्यास आपलें कार्य करून घेण्यास निमित्तमात्र झालेला असे, आणि केवळ दुसऱ्यानें दिलेलें खाऊन गरीबासारिखा होता, तोही त्यासंधींत शिंद्याचा तिरस्कार करून ह्मणूं लागला कीं, या शिंद्यानें माझा किमपि मान ठेविला नाहीं, असे हे मराठे लोक केवळ रानवट आहेत.

११ त्या समयीं त्या महादजीशिंद्यानें मनांत विचार केला कीं, मी रजपुतांशीं वांकडा झालों; आणि मजविषयीं बादशाहाचे लोक रुष्ट झाले, याशिवाय आपलें लश्कर व बादशाहाचें लश्कर यांच्या रोजमुऱ्याची बाकी देणें पुष्कळ थकली, अशा समयीं युद्ध करून जय न झाला तर माझा समूळ नाश होईल. एवढें संकट त्याजवर पडलें असतांही त्या महादजीशिंद्यास युद्धावांचून दुसरा उपाय दिसेनासा झाला. तेव्हां त्यानें आपाजी खंडेराव नामें आपला सरदार जवळ बोलाविला, आणि पूर्वी दिबायन् नामें फ्रेंच जातीच्या मोठ्या नामांकित सरदारानें शिकविलेलीं त्याचीं दोन पलटणें नुकतींच बुंदेलखंडांतून आलेलीं होतीं, तींही जवळ बोलाविलीं; मग तो आपलें लश्कर व बादशाहाचें लश्कर बरोबर घेऊन संन् १७८७ शींत दिल्लीहून रजपुतांवर चालिला. तो जयपुराजवळ पोंहचला असतां त्याच्या मनांत आलें कीं, रजपुतांशीं युद्ध करून आपला परिणाम नीट होणार नाहीं, ह्मणून त्यानें त्या जयपूर

वाल्यांशीं तह करावयाचा उद्योग आरंभिला, परंतु, तो जयपुरचा राजा प्रतापशिंग यास जोतपुराचा राजा व दुसरेही कितीएक रजपूत राजे मिळून तेथें मोठें सैन्य जमा झालें होतें, ह्मणून ते सर्व रजपूत तो तह न मानून त्या शिंद्याच्या लश्कराचे कोठीस उपद्रव करून अनेक प्रकारें त्यास बेजार करूं लागले. असा थोडकासा वेळ गेल्यावर त्या महादजी शिंद्याकडचे मोंगल व मराठे त्या उपद्रवास कंटाळून बादशाहाकडच्या सर्व सरदारांत मोठा सरदार महंमदबेग अमदानी नामें होता, तो व त्याचा पुतण्या इसमाएलबेग, हे दोघे त्या शिंद्याचा पक्ष सोडून रजपुतांस मिळाले. तेव्हां तो महादजीशिंदा समजला कीं, जर आतां युद्धास विलंब करीन तर हे बादशाहाचे सर्व लोक रजपुतांस जाऊन मिळतील, ह्मणून तात्काळ मोठ्या निकरानें परस्परें युद्ध होऊं लागलें, त्यांत महंमदबेग मोठ्या तोफेच्या गोळ्यानें मृत्यु पावला. त्या समयीं अशी संधी उत्पन्न झाली कीं, त्या महंमदाचें सर्व लश्कर पळून जावें आणि मराठ्यांचा जय व्हावा, परंतु इसमायलबेग यानें मोठा उद्योग करून त्या सर्व लोकांची थोपाथोपी केली. आणि युद्ध चालविलें, ते समयीं शिंद्यास मागें हटावें लागलें. त्यानंतर तिसरे दिवशीं शिंदा फिरून रजपुतांशीं लढावयास सिद्ध झाला, ते समयीं बादशाहाचे सर्व पायदळ लोक ऐशीं तोफांसहित अकस्मात् त्या इसमायलबेगास मिळालें. अशाही संकटसमयीं शिंद्यानें आपलें धैर्य किमपि न सोडितां फार युक्तीनें वागणूक केली; ती अशी, त्या समयीं त्यानें आपलें सर्व जड सामान व बहुतेक बुणगें कुशळगडाकडून ग्वाल्हेरीस पाठविलें. मग आपल्या लश्करासुद्धां मोठ्या त्वरेनें दीगकिल्ल्यापर्यंत हटत

गेला; तो तेथें राहून आपल्या लष्कराच्या लहान टोळ्या आसमंतात् चहुंकडे गेलेल्या जमा करिता झाला. मग आपणास जाटलोक सहाय करून घेण्याविषयीं त्या जाटांचा दोग किल्ला त्यांस माघारा दिला, आणि आपल्या मोठमोठ्या तोफा त्या जाटांचा दुसरा भरतपूर नामें किल्ला आहे तेथें ठेविल्या, मग आपण आग्र्याजवळ जाऊन तो किल्ला व त्या आग्र्याखेरीज अलीगर नामें दुसरा किल्ला आहे, त्या दोन्हीं जागीं शिबंदी पाठविली.

१२ त्या समयीं त्या रजपूतलोकांच्या मनांत मराठे समूळ बुडवावे असें नव्हतें ह्मणून ते निरनिराळे होऊन आपआपल्या ठिकाणास गेले. मग इसमायलबेग बादशाहाचा मुलूख मराठ्यांनीं घेतलेला सोडवावयास एकटाच उद्युक्त झाला. तो प्रथम आग्र्याजवळ जाऊन उतरला, आणि शिंद्याशीं मोठें युद्ध करून आग्रे घेणार होता; परंतु शिंदा हलके हलके युद्ध करी, मोठ्या युद्धास झटेना, असे आठ दिवस गेले; नंतर शिंद्याला असें वर्तमान कळलें कीं, इस्मायलबेगाचे कुमकेस गुलामकादर नामें रोहिला जाबितखान रोहिला याचा पुत्र येतो, असें ऐकतांच तो शिंदा आपल्या लष्करासहित निघून ग्वाल्हेरीस गेला. तेथें त्यानें पूर्वीं पेशव्यांस कुमक मागितली होती ती पोंहचली नाहीं; ह्मणून नानाफडनविसास पुनः मोठ्या आग्रहानें लिहिलें कीं, माझें कार्य अद्यापि नष्ट झालेंसें नाहीं, परंतु सांप्रत मोंगल व इंग्लिश रजपुतांस मिळतील असें दिसतें, हें झालें तर मराठ्यांचा समूळ नाश होईल, त्यास या समयीं सर्वांनीं आपला धनी एकच आहे, असें ध्यानांत आणून निर्मत्सरपणें एकचित्त होऊन आपलें राष्ट्र संभाळावयाचा अभिमान

धरिला पाहिजे. असें त्या महादजीशिंद्यानें नानाफडनविसास कुमकेविषयीं लिहिलें असतां स्वतः उद्योग किमपि टाकिला नाहीं.

१३ त्या शिंद्याचे लोक आग्र्यामध्यें इस्मायलबेगाशीं लढत आहेत, आणि जाट लोक यांची इस्मायलबेग स्पर्धा करितो ह्मणून ते आपल्या लोकांच्या साहाय्यार्थ इस्मायलबेगाला उपद्रव करिताहेत; असें जाणून त्या महादजी शिंद्यानें मनांत आणिलें कीं, इस्मायलबेगास गुलामकादर जरी मिळाला आहे, तरी या समयीं आपण जाऊन ते आपले आग्र्याचे लोक यांस कुमक करावी, त्यावरून त्यानें आपला सरदार राणेखान व आपाजी खंडेराव या दोघांबरोबर लश्कर देऊन त्यांत दिबायनाचीं दोन पलटणेंही नेमिलीं. तो राणेखान भरतपुरास जाऊन तेथून जाटांचें लश्कर घेऊन ते सर्व आग्र्यावर जावयास निघाले, तों इस्मायलबेग व गुलामकादर आग्र्याची लढाई कांहींशी राखून तेथून निघून त्यांवर आले; त्यांची व राणेखान याची गांठ त्या भरतपुरापासून आठां कोसांवर पडतांच त्या उभयपक्षीं लश्कराचें युद्ध मोठ्या निकराचें झालें. तेव्हां महादजी शिंद्याचीं पलटणें फार झटून लढलीं. त्यावर इस्मायलबेग आपल्या रीतीप्रमाणें मोठ्या त्वरेनें स्वयें चालून आला असतांही फार वेळपर्यंत त्याचा उपाय त्या पलटणांपुढें चालला नाहीं. त्याप्रमाणेंच दुसरा एक लिस्तेनो नामें फ्रेंच जातीचा मोठा नामांकित जाटांकडचा सरदार असे, त्याचींही पलटणें फार झटून गुलामकादराशीं लढलीं; त्यापुढेंही गुलामकादराचा इलाज चालेना; परंतु त्या जाटांचीं दुसरीं तीन पलटणें कोणी जहानगी-

रखान नामें मुसलमान सरदार याचे स्वाधीन होतीं, तो एकही वार न करितां इस्मायलबेगास जाऊन मिळाला. हें न होतें, आणि त्या लश्कराचे स्वार तीं युद्ध करणारी पलटणें यांस झटून कुमक करिते, तर त्या समयींच शिंदा जय पावला असता, परंतु तें झालें नाहीं, ह्मणून त्या पलटणी लोकांचा बहुत नाश होऊन त्यांस युद्ध सोडून रात्रीच्या आश्रयानें आपल्या जीवाचें संरक्षण करून माघारें भरतपुरास जावें लागलें.

१४ असा मुसलमानांचा जय झाल्यावर जाटांचा मुख्य रणजितशिंग यास इस्मायलबेग ह्मणूं लागला कीं, आग्रे घेतलें ह्मणजे मी तुझें पारिपत्य करावयास चुकणार नाहीं, असें त्या इस्मायलबेगाचें फुशारकीचें बोलणें शेवटास गेलें नाहीं; कां कीं, लखबादादा नामें आग्र्याचा किल्लेदार होता, त्यानें आपल्या किल्ल्याच्या संभाळण्याचा उद्योग निरालस्यपणें केला, त्यामुळें तें कार्य फार लांबलें; तेव्हां त्या मुसलमान लोकांत परस्परें अविश्वास उत्पन्न होऊन वैमनस्यें पडत गेलीं. याखेरीज त्या समयीं राणेखानास वर्तमान कळलें कीं, शीख लोकांनीं उत्तरेकडून येऊन मोगलांच्या मुलखांत स्वारी घातली. तेव्हां त्या राणेखानानें आपल्या लश्कराची एक टोळी त्या शिखांचे कुमकेस पाठवून त्यांस सांगितलें कीं, गुलामकादराचे जहागिरीचा नाश करावा. त्या समयीं त्यांनीं तसेंच केलें असतां गुलामकादर आपलें सैन्य घेऊन तो उपद्रव मोडावयासाठीं आपल्या मुलखास गेला. तेच समयीं शिंद्यानें राणेखानाच्या लश्करास कुमक पाठविली, तेव्हां तो पुनः इस्मायलबेगास जिंकावयाकरितां आग्र्यास गेला.

मग संन् सत्राशें अठ्यांयशींच्या जून महिन्याचे अठरावे तारिखेस आग्र्याजवळ मोठें युद्ध होऊन त्या इस्मायलबेगाचा पराभव झाला. त्या युद्धांत तो इस्मायलबेग फार जखमी झाला, परंतु त्याचा घोडा बहुत चांगला होता, ह्मणून तो घोड्यासुद्धां यमुनेंत उडी घालून आपला जीव बांचवून पार निघून गेला; मग तसेच त्याबरोबर यमुनेंतून पार गेलेल्या थोडक्याशा लोकांनिशीं तो गुलामकादराच्या लश्करांत गेला; आणि त्याचे जे लोक पळाले ते बहुतेक दिल्लीस गेले. त्या समयीं शिंद्याचा दिबायन याचीं पलटणें मोठी योग्यता पावलीं.

असा जय पावल्यावर तो महादजी शिंदा लागलाच दिल्लीस गेला नाहीं, ह्मणून ते वेळचे लोक ती त्याची मोठी चूकशी मानूं लागले; परंतु त्या न जाण्यांत शिंदा आपलें हित असें समजला असेल कीं, इस्मायलबेग व गुलामकादर हे दोघे दिल्लीमध्यें आपल्या लश्कराचा बंदोबस्त करीत असतां यांचा स्नेह फार दिवस टिकणार नाहीं, मग दुफळी झाल्यावर एक आपणास अनुकूळ होईल; याखेरीज पुण्याहून नानाफडनविसाकडून कुमकही तोंपर्यंत येईल. मग त्याप्रमाणें पुण्याहून तुकोजी होळकर व अली बहादर हे दोघे लश्कर घेऊन आले. नंतर शिंद्यानें रागेखान व आपाजी खंडेराव व अली बहादर व दिबायन याचीं दोन पलटणें इतकीं दिल्लीस पाठविलीं.

१५ इकडे दिल्लींत गुलामकादर व इस्मायलबेग यांनीं आपल्या लश्कराचा बाकी ऐवज घ्यावयाकरितां बादशाहाचें घर लुटलें, नंतर तो गुलामकादर दिल्लींत प्रबळ होऊन त्यानें दोन महिनेपर्यंत त्या बादशाहास व त्याच्या

कुटुंबास अत्यंत दुःख दिलें;* असें कीं, तें पाहून इस्मायलबेगासही बहुत खेद वाटून त्या उभयतांचें वांकडें पडलें. मग मराठ्यांचें लश्कर दिलीस येऊन पोंहचलें, तेव्हां तो इस्मायलबेग व दुसरे तेथचे लोक मोठ्या हर्षेंकरून त्यांस आंत घेते झाले. नंतर त्यांनीं एक मोठीशी टोळी सिद्ध करून त्या गुलामकादरास धरावयाचा उद्योग आरंभिला. तेव्हां तो आपल्या लोकांसुद्धां पळून जाऊन मिरत नामें किल्ला आहे त्यांत शिरला. मग त्याचे पाठीस लागलेल्या लोकांशीं तो तेथून मोठ्या निकरानें लढला, परंतु त्या किल्ल्यांतली धान्यादिकांची बेगमी सरली; तेव्हां तो चांगल्या घोड्यावर बसून एकटाच तेथून पळाला, तो कांहींसा दूर गेल्यावर रात्रीं अंधारांत त्याचा घोडा अटखळून पडला, तेव्हां त्यास असा धक्का बसला कीं, त्या योगें त्याला गतप्राणाचेपरी मुर्छा येऊन तो अचेतन पडला; मग दिवस उगवल्यावर कोणी शूद्र तेथें आला, त्यानें त्यास पाहिलें, मग तेथून उचलून तो मराठ्यांच्या लश्करांत नेला. नंतर तो त्या लश्करांत बंदींत असतां कांहीं दिवसांनीं शिंद्यानें त्याचे हात पाय तोडून तो थोटा केला; मग तो कांहीं दिवसांनीं मृत्यु पावला. नंतर त्या गुलामकादरानें शहा अलंबादशाहाचा पुत्र बेदरबखत दिलीहून आपण पळून

* तो गुलामकादर दिल्लींत प्रबळ होऊन त्यानें तेथचा बादशाह शहाअलं यास तक्तावरून उठवून त्याचा पुत्र बेदरबक्त यास त्याचे जागीं स्थापून त्या बादशाहाचा फार अपमान करून खंजिराच्या अणीनें आपल्या हातें त्याचे डोळे काढिले, आणि त्याच्या स्त्रिया व कन्या व त्याचे सखे सोयरे व त्यांच्या स्त्रिया यांची अनिर्वाच्य विटंबना केली, आणि त्यांतून कितीएकांस अन्नावांचून उपाशीं मारिलें.

जातांना आपल्या बरोबर मिरत किल्ल्यांत नेला होता; तो मराठ्यांच्या हातीं लागला, त्यांनीं त्यास किमपि दुःख न देतां तो मर्यादेनें बंदींत ठेविला; शेवटीं त्याच्या वडिलास शिंद्याचे योगें पुनः तक्ताधिपत्य प्राप्त झाल्यावर त्यानें त्या आपल्या पुत्रास जिवें मारून टाकिलें. असें वर्तमान संन् सत्राशें एकुणनव्वदांत घडलें.

१६ त्यानंतर महादजी शिंदा यानें गुलामकादर याची जहागीर व बहुतेक दुवाब प्रांत व दिल्ली व आग्रें हे दोन परगणे घेतले. एवढें यश त्यास प्राप्त झालें, तथापि तो निर्भय झाला नव्हता. ते वेळेस अफगाणचा बादशाह तिमोरशाह अबदाली याचे लोक मुलखांत स्वाऱ्या घालीत होते, ते आपणावर येतील असें त्या महादजी शिंद्यास वाटत होतें. याखेरीज रजपुतांमध्येंही मोठमोठे त्याचे द्वेष्टे असत. याशिवाय त्याचें साहाय्य करणारे जे होळकर व अली बहादर यांस त्याचें कार्य शेवटास नेण्यापेक्षां त्यानें संपादिलेल्या मुलखाचा भाग घेण्याविषयीं आशा फार होती. तो हें सर्व जाणून होता तथापि आपल्या वृद्धीचा उद्योग त्यानें टाकिला नाहीं. तो प्रकार लिहिण्याचे पूर्वी शिंद्यानें आपल्या लश्कराचा काय काय बंदोबस्त नवा केला तो समजला पाहिजे.

१७ प्रथम त्यानें पहिल्यापेक्षां रजपूत व मुसलमान बहुत चाकरीस ठेविले, आणि त्याचे स्वार पूर्वी चोळणे घालीत असत, ती चाल मोडून स्वारांनीं घोंटेपर्यंत लांबीच्या विजारा घालावयाची चाल पाडिली; आणि त्यापूर्वी मराठ्यांच्या लश्करांत गोसांवी लोक फारसे नव्हते ते अधिक ठेवून त्यांचा एक नवाच मोठासा जमाव करून

हिंमत बहादर नामें त्यांचा गुरु होता त्यास त्या मंडळीची मुख्यता दिली. या सर्वांपेक्षां त्यानें त्या दिवायनाचीं दोन पलटणें होतीं तीं, प्रति पलटणास सातशें लोक, याप्रमाणें चोवीस पलटणें केलीं, आणि त्या प्रति पलटणास मैदानांत लढाईच्या उपयोगी अशा हलक्या हलक्या तोफा पांच पांच दिल्या. त्या चोवीसां पलटणांतील आठां आठां पलटणांचा बृगेद नामें एक एक भाग करून एकेका बृगेदास पांच पांचशें स्वार नेमिले. इतक्या समुदायाचें मुख्यत्व दिवायनास दिलें; आणि त्या पलटणांच्या खर्चास पुरेसा मुलूख देऊन त्या मुलखाचे उत्पन्नांत शेंकडा दोन रुपये प्रमाणें त्या दिवायनानें आपलें स्वामित्व घ्यावेंसें केलें, व त्यास जातीनें दरमाहा दाहा हजार रुपये केला. त्या पलटणी लोकांत त्या दिवायनानें आपल्या हाताखालीं विलायतच्या कितीएक मुलुखचे मोठे मोठे चतुर साहेब लोक ठेविले होते. त्यांत एक सांगस्तर नामें साहेब होता, तो बंगाल्याच्या मुख्य साहेबापाशीं होता, मग त्यानें गोहदच्या राण्याची चाकरी कांहीं दिवस करून शिंद्याच्या पलटणांत राहिला. तो तोफा ओतावयाच्या कामांत अत्यंत कुशल असे, त्यानें फार चांगल्या साठ तोफा शिंद्यास ओतून दिल्या. मग शिंद्याचा तोफखाना वाढतां वाढतां त्यांत अनेक प्रकारच्या तोफा दोनशांवर जमल्या, एवढी त्या महादजी शिंद्याची दवलत वृद्धीस पावली.

भाग सव्विसावा.

संन् सत्राशें नव्वदांपासून ब्याण्णवपर्यंत
झालेलीं वर्तमानें.

१ संन् सत्राशें सत्यायशींमध्यें टिपूनें फार झटून तह केला, तथापि हरीपंतफडक्याचें लश्कर नुकेंच कृष्णेचे पलीकडे पोंहचलें न पोंहचलें तोंच त्यानें कितूर मराठ्यांपासून घेतलें, व बेदनुरासही कांहीं लश्कर जमा करून कोंकणपट्टी मराठ्यांपासून घेणार असें दर्शविलें. असें त्याचे एक समयींच तह करणें आणि तद्विपरीत वागणें झालें. याचें मूळ कारण त्या टिपूच्या चंचल स्वभावावांचून दुसरें कांहीं दिसत नाहीं. परंतु त्या समयीं कितीएक इंग्लिश असें समजले कीं, टिपू व नानाफडनवीस व निजामअली व फ्रेंच हे सर्व मिळून आह्मास बुडविणार आहेत; आणि नानाफडनवीस समजला कीं, मराठे बुडवावे असेंच टिपूच्या मसलतीचें तात्पर्य, त्यावरून नानानें कलकत्त्याचा मुख्य लार्ड कार्नवालीस नामें साहेब होता, त्याकडे वकील पाठवून सुचविलें कीं, टिपूचें प्राबल्य न होण्यास तुमचें व आमचें ऐक्य असावें. त्यावर त्या साहेबानें उत्तर दिलें कीं, यांत आमचें हितच आहे, परंतु आमच्या सरकाराची आज्ञा अशी आहे कीं, जो आपणांशीं विरोध करील त्याशीं मात्र वांकडें असावें. टिपूनें पूर्वी आह्माशीं जें बोलणें केलें आहे, त्यांत जर त्याकडून कांहीं अंतर पडेल तर आह्मीं तुह्मास मिळूं.

२ यानंतर टिपूचें आचरण इंग्लिशांविषयीं विपरीत नाहींसें समजून कलकत्त्याच्या मुख्यानें मनांत निश्चय केला

कीं, पूर्वी संन् सत्राशें अडुसष्ठांत निजामअलीनें करार केला होता कीं, सलाबतजंग मृत्यु पावल्यावर त्याची जहागीर गंठूर परगणा इंग्लिशांस मी देईन, त्याप्रमाणें तो सलाबतजंग संन् सत्राशें ब्यायशींत मृत्यु पावला, त्यास या समयीं आला तो मागावयास योग्य आहे, असें समजून त्याकडे त्या साहेबानें वकील पाठवून मागतांच त्या निजामनें तो परगणा त्यांस दिला. तो प्रांत अति उत्कृष्ट असून त्यानें उगाच दिला असें नाहीं, तो समजला कीं, हाली हिंदू मुलखीं मराठे व इंग्लिश व टिपू व आह्मीं सत्ता करितों. या सर्वांमध्यें न्यूनबळ असा मीच आहें, त्यास यांतील कोणा एकाचा आश्रय केल्यावांचून माझें राज्य टिकणार नाहीं.

त्या निजामाच्या मनांत होतें कीं, टिपूशीं स्नेह करावा, कां कीं, तो आपल्या जातीचा मुसलमान आहे, परंतु त्याचे वजीर वगैरे मुत्सद्दी यांनीं त्यास मसलत दिली कीं, या समयीं तुह्मीं पूर्वींच्या तहाप्रमाणें इंग्लिशांस गंठूर परगणा देऊन दोन पलटणें व सहा तोफा व खंडणी पहिल्या करारप्रमाणें इंग्लिशांस मागून मग त्यांशीं स्नेह ठेवाल तर तो उपयोगीं होईल. असें ठरल्यावरून त्या निजामअलीनें कलकत्त्यास वकीलही पाठविला, परंतु सरळपणानें वागणें त्याच्यानें होईना; तें असें, त्यानें कलकत्त्याच्या मुख्याकडे वकील पाठविला असतांही टिपूशीं स्नेह साधावयाकरितां दुसरा वकील पाठविला, त्याचें बोलणें आलें कीं, तुमचा स्नेह मला मान्य आहे, आणि तुमचा व आमचा कांहीं शरीरसंबंधही व्हावा, त्यावर निजामास राग येऊन तें मान्य न करितां तसेंच राहिलें. असें असतांही इंग्लि-

ह्यांकडे टिपूचा वकील बोलणें करीत होता; ह्मणून त्या निजामाचे वकिलास त्या लार्ड कार्नवालिसानें उत्तर दिलें कीं, पूर्वींच्या कराराप्रमाणें तुह्मास आह्मीं पलटणें व तोफा व खंडणीही देतों, परंतु टिपूला जिंकावयाविषयीं या वेळेस आह्मी तुमचे साहाय्यास विलायतेचे आज्ञेवांचून येणार नाहीं; आणि पुढें कधींही करनाटक, बालेघाट आमच्या स्वाधीन झाल्यावर त्याविषयीं जो तुमचा व आमचा पूर्वीं करार ठरलेला आहे, त्याप्रमाणें तो मुलूख तुह्मास देऊं. असें त्या लार्डाचें उत्तर निजामास गेल्यावर टिपूला समजलें कीं, आह्मांस जिंकावयाविषयीं निजामाला इंग्लिश अनुकूळ झाले. यावरून तो टिपू क्रुद्ध झाला, आणि पूर्वीं त्यानें इंग्लिशांचें साहाय्य करणारा जो त्रावन्कोरचा राजा त्यावर मोहिम करून तो मुलूख घ्यावयाचा बेत केला होता, तो सिद्धीस न्यावयाचा उद्योग करूं लागला.

तो टिपू संन सत्राशें एकुणनव्वदांच्या दिसेंबर महिन्यामध्यें त्रावन्कोरास जाऊन त्या राजाच्या लश्करावर हल्ला करिता झाला. त्या युद्धामुळें नानाफडनवीस यांच्या पूर्वींच्या बोलण्याप्रमाणें संन् सत्राशें नव्वदांच्या जून महिन्याचे पहिले तारिखेस पुण्यामध्यें इंग्लिश व नानाफडनवीस व निजामअली यांचें ऐक्य झालें. त्या समयीं असें ठरलें कीं, निजामअली व नानाफडनवीस मिळून पंचवीस हजार फौज घेऊन या पर्जन्यकाळांतच जाऊन उत्तरेकडचा टिपूचा मुलूख घ्यावा; त्यानंतर पर्जन्यकाळ गेल्यावर त्या तिघांनीं मिळून होईल तितकें लश्कर जमा करून टिपूचा सर्व मुलूख घ्यावा. त्या कामास इंग्लिशांनीं दोन पलटणें

मराठ्यांस द्यावीं, व दोन निजामास द्यावीं; त्या पलटणांचा खर्च त्या उभयतांनीं द्यावा.

३ त्या मुलखांत जेथें या तिघांतील कोणाएकाचेंही पूर्वीचें स्वामित्व नाहीं, असा जो मुलूख असेल, तो तिघांनीं वांटून घ्यावा, याशिवाय कोणी पेशव्यांकडील किंवा निजामाकडील पाळेगार अथवा जमेदार हैदरानें घालवून दिलेला असेल, त्यास त्याचे जागीं स्थापून त्याजपासून कांहीं द्रव्य नजर घ्यावें, तें तिघांनीं वांटून घ्यावें; आणि या तिघांतील ज्या कोणांचा मुलूख पूर्वींचा असेल त्याचें स्वामित्व त्यानें करावें. असा नेम ठरल्यावर इंग्लिशांचें लश्कर मद्रासेहून निघालें, आणि मुंबईहून दोन पलटणें व साहा तोफा निघाल्या, त्या आंबेघाटानें वर चढून तासगांवाजवळ जून महिन्याचे अठरावे तारिखेस पोंहचल्या. त्यांचा मुख्य कपतान लिटल नामें साहेब होता, त्याबरोबर मराठ्यांनीं आपला कारकून संगमेश्वरापासून दिला होता. त्यानें त्या साहेबाचे जाण्यास कांहीं युक्ति करून अनेक प्रकारें विलंब लाविला; आणि टिपूचा वकील पुण्याहून अद्यापि गेला नाहीं, असें त्या साहेबास वर्तमान कळलें, त्यावरून त्या साहेबाला कांहीं चमत्कार वाटला. जेव्हां तो तासगांवास पोंहचला तेव्हां तेथें मराठ्यांच्या स्वारांची तयारी त्यांनीं ह्मटल्याप्रमाणें नाहींशी पाहून तो समजला कीं, कारकुनानें विलंब लावल्याचें कारण हेंच. तो तेथें पोंहचला तेव्हां मराठ्यांचे स्वार दोन हजार मात्र जमले होते. मग ती तयारी न होण्याचें कारण शोधितां इंग्लिशांस असा ठिकाण लागला कीं, मराठे टिपूस ह्मणतात कीं, आह्मी व निजामअली व इंग्लिश एकमत झालों आहों, तर तुह्मी

आह्मास कांहीं द्रव्य द्याल तर आह्मी तें मोडून तुमचा पक्ष स्वीकारूं. असें त्याशीं बोलणें मात्र करून त्या टिपूपासून द्रव्य घेतल्यानंतर त्यावर उलटून त्यास बुडवावयाच्या मसलतींत ते आहेत, इतकें इंग्लिशांस समजलें. ते मराठे टिपूकडून द्रव्य येईल ह्मणून फार दिवस वाट पाहात होते; परंतु तें सिद्धीस जात नाहींसें पाहून मग त्यांनीं आगष्ट महिन्याचे पांचवे तारिखेस त्या वकिलाला निरोप दिला.

यानंतर परशुरामभाऊ यास पुण्याहून निघून कृष्णा उतरावयास आगष्टाची अकरावी तारीख लागली, त्याबरोबर पांच हजार स्वार व दीड हजार पायदळ होतें. त्यानंतर थोडकेच दिवसांत प्रतिनिधि कांहीं स्वारांसहित येऊन त्या परशुरामभाऊस मिळाला. याशिवाय विजयदुर्गचे बंदरच्या कामावर धोंडोपंत गोखला नामें होता, तो एक हजार स्वारांसहित येऊन त्या भाऊस मिळाला. त्या धोंडोपंतानें इंग्लिशांचे आज्ञेत वागावें, असें परशुरामभाऊच्या मनांत आलें, परंतु ती मसलत कांहीं कारणामुळें सिद्धीस गेली नाहीं. तथापि त्या दिवसापासून इंग्लिश व गोखले यांचा परिचय झाला. मग त्या इंग्लिशांच्या द्वारें त्या धोंडोपंताचा पुतण्या बापू गोखला पुण्याचे दरबारीं मोठी योग्यता पावला. नंतर कालेंकरून त्याशीं व इंग्लिशांशीं द्वेष पडला, तें प्रकरण पुढें लिहिण्यांत येईल.

४ यानंतर पंचविसावे तारिखेस मराठ्यांनीं टिपूचा लहानसा कोटाचा गांव घेतला, त्यापासून परस्परें युद्ध चालू झालें, आणि मराठ्यांचें लष्कर तेथून पुढें चालतां चालतां टिपूच्या मुलूखचे रयतलोकही टिपूचे शिवंदीस घालवून मराठ्यांकडे मिळावयास सिद्ध झाले. मग ते

शिबंदी लोक आपला धनी कोण हा विचार मनांत न आणितां त्या परशुरामभाऊची चाकरी धरून मुलखाची बाकी घेण्यास त्याला साहाय झाले. नंतर थोडक्याच वेळांत आणखी मराठे लोक थोडे थोडे येऊन त्या परशुरामभाऊस मिळतां मिळतां इंग्लिशांचीं दोन पलटणें खेरीज करून मराठ्यांचें लश्कर सुमारें दाहा हजार स्वार व तीन हजार पायदळ जमलें. मग त्या लश्करासहित तो परशुरामभाऊ सप्तेंबराचे अठरावे तारिखेस धारवाडाजवळ जाऊन तो किल्ला घ्यावयाचा उद्योग करूं लागला. त्यांत दिवसास दुरून तोफांचे गोळे त्या किल्ल्यास मारावे, आणि रात्रीस त्या तोफा माघारां नेऊन तोफखान्यांत ठेवाव्या; असें निरुपयोगी आणि उपहास होण्याजोगें युद्ध दीड महिनापर्यंत त्या परशुरामभाऊनें चालविलें. मग तो कांहींसा उपयोगी चालीनें वर्तला; तो असा, कितीएक लोक त्या किल्ल्यांतून बाहेर येऊन युद्धाविषयीं उभे राहिले होते, त्यांवर हल्ला करून त्यांस किल्ल्यांत घालवून त्यांच्या तीन तोफा घेतल्या; ते समयीं इंग्लिशांचीं पलटणें उपयोगीं पडलीं. त्यांनीं मराठ्यांच्या साहाय्यावांचून त्या किल्ल्याची पेंठ शिढी लावून घेतली. ते समयीं त्या पलटणांचा लिट्ल् साहेब व दुसरा कोणीएक साहेब हे दोघे सर्वांच्या पुढें त्या भिंतीवर चढले, तेव्हां त्या दोघांसही जखमा लागल्या, आणि त्या पलटणांतील शिपाई लोक मेले व जखमी मिळून बासष्ठ पडले. मग ती घेतलेली पेंठ इंग्लिशांनीं परशुरामभाऊचा पुत्र आपासाहेब याच्या स्वाधीन करून आपण आपल्या छावणीस गेले. तेव्हां त्या पेंठेंत मराठ्यांवर आंतले किल्लेकरी चालून येऊन त्या उभयतांचे

मोठ्या निकराचें युद्ध झालें, ते समयीं मराठे मेले व जखमी मिळून पांचशें पडले. त्यांपेक्षां त्या किलेकऱ्यांचा अधिक नाश झाला, आणि ते माघारें गेले; असें असतांही तो आपासाहेब तेथून निघून आपल्या लोकांसहित माघारां लश्करांत गेला, तेव्हां ती पेठ त्या किलेकऱ्यांच्या स्वाधीन सहज झाली. नंतर उभयपक्षींच्या मेलेल्या लोकांस जाळावयासाठीं कांहीं दिवसांचा सला झाला. असें त्या युद्धाच्या आरंभदिवसापासून मराठ्यांनीं तीन महिने कच्या मसलतीनें घालविले; नंतर पुनः ती पेठ घ्यावयाचा अभिमान धरून लाजेनें इंग्लिशांचा कुमक न घेतां मराठ्यांनीं झटून लढूनती पेठ घेतली यापुढें मराठे व इंग्लिश त्या किल्यांशीं लढतां लढतां तेथच्या किलेदारानें मोठ्या शौर्येंकरून किला साडेसाहा महिने संभाळिला, शेवटीं निरूपाय होऊन संन् सत्राशें नव्वदांच्या एप्रिलाचे चवथे तारिखेस त्यानें तो मराठ्यांच्या स्वाधीन केला.

५ असें धारवाडचें वर्तमान असतां इंग्लिशांचें लश्कर मद्रासेहून निघालें, तें दक्षिणेकडून टिपूच्या मुलखांत शिरून कारूळ व दिंडीगाळ व कुंबिवतूर व पालघाट इतका मुलूख जानेवारीचे समाप्तीपर्यंत हस्तगत करून, ते लोक माघारें मद्रासेस गेले. इतक्यांत मुंबईकडून फौज निघून समुद्रकांठीं कालीकट नामक बंदराजवळ टिपूचें कांहीं लश्कर होतें, त्याचा पराभव प्रथम करून टिपूचे लोक मलबारांतून घालवून तो मलूख घेतला.

६ इकडे मद्रासेस पहिलें लश्कर माघारें आल्यावर विलंब न करितां लार्ड कार्नवालिस नामें साहेब आपले बरोबर लश्कर घेऊन पुनः टिपूच्या मुलखास चालिला, तो

विलोरावरून बंगलोरास गेला. तेथें जाऊन त्यानें मार्च्याचे पांचवे तारिखेस बंगलोरास घेरा घालून युद्ध करून तें शहर घेतलें. ते समयीं मोंगलांचें लश्कर मद्रासेच्या दोहों पलटणांच्या साहाय्येंकरून कोपाळाशीं लढत होतें, मग इंग्लिशांनीं तें शहर घेतलेंसें ऐकून तो किल्लेदार अधीर होऊन निजामास किल्ला देता झाला.

७ त्यापूर्वीं पुण्याहून जानेवारीचे पहिले तारिखेस पंचवीस हजार स्वार व पांच हजार पायदळ घेऊन हरीपंत फडका पंढरपुराकडून भीमा व कृष्णा यांच्या संगमापाशीं पार उतरून गेंडावळापर्यंत गेला. मग तेथून आपलें दोन हजार लश्कर खेरीजकरून बाकी सर्व लश्करानें करनोळापर्यंत चालावें, अशी आज्ञा देऊन आपण त्या दोन हजार लश्करासहित निघाला, तो निजामअली आपल्या मुलखाचे मर्यादेवरील पांगल गांवीं होता तेथून आपल्या लश्कराची वर्तणूक चांगली करवितो असें दाखवीत होत्सातां तेथें मुक्काम करून राहिला असे, त्याच्या भेटीस गेला. त्या भेटींत असें ठरलें कीं, इंग्लिशांशीं तहाप्रमाणेंच वागावें; परंतु टिपूचा समूळ नाश न करावा. त्यानंतर हरीपंत फडका यानें लार्ड कार्नवालिस याचे कुमकेस दाहा हजार फौज पाठविली; ते लोक अनंतपुरास पोंहचले तेव्हां त्यांस कळविलें कीं, मोंगलांची दाहा हजार फौज त्या लार्डाच्या कुमकेस जात असतां वाटेंत टिपूचा कोणी कुतुभआदीन नामें सरदार आढळला, त्यास जिंकून मग लार्डास मिळून ते सर्व श्रीरंगपट्टणास गेले, यास्तव आपलें तिकडे जाण्याचें प्रयोजन नाहींसें समजून ते लोक हरीपंताची मार्गप्रतीक्षा करीत तेथें मुक्काम करून राहिले.

८ तो लार्ड कार्नवालिस श्रीरंगपट्टणावर निघाला असतां टिपूनें आपल्या राजधानीपासून लार्डाच्या लश्करापर्यंत मुलूख जाळून उद्वस्त करून शत्रूच्या लश्करास घांसदाणा मिळेनासें करून ठेविलें होतें. मग तें लश्कर त्या श्रीरंगपट्टणाजवळ येऊन पोंहचलें असतां टिपू युद्धास उभा राहिला. ते समयीं तो पराभव पावला ह्मणून त्यास श्रीरंगपट्टणाच्या आंत पळून जाणें प्राप्त झालें, तेव्हां लार्ड कार्नवालिस साहेब यानें श्रीरंगपट्टणाजवळ मे महिन्याचे एकुणिसावे तारिखेस डेरे दिले. ते समयीं पर्जन्यकाळ जवळ आला, आणि त्याच्या लश्करास वाटेनें अन्नतृणादि मिळालें नव्हतें, त्या योगें लोक बहुत हैराण झाले. याजमुळें त्या साहेबास वाटलें कीं, हें कार्य शेवटास जात नाहीं. याशिवाय मराठ्यांचें लश्कर साहाय्यास येणार होतें, त्याचेंही कांहीं वर्तमान कळत नाहीं, हा सर्व विचार मनांत आणून त्या लार्डानें मुंबईहून लश्कर येत होतें, त्यास आज्ञा केली कीं, या वेळेस तुह्मीं माघारें जावें, आणि आपण आपल्या मोठ्या मोठ्या तोफा नासून टाकून तें युद्धाचें काम सोडून तेथून निघून मेलगोटाची पहिली मजल करावयाच्या बेतानें तिकडे चालिला; तो तेथें पोंहचला नाहीं तोंच त्याच्या दृष्टीस पडलें कीं, मोठ्या मोठ्या स्वारांच्या टोळ्या आपणाकडे चोहोंकडून येतात, तेव्हां त्यास वाटलें कीं, हे आपणावर कोणी शत्रूचे लोक चालून आले, ह्मणून त्यानें युद्धाविषयीं तयारी केली. मग त्यास समजलें कीं, हें लश्कर आपल्या कुमकेस परशुरामभाऊ व नानाफडनवीस याचें आलें. त्यांत परशुरामभाऊचें लश्कर धारवाडाकडून आलें, आणि नानाकडूनही येऊन पोंहचलें, तीं दोन्हीं लश्करें

चोविसावे तारिखेस एकत्र मिळून त्यांची व लार्डांची दुसरे दिवशीं पंचविसावे तारिखेस गांठ पडली. ती कुमक आपणास येते असें लार्डास पूर्वीं न समजण्याचें कारण असें कीं, कोणी टिपूकडचे पेंढारी लोक व बेरड लोक होते, त्यांनीं बहुत चातुर्यें करून जे त्या लार्डास बातमी पोंहचविणारे जासूद होते, ते वाटेंतच मारून टाकिले, यास्तव त्यास वाटलें कीं, आपणास कोणी कुमक येत नाहीं; ह्मणून त्यानें तें काम मोडिलें, आणि तेथून निघाला. नंतर ती कुमक पोंहचल्यावर त्या लार्ड कार्नवालिसास पश्चात्ताप झाला कीं, आपण श्रीरंगपट्टणास घेरा घातलेला उठवून निघालों, हें दैवगतीनें विसंगत पडलें; मग त्या लार्डास मराठ्यांच्या लश्करी बाजारांत धान्य तृणादि सर्व सामग्री मिळेलसें वाटून फार संतोष झाला.

९ त्यानंतर असें ठरलें कीं, तिघांनीं मिळून बारा महाल हस्तगत करावे; तें कार्य लार्ड कार्नवालीस यानें सिद्धीस नेलें, आणि मराठे व मोंगल यांनीं आणखी कांहीं किल्ले घेतले. नंतर दिसेंबराच्या शेवटास त्या साहेबानें फिरून त्या श्रीरंगपट्टणावर जावयाची तयारी केली, परंतु परशुरामभाऊ आपल्या कांहीं लाभ साधनास चित्रदुर्गापाशीं गुंतून राहिला त्यास लार्डाकडे जाववेना, आणि मोंगलांचें लश्कर गरमकोंड्याजवळ छावणी करून होतें, त्याच्याही येण्याची त्वरा दिसेना. हरिपंतफडका तर त्या लार्डाच्या जवळच होता, परंतु त्यानें आपल्या लाभासाठीं युद्धाचें निमित्त करून मुलखाचा वसूल जमा करावयास जागोजाग लश्कर पाठवून आपले बहुतेक लोक गुंतविले होते, अशा या अडचणीमुळें तें श्रीरंगपट्टण घेण्याचें काम तसेंच

ठेवून तिकडे जावयाच्या मार्गांतील किल्ले घ्यावयाचा उद्योग आरंभिला.

१० मग त्यानें पांच किल्ले हस्तगत केल्यावर संन् सत्राशें ब्याण्णवांच्या जानेवारीचे पंचविसावे तारिखेस तो उत्तरदुर्ग किल्ल्याजवळ गेला असतां, तेथें मोंगलांचें लश्कर येऊन त्यास मिळालें. तेव्हां तो लार्ड कार्नवालीस व हरीपंतफडके व निजामअलीचा पुत्र शिखंदरजा हे तिघे मिळून फेब्रुवारीचे पांचवे तारिखेस श्रीरंगपट्टणाजवळ जाऊन पोंहचले. मग दुसरे दिवशीं टिपूचे लोक त्या पट्टणाच्या तटाबाहेर जे होते, त्यांवर हल्ला करून ते माघारें कोटांत घालविले, आणि त्या शहरास घेरा घालावयाची तयारी केली. नंतर मुंबईसरकारचें लश्कर सोळावे तारिखेस येऊन पोंहचलें, तें त्या घेरा घालण्याच्या कामास फार उपयोगीं पडलें; आणि बेविसावे तारिखेस टिपूनें त्यांवर आंतून मोठी स्वारी घातली असतां त्यांनीं आपला बंदोबस्त नीट राखून त्यास मागें हटविलें.

११ त्याचे पूर्वींपासूनच टिपूनें तहाचें बोलणें लाविलें होतें, परंतु तें लार्डाच्या मनास येईना; शेवटीं टिपूनें त्या मुंबईचे टोळीवर हल्ला केला, तो व्यर्थ झाल्यावर दुसरे दिवशीं टिपू त्या लार्डाच्या मनास येईसा तह करिता झाला. तो प्रकार असा, त्या युद्धप्रसंगाच्या पूर्वीं जितका मुलूख टिपूचा होता, त्यापैकीं निमे त्या तिघां जणांस असावा, आणि एक कोटि पांसष्ट लक्ष रुपये रोकड तूर्त घ्यावे, याप्रमाणें भरणा पुरता होई तोंपर्यंत टिपूनें आपले दोघे पुत्र ओलीस द्यावे; असें झाल्यावर त्या टिपूकडून आलेलें द्रव्य त्या तिघांनीं वांटून घेतलें, आणि त्यापासून घेतलेल्या

मुलखाची वांटणी करून घेत असतां एकेकास चाळीस चाळीस लक्षांचा विभाग आला, त्यांत मराठ्यांस विभाग,– वरधा नदी व कृष्णा या दोहोंच्या मधला बहुतेक मुलूख आणि बिलोरीपाशीं सोडून नांवें खोरें आहे, ती जमीन आली. निजामाच्या वांटणीस,– घुटी व खरया या दोन जागा व त्यांच्या मधला मुलूख आला; त्याची पश्चिम मर्यादा* मुद्गल व कनकगिरी व कोपाळ. इंग्लिशांस वांटणी आली ती बारा महाल व कुर्ग व मलबार.

यानंतर मार्च्याच्या शेवटास ते तिघेही मुख्य एकमेकांचा परस्परें सन्मान करून एकमेकांची आज्ञा घेऊन आपआपल्या ठिकाणास गेले.

१२ परशुरामभाऊ तो तह होईपर्यंत त्या श्रीरंगपट्टणास लश्करसुद्धां पोंहचला नव्हता. त्यास कितीएक वेळां हरीपंतफडक्या यानें तेथें येण्याविषयीं बोलावणें केलें, आणि त्यास लार्ड कार्नवालीस याची मसलतही कळली होती, परंतु ते समयीं तो समजला कीं, या वेळेस आपल्याजवळ इंग्लिशांचीं पलटणें आहेत, या योगें बेदनूर हस्तगत होईल, अशा अर्थें तो त्या श्रीरंगपट्टणाकडे न जातां बेदनुराकडे चालिला. तेव्हां त्यास वाटेंत होळीआनोर नांवें किल्ला लागला तो त्या पलटणांनीं घेतला. मग तो परशुरामभाऊ तेथून पुढें तुंगेच्या कांटानें चालत असतां त्यास शिमोगा नांवें दुसरा किल्ला लागला, तो घ्यावयाचा नेम केला तेव्हां त्या किल्ल्याचे निर्ऋती दिशेस दोन कोसांवर एक मोठ्या झाडींचा मुलूख होता, त्यांत टिपूचा कोणी

* या मयर्यादेमध्यें अना गोंदीसंबंधें थोडकासा मुलूख आहे, तो टिपूनें आपल्याकडे ठेविला.

भाऊबंद सात हजार पायदळ व आठशें स्वार व दाहा तोफा इतक्यांसहित ठाणें धरून राहिला असे; त्यास जिंकावयाकरितां परशुरामभाऊनें आपला पुत्र आपासाहेब याजबरोबर स्वार देऊन पाठविला, आणि त्या पलटणांतील आठ कंपनी आपल्या लश्कराच्या तळावर ठेवून बाकी लोकांसहित त्या लिट्ल साहेबासही त्याच्या साहाय्यास बरोबर नेमिलें. ती शत्रूची जागा स्वारांनीं आंत जावयास फार कठीण होती; ह्मणून त्या लिट्ल साहेबास आपल्याजवळ आठशें लोक मात्र असतांही त्या युद्धाचा सर्व भार संभाळावा लागला. तेव्हां फार वेळ परम शौर्येंकरून अतूट उद्योग केल्यानें त्यास ती जागा प्राप्त झाली, मग थोडक्याच वेळानें तो किल्ला हस्तगत झाला. नंतर परशुरामभाऊ त्या रानचे वाटेनें बेदनुरास जाऊन त्या किल्ल्याला घेरा घालणार होता, परंतु त्यास वाटेंतच वर्तमान कळलें कीं, आपणावर टिपूचा कोणी मोठा सरदार श्रीरंगपट्टणाकडून येतो आहे, ह्मणून तो बेदनूर घेण्याचें काम टाकून श्रीरंगपट्टणास जाऊन लार्ड कार्नवालीस याला मिळावयास चालिला, तो तें तहाचें काम पुरतें झाल्यावर तेथें पोंहचला.

१३ नंतर ते श्रीरंगपट्टण घेणारे तिघेही आपआपल्या ठिकाणास जाऊं लागले. तेव्हां मराठ्यांचें तोफखाना वगैरे जड सामान व इंग्लिशांनीं मराठ्यांस मोठ्या मोठ्या सत्रा तोफा दिल्या होत्या त्या, हें सर्व त्या परशुरामभाऊला पुण्यास पोंहचवावयाचें काम पडलें. त्यामुळें तो वाटेनें हळू हळू जात असतांना टिपूशीं व मराठ्यांशीं तह झालेला असूनही त्या भाऊला टिपूकडचे पेंढारी व बेरड

यांचा बहुत उपद्रव लागला, आणि तो परशुरामभाऊ पूर्वी तिकडे गेला, तेव्हां त्याच्या लोकांनीं त्या वाटेचा मुलूख उद्वस्त केला होता; ह्मणून तो त्या श्रीरंगपट्टणाहून तुंगभद्रेस पोंहोचेपर्यंत असा बेजार झाला कीं, त्या प्रमाणें मराठ्यांचे हाल कधींही झाले नाहींत.

भाग सत्ताविसावा.

संन् सत्राशें ब्याण्णवांपासून पंचाण्णवपर्यंत
झालेलीं वर्तमानें.

१ महादजीशिंदा हिंदुस्थानांत असतां त्याचे साहाय्यास आलेले होळकर व अलीबहादर हे त्याच्या कामास तादृश झटले नाहींत. त्या योगें त्याशीं व ह्यांशीं मात्सर्येकरून कलह होई. ते समयीं तो महादजी त्यांस ह्मणे कीं, मी अगोदर पुण्यास जाऊन तुह्मांस माघारें बोलावणें करीन. असें बोले, परंतु त्या दोघांस ठाऊक होतें कीं, नानाच्या मनांत शिंदा फार वाढूं देऊं नये, आणि हा शिंदा इतके लांब या दिलीहून पुण्यापर्यंत जाई तोंपर्यंत इकडचा बंदोबस्त विस्कटेल, ह्मणून याला तिकडे जावयास अवकाश होणार नाहीं, हें समजून शिंद्याचें तें भाषण लक्ष्यांत आणीनात. मग तो उज्जनीस जाऊन तेथून पुण्यास जावयास निघाला, तेव्हां त्यांस तें सत्य वाटलें, आणि या जाण्यांत कांहीं मोठी मसलत आहे, ती कोणती असेल असा विचार करितां त्यांच्या मनांत आलें कीं, पुण्यांत व हैदराबादेंत इंग्लिशांचें प्राबल्य होईल त्याच्या निवारणार्थ हा जातो. कदाचित् आपण जो हिंदुस्थानांत संपादिलेला मुलूख यांत यांस

किमपि भाग न द्यावा, असेंही असेल. ते अशा कल्पना करूं लागले, परंतु वास्तविक पाहिलें असतां पुण्यातील ब्राह्मणांचा बंदोबस्त राखून पेशव्याजवळ आपण मुख्यत्वें वागावयाच्या मसलतीनें तो निघाला. ते समयीं त्यानें लोकांत असें प्रसिद्ध केलें कीं, पूर्वीं वकील मुतलख नामें पदवी बादशाहापासून आह्मी पेशव्यांचे नामें संपादिली, त्याचा अभिषेक पेशवे यांस करावयाकरितां बादशाहाचे आज्ञेनें पुण्यास जातों. त्या सनदेचे बरोबरच त्यानें बादशाहापासून मोंगलाच्या सर्व मुलखांत इतःपर गोवध न व्हावा, आशा बंदोबस्ताची दुसरी सनद घेतली होती. तीही मराठे लोक यांस दाखवावयाकरितां आपल्या बरोबर नेली.

तो महादजीशिंदा पुण्यास येतो असें वर्तमान नानाफडनविसास कळलें, तें त्यानें प्रथम सत्य मानिलें नाहीं. मग जेव्हां खचीत समजलें कीं, तो शिंदा पुण्यास येतो खरा, तेव्हां त्या नानानें लार्ड कार्नवालिसास लिहिलें कीं, पूर्वीं लिटल साहेब आपल्या पलटणांसहित मजपाशीं होता, तो हालीं श्रीरंगपट्टणाची मोहीम करून मुंबईस गेला आहे, त्यास त्या पलटणांसहवर्तमान या समयीं जर मजकडे पाठवाल तर मी त्याचा खर्च चालवीन, आणि तो तुमचा मजवर मोठा उपकार होईल. असें नानाफडनविसाचें लिहिलें गेलें असतां, त्या वेळेस तो लार्ड कार्नवालीस त्याचे कुमकेस तीं पलटणें पाठवीना.

तो नानाफडनवीस आपणास इंग्लिशांपासून कुमक आणील आणि ती आपणास बाधक होईल असें समजून तो महादजीशिंदा नानाफडनविसास इंग्लिशांपाशीं कुमक मागावयाचें काम न पडावें ह्मणून आपल्याबरोबर एक पल-

टण मात्र घेऊन पुण्यास गेला. तो तेथें मुळा व मुठा या नद्यांच्या संगमाजवळ संन् सत्राशें ब्याण्णवांच्या जून महिन्याचे अकरावे तारिखेस डेरे देऊन उतरला.

२ मग तो महादजीशिंदा आपला उद्योग चालवूं लागला तेव्हां तें पद पेशव्यानें न स्वीकारावें याविषयीं नानानें श्रीमंतांस असें समजाविलें कीं, या सनदेमध्यें जे महाराज आदिराज असें लिहिलें आहे, हें पद आपल्या पेशवाईस योग्य नव्हे. याप्रमाणें तो सांगत होता, परंतु शिंदा तो उद्योग टाकीना.* शेवटीं त्यानें त्या अभिषेकाविषयीं साताऱ्या राजाची आज्ञा घेऊन त्या कार्याची सिद्धता केली.

३ महादजीशिंदा पुण्यास आल्यावर नवां दिवसांनीं नानाफडनवीस त्याच्या भेटीस गेला. तेव्हां तो शिंदा मोठ्या सन्मानानें त्यास भेटून त्या देखतां आपण गादीवर बसला नाहीं, अशी त्याची मर्यादा रक्षिली. नंतर दुसरे दिवशीं महादजीशिंदा पेशव्यांचे भेटीस गेला, ते समयीं त्यानें हिंदुस्थानचे कितीएक चमत्कारीक पदार्थ श्रीमंतांच्या भेटीस दिले; आणि त्या वेळेसच उद्यां वकील मुतलख पदवीचा अभिषेक श्रीमंतांस करावा, असा नेम ठरविला. नंतर त्या अभिषेकाच्या थाटास असा समारंभ केला कीं, त्यानें आपल्या तळापासून जवळच फार चांगल्या चांगल्या मोठ्या मोठ्या राज डेऱ्यांची पंगत उभी केली. त्या सर्व डेऱ्यांच्या मागला एक डेरा मुख्य होता, त्यामध्यें मोंगलांच्या बादशाहाचे तक्तासारिखें एक आसन

---

* तो उद्योग न सोडण्याचें कारण असें कीं, त्या वकिलमुतलखीच्या सनदेंत पेशव्याचें नाम मात्र होतें, परंतु तत्संबंधें सर्व कारभार माहादजी आपण पेशव्याचा हस्तक होऊन करणार.

करून ठेविलें, त्यावर ती बादशाही सनद व त्या पदवीसं- बंधें बादशाहाकडील वस्त्रालंकारादि पदार्थ मांडिले. नंतर पेशवा मोठ्या सभारंभाच्या स्वारीनें तेथें येऊन मग त्या डेऱ्यांत त्या गादीसमोर आला असतां त्या आसनास तीन वेळां नमस्कार करून मग त्यावर एकशें एक मोहरा ठे- विल्या, आणि तें आसन उजवें घेऊन त्याचे डावे बाजूस बसला. तेव्हां शिंद्याजवळ कोणी फारशी लिहिणारा मुख्य होता, त्यानें ती वकीलमुतलखी अधिकाराची सनद वाचून सर्वांस ऐकविली, आणि गोवध न होण्याविषयीं बंदोबस्ताची जी सनद होती, तीहि वाचून दाखविली. नंतर ते वस्त्रालंकारादि पदार्थ पेशव्यानें घेतले; त्यांत वस्त्रें नऊ, आणि जडावाचे अलंकार पांच होते, त्यांत शिरपेंच दोन, व तुरा एक, आणि बाहुभूषण जोड एक, व पोहोंच्या जोड एक, याशिवाय कंठी, कुडक्या, भिकबाळी, व कडीं, तोडे, असे अलंकार होते; आणि एक कलमदान, व एक दौत, व एक मोरतब, व दोन मोरचेलें, आणखी एक ढाल व तरवार; या खेरीज एक घोडा व एक हत्ती; त्या शि- वाय बादशाही झेंड्याचे हत्ती सहा, व एक नालखी व एक पालखी, याप्रमाणें होतें. त्यांतील वस्त्रें व अलंकार तेथून दुसऱ्या डेऱ्यांत नेऊन मग ते अलंकार आंगावर घालून आणि ती वस्त्रें नेसून पेशवा पुनः पहिल्या जाग्यावर येऊन बसला. तेव्हां महादजीशिंदा व नानाफडनवीस वगैरे कारभारी मंडळी पैकीं जे त्या सभेत होते, त्यांनीं श्रीमंतांस नजरा* दिल्या. मग पेशवा तेथून माघारां पुण्यांत येऊं

* नजरा दिल्या त्या वेळेस जे कोणी आपणास साताऱ्याच्या राजाचे पुरातन चाकर ह्मणविणारे शिलेदार व मानकरी होते त्यांस ती पदवी

लागला, ते समयीं हरीपंतफडका व महादजी शिंदा हे दोघे तीं दोन मोर्चेलें त्यावर उडवीत त्या नालखीपर्यंत गेले; मग तो त्या नालखींत बसून पुण्यास मोठ्या समारंभानें आला. ती स्वारी पाहावयास नागारिक लोकांची फार दाटी झाली. ते लोक अनेक प्रकारें जय शब्द उच्चारीत असतां सहस्रावधी वाद्यांचा ध्वनि, व बंदुका आणि तोफा यांच्या सरबत्या, हे सर्व ध्वनि मिळून मोठा गजर झाला. तो असा थाट होता कीं, त्यापूर्वीं पुण्यांतील लोक यांनीं कधींही तसा समारंभ पाहिला नाहीं.

पेशव्यास बादशाहाकडची वकीलमुतलखी अधिकाराची सनद आली, त्यांतच असें लिहिलें होतें कीं, दिल्लीमध्यें पेशव्यांचा हस्तक महादजीशिंदा व त्याचा कोणी वंश्य असावा, त्यावरून पेशवा महादजीशिंद्याच्या डेऱ्यांत तो अभिषेक समारंभ होऊन आपल्या वाड्यांत येतांच त्यानें त्यास तो अधिकार दिला. त्या वेळेस शिंदा यास मोठी योग्यता मिळाली असतां तो मोठ्या नांवास चढला असूनही त्या सभेंत बोलिला कीं, मी श्रीमंतांचा जोडा उचलणारा चाकर आहे, त्या मला पाटील या नांवापेक्षां दुसरें मोठें नांव योग्य नाहीं. असें बोलून त्यानें आपली लीनता* दाखविली, तेणेंकरून लोक वश व्हावे, परंतु त्या सभेस जे गृहस्थ होते, ते त्याच्या हलक्या बोलण्याचा अतिशय

पेशव्यास प्राप्त झाल्याचें सहन न होऊन कितीएकांनीं नजरा दिल्या नाहींत, व कितीएक त्या डेऱ्यांत गेले नाहींत.

* ते समयीं व्यवहारांत मागून चालत आलेलीं शिंद्याचीं नामें तीन पडलीं होतीं; तीं अशीं, एक राजमहाराज माधवरावशिंदा, दुसरें मदारउल्महाम, तिसरें अलीजहाबहादूर.

झालासा समजून त्यांचीं मनें तादृश प्रसन्न झालीं नाहींत. कां कीं, हा मुळचा कसा होता, आणि या वेळेस किती योग्यतेस चढला आहे, अणखी भाषण तर केवळ दीनासारिखें करितो, तस्मात् हा सरळ पुरुष नव्हे असें त्यांस दिसलें.

मग शिंदा आपले तळावर आला, तेव्हां त्याच्या सरदारांनीं त्यास नजरा दिल्या, परंतु दुसरे सर्व मराठे आपणास अनिष्ट आहेत, असें त्या महादजीला समजलें; त्यावरून त्यानें मनांत निश्चय केला कीं, इतःपर आपली मसलत परम सावधपणें शेवटास न्यावी. त्यानंतर पेशव्यास आपण नानाफडनविसापेक्षां प्रिय होण्याविषयीं तो महादजी शिंदा त्या श्रीमंतांस गोड गोड गोष्टी सांगून युक्तीनें त्यास शिकारीचें व्यसन लाऊन आपल्या बरोबर स्वारीस नेऊं लागला. तो त्या शिंद्याचा मतलब समजून नानाफडनविसानें त्याशीं व श्रीमंतांशीं बहुधा एकांत न होण्याविषयीं यत्न चालविला. तो माधवराव पेशवा तर उत्तम स्वभावाचा होता, त्यास वाटे कीं, नाना बोलतो तें हितावह, आणि तो विश्वासूही खरा, परंतु त्याचें वागणें शिंद्यापेक्षां क्रूरतेचें दिसें, आणि तो कधींही आनंदित नसे; शिंदा तर पाहण्यांत व भाषणांत व वागणुकेंतही उत्साहकारक होता, ह्मणून त्या श्रीमंतांचें मन शिंद्याकडे लागे.

४ दरबारांत शिंद्याचें काम बहुधा हिंदुस्थानसंबंधें होतें; तो महादजीशिंदा नानाफडनविसास ह्मणे कीं, मी मोठी खटपट करून पेशव्यांचा मान वाढविला, आणि मराठेही मोठ्या योग्यतेस चढविले, त्यास जो मी खर्च केला, तो तुह्मी सरकारांतून द्यावा. या गोष्टीस नानाफडवीस किमपि मान्य होईना; तो ह्मणे कीं, तुह्मीं जो मुलूख घेत-

ला, त्याचा वसूल होऊन त्यापैकीं जें उरलें असेल तें आ-
म्हास द्या. अशी पुण्यांत खटपट होत असतांही नाना व
शिंदा हे दोघे एकमेकांचा मान रक्षून वागण्यांत अंतर
करीत नव्हते. शेवटीं हिंदुस्थानांत नानाच्या पक्षाचा
तुकोजीहोळकर याशीं व शिंद्याचा दिबायन नामें सरदार
याशीं रजपूत लोकांच्या राज्यांतील कांहीं लुटीचे वांटणी-
संबंधें कलह उत्पन्न होऊन मोठें युद्ध झालें; त्यांत होळक-
राचीं नवीं चार पलटणें ठेविलेलीं होतीं, त्यांचा शिंद्याचे
पलटणांनीं अगदीं पराभव केला, व त्यांच्या अडतीस तोफा
दिबायनाकडे गेल्या. तो सूड घ्यावयास त्या होळकरानें
शिंद्याची राजधानी उज्जनी, तेथें जाऊन तें शहर लुटलें.

५ असें वर्तमान पुण्यास आल्यावर नानाफडनवीस व
शिंदे यांच्या परस्पर मर्यादेंत अंतर पडलें; तेव्हां नानानें
आपणास कोणे समयीं दगा होईलसें समजून परशुरामभाऊ
पटवर्धन यास फौजेसुद्धां आपणाकडे बोलाविलें. तो दोन
हजार स्वारांसहित आला, तें पाहून शिंदा आपणास फौज
आणावयास निमित्त चांगलें झालें, असा हर्ष पावून त्यानें
एक बृगेद पलटणें आणविलीं. नंतर त्यानें नानाशीं विपरीत
वागणूक केल्यानें, व पेशवा प्रसिद्धपणें आपणाकडे व्हावासा
उद्योग केल्यानें, त्याशीं व नानाशीं असा द्वेष पडला कीं,
तो हरीपंत फडक्यानें महाप्रयासेंकरून मिटविला, नाहीं तर
मोठा अनर्थ होता. त्यानंतर ते दोघेही आपआपल्याजवळ
फौज असतां युद्धापेक्षां पेशव्याच्या मध्यस्थानें आपआपलें
कार्य साधावें असें इच्छीत होते.

६ कोणेएके समयीं शिंदा पेशव्याशीं कांहीं एकांत
करीत असतां, तीं भाषणें ऐकून कोणी नानास कळविलीं;

तेव्हां त्यांस कांहीं भीति उत्पन्न होऊन त्या नानानें मनांत विचार केला कीं, पेशव्यास एकांतीं स्पष्ट पुसावें कीं, तुह्मी त्याजकडे आहांत, किंवा मजकडे आहांत तें सांगा. याप्रमाणें विचार केल्यावर तो नानाफडनवीस पेशव्याजवळ जाऊन एकांतीं बोलिला कीं, आजपर्यंत मी तुमची सेवा विश्वासूपणें कोणे रीतीची कशी केली, तो अर्थ मनांत आणून शिंद्याचें वागणें कोणे रीतीचें, आणि त्यानें आपल्या लश्करांत परदेशी लोक चाकरीस ठेवून त्यांच्या रीतीप्रमाणें नवेच कायदे केले; आणि तो ब्राह्मणांस अगदीं बुडवून सर्व मराठी राज्यांत आपण मुख्यत्वें वागावें, असा त्याचा मनोरथ आहे; ऐशियास मला तुमची अनुकूळता असल्यावांचून त्याची बरोबरी करतां येत नाहीं, त्यास हा सर्व विचार मनांत आणून माझ्या मसलतीनें वागावयाचें असल्यास तशी आज्ञा व्हावी, नाहीं तर मला काशीस जाण्याचा निरोप द्यावा. असें बोलतांना त्या नानांच्या नेत्रांस पाणी आलें, आणि श्रीमंत जर शिंद्याचे मसलतीनें वागूं लागले, तर राज्य बुडेल ह्मणून खेद करूं लागला. हें पाहून त्या माधवरावाचें मन फारच द्रवलें, आणि तोही श्रमी होऊन बोलिला कीं, तुह्मी गेल्या गोष्टी मनांत आणूं नये, इतःपर मी विचारेंच वागेन, आपण कां काशीस जातां! असा नानाचा विचार श्रीमंतांच्या मनांत भरून मात्क्यान त्या नानाची मुख्यता ठरली.

७ असें असतांही त्या शिंद्याच्या युक्तींपुढें थोडक्याच दिवसांत नानाचें कांहीं चालेनासें झालें असतें, परंतु तो शिंदा आपल्या मतलबास फार जपून असतांही थोडक्याच दिवसांत त्यास मोठा ज्वर होऊन तो पुण्याजवळ वानवडी

गांव आहे, तेथें संन् सत्राशें चवऱ्याण्णवांच्या फेब्रूवारीचे बारावे तारिखेस मृत्यु पावला.

८ तो महादजी शिंदा फार योग्यतेस चढला होता त्या योगें त्याचा मृत्यु सर्व हिंदूलोकांत कितीएकांस हिता, वह आणि कितीएकांस दुःखदायक झाला. त्या महादजीच्या मनांत होतें कीं, आपण मुख्यत्वें वागावें, असें असतां, त्याची इच्छा असे कीं, समयविशेषीं बाहेरच्या शत्रूस मारावयाकरितां मानकरी लोक सबळ असावे; ब्राह्मणाची मुख्यता त्यास अगदीं प्रिय नव्हती, तो योग्यतेस चढत असतां दोहों ब्राह्मणांच्या कलहांत शिरून त्यानें त्यांतील एकाचा पक्ष स्वीकारून त्यास वाढविलें; तथापि तो महादजी शिंदा आपण वाढविलेल्या नानास आपणच बुडवावयाचा उद्योग करिता झाला. तो शिंदा ज्या समयीं कांहीं कार्यवशेंकरून पुण्याहून दूर राहूं लागला; आणि माळव्यामध्यें त्याचें लश्कर इंग्लिशांनीं जिंकिलें, तेच समयीं ब्राह्मणांनीं इंग्लिश गाड्डडसाहेब वश केला होता, तेव्हां दिसण्यामध्यें असें झालें कीं, महादजी शिंदा ब्राह्मणापेक्षां न्यूनबळ आहे, परंतु सालप्याच्या तहांत इंग्लिशांनीं ठरविलें होतें कीं, महादजीशिंदा स्वतंत्र; आणि त्यापुढें तो मराठ्यांस व इंग्लिशांस तहाचें द्वार झाला. तेव्हां ती त्याची न्यूनबळता जाऊन योग्यतेस चढत चढत स्वतंत्रपणा करून आपल्या इच्छेस येईल तसें वागावयाची त्याला शक्ति आली. तो सूक्ष्मबुद्धीचा आणि राजनीतींत कुशळ असे. तसाच कुटिल व स्वराज्यवृद्धीविषयीं उत्कंठित आणि दीर्घद्वेषी होता. त्याचें मुख पाहिलें असतां असें वाटे कीं, हा सदा आनंदी आणि सुबुद्धीपुरुष आहे; तो शरीरानें पुष्ट आणि ढेरपोट्या होता;

त्याचा रंग काळा असे; त्याच्या पायांस पानपतचे लढाईंत जखम लागल्यामुळें तो लंगडत चालत असे, त्याचे सेवक त्यावर प्रीति करीत होते, तो आपल्या लोकांस परभारां गांवावर देणें द्यावयास तत्पर होता, परंतु खजीन्यांतून किंवा खासगीपैकीं देण्यास जड असे. हा तर मराठ्यांचा प्रायः जातिस्वभावच आहे. मराठी लोकांत कोणी अक्षर वाचणारे व कोणी लिहिणारे असतात, परंतु वाचणें व लिहिणें व जमाबंदीचें कौशल्य व हिशेबीं निपुणता इतके गुण एकत्र असा मराठ्यांत दुर्लभ आहे, असें असतां, महादजीशिंद्यांत हे सर्व गुण होते.

९ तो महादजीशिंदा मेला तेव्हां त्यास पुत्रसंतती नव्हती. त्या महादजीचा सखा भाऊ तुकोजीशिंदा पानपताच्या लढाईंत मेला होता, त्याचे तिघे पुत्र, एक केदारजी, व एक रौळोजी, व एक आनंदराव. ते महादजीशिंद्यानें आपल्या लश्करांत ठेविले; त्यांतील केदारजी महादजी असतांनाच मृत्यु पावला होता, त्यास संतति नव्हती. रौळोजीस दोन पुत्र होते, आणि आनंदरावास एक पुत्र दवलतराव नामें होता; तो त्या तिघां भावांतील कनिष्ठाचा पुत्र, असें असतांही महादजीनें नेम केला होता कीं, मी या दवलतरावासच दत्त घेईन, परंतु तो प्रकार त्याच्या मृत्युसमयीं शेवटास गेला नाहीं. तरी ती गोष्ट त्याच्या जवळच्या लोकांत प्रसिद्ध होती, ह्मणून तो निवर्तल्यावर त्या दवलतरावाची स्थापना महादजीच्या जागीं होत असतां, लक्ष्मीबाई महादजीची स्त्री आपल्या शक्तीप्रमाणें त्या कार्यास अडथळा करूं लागली, तथापि तें पद दवलतरावास प्राप्त झालें; त्यावेळेस तो पंधरा वर्षांचा होता.

१० महादजीशिंद्याच्या अंतकाळीं नागपुरीं व बडोद्यांत काय काय वर्तमानें होत आलीं, तीं अशीं. ते समयीं नागपुरामध्यें रघूजी भोंसला राज्य करीत असे, त्याचा बाप संन् सत्राशें अव्यायशींत मेला, ते समयीं रघूजीपेक्षां धाकटे त्याचे पुत्र खंडोजी व व्यंकाजी हे दोघे होते, त्या व्यंकाजीस मन्याबापूही ह्मणत.

त्यांत खंडोजीस बापानें आपल्या राज्याचा उत्तरभाग दिला, आणि व्यंकाजोच्या स्वाधीन दक्षिणभाग केला. रघूजीभोंसला त्याचा जेष्ठपुत्र, त्यास जानोजीभोंसला चुलता याची मराठी राज्यांतील सेनासाहेबसुभा पदवी प्राप्त झाली होती; परंतु त्याचा बाप असतां त्याजकडे वराडची मुख्यता नव्हती.

ज्या वेळेस टिपूच्या नाशाविषयीं मराठे व निजाम व इंग्लिश यांचें ऐक्य झालें, ते समयीं पेशव्यांच्या आदराच्या बोलावण्यावरून त्या रघूजीभोंसल्याला पुण्यास जावें लागलें. तो तेथें असतां त्या मोहिमेस न जावेंसें त्याच्या मनांत होतें, यास्तव त्यानें पेशवा स्वयें त्या कामास जात नाहीं, हें निमित्त जमेस धरून मलाही तिकडे जाणें अवश्यक नाहीं, असें युक्तीनें समजाविलें; परंतु तो आपला मनोरथ शेवटास जात नाहींसा समजून श्रीमंतांपाशीं एकांतीं बोलिला कीं, जर मी इतका दूर टिपूच्या मुलखीं गेलों, तर माझा भाऊ खंडोजी माझें राज्य आटोपील; त्यावरून पेशव्यानें त्या मोहिमेच्या खर्चाबद्दल दहा लक्ष रुपये घेऊन त्यास माघारें जावयाची आज्ञा दिली. मग तो नागपुरीं पोंहचल्यावर थोडक्याच दिवसांनीं त्याचा भाऊ खंडोजी मृत्यु पावला. तो त्या रघूजीस मोठें शल्य होतें,

तें निवारण झाल्यावर त्यानें आपला दुसरा भाऊ व्यंकाजी यास चांदा व छत्तीस गड यांची जहागीर दिली.

११ बडोद्यामध्यें फत्तेशिंग गाइकवाड राज्य करीत होता, तो सन् सत्राशें एकुणनव्वदांच्या दिसेंबराचे एकविसावे तारिखेस माडीवरून पडून मृत्यु पावला. त्या वेळेस त्याचा धाकटा भाऊ मानाजीराव यानें सयाजीला आपले स्वाधीन ठेवून राज्य चालविलें. तेव्हां सयाजी व तो मानाजीराव गाइकवाड यांचा मधला भाऊ गोविंदराव तो अधिकारी होत्सातां पुण्याजवळ एके खेडेगांवीं रहात होता, त्यानें तो फत्तेशिंग मेल्याचें वर्तमान ऐकून पेशव्यास अर्ज करीत असे कीं, तें राज्य माझें मला असावें. त्याप्रमाणें करण्यास तो अधिकारीच होता, परंतु मानाजीराव यानें पेशव्यास तेहतीस लक्ष तेरा हजार एक रुपया नजर केला, आणि फत्तेशिंगाकडे छत्तीस लक्ष रुपये खंडणीची बाकी राहिलेली होती, ती देतों असें कबूल केलें, त्यावरून नानाफडनविसानें त्या राज्याविषयीं पेशव्याची सनद त्या मानाजीरावास देवविली. तेव्हां गोविंदराव यानें महादजी शिंदा पुण्यास आल्यावर त्याचे द्वारें आपल्यास त्या राज्याची सनद संपादिली. ते समयीं मानाजीराव इंग्लिशांस कुमक मागत असतां इंग्लिशांनीं त्याची समजूत पाडावयाविषयीं नानाशीं बोलणें लाविलें, इतक्यांत मानाजीराव मृत्यु पावला, तेव्हां तो तंटा सहजच नाहींसा होऊन गोविंदराव गाइकवाड आपल्या अधिकारावर जावयास सिद्ध झाला; परंतु नानाफडनवीस वगैरे कारभारी त्यास पूर्वील देणें जें ठरलें होतें, त्याची कबुलात करून घेतल्यावांचून जाऊं देईनात; आणि तापीचे दक्षिणेकडचा मुलूख त्यानें

पेशव्यास द्यावा, याप्रमाणें त्या गोविंदरावास मागत होते, परंतु ती गोष्ट त्यानें इंग्लिशांस कळविली; तेव्हां त्या इंग्लिशांनीं सालप्याच्या तहाविपरीत ही गोष्ट करतां, असें समजाविल्यावर नानानें तें सोडिलें. नंतर तो गोविंदराव संन् सत्राशें ब्याण्णवांच्या दिसेंबराचे एकुणिसावे तारिखेस आपल्या अधिकारावर जावयास निघाला. असें महादजी शिंद्याच्या मरणसमयीं वराडांत आणि बडोद्यांत वर्तमान झालें.

१२ कोंकणांत तुळाजी आंग्र्या इंग्लिशांशीं फार चांचेपणा करीत असतां, त्यांनीं तो संन् सत्राशें छप्पन्नांत अगदीं हीनबळ केला.

कुलाबकर मानाजी आंग्र्या संन् सत्राशें एकुणसाठांत मृत्यु पावला होता, त्याचा पुत्र रघूजी आंग्र्या तो आपल्या बापाप्रमाणेंच आपणास पेशव्याचा चाकर ह्मणवी, आणि कांहीं त्याची आज्ञा झाली असतां मान्य करावयाचें कारण पडलें तर मानीत असे. तो रघूजी संन् सत्राशें त्र्याण्णवांत मृत्यु पावला, ते समयीं त्याचा कोणी भाऊबंद जयशिंग आंग्र्या यानें पुण्याची आज्ञा न घेतां, त्या रघुजीचा पुत्र मानाजी यास रघूजीच्या जागीं बसवून कारभार चालविला; त्यायोगें पुण्याचे दरबारी लोक तो जयशिंग आंग्र्या व तो मूल मानाजी यांचा द्वेष करूं लागले.

जंजीऱ्याचा शिद्दी याच्याही राज्यांत कांहीं प्रकार झाला, तो असा; त्या राज्यांत शिद्दी इब्राहीम नामें होता, तो त्या सर्वांत मुख्य असे, तो संन् सत्राशें बासष्टांत मृत्यु पावला, त्याच्या स्थानीं अबदुलरहीम नामें शिद्दी अधिकारी होता, त्यास तो अधिकार प्राप्त न होतां शिद्दी याकूट नामें होता,

त्यानें तो अधिकार मिळविला. तेव्हां तो अबदुलरहीम तें आपलें पद घ्यावयास कांहीं यत्न करीत असतां तो सिद्दीस जाईना. तेव्हां तो पुण्यास जाऊन आश्रय पावला. शिद्दी याकुटानें तर त्यास पेशवा अनुकूळ न होण्याविषयीं पुण्यास लिहून समजूत केली कीं, तूर्त दंडाराजपूर अबदुलरहिमास देतों, आणि मी मृत्यु पावल्यावर जंजीराही ह्याचाच आहे, त्याप्रमाणें मान्यता होऊन पुढें शिद्दीयाकूट मेल्यावर शिद्दी अबदुलरहीम यास तें स्थान प्राप्त झालें, परंतु शिद्दी याकूट यानें आपल्या मृत्युसमयीं लेख करून ठेविला होता कीं, हें राज्य अबदुलरहीम यानें करावें, आणि याचे मागें याच्या दुसऱ्या पुत्रानें करावें; तो लहान असतां माझा मित्र शिद्दीजोहर यानें तें काम संभाळावें.

यानंतर अबदुलरहीम सन् सत्राशें चवऱ्यायशींमध्यें मृत्यु पावला, त्यानें तें शिद्दीयाकुटाचें पत्र न मानितां आपला वडील पुत्र अबदुलकरीम, त्यास बाळूमियां ह्मणत असत, त्याला आपले जागीं स्थापावें, असा आपले मरणसमयीं नेम करून ठेविला. मग तो अबदुलरहीम मेल्यावर याकुटाचा मित्र शिद्दीजोहर त्या रहिमाचें दोघे पुत्र आपले स्वाधीन करून घेण्याविषयीं उद्योग करीत असतां, तो बाळूमियां धाकल्या भावास घेऊन पुण्यास जाऊन नानाफडनविसाचे आश्रयानें राहिला. नंतर त्या वादाविषयीं इंग्लिश मराठ्यांशीं शिद्दीजोहर याचे पक्षीचें बोलत असतां नानाफडनविसास फार आशा होती कीं, हें लहानसें राज्य आपणास असावें, त्यास बहुत वेळपर्यंत इंग्लिशांची अनुकूळता होईना; मग ज्या वेळेस टिपूच्या नाशाविषयीं मराठे व निजाम व इंग्लिश यांचें ऐक्य झालें, त्या वेळेस असा नेम

ठरला कीं, तो बाळूमियां व त्याचा भाऊ यांस सुरतेजवळ पाऊण लक्ष रुपये वर्षास जमा होतसा मुलूख द्यावा, आणि एकदां चाळीस हजार रुपये देऊन तो आंग्र्याचा मुलूख पेशवे यांनीं घ्यावा, असें करारपत्र संन् सत्राशें एक्याण्णवांच्या जून महिन्याचे सहावे तारिखेस सिद्ध झालें; आणि तें राज्य लहान असें असतांही हस्तगत करावयास पेशव्यांना फावलेंच नाहीं; ह्मणून तें अद्यापि राहिलें, आणि पेशव्यांचें गेलें. यास दृष्टांत, जसें नदीच्या काठीं लव्हाळे असतात, ते मोठें पाणी आलें तरी लवून राहतात, आणि मोठे मोठे वृक्ष त्या पाण्याच्या नेटानें उपटून वाहून जातात.

१३ मालवणाकडील व सांवताचे वाडीकडील वर्तमान असें, मालवणकर व सावंतवाडीकर यांनीं चांचेपणा करून इंग्लिशांस बहुत उपद्रव केला असतां; इंग्लिशांनीं लढाऊ जहाजें पाठवून कोल्हापूरकरांचें मालवण व सांवतांचा रेडी किल्ला संन् सत्राशें छप्पन्नांत घेतला. नंतर दुसरे वर्षी कोल्हापूरकरांपासून तीन लक्ष त्यायशीं हजार रुपये घेऊन मालवण किल्ला त्यांस माघारां दिला; आणि तेच वर्षी वावडीकरांपासून दोन लक्ष रुपये घ्यावयाचा करार करून त्यांचा रेडी किल्ला त्यांस माघारां देत होते, ते समयीं वाडीच्या दरबारांत फार अव्यवस्था झाली होती, त्या योगें तो दोन लक्षांचा भरणा व्हावयास वेंगुर्लें परगण्याचा वसूल तेरा वर्षेपर्यंत गहाण ठेविल्यावांचून दुसरा कांहीं उपाय दिसेनासा झाला. मग कोणी कुमठे नामें गृहस्थ मध्यस्थ झाल्यावरून त्या वाडीकरांचे दोन जामीन घेऊन त्यांस तेरा वर्षेपर्यंत वेंगुर्ल्याच्या किल्यामध्यें ठेवून त्याच्या बंदोबस्तास व वसुलाचे कामास त्यांनीं आपल्याकडील शिपाई

त्या वेंगुर्ल्यांत ठेवून तेथें इंग्लिशांनीं आपला झेंडा लाविला. तेव्हां त्या मध्यस्थानें इंग्लिशांस दोन लाख रुपये एकदांच दिले, ते समयीं इंग्लिशांनीं रेडी किल्ला सांवतास माघारां दिला. त्यानंतर थोडक्याच वेळानें ते दोघेही जामीन पळून गेले, तेव्हां त्या कुमठ्यास वाडीचे लोक वसूल घेऊं देईनात, आणि छापा घालून तो वेंगुर्लें किल्लाही त्यांनीं घेतला. त्यांचें पारिपत्य इंग्लिशांनीं करावें, परंतु ते कांहीं देशाच्या कामास गुंतले ह्मणून तें तसेंच राहिलें; त्यावरून कोल्हापूरकरही पुनः चांचेपणा करूं लागला. मग कित्तीएक वर्षें तो उपद्रव सोसून इंग्लिशांनीं शेवटीं त्याच्या पारिपत्यास मुंबईमध्यें लश्कर तयार केलें, तेव्हां त्यांनीं इंग्लिशांस कांहीं पैका देऊन माळव्यांत कोठी करावयास जागा दिली, त्या योगें तें काम तसेंच राहिलें. असा इंग्लिशांनीं अर्धवट उपाय केल्यामुळें पुढेंही संन् अठराशें बारांपर्यंत तो त्या वाडीकरांचा व कोल्हापूरकरांचा व जंजीरेकरांचा व पेशव्यांचाही चांचेपणा कांहीं कांहीं होत होता.

१४ एथपर्यंत (संन् सत्राशें चवऱ्याण्णव सुमारें) मराठी लोक युद्धाविषयीं कुशळ असून धैर्येंकरून लढत असत; परंतु या समयीं ते लोक पायदळ व तोफखाना यांच्या भरंवशावर लढूं लागले, त्या योगें पूर्वींसारिखें त्यांच्या स्वारांनीं मोठ्या धटपणें जाऊन छापा घालून एकाएकीं शत्रूंचा नाश करावा, आणि मागें पळावें तें होईना; पायदळ पुढें करून स्वारांनीं त्यास पाठबळ द्यावें. अशी चाल पडली. याच पद्धतीनें पानपतच्या लढाईंत स्वारांस पायदळ व तोफखाना सोडून पळतां येईना, ह्मणून जय होईल अथवा न होईल असा संशय असतांही त्या मराठी लोकांस

ते समयीं युद्ध करावें लागलें. पूर्वी अशी चाल होती कीं, जय होईलच असा निश्चय असल्यास युद्धास उभें राहावें.

त्यानंतर पुढें कधीं मराठी लोकांत पलटणें चाकरीस ठेवावयाची कल्पना निघाली असतां सरदार ह्मणत कीं, हें मराठ्यांच्या उपयोगीं नाहीं; कां कीं, जे लोक त्यांपाशीं कवाईत शिकलेले ते त्यांप्रमाणें काय लढतील! त्यास जर आपला जय झाला पाहिजे तर पूर्वीच्या प्रकारानें लढल्यास होईल, आणि त्या लोकांच्या चालीनें लढल्यास हिंदू अगदीं बुडतील.

१५ हा अर्थ मनांत धरून होळकरानें बहुत दिवसपर्यंत आपल्या लष्करांत पलटणें बाळगलीं नाहींत, परंतु ज्या वेळेस शिंद्यानें रजपुतांचे किल्ले घेतले, ते वेळेस तो समजला कीं, जर हीं पलटणें याजवळ नसतीं तर हें काम होतेंचना. ह्मणून त्या होळकरानें एक फ्रेंचाचा सरदार चार पलटणांसहित चाकरीस ठेविला. तीं पलटणें लखेरी जवळ शिंद्याच्या पलटणांशीं लढून नाश पावलीं, तथापि त्यांनीं फार चांगलें युद्ध केलें ह्मणून होळकरानें त्या सरदारास पुनः तयारी करावी ह्मणून सांगितलें.

अशी मराठी लोकांत पलटणें ठेवून लढाईची चाल पडली होती, परंतु रघूजी भोंसला यानें पलटणें इतके दिवस चाकरीस ठेविलीं नाहींत.

१६ महादजीशिंदा जिवंत असतां मराठ्यांची मसलत होती कीं, निजाम अलीकडे चौथ व सरदेशमुखी याबाबद बहुतां दिवसांची बाकी राहिली आहे ती मागून घ्यावी. यावर कोणी कल्पना करील कीं, ते समयीं मराठी लोकांत वैमनस्यें पडलीं असतां ह्या कामासाठीं सारे एकमत

कसे झाले, तर असें समजावें कीं, निजामाकडील, कांहीं प्राप्त झालें असतां तें साऱ्यांनीं वांटून घ्यावें असें पूर्वींपासून चालत आलेलें त्या सर्वांस ठाऊक होतें. मग महादजी शिंदा मृत्यु पावल्यावर तो सर्व बंदोबस्त नानाफडनविसास करावा लागला, ते समयीं इंग्लिशांनीं नानास व निजामास सांगितलें कीं, या समयीं आह्मी कोणाचाही पक्ष स्वीकारीत नाहीं.

हैदराबादेस पेशव्याकडचे गोविंदरावकाळे व गोविंदराव पिंगळे या नामें दोघे वकील नानानें पाठविले, त्यांशीं व निजामाशीं त्या मागण्याप्रकरणीं बोलणें झाल्यानंतर त्यानें त्या वकिलांजवळ मराठ्यांनीं बळेंच आमच्या मुलखाचा वसूल घेतला, व जो वसूल आपल्या मुलखांतून आह्मास द्यावयाचा तो दिला नाहीं, व आह्मास पेंढाऱ्यांचा फार उपद्रव लागला, इत्यादि चोविसां कलमांची याद देऊन ते पेशव्याकडे पाठविले. त्या कलमांचीं उत्तरें नानानें फार चातुर्यंकरून त्वरित लिहिलीं, आणि त्याबरोबरच दुसरी अठ्ठावीस कलमांची याद त्यावर तयार करून पाठविली. त्यांत असें दर्शविलें कीं, दोन कोटि तीन लक्ष रुपये पेशव्यांचे निजामावर आहेत. त्याजवरून निजामाचा मशीरउलमुलुख नामें कारभारी याचा आणि ते दोघे पेशव्याचे वकील यांचा बहुत वाद झाला, शेवटीं तो मशीरउलमुलुख त्या वकिलांस सभेमध्यें बोलिला कीं, हिशेबांत निपुण आणि अति कुटिल असा जो तुमचा धनी त्यानें आंगें येऊन या दरबारांत आपल्या कलमांचा अर्थ सांगितल्यावांचून कोणाच्याही ध्यानांत येणार नाहीं. त्यावर त्या वकिलांनीं उत्तर केलें कीं, आमच्या नानास कामें

बहुत आहेत, त्यामुळें त्यांचें एथें येणें घडतें कसें! त्यावर त्या मशीरउल्‍मुलुखानें प्रति उत्तर दिलें कीं, त्याचें येणें एथें कसें होईल, तें तुह्मांला दाखवावयास उशीर नाहीं. या धमकीच्या बोलण्यानें मराठ्यांनीं युद्धाचें आकरण मानिलें, आणि उभयपक्षीं लढाईची तयारी होऊं लागली. तरी तें वाद मिटवावयाचें बोलणें आरंभिलेलें होतें तें शेवटपर्यंत चालत गेलें.

मोंगलांच्या रयतेंत ती युद्धाची कल्पना उत्पन्न झाल्यापासून मोठ्या हर्षानें तें घडावेंच असें इच्छीत होते. मग निजामानें बेदरास मोठें लश्कर स्वयें जमा केलें; तेथें अनेक प्रकारें युद्धाचें साहित्य फार मनापासून तयार होत आहे, असें दिसून आलें, परंतु त्या लश्करचे शिपाई अव्यवस्थित असून आपल्या सरदाराचे आळ्यांत नव्हते, आणि युद्धाचे उपयोगी शस्त्रादि पदार्थ व सरंजाम यथास्थित नव्हता. तरी त्या लोकांमध्यें उग्याच पोकळ गोष्टी होत होत्या कीं, आतां पुण्यास जाऊन तें शहर लुटून जाळून टाकूं. अशाच त्या लश्करांतील कळवांतिणीही त्या बोलण्याचा आकाराप्रमाणेंच त्या लश्कराचें वर्णन व मराठ्यांचें राज्य बुडवावयाच्या गोष्टी गाण्यांत आणून गात होत्या. तो मुख्य कारभारी मशीरउल्‍मुलुखही त्या दरबारांत सभेमध्यें बोलिला कीं, इतःपर मोंगल मराठ्यांच्या तगाद्यांतून मुक्त झाले; आणि विजापूर व खानदेशही आतां मराठ्यांपासून मोंगल घेतील, तें कार्य न झालें तर पेशव्याचें सर्वस्व घेऊन त्यास लंगोटी लावून एक भोंपळा पाण्यास हातीं देऊन त्याला स्नान संध्या करावयाकरितां काशीस लावून दिल्यावांचून सल्ला व्हावयाचा नाहीं.

नानाफडनविसास तें वर्तमान कळतांच त्यानें थोड्याच वेळांत मोठें लश्कर जमा केलें. ते समयीं दवलतराव शिंदा व तुकोजी होळकर हे दोघे लश्करसुद्धां पुण्यासच होते; आणि गोविंराव गाइकवाडानेंही कांहीं लश्कर पाठविलें; त्याशिवाय वराडचा राजाही लश्करसुद्धां यावयास निघाला; आणि दक्षिणेकडचे मोठे मोठे जहागीरदार पटवर्धन, व रास्ते, व विंचूरकर, व मालेगांवकर, व प्रतिनिधि, व पंतसचीव; व मराठे मानकरी लोक व निंबाळकर, व घाटगे, व चव्हाण, व डफळे, व पवांर, व थोरात, व पाटणकर वगैरे यांस पेशव्यांचें बोलावणें गेलें, त्यावरून ते सर्व आपआपल्या सेनेसहित पुण्यावर येऊन पोंहचले. मराठ्यांची अशी तयारी होत आहे तों निजामाचें लश्कर आधींच छावणी सोडून दिसेंबर महिन्यांत बाहेर निघालें.

तो निजाम बेदराहून निघून मांजरा नदीचे काठानें हळू हळू मराठ्यांच्या मुलखाचे मर्यादेकडे चालूं लागला. मग एका महिन्यानें संन् सत्राशें पंच्याण्णवांच्या जानेवारींत पेशवा पुण्याहून लश्करसुद्धां निघून मोंगलांवर चालिला. तें लश्कर फार मोठें ह्मणून त्यास धान्य तृण इत्यादिकांच्या सोईसाठीं त्या लश्कराचे कांहीं विभाग करून अनेक वाटांनीं चालूं लागला. ते समयीं तें मराठी लश्कर स्वार व पायदळ मिळून एक लक्ष तीस हजारांवर जमलें होतें; आणि त्याखेरीज दाहा हजार पेंढारी मिळाले असत. या एवढ्या समुदायांत दवलतराव शिंद्याचा जमाव फार मोठा होता; त्याचें बहुतेक लश्कर माळव्यांत व हिंदुस्थानांत असतांही पंचवीस हजार सैन्यासहित पेशव्याकडे आला.

त्यांत दाहा हजार पलटणी लोक असत. रघूजी भोंसला याचें लश्कर स्वार व पायदळ मिळून पंधरा हजार होतें. तुकोजी होळकर याचे लोक दाहा हजार होते, त्यांत दोन हजार पलटणी लोक असत. परशुरामभाऊ पटवर्धन याचे लोक सात हजार मात्र होते, परंतु त्यास सर्व सरदारांनीं मिळून त्या सर्व लश्कराची मुखत्यारी दिली होती. तेव्हां त्यानें सर्व पेंढारी व त्यांजबरोबर कितीएक स्वार देऊन त्यांना पुढें पाठवून मोंगलांच्या आसमंतात् भागच्या मुलखाचा नाश करावयाविषयीं आज्ञा दिली; नंतर आपण त्या सर्व लश्करासहित दीडशें तोफा बरोबर घेऊन निजामावर चालिला. तिकडे त्या निजामाचेंही लश्कर एक लक्ष दाहा हजार होतें.

तो निजाम त्या सैन्यासहित खरड्यावर येत होता, तो मोरीघाट उतरत असतां पेशव्यांच्या लश्कराची जी खासगत फौजेची टोळी होती, तींत हरीपंफडक्याचा पुत्र बापूराव फडका मुख्य होता, त्यानें तेथें जाऊन त्या मुसलमानांवर एकाएकीं हल्ला केला, ते समयीं त्याचा कांहींसा नाश होऊन त्या फडक्यास मागें हटावें लागलें. त्यावरून तो निजामअली समजला कीं, आतां आपला जय आहे, ह्मणून ते दिवशीं (मार्चाचे अकरावे तारिखेस) अस्तमानीं त्यानें आपलें मोठें दरबार भरवून जय झाला या आनंदाच्या नजरा घेतल्या. मग दुसरे दिवशीं मोंगलांचें लश्कर त्या खड्र्याहून निघून परिंड्याकडे जात असतां, उजवे बाजूस फार मोठें मराठ्यांचें लश्कर जमून आलेलें पाहिलें. तेव्हां त्या निजामअलीनें तेथेंच आपला हत्ती उभा करून आधीं आपल्या लश्कराचें सर्व बुणगें डावे बाजूस केलें.

मग आसत्खान नामें आपल्या स्वारांचा सरदार याजबरोबर सत्रा हजार पलटणी लोक देऊन मराठ्यांवर हल्ला करावयास नेमिला. ते वेळेस परशुरामभाऊनेंही आपल्या लश्कराचा बंदोबस्त केला. तो प्रकार असा, पेशव्याचे व होळकराचे लोक आपल्याजवळ घेऊन आपण त्या लश्कराच्या मध्यभागीं उभा राहून रघूजी भोंसल्याचें लश्कर उजवे बाजूस करून डावे बाजूस दवलतराव शिंदा लश्करसुद्धां उभा केला. याप्रमाणें बंदोबस्त करून आपण हरीपंतफडक्याचा पुत्र बापूराव, व तुकोजी होळकराचा पुत्र काशीराव, हे दोघे व कांहीं लोक बराबर घेऊन शत्रु कशा बेतानें आपणावर चालून येतो, तें पहावयास पुढें निघाला. तो थोडकासा दूर गेल्यावर मोंगलांच्या लश्करांतील एक पठाणांची टोळी त्या परशुरामभाऊवर पडली, त्यामध्यें उत्तर मुलखींच्या बलूचिस्थानचा लालखान नामें मुख्य सरदार होता, त्यानें मोठा पराक्रम करून आपल्या हातें बहुत शिपाई मारून त्या परशुरामभाऊसही जखमा करून तो घोड्यावरून खालीं पाडिला. ते समयीं त्या भाऊचा ज्येष्ठ पुत्र हरीपंत बाबा पटवर्धन बापाची अशी अवस्था पाहून तात्काळ जाऊन त्या लालखानावर फार झटून पडला, आणि त्यास तेथेंच जिवें मारून टाकिलें; परंतु त्यांचे पठाण होते, ते तो मेला तरी लढतांना राहीनात, आणि त्यांचे मदतीस कर्नोळच्या नबाबाचा पुत्र, व इलिच्पुरच्या नबाबाचा पुत्र, हे दोघे आले. ते असे लढले कीं, ते वेळेस मराठ्यांची अव्यवस्था होऊन त्यांस मागें हटावें लागलें. तेव्हां ते आपल्या लश्करांत माघारे येऊन पोंहचत तोंपर्यंत त्यांची अशी घालमेल झाली कीं, कांहीं कारणा-

वांचून त्या लश्कराच्या मोठ्या भागाचेही लोक हजारों भिऊन उगीच पळूं लागले. ते समयीं बाबूरावफडका याचे स्वाधीन जरीपटका होता, तोही शत्रूस पाठ दाखवून पळावयास सिद्ध झाला, तें पाहून जिउबा बक्षी नामें दवलतराव शिंद्याचा मोठा सरदार होता, तो आपला घोडा मोठ्या वेगानें पिटवून त्या बाबूरावाजवळ गेला, आणि त्यास शिव्या देऊन बोलिला कीं, अरे भितऱ्या, तुला जर निर्भय जागा पाहिजे तर शिंद्याच्या लश्कराचे पाठीमागें जाऊन स्वस्थ रहा, तेव्हां तो बाबूराव मोठें धैर्य धरून तेथेंच राहिला.

इतक्यांत त्या दोन्हीं लश्करांतील पलटणें आपआपल्या गोळीच्या टप्यांत येऊन पोंहचलीं, तेव्हां मोंगलांकडील पलटणांचे पाठीवर स्वार बहुत बंदोबस्तानें येताहेतसें दिसलें, ते समयीं रघूजीभोंसल्यानें त्या स्वारांवर बाणांची सरबती केली; याशिवाय पेरग नामें फ्रेंच जातीचा कोणी शिंद्याचा पलटणी लोकांचा मुख्य सरदार होता, त्यानेंही एका टेंकडीवर छत्तीस तोफा चढवून तेच क्षणीं त्या तोफांचा भडमार त्या स्वारांवर केला, तेव्हां त्यांस ते दोन मार सोसेनातसे होऊन ते मागें पळाले; तेव्हां निजामाचीं पलटणें आपल्या पाठीचे स्वार पळून गेले असें पाहत असतांही ते लोक मागें हटले नाहींत. आणि त्यांनीं शिंद्याच्या पलटणांशीं झटून कांहींसा जयही मिळविला; परंतु ते समयीं तो निजामअली खरड्याकडे जावयास मागें हटूं लागला, आणि त्या पलटणी लोकांसही मागें फिरावयाविषयीं वारंवार निकराचे निरोप पाठवूं लागला, ह्मणून त्यांसही तें युद्ध टाकून मागें फिरणें प्राप्त झालें. नंतर तो निजाम मागें

फिरल्याचें वर्तमान त्याच्या सर्व लश्करास विदित होतांच ते सारेच लोक मागें हटले. इतक्यांत सूर्य मावळला, त्या योगें अंधार पडून त्या लश्कराची अशी अव्यवस्था झाली कीं, त्यांतील पलटणी लोक मात्र खेरीजकरून बाकीच्या लोकांस आपआपलीं ठिकाणेंही सांपडेनातशीं झालीं. मग फार रात्र होई तोंपर्यंत त्या दोन्हीं लश्करांत जागोजाग राहून राहून बंदुकांचे बार होत होते; शेवटीं त्या उभयपक्षींच्या लश्करांत एकमेकांस हाका मारमारून इकडे तिकडे धांवतां धांवतां ते लोक फार श्रमी होऊन जागोजाग जेथें जेथें पडले तेथें तेथें निजून राहिले. नंतर बहुतेक रात्र गेल्यावर सर्वत्र स्थिरता झाली, तेव्हां मराठ्यांचे दहा बारा स्वार आपल्या घोड्यांस पाणी पाजावयाकरितां पाण्याचें ठिकाण शोधीत दैवगतीनें मोंगलांच्या लश्कराची एक टोळी पडली होती तेथेंच पोंहचले, त्यांस पहातांच त्या मोंगलांच्या लोकांनीं शत्रु आला, असें जाणून बंदुकांचे बार केले, ते वेळेस त्यांचे पलटणी लोकही त्यांपासून जवळच होते, त्यांच्या पाहारेकऱ्यांनीं तो अवाज ऐकून आपणही बार केले, तेणेंकरून ते पलटणी लोक निजले होते, ते एकाएकीं घाबरे होऊन उठले, आणि त्यांपाशीं बंदुका भरलेल्या होत्या, त्यांचा भडमार उगाच विचार न करितां मोठ्या त्वरेनें वारंवार करिते झाले, तो मोठा शब्द ऐकून मोंगलांचे सर्व लोक जागे होऊन हें काय होतें, तें मनास न आणितां घाबरे होऊन बहुतेक पळाले. मग पूर्वदिवशीं संध्याकाळीं जी गर्दी झाली होती, तीपेक्षांही मोठी गर्दी होऊन त्या सर्व लश्कराची अव्यवस्था झाली, आणि त्या पलटणांचीही तारंबळ होऊन त्यांतील कितीएक लोक पळाले. इतक्यांत

चंद्रोदय झाला, तेव्हां तो निजामअली आपल्या लश्कराची अव्यवस्था झालेली पाहून फार भयभीत होत्सातां जाऊन खरड्याच्या लहानशा किल्याचे आंत शिरून आश्रय धरून राहिला. ते समयीं त्याच्या रक्षणार्थ त्याबरोबर जे लोक धांवले, ते त्याच्या लश्कराचा दशांश होते, ते त्या किल्याच्या सभोंवते राहिले, आणि वरकड सर्व आपलेंच बुणगें लुटून आपल्या शक्तीप्रमाणें दूर पळून गेले. हें वर्तमान मराठ्यांचे पेंढारी लोक यांस कळतांच ते त्यांमागून धांवून त्यांनीं नेलेली ती सर्व लूट पाडवून आणिते झाले.

मग सूर्योदयानंतर मराठे लोक पुढें चालूं लागले तों त्यांनीं मोंगलांच्या लश्कराच्या तळावर जागोजाग तोफा वगैरे नानाप्रकारचें युद्धसाहित्य पडलेलें पाहून त्यास मोठा चमत्कार वाटला, आणि ते त्या खरड्याच्या किल्याजवळ गेले, तेव्हां निजामअली त्या किल्यांत आपणच आपणास कोंडून घेऊन राहिला आहे, आणि त्याच्या लाख फौजेंतील दशांश लोक मात्र त्या किल्यासभोंवते आहेत, असें पाहून त्यांस फारच हर्ष झाला. हें हर्षाचें वर्तमान मराठ्यांच्या लश्करी टोळ्या ज्या मागें होत्या, त्यांस लवकर समजून ते लोकही मोंगलांस लुटावयाकरितां मोठ्या त्वरेनें धांवून आले, आणि किल्यासभोंवते जे लोक होते, त्यांस त्यांनीं घेरा घातला, मग दुसरे दिवशीं जागोजाग मोर्चे उभे करून त्या मोंगलांच्या लोकांवर तोफांचा मार करून तो किला घ्यावयाचा उद्योग चालविला; तेव्हां तो मार निजामअलीनें दोन दिवसपर्यंत सहन करून तिसरे दिवशीं (मार्चाचे पंधरावे तारिखेस) त्यानें आंतून सांगून पाठविलें कीं, आतां मारूं नका, इतःपर तुमचा व आमचा तह असावा. मग मराठे

तें मान्य करून त्या निजामास ह्मणाले कीं, तुमचा मशीर-उल्मुलुख नामें मुख्य वजीर नानाची दरबारांत निंदा करून फार अमर्याद बोलिला, त्याचा सूड उगवावयास आधीं तो आमचे स्वाधीन करावा, आणि जो मुलूख सदाशिवरावभाऊनें संन् सत्राशें सासष्टांत घेतला होता, तो तुह्मास पुनः दिला आहे, तो सर्व आह्मास द्यावा, व तुमच्या मुलखाची मर्यादा परिंड्यापासून तापीपर्यंत आहे, त्यांत आमचा कांहीं भाग असून त्यांतच दवलताबाद किला आह्मास असावा, याशिवाय तीन कोटि रुपये आमचे तुह्माकडे बाकी आहेत ते आह्मास द्यावे, व आजपर्यंत फौजेचा खर्च झाला तो तुह्मी द्यावा, याखेरीज आमचा रघूजी भोंसला याचा गंगथडीमध्यें घांस दाण्याबद्दल बाकी ऐवज राहिला आहे, ते एकुणतीस लक्ष रुपये द्यावे, आणि यानें पुनः गंगथडींत घांस दाणा न मागावा; याकरितां त्यास तीन लक्ष आठ हजार रुपये वर्षास उत्पन्न होत असा मुलूख द्यावा, आणि वराडांत जो तुमचा भाग आहे, त्याचा वसूल पहिल्या चालीप्रमाणें तुह्मी घेत जावा.

असें त्या मराठ्यांचें मागणें त्या निजामास कठीण वाटलें नाहीं, परंतु तो वजीर मात्र त्यांचे स्वाधीन करावयाचें अवघड पडलें. अशा संकट समयीं तो मशीरउल्मुलुख त्या निजामास बोलिला कीं, या तहांत मराठ्यांनीं बहुतसें मागितलें नाहीं, आणि मलाही देण्याविषयीं आपण श्रमी होऊं नये. मी त्यास राजी आहें. तेव्हां निजामानें दोनशें मराठे त्या वजीरास न्यावकरितां आले होते, त्यांच्या स्वाधीन तो मशीर-उल्मुलुख केला. तेव्हां त्या मराठ्यांनीं तो आपल्या लश्करांत नेला. ते समयीं पेशवा मोठ्या समारंभानें आपल्या तळा-

वरून उठून पुढें जाऊन त्यास भेटला. नंतर मराठे आपल्या लश्करांत मोठ्या आनंदेंकरून उत्साह करिते झाले, कीं, आज आह्मी मोठा जय संपादिला.

त्या मशीरउलमुलुखाची व पेशव्याची भेट झाली, ते समयीं पेशव्याचें मुख म्लान झालें, तें पाहून मग त्या उत्साहसमयीं नानानें श्रीमंतांस विचारिलें कीं, आपणास त्याचे भेटीसमयीं श्रम होण्याचें कारण काय ? त्यावर पेशव्यानें उत्तर केलें कीं, मोंगलांनीं भित्रेपणानें आपली एवढी अमर्यादा करून घेतली, आणि आमचे लोक यत्नावांचून जय पावले असतां आपणास आपणच विजयी असें मानितात, तस्मात् या समयीं उभयपक्षींचे पुरुष अप्रयोजक पाहून माझें मन फार खिन्न झालें. हें पेशव्याचें उत्तर परम योग्य पडलें. कां कीं, त्या प्रसंगीं उभयपक्षीं लक्ष लक्ष संख्येवर सैन्यें असून केवळ युद्धेंकरूनच पाहिलें असतां दोन्हीं लश्करें मिळून दोनशेंही मनुष्य पडलें असें झालें नाहीं, आणि रात्रीस घाबरेपणानें अव्यवस्था होऊन व त्या किल्ल्यास त्यांनीं घेरा घालून मोरचे बांधून तोफा चालविल्या, त्या योगेंकरून मोंगल फार मेले गेले, तरी युद्ध करून पडले असें ह्मणतां येत नाहीं.

याप्रमाणें खरड्याची लढाई झाली असतां मराठी शिलेदार लोक त्यांत होते, ते त्या दिवसापासून ती गोष्ट निघाल्यास आह्मी त्या प्रसंगीं केवढा मान पावलों, त्या युद्धासारिखें यशस्वी युद्धच नाहीं, अशी प्रशंसा अद्यापि करिताहेत.

१७ नंतर पेशवा पुण्यास आला, आणि नानाफडनवीस त्या संपादिलेल्या मुलखाची व्यवस्था करावयास गुंतला; परशुरामभाऊ पटवर्धन व रघूजीभोंसले हे पुण्याबा-

हेर डेरे देऊन राहिले; होळकर जेजोरीस उतरला; शिंदा जामगांवांपाशीं राहिला. असें असतां पुण्यास वर्तमान आलें कीं, निजामअलीचा पुत्र अलीजहां हैदराबाद सोडून बाहेर जाऊन आपल्या बापाचें स्थान आपण घ्यावयासाठीं मोठें बंड करून राहिला आहे. हें वर्तमान ऐकून होळकर व शिंदे पुण्यास आले, त्यावरून त्या वेळेचे मुसलमान लोक बोलत कीं, हे सर्व मराठे त्या बंडास अनुकूळ आहेत, परंतु याचा कांहीं ताळा पडत नाहीं. निजामाचा कोणी पलटणी सरदार त्या अलीजहांचे पाठीस लागून त्यास धरून हैदराबादेस घेऊन जात होता, तेव्हां तो आपल्या वडिलाचे समूर जावयाचे लाजेस्तव वाटेंतच विष खाऊन मृत्यु पावला.

१८ यानंतर दवलतराव हिंदुस्थानांत गेला; परशुरामभाऊ तासगांवास गेला; होळकर पुण्यांत होता; आणि रघूजीभोंसला दवलतराव गेल्यावर एक महिना पुण्यास राहून मग त्याला नर्मदेचे दक्षिणेकडल्या कितीएक मुलुखांच्या सनदा पेशव्यानें दिल्या; त्या घेऊन तेथें मोठा सन्मान पावून आक्टोबर महिन्यांत तेथून आपले मुलखीं जावयास निघाला. इतके दिवस नानानें जें जें कार्य केलें तें तें सिद्धीस गेलें, आणि तो आपल्या पराक्रमाची परमसीमा पावला. कां कीं, त्यास दवलतरावशिंदा आदिकरून सर्व सरदार लोक वश होते, त्या योगें असें दिसूं लागलें कीं, जसें माधवराव पेशव्याचे वेळेस मराठ्यांचें राज्य योग्यतेस चढलें होतें, तसें आतांही चढेल, परंतु त्या नानास आपली आज्ञा सर्वत्र चालावी, कोठेंही कुंठित न व्हावी, अशी फार आवड होती; आणि दुसरा कोणी आपणास प्रतिपक्षी हो-

ईल असें भयही होतें. त्यामुळें शेवटीं त्याचा सर्व पराक्रम नष्ट होऊन त्याच दुःखानें पुढें तो मरण पावला.

भाग अठ्ठाविसावा.

संन सत्राशें पंचाण्णवांपासून नव्याण्णवपर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

१ सवाईमाधवराव पेशवा यास नानाफडनविसानें त्याच्या लहानपणापासून आपल्या हातीं फार बेतानें ठेविलें होतें. तो एकवीस वर्षांचा मोठा झाला तरी त्याच्या बंदोबस्तांत किमपि न्यून पडूं दिलें नाहीं, आणि त्या समयीं जे कोणी कांहीं राज्य कारणास्तव बंदीस पडले होते, त्यांस द्वेषबुद्धीनें फारच जपूं लागला. तो प्रकार असा, साताऱ्याचा राजा बंदींत होता, त्याच्या खर्चास जी नेमणूक केलेली होती ती कमी केली, आणि त्याचे भाऊबंद सोयरेधायरे यांस त्याची भेट न होईसें केलें.

रघुनाथराव याचें कुटुंब कोंपरगांवास संन् सत्राशें ऱ्याण्णवपर्यंत होतें, मग त्या रघुनाथरावाची स्त्री आनंदीबाई हिच्या प्रकृतीस कांहीं आजार झाला, ह्मणून तिच्या परिवारासहवर्तमान नाशिकाजवळ आनंदवल्लीस नेऊन ठेविली. ती तेथें संन सत्राशें ऱ्याण्णवांच्या एप्रिल महिन्यांत मृत्यु पावली; नंतर निजामअलीचा युद्धप्रकार उत्पन्न होई तोंपर्यंत तिचा पुत्र आदिकरून सर्व परिवार तेथेंच होता. मग कांहीं बंड न व्हावें यासाठीं तो परिवार शिवनेराच्या किल्ल्यांत नेऊन ठेविला; त्यांत अमृतराव नामें रघुनाथरावाचा दत्तपुत्र व दोघे औरसपुत्र, त्यांत वडील बाजीराव,

धाकटा चिमाजीआपा हे तिघे होते, मग तें निजामअलीशीं व मराठ्यांशीं युद्ध होऊन तो गवगवा उरकल्यावरही त्यांस मोकळें न सोडितां राघोपंत गोडबोले व बळवंतराव नागनाथ हे दोघे आपले कारकून त्यांजवळ ठेवून पहिल्यापेक्षां विशेष बंदोबस्त केला.

ते तिघेही स्वरूपानें चांगले आणि तरुण व उत्तमस्वभावाचे होते. त्यांस नानाफडनवीस असा उपद्रव देत असे कीं, तें पाहून तो बहुत लोकांचे मनांतून उतरला. कांकीं, त्यांपासून किमपि उपद्रव न होतां त्यांस अति बंदोबस्तांत ठेवणें, हा त्या नानाचा क्रूरपणा स्पष्ट दिसून आला. याखेरीज जे लोक पहिले रघुनाथरावाच्या पक्षाचे होते, ते त्या नानाचें असें आचरण पाहून त्याची निंदा करीत, आणि तिघे रघुनाथरावाचे पुत्र यांची प्रशंसा करीत. याप्रमाणें त्या गृहस्थमंडळींची वृत्ति जाणून नानाफडनवीस आपल्या वृद्धदशेमुळें अधीरपणें त्यांचा बंदोबस्त अधिकच करूं लागला; त्यांत रघुनाथरावाचा थोरला औरस पुत्र बाजीराव याविषयीं तर भयेंकरून फारच द्वेष करूं लागला.

२ बाजीराव तारुण्येंकरून युक्त होता, आणि त्याचा आंगलोट फार निटस असे, व मुखश्री तर अशी दिव्य होती कीं, ज्याचें तोंड पाहातांच माणसाचें मन त्याकडे लागावें, आणि त्याच्या बोलण्यांत असा कांहीं रस असे कीं, त्याचें भाषण ऐकून मनुष्यानें मोहित व्हावें. ते वेळस त्याच्या वयास एकोणीस वर्षें होतीं, आणि घोड्यावर बसणें व तलवार धरणें व तिरंदाजी करणें या कामांत तो परम कुशळ असे, त्यासारिखा भाला खेळणारा साऱ्या गंगथडींत दुसरा कोणी नव्हता, याशिवाय तो शास्त्रनिपूण असून

याज्ञिक कर्मांतर्ही फार सूज्ञ होता. तो माधवराव नारायण पेशवा याचा चुलत चुलता होय, त्याची प्रशंसा ऐकून माधवराव पेशवा बहुत संतुष्ट होऊन त्याला मोकळें करून त्यास भेटावयाविषयीं फार इच्छीत असे; ह्मणून त्याविषयीं माधवरावानें नानाफडनविसाजवळ कधीं ती गोष्ट काढली असतां तो आपल्या अति सावधपणानें पेशव्यास समजावी कीं, तो कितीं जरी चांगला असला तरीं तुमचा शत्रु असें समजा; त्याचा बाप रघुनाथराव, व आनंदीबाई त्याची आई, हें स्मरण धरून असावें. असें अनेक प्रकारें नाना पेशव्यास समजावीत असतां तें व्यर्थ गेलें; कां कीं तो जों जों त्यास विपरीत समजावी, तों तों त्यास बाजीरावाच्या भेटीची इच्छा अधिकच उत्पन्न होई, परंतु त्या पेशव्यानें कांहीं एखादी गोष्ट आपले मतें केली, तर तें वर्तमान आपणास कळविणारे आपले चाकर नानानें गुप्तपणें त्याजवळ ठेविले होते, आणि बाजीराव तर त्याचे बंदींत असे, त्यामुळें परस्परें त्या दोघांची मैत्री साधेना. असें असतांही आपणावर पेशवा प्रीति करितो, हें वर्तमान ऐकून त्या बाजीरावानें आपणाजवळ नानाफडनविसानें ठेविलेला कारकून बळवंतराव नागनाथ यास आपलासा करून त्याचे मुखानें माधवरावपेशव्यास निरोप पाठविला, कीं सांप्रत मी शिवनेरी किल्ला एथें नानाचे बंदींत आहें, आणि आपण आपल्या गादीवर असून त्याच्या बंदोबस्तामुळें हल्लीं मजसारिखेच आहांत, ऐशीयास त्याचा बंदोबस्त देहापुरताच आहे, मनाचा बंदोबस्त त्याच्या हातीं नाहीं, त्यास तुमचा व आमचा स्नेह मात्र असावा, इतक्यानें जसे आपले उभयतांचे वडील पूर्वी नामांकित झाले, तसेच आपण-

हीं समयविशेषीं होऊं; त्यावरून पुढें त्या दोघांमध्यें त्या बळवंतराव नागनाथाचे द्वारें एकमेकांचीं पत्रें एकमेकांस पोंहचूं लागलीं. तें वर्तमान कांहीं अवकाशेंकरून नानास कळतांच त्यास असा राग आला कीं, तो पाहून लोकांस मोठें आश्चर्य वाटलें. त्या नानानें प्रथम बळवंतराव नागनाथ याच्या पायांत बिडी घालून तो किल्ल्यावर टाकिला, आणि बाजीरावाभोंवता पहिल्यापेक्षां विशेष बंदोबस्त ठेवून माधवराव पेशवा याची बहुत निर्भर्त्सना केली.

३ तो माधवरावपेशवा नानाफडनविसाचे सूत्रानें वागण्यास आधींच कंटाळला होता, आणि त्याचा मित्र बाजीराव यास अधिक उपद्रव झालेला ऐकल्यानें फारच कष्टी झाला. मग त्यानें आपली बसायाची खोली सोडून बाहेर जाणें अगदीं टाकिलें. तो कधीं दरबारास येईना, त्यावरून लोकांत असें प्रसिद्ध झालें कीं, श्रीमंतास ज्वर येतो ह्मणून ते दरबारांत येत नाहींत. त्या वर्षीं (संन् सत्राशें पंचाण्णवांत) दसरा अक्टोबराचे बेविसावे तारिखेस पडला, त्याचा समारंभ फार चांगला केला होता. ते दिवशीं माधवरावपेशवा सीमोलंघनास बाहेर निघून संध्याकाळीं वाड्यांत आल्यावर त्यानें आपल्या रीतिप्रमाणें सर्व मानकरी लोकांच्या भेटी घेतल्या, ते समयीं तो कोणासही आजारीसा दिसला नाहीं, परंतु त्याचें मन सर्वप्रकारें उदास झालें होतें, इतक्यानेंच त्यानें मरावयाच्या संकल्पानें त्याचे शरीरीं कांहीं विकार नसून एकाएकीं पंचविसाव्या तारिखेस माडीवरून खालीं कारंज्यावर उडी टाकिली, तेंव्हां त्याचे हातपाय मोडून त्या कारंजाच्या नळीची जखम त्याचे मांडीस फार लागून तो तिसरे दिवसीं मृत्यु पावला.

त्यानें मरते समयीं फार आग्रहेंकरून सांगितलें कीं, माझे पाठीमागें गादीवर बाजीरावाची स्थापना करा; असें बोलून त्याचा परम मित्र हरीपंतफडक्याचा पुत्र बाबूरावफडका याच्या आंगावर पडला, मग बाबूराव यानें त्यास धरून बसविलें असतां तो त्याच्या आंगावर टेंकलेला असतांच मृत्यु पावला.

४ हें माधवरावाचें मरण नानाफडनवीस ऐकून फार कष्टी व्हावा, परंतु झाला नाहीं. याचें कारण असें, तो पुरें समजला होता कीं, त्याच्या मरणेंकरून आपल्या मोठेपणास धक्का आहे, ह्मणून तें दुःख एकीकडे ठेवून तो आपल्याच दुःखांत गुंतला. त्यानें प्रथम असा उपाय केला. जें माधवरावानें फार आग्रहेंकरून सांगितलें कीं, बाजीराव गादीचा धनी करा, तें गुप्त राखून ठेविलें. कां कीं, बाजीरावास स्थापिलें असतां केवळ आपल्या मोठेपणासच हानि होईल असें नाहीं, कदाचित् प्राणासही धक्का पोंहचेल. हें भय मानून त्यानें माधवरावपेशव्याच्या उडीचें वर्तमान ऐकतांच अगोदर परशुरामभाऊ पटवर्धन यास सांगून पाठविलें कीं, ह्या वेळेस तुह्माजवळ जितकी फौज असेल तितकी व दुसरी लवकर मिळेल तितकी घेऊन त्वरित पुण्यास या. नंतर पेशव्याच्या मृत्यूचे दुसरे दिवशीं रघुजी भोंसला व दवलतरावशिंदा यांस नानाफडनविसानें पुण्यास माघारें बोलाविलें कीं, आतां धनी कोण करावा. तो विचार करावयास लवकर या. ते वेळेस तुकोजी होळकर पुण्यासच होता, त्यास नानानें बहुत गोष्टी सांगितल्या कीं, पहिल्यापासून रघुनाथराव यानें इंग्लिशांशीं संबंध ठेविला, तसाच हल्लीं बाजीराव धनी झाला असतां जर इं-

ग्लिशांशीं स्नेह करील तर फार नाश होईल. इतकें त्यास समजावून शिंदा व भोंसला याचें मन आपणाकडे लावून घेतलें, आणि आपला मतलब त्यांस सांगितला कीं, यशोदाबाई माधवरावाची स्त्री ती जरी लहान आहे, तरी तिच्या मांडीवर दत्तक बसवून त्याच्या नावानें राज्य यथास्थित चालवावें. हें ऐकून सर्व मराठे सरदार मान्य झाले, त्यांत बाळोबा तात्या नामें शिंद्याचा मोठा कारभारी होता, तो मात्र प्रतिकूळ बोलिला, तेव्हां जिउबाबक्षी नामें शिंद्याचा मोठा दुसरा सरदार होता, तो बोलिला कीं, सध्यां आपला धनी शिंदा तो तरुण आहे, यास्तव त्याचें सांगणें उपयोगीं नाहीं, वरकड जे भोंसले वगैरे पुरातन वृद्ध मोठे मोठे सरदार आहेत ते सांगतील तें योग्य. नंतर सत्राशें शाहाण्णवांच्या जानेवारींत नानाच्या मसलतीप्रमाणें त्या सर्व सरदारांची मान्यता होऊन त्या पत्रावर शिक्का झाला. नंतर ते सारे सरदार आपआपल्या ठिकाणास जाऊन कारभार चालविते झाले.

५ त्यापुढें कोणी दत्तक शोधून आणून स्थापावा, एवढें मात्र राहिलें, परंतु हें सारें वर्तमान बाजीरावास कळलें होतें, आणि तो बाळोबा तात्या आपल्या पक्षाचा आहे, असें समजून त्यानें त्याजकडे कागदपत्राची वहिवाट करून थोडक्याच महिन्यांत तो वश केला. त्याच सुमारें जिउबाबक्षी याचे शरीरीं समाधान नाहींसें होऊन तो केवळ आसन्नमरण झाला असतां, दवलतरावशिंद्यास जवळ बोलावून आपल्या पलंगावर बसवून घेऊन बोलिला कीं, बाळाजी विश्वनाथाचा प्रत्यक्ष वंश असतां दत्तक घेण्याविषयीं मी अनुमोदन दिलें. हें मला मोठें खेदास्पद झालें. असें त्याचें

भाषण झाल्यानंतर तो जिउबावक्षी मृत्यु पावला. तें वर्तमान बाजीराव यास कळतांच हें आपणास हितावह आहे, असें जाणून त्यानें दवलतरावांशिद्याकडे बोलणें लाविलें. तेव्हां असें ठरलें कीं, बाजीरावानें चार लक्षांचा मुलूख शिंद्यास द्यावा, आणि शिंद्याला जो बाजीरावास गादीवर बसविण्याबद्दल फौजेस खर्च लागेल, तोही बाजीरावानें द्यावा, ह्मणजे बाजीरावास पेशवे पदवी प्राप्त होईल. हें वर्तमान तत्काळ नानाला कळलें. तेव्हां तो फार भिऊन त्यानें परशुरामभाऊ पटवर्धन तासगांवास होता, त्यास आपल्याजवळ मोठ्या त्वरेनें बोलाविलें. तो आपले स्वार जमा करून घेऊन तासगांव सोडिल्यापासून दोन दिवसांत पुण्यास येऊन पोहचला. मग त्याचें व नानाचें बोलणें झालें, तेव्हां असें ठरलें कीं, शिंदा जें करणार तें आपणच प्रथम करावें हें उत्तम. त्यानंतर लागलेंच परशुरामभाऊनें शिवनेरी किल्ल्यास जाऊन ती गोष्ट बाजीरावास विदित केली, तेव्हां त्या बाजीरावाचा भाऊ अमृतराव बाजीरावास ह्मणूं लागला कीं, हें काम शिंद्याच्या हातून होऊं द्यावें, याची त्वरा करूं नये. तेव्हां त्या परशुरापभाऊनें बाजीरावास अनेक प्रकारें ममतेच्या गोष्टी सांगून शेवटीं त्यास विश्वासार्थ गाईचें शेपूट हातांत धरून शपथ दिली, तेव्हां तो बाजीराव आपला धाकटा भाऊ चिमणाजी आपा यासुद्धां त्या किल्ल्यावरून उतरून पुण्यास गेला, आणि त्याचा वडील भाऊ अमृतराव तेथेंच राहिला.

मग बाजीराव व नानाफडनवीस यांची भेट होऊन परस्परें नेम ठरला कीं, यापूर्वीं उभयपक्षीं ज्या अनुचित गोष्टी झाल्या असतील त्या कोणीच मनांत आणूं नये; इतः-

पर जें करणें तें एकविचारें करावें. असें झाल्यावर त्यांचा बेत ठरला कीं, बाजीराव धनी करून त्याचें राज्य नानानें मुख्यत्वें करून चालवावें, याप्रमाणें करारपत्रही झालें. ही झालेली गोष्ट बाळोबा तात्यास कळल्यावर त्यास ती संमत असतांही त्यास सोडून झाली; ह्मणून त्याला मोठा राग येऊन त्यानें मनांत निश्चय धरिला कीं, नानाची मसलत शेवटास जाऊं देणार नाहीं, अगदीं पाडून टाकीन. तो अर्थ सिद्धीस न्यावयाकरितां त्यानें आपला धनी शिंदा त्या वेळेस गोदावरीचे कांठीं होता, तो वश करून त्याचें सैन्य पुण्यावर चालतें केलें.

६ नानाफडनवीस मसलतीविषयीं बळकट होता, परंतु आंगधटाईविषयीं तो तादृश शूर नव्हता. शिंद्याचें लश्कर आपल्या लश्करापेक्षां प्रबळ, आणि बाजीरावाचाही विश्वास येत नाहीं, व आपण जर बाळोबाच्या हातीं सांपडलों तर प्राणासही भय आहे, असे समजून तो नाना बाजीरावास परशुरामभाऊच्या स्वाधीन करून आपण तेथून निघून पुरंदरावरून सातान्यास गेला. बाळोबा तात्या व बाजीराव यांची पुण्यांत भेट झाली, ते वेळेस हे दोघे परमस्नेही आहेत असें दाखविलें असतां बाजीरावाचें अविश्वासू आचरण त्या बाळोबा तात्याच्या स्मरणांत आहेसें लोकांस भासलें. नंतर तो बाळोबा तात्या आपल्या मनांत बहुत विचार करून ठरविता झाला कीं, बाजीराव धनी न करावा, जो आपल्या चित्तास येईल तो धनी करावा, आणि नानाफडनविसाखेरीज कारभारीही दुसराच करावा. मग त्यानें परशुरामभाऊस सुचविलें कीं, माधवरावाची स्त्री आहे, तीचे मांडीवर चिमणाजी आपा यास बसवून बाजीरावास बंदींत ठेवून सर्व

कारभार तुह्मी संभाळावा, अशी माझी मसलत आहे, त्यास तुमच्या विचारास कसें येतें? ते वेळेस परशुरामभाऊ नाना-आंगधटाईपणांत कमिसा जागून त्याची कांहींशी अवगणना करीत असे; तथापि तो नाना फार शाहणा मसलती आ-हेसें समजून याचा विचार पक्का ध्यानास आणिल्यावांचून त्यानें त्यास उत्तर दिलें नाहीं. नानाची मसलत झाली कीं, या गोष्टीस अनुमोदन द्यावें, परंतु बाजीराव आपल्या बंदींत ठेवावा. नंतर त्याप्रमाणें ठरलें; मग बाळोबानें त्या नानास दर्शविलें कीं, तुमची व आमची मैत्री असावी, त्याप्रमाणें नानाही मान्य झाला.

७ बाजीराव आपल्या बंदींत असावा ही हितकारक नानानें दिलेली मसलत परशुरामभाऊला उपयोगीं नाहींशी वाटून तो उत्तर देते समयीं त्याविषयीं कांहींच बोलिला नाहीं. त्यावरून बाजीराव शिंद्याचे स्वाधीन राहिला. हें वर्तमान नानाला वाईहून पुण्यास जावयास निघते समयीं समजलें. तेव्हां तात्काळ त्याचे ध्यानांत आलें कीं, हें सर्व कृत्य माझा दगा करावयाचें आहे, त्यास ह्या समयीं पुण्यास जाऊं नये. मग तो नाना वांईस राहून त्यानें अगोदरच साताऱ्याच्या राजापासून नव्या पेशव्याचीं वस्त्रें आपल्या जवळ घेऊन ठेविलीं होतीं, तीं पुण्यास पाठवून दिलीं.

त्या वेळेस परशुरामभाऊ व शिंदा आपला केव्हां तरी घात करितील, असें बाजीरावाचे मनांत आलें नाहीं; परंतु त्याचा प्रत्यय कोणे प्रकारें त्यास आला, तें समजलें पाहिजे, ह्मणजे ते वेळेस पुण्याचे दरबारची रीत कशी होती, ती त्यावरून समजेल, आणि त्यापुढेंही चाल तशीच पडत आली, तें ध्यानांत येईल.

प्रथम शिंद्यानें बाजीराव आपल्या लश्करांत यावा, ह्मणून अशी युक्ति केली कीं, त्यास गादीचा धनी करावयाच्या कामाबद्दल कांहीं खर्च लागल्याचें निमित्त करून त्यास पैका मागितला, तेव्हां तो बाजीराव बोलिला कीं, आह्मास देववत नाहीं, त्यावर शिंदा आग्रहाचें बोलणें करीत असतां कांहींसा वाद होतां होतां शिंद्यानें दर्शविलें कीं, बाजीरावाच्या कठोर शब्देंकरून आपलें मन दुखावलें, ह्मणून त्यास निरोप पाठविला कीं, मी माघारी हिंदुस्थानांत जातों. त्यास कृपा करून मला आज्ञा झाली पाहिजे. त्यावरून बाजीराव शिंद्याच्या कल्पनेप्रमाणेंच तात्काळ त्याच्या लश्करांत जाऊन त्याशीं एकांत करूं लागला, तेव्हां शिंद्यानें अस्तमान होई तोंपर्यंत युक्तीनें त्या गोष्टी लांबविल्या. इतक्यांत एकाएकीं असें वर्तमान आलें कीं, परशुरामभाऊ चिमणाजी आपास घेऊन पळाला, परंतु कोठें घेऊन गेला तें कळत नाहीं; त्याला साताऱ्यास घेऊन गेले अशी शहरांत वदंता मात्र आहे. तेव्हां बाजीराव अत्यंत भयभीत होऊन शिंद्यास ह्मणूं लागला कीं, तूं पाठीमागून जाऊन त्यास धरून आण, त्यावर त्यानें उत्तर दिलें कीं, तो कोठें गेला तें पकें कळत नाहीं, व रात्रीचें धांवणेंही उपयोगीं नाहीं. असें त्याचें बोलणें ऐकून बाजीराव बोलिला कीं, असें आहे त्यापक्षीं मी आजची रात्र एथेंच रहातों. असें ऐकतांच शिंद्यानें तें अवश्य मानून त्यास ठेवून घेतलें. मग दुसरे दिवशीं शिंद्याचे लोक त्या बाजीरावास ह्मणूं लागले कीं, आपण एथेंच स्वस्थ रहावें, एथून दुसरे जागीं गेलां असतां नाश आहे. त्यावरून तो समजला कीं, घात झाला.

चिमणाजी आपाला परशुरामभाऊ व बाबूरावफडके यांनीं

पळविलें खरें, परंतु त्यास पुण्यांतच लपवून ठेविलें. नंतर त्याला ते सांगूं लागले कीं, तुला आह्मी गादीचा अधिकारी करितों, परंतु तो आपल्या भावाखेरीज आपण धनी होईना. शेवटीं त्यांनीं बळेंच त्याला पेशवा करून चिमणाजी माधवराव असें त्याचें नांव ठेविलें. ही गोष्ट संन् सत्राशें शाण्णवांच्या मे महिन्याचे सव्विसाव्या तारिखेस घडली. दुसरे दिवशीं परशुरामभाऊनें नानास लिहून पाठविलें कीं, तुह्मी पुण्यास येऊन बाळोबातात्याच्या स्नेहांत अंतर पडलें आहे, तें नीट करून मुलखाचे कामावर राहावें; आह्मी लश्कराचें काम संभाळितों. त्यावर नानानें परशुरामभाऊस उत्तर लिहिलें कीं, कांहीं बोलणें व्हावयाचें आहे, त्यास तुमचा पुत्र हरीपंत यास आधीं इकडे पाठवून द्यावें. त्याप्रमाणें हरीपंतही नानाकडे गेला, परंतु केवळ वकिलासारिखा एकटा गेला नाहीं; त्याजबरोबर चार पांच हजार निवडक स्वार होते; आणि ते समयीं बाबूरावफडके यांचें नानास गुप्त पत्र आलें कीं, आपण क्षणमात्र विलंब न करितां आपल्या रक्षणाचा उपाय करावा; त्यावरून नाना वांई सोडून प्रतापगड किल्ल्यामध्यें शिबंदी नवी वाढवून कोंकणांत महाडास गेला; तेथेंही त्यानें रायगडाची बंदोबस्ती फार चांगली केली.

बाळोबा तात्याच्या मनांत होतें कीं, अकस्मात् जाऊन नानास धरावें, यास्तव आपला धनी शिंदा याचे पलटणी लोक या कामास नेमणार होता, परंतु नानाच्या पक्षाचे कोणी लोक होते, ते परशुरामभाऊशीं कांहीं बोलल्यावरून परशुरामभाऊही बोलिला कीं, बळात्काराचा उपाय ह्या समयीं करूं नये, तेव्हां तें तसेंच राहिलें. परंतु परशुराम-

भाऊ त्या नानास प्रतिकूळ नव्हता असें न समजावें, कां कीं, थोडके दिवस झाल्यानंतर त्यानें नानाच्या जहागिरीचा मुलूख होता तो शिंद्यास दिला, आणि त्याचा वाडा पुण्यांत होता, तेथें आपण राहून जें त्याचें द्रव्य सांपडलें त्याचा व्यय करूं लागला.

त्या समयीं नानाचें द्रव्य अपार आहे, अशी लोकांत अवाई होती; व कोणी ह्मणत कीं, पेशव्यांच्या बहुतां पिढ्यांचें द्रव्य जमलेलें होतें, तें सर्व नाना बरोबर घेऊन गेला, त्यांत नानानें द्रव्य बहुत नेलें हें खरें, परंतु तें पेशव्याचें नसेल. कां कीं, सवाई माधवराव पेशवा होई तोंपर्यंत पेशवे कर्जभरू होते. त्यानें त्या नेलेल्या द्रव्याचा बंदोबस्त कोणे प्रकारें केला, व कोणकोणत्या सावकारांकडे ठेविलें, त्याचा अद्यापि ठिकाण नाहीं, ह्मणून सर्व मराठे लोक आश्चर्य करितात.

परशुरामभाऊ पुण्यांत पेशव्याचा कारभारी झाला, ते समयीं शिंदा यास लश्करी खर्चाचा फार तोटा पडला होता, ह्मणून परशुरामभाऊनें त्यास वचन दिलें कीं, मी पुष्कळ द्रव्य उत्पन्न करून देतों; यास्तव तो परशुरामभाऊ मशीरउलमुलुखास बोलिला कीं, तुमच्या धन्याकडे आमचे सरकारी रुपये तीन कोटि येणें आहेत, त्यापैकीं त्यापासून या वेळेस कांहीं अंश देविल्यावर तुह्मास त्याकडे जावयाची मुक्तता केली जाईल. त्यावर त्या मशीरउलमुलुखानें उत्तर दिलें कीं, मी या कामाचा उद्योग यथाशक्ति करीन, असें त्याचें वचन झाल्यावर तो पुण्याजवळ डेरा देऊन रहावयाची आज्ञा पावला. नंतर थोडक्याच वेळानें तो आप-

ल्या त्या तळावर पुष्कळ लोक घेऊन तेथें मोठ्या समारं-
भानें राहिला.

८ याप्रकारें पुण्याच्या दरबारांत कारभारी मंडळ नवें झाल्यानें बाजीराव व नानाफडनवीस यांचा परस्परें स्नेह वृद्धिंगत होऊं लागला, मग ते एकमेकांस कागदपत्रें पाठवूं लागले. त्या कामांत कोणी शूद्र बाळोजीकुंजर नामें शिलेदार मध्यस्थ होता, तो महाडास जाऊन नानास बाजीरावाच्या हिताविषयीं आग्रहानें कितीएक गोष्टी सांगता झाला, त्या योगें नानाचें मन पहिलें बाजीरावाकडे होतें, तें अधिकच झालें. मग त्या नानानें कांहीं युक्ति करून पेशव्याची खासगी फौज बाबूराव फडका याचे स्वाधीन होती, ती त्या फडक्यासुद्धां वश केली, आणि तुकोजी होळकरही आपल्या सर्व लोकांसुद्धां वश होऊन त्या नानाच्या खुणेची मात्र वाट पाहत होता, याखेरीज त्या नानानें रायाजी पाटील नामें कोणी शूद्र बाळोबा तात्याचा द्वेषी होता, त्याचे द्वारें शिंद्याशीं बाजीरावाच्या कार्याचें बोलणें केलें. तो प्रकार असा, नानानें शिंद्यास निरोप पाठविला कीं, जर तुह्मी बाळोबा तात्यास बंदींत घालून बाजीरावास गादीवर बसवाल तर तुह्मास हिंदुस्थानांत जाते समयीं परशुरामभाऊची सर्व जहागीर व अहमदनगर किल्ला व दहा लक्ष रूपये वर्षास उत्पन्न होतसा मुलूख देऊं.

याशिवाय नानानें तें कार्य सिद्धीस न्यावयाकरितां आणीक एक मसलत योजिली; तो प्रकार असा, सखाराम घाडगा नामें कोणी शूद्र कागलकरांच्या वंशींचा होता, तो मोठा चतुर आणि उमेदवार असे, यामुळें रायाजी पाटिलाची त्यावर प्रीति बसली होती, आणि दवलतराव शिं-

टाही त्यांवर प्रसन्न होता, कां कीं, त्याची कन्या अति सुंदर असे, ती आपली स्त्री करावी, असें तो शिंदा इच्छींत असे, यास्तव नानानें तो सखाराम घाडगा वश करून शिंदा आपणास अनुकूळ व्हावयाविषयीं तेंही एक साधन करून ठेविलें.

९ असे दोघे सहाय करून नानानें त्यांचे द्वारें तो शिंदा वश केला. हें वर्तमान बाबूराव फडके वगैरे जे नानाचे पक्षपाती होते, त्यांस कळलें, तें त्यांना तादृश गुप्त रक्षितां आलें नाहीं, त्यामुळें बाळोबा तात्यास तो सर्व वृत्तांत विदित होऊन त्यानें तात्काळ बाबूराव फडक्यास बंदींत घातलें; आणि नीलकंठराव परभू व मालोजी घोरपडे यांस धरावयाकरितां लोक पाठविले; परंतु ते अगोदरच सावध होऊन त्यांनीं बाजीरावाच्या कार्याकरितां लोक ठेविले होते. त्यांस घेऊन त्या धरणारांशीं लढून वांईकडे निघून गेले. तेथें मानाजी फांडका होता, तो त्यांच्या कुमकेस देऊन नानानें त्यांस कांहीं द्रव्य दिलें, आणि ते साल्पाच्या घांटास पाठविले. तेथें नानाचा कोणी इष्ट वजाबा शिरोळकर होता, त्याचीही त्यास कुमक मिळून दहा हजार फौज जमा झाली. मग त्यांनीं आपण बाजीरावाचे पक्षपाती असें प्रसिद्ध केलें.

१० नानानें एवढे लांब लांब पले बांधलेले पुण्यांत बाळोबा तात्यास कळले नाहींत, त्यास हें दाहा हजार फौजेचें मात्र बाजीरावाचें कृत्यसें वाटलें. त्यावरून त्या बाळोबा तात्यानें कल्पना केली कीं, बाजीरावासच हिंदुस्थानांत पाठविलें ह्मणजे त्याची मसलत मोडेल, असें मनांत ठरवून त्यानें सखाराम घाडगा यास कांहीं फौजेसहित बाजीरावाबरोबर

देऊन तो हिंदुस्थानाकडे लाविला. तो प्रवरा नदीचे कांठीं जाई तोंपर्यंत बाजीरावानें तो घाडगा वश केला, तेव्हां त्यानें निश्चित सांगितलें कीं, तुमचे हिंदुस्थानांत जाणेंच न व्हावें, आणि शिंद्यानें तुह्मास गादीवर बसवावें, या कार्यासाठीं मी आपली कन्या दवलतरावास देऊन आणीकही यथाशक्ति उद्योग करीन, परंतु हें काम झालें असतां कागल गांव मला इनाम करून द्यावें; आणि शिंद्याचा कारभार मुख्यत्वें माझे स्वाधीन असावा; याशिवाय सद्यः दोन कोटि रुपये शिंद्यास देऊं केले पाहिजेत; इतक्याही गोष्टी बाजिरावानें मान्य केल्या. नंतर आपल्या शरीरप्रकृतीस बरें नाहींसें निमित्त करून त्या प्रवरा नदीचे तीरींच मुकाम केला.

इतकें होई तोंपर्यंत नानानें आपल्या नव्या नव्या मसलती मोठ्या दक्षतेनें चालविल्या होत्या. तो प्रकार असा, मशीरउल्मुलुखाचे द्वारें नानानें गुप्तपणें निजामअली वश केला, तसाच रघूजी भोंसलाही कांहीं बोलणें करून अनुकूळ करून घेतला, आणि परशुरामभाऊचा मुलूख लुटावयाविषयीं कोल्हापूरकरांस बुद्धि दिली.

असें असतां पुण्यांत वर्तमान उठलें कीं, साल्प्याच्या घाटाजवळ बाजीरावाची दहा हजार फौज जमा झाली आहे, तें बंड मोडावयाचें मिष करून परशुरामभाऊची आज्ञा घेऊन मशीरउल्मुलूख नानाच्या हितार्थ फौज जमा करूं लागला.

११ याप्रमाणेंच ते वेळेस शिंदा व होळकर यांनीं बाळोबा तात्या व परशुरामभाऊ यांस ठकवावयाचे मसलतीनें तें बंड मोडावयाचेंच मिष करून कांहीं लोक साल्प्याकडे पाठवून कांहीं नानाफडनविसास धरावयाचें निमित्त करून

रायगडाकडे योजिले. मग ती बाजीरावाची गोष्ट नानाच्या पक्षपाती लोकांनीं इंग्लिशांस कळविली असतां तेही मान्य झाले. याप्रमाणें सर्व सिद्धता झाल्यावर अक्टोबराचे सत्ताविसावे तारिखेस शिंद्यानें बाळोबा त्यास कैद केलें, आणि मशीरउलमुलुखाची व आपली फौज एकत्र करून परशुरामभाऊ पटवर्धनास धरावयाकरितां पाठविली. तेव्हां तो परशुरामभाऊ सावध होऊन बरोबर चिमणाजीआपास घेऊन कांहीं लोकांनिशीं शिवनेरी किल्यास गेला, परंतु त्याचे पाठीस लोक लागले होते, त्यांस थोडक्या दिवसांतच सांपडला, तो आनंदराव रास्त्याच्या स्वाधीन ठेविला.

१२ इतक्यांत बाजीरावास भीमेच्या कांठीं कोरेगांवीं आणिलें, आणि आमृतराव व बाबूरावफडके हे दोघे कैदेंत होते ते मुक्त केले. ते समयीं नानाफडनवीस साल्प्याच्या लश्करांत मिळून पुण्यास जात होता, त्यास वाटेंत कांहीं बाजीरावाकडचें लिहिलें आलें, त्यावरून त्यास कांहीं भीति उत्पन्न होऊन तो तेथेंच राहून त्यानें बाजीरावास लिहिलें कीं, जर तुमचें मला अभय असेल तर मी एथून पुढें पुण्यास येईन, नाहींतर असाच माघारां जाईन. त्यावरून बाजीरावानें त्या नानाला अभय देऊन आज्ञा दिली कीं, तुमच्या मर्जीस आलें तर चाकरी करावी; नाहींतर न करावी. ते समयीं शिंदा व निजामअली यांमध्येंही बाजीरावास आसनावर बसवावयाचा बेत होऊन मुख्य कारभारी नाना असावा असें ठरलें. नंतर नानाफडनवीस पुण्यास जाऊन नवेंबराचे पंचविसावे तारिखेस पुनः आपलें काम करूं लागला. त्यापुढें दिसेंबराचे सत्ताविसावे तारिखेस साताऱ्याहून वस्त्रें येऊन बाजीरावाची गादीवर स्थापना

झाली. ते समयीं सभेमध्यें मोठे मोठे पंडित बसवून त्यां-कडून बोलविलें कीं, माधवराव नारायण मृत्यु पावला, आणि रघुनाथरावाचे पुत्र आहेत, असें असतां केवळ भाऊबंद-कीसंबंधें माधवरावाचे स्त्रीनें दत्तक घ्यावा, हें अशास्त्र ह्मणून होणार नाहीं, आणि चिमणाजी आपा याचा वडील भाऊ असतां याला बलात्कारें राज्यावर बसविलें, तेंही अयोग्य कर्म झालें, यास्तव त्यास कांहीं प्रायश्चित्त पाहिजे, असें ह्मणून त्याला कांहीं हलकेंसें प्रायश्चित्त देऊन तो गुजराथचा अधिकारी केला; परंतु तो तिकडे न जातां नांव मात्र त्याचें केलें, आणि आबाशेलूकर नामें त्या कामावर कारभारी पाठविला.

१३ नानाफडनवीस आपलें काम पुनः चालवूं लागला तेव्हां त्यानें आपल्या साहाय्यास त्रिंबकराव परचुरा यास घेतलें, आणि नारोपंत चक्रदेव यास सेनेचें काम सांगितलें. शिंद्यास अहमदनगर किल्ला देऊं केला होता, त्याप्रमाणें त्याच्या स्वाधीन करून परशुरामभाऊ पटवर्धन याची जहागीर हातीं लागेल तशी घ्यावी ह्मणून आज्ञा देवविली. रघूजी भोंसलाही नानानें कबूल केल्याप्रमाणें सर्व पावून संन् सत्राशें सत्याण्णवांच्या जुलई महिन्यांत नागपुरास गेला. परंतु नानानें निजामअलीशीं तह केला होता त्याप्रमाणें बाजीराव ऐकेना, त्यावरून मशीरउल्मुलुखास राग येऊन तो पेशव्यांची आज्ञा न घेतां हैदराबादेस रुसून गेला. त्यामुळें नानाफडनवीस आपण मोठ्या यत्नेंकरून संपूर्ण बंदोबस्ताविषयीं मसलत केली होती, तींत अंतर पडलें असें समजला. त्या वेळेस निजामाचे दरबारीं पेशव्याचा कोणी वकील नव्हता; गोविंदराव पिंगळा

पुण्यास होता, परंतु त्याचा कारभारी सदाशिवमाणकेश्वर नामें तेथें आकबरनविशीचें काम करून राहिला असे, तो मशीरउल्मुलुखाचें वैमनस्य नीट करण्याविषयीं उपयोगीं पडला.

१४ बाजीरावास तर त्या बंदोबस्ताच्या न्यूनतेकरून अवघड वाटलें नाहीं; कां कीं, त्याच्या मनांत नानाचें तेज कमी पडावेंसें होतें; आणि ते समयीं (आगस्त महिन्याचे पंधरावे तारिखेस) तुकोजीहोळकर मृत्यु पावला, तेंही बाजीरावाच्या मनोदयानुरूप झालें. तो प्रकार असा; तुकोजी निवर्तला ते समयीं त्याचे दोघे औरस पुत्र, काशीराव व मल्हारराव, आणि दोघे दासीपुत्र, यशवंतराव, व विठोजी असे चवघे होते; त्यांत काशीराव बुद्धीनें आणि शरीरेंकरून अप्रयोजक होता, मल्हारराव शूर आणि सुज्ञ असे. मग थोडक्याच दिवसांत त्या दोघां भावांमध्यें कलह उत्पन्न झाला, तेव्हां ते दोघे दासीपुत्र मल्हाररावाचे पक्षपाती झाले. नंतर मल्हारराव आपल्या बापाचा तळ सोडून पुण्याजवळ भांबवडें गांव आहे, तेथें थोडक्याशा लोकांनिशीं जाऊन राहिला. त्यास गुप्तपणें नाना अनुकूळ होता. काशीराव आपल्या भावास जिंकावयाकरितां शिंद्यास शरण जाऊन कुमक मागूं लागला, तो शिंदा तर त्या गोष्टीची वाटच पहात होता, त्यास हें समजतांच मोठ्या हर्षानें तो मल्हारराव होळकर यास धरावयाकरितां फौज देता झाला. तेव्हां मल्हारराव होळकर आपल्या भावाचे स्वाधीन न होतां युद्ध करून मृत्यु पावला. तेव्हां यशवंतराव व विठोजी हे दोघे राहिले, त्यांत यशवंतराव तर नागपुरास गेला, आणि विठोजी

कोल्हापुरास गेला, तेव्हां बापाचा सर्व अधिकार काशीरावास प्राप्त झाला. ते वेळेस मल्हाररावाचे लोक बहुतेक त्या युद्धांत मृत्यु पावले, त्यांत एक लोणीकर रविरावशिंदा नामें मोठा शूर होता तो मेला, त्याच्या मृत्यूचें वर्तमान त्याच्या स्त्रीचे कानीं पडतांच ती उभी होती तशीच पडून प्राण सोडिती झाली.

असा अप्रयोजक काशीरावहोळकर शिंद्याच्या बगलेंत शिरल्यामुळें होळकराचें कूळ यास शिंद्याच्या हाताखालीं वागावें लागलें; तेणेंकरून नानास होळकराचें बळ होतें, तें शिंद्यास जाऊन नानाचे योग्यतेचा समूळ नाश झाला, आणि शिंदा पुण्याच्या कारभारांत शिरून स्वतंत्रपणें धन्यासारिखा वागूं लागला. तेव्हां कांहीं वेळां त्यानें असा जुलूम केला कीं, त्यापूर्वीं पेशव्याचे दरबारीं कधींही तसें घडलें नव्हतें. त्यांत कुलाबकर मानाजी आंग्र्या यास बंदींत घालून कुलाबा किला बलात्कारें घेऊन बाबूराव आंग्र्या नामें कोणी आपला आप्त यास दिला. इतकें झालें तरी बाजीरावास तत्संबंधें कोणी दूषण लाविलें नाहीं. कां कीं, त्यावर पूर्वींपासून लोकांची प्रीति बसली होती.

१५ बाजीराव तर आपल्या कार्यासाठीं शिंद्यास स्वतंत्रपणें वागावयाकरितां गुप्तरूपें अनुकूळ होता, परंतु त्याच्या मनांत असें कीं, शिंदा व होळकर या दोघांतून एकासही न लागतां आपण निराळें असावें. दुसरें त्याच्या मनांत होतें कीं, शिंदा कोणे समयीं तरी आपल्या हिंदुस्थानांत जाईल, तेव्हां सहज त्याचा उपद्रव नाहींसा होईल, परंतु नानाजवळचे जे रहाणारे त्यांच्या उपद्रवाचा आधीं बंदोबस्त केला पाहिजे. ही मनांतील गोष्ट बाजीरावानें अमृ-

तराव आपला बंधु व गोविंदरावकाळे आदिकरून. स्वपक्ष-पाती मंडळीस विदित केली; परंतु त्याचा परम विश्वास घाडग्यावर होता. ज्या घाडग्यानें बाजीरावाच्या कार्यासाठीं दवलतरावास आपली कन्या देऊं केली होती. त्याच्या नांवास सर्जेराव असें पद जोडिलें होतें, त्यास बाजीरावानें समजाविलें कीं, तुह्मी मुख्यत्वें शिंद्याचा कारभार करणार त्यास नाना अडथळा करितो, यास काय करावें. अशा युक्ती करून त्याशीं व नानाशीं द्वेष पाडिला. नंतर बाजीराव आणि तो घाडगा यांची मसलत झाली कीं, आधीं नानाला अवश्य बंदींत घातलें पाहिजे. मग दिसेंबराचे एकविसावे तारिखेस नाना शिंद्यास परत भेट करावयाकरितां कांहींशा बंदोबस्तानें शिंद्याकडे गेला, तेव्हां तेथें शिंद्याच्या पलटणी लोकांचा कोणी सरदार होता त्यानें नानास कैद केलें. ते समयीं त्याबरोबर सुमारें हजार स्वारीचे लोक होते, त्यांतून कितीएक मारून पिटून लावून दिले. त्या वेळेस नानाबरोबर आबाशेलूकर व बजाबा शिरोळकर व नारोपंत वैद्य वगैरे बंदींत सांपडले. तेच वेळेस सर्जेराव घाडगा यानें आपले शिपाई नानाफडनवीस व त्याचे पक्षपाती गृहस्थ यांचीं घरें लुटावयास पाठविले. ते समयीं जसा कोणी शत्रु एखाद्या किल्ल्यास घेरा घालून फार लढून मग त्या किल्यांत शिरला ह्मणजे मोठा अनर्थ करितो, तशी त्यांनीं पुण्यांत गर्दी केली. तो प्रकार असा; एकदांच चहुंकडे सर्व शहरांत नाकेबंदी होऊन लुटालूट होऊं लागली, आणि मोठी गलबल होऊन कितीएक ठिकाणीं तोडातोडीही झाली; तसेच एक रात्र एक दिवस बंदुकांचे बार होत राहिले. ते समयीं

शहरचे लोक आपआपले दरवाजे लावून माडीवर चढून खिडक्यांतून बंदुकांचे बार करून त्या लुटारू लोकांशीं लढत होते; आणि कोणास बाहेर पडणें तर दहावीस जमून ढाल तरवारा हातीं घेऊन बाहेर पडत. अशी ते वेळीं पुण्यांत मोठी धामधूम झाली.

१६ जे समयीं शिंद्याच्या तळावर नाना धरला गेला, ते वेळेस बाजीरावानें नानाच्या पक्षींचे जे कारभारी होते, ते कांहीं कामाच्या निमित्तें बोलावून आणून कैद करून बंदीस घातले. त्यांत मुख्य बाबूरावफडके व आपा बळवंत व नारोपंत चक्रदेव व नारो नीलकंठ मजीमदार व गोविंदराव पिंगळे इतके होते. शिंद्यानें नानाफडनवीस कैद केला, तो अहमदनगरच्या किल्ल्यांत पाठविला. नंतर बाजीरावानें आपला भाऊ अमृतराव मुख्य कारभारी करून गोविंदरावकाळे व शिवराम नारायण थत्ते हे दोघे त्याचे हस्तक केले, आणि बाळाजीपंत पटवर्धन लश्करी कामांत केवळ अनाडी असें असतांही मर्जीस्तव लश्करचा मुखत्यार केला. याप्रमाणें बाजीरावानें आपल्या मतें नाना अगदीं नष्ट केलासा जाणून मग शिंद्यास आपणापासून दूर करावयाची योजना आरंभिली. तेव्हां त्याच्या मनांत आलें कीं, शिंदा व घाडगा यांशीं जो पहिला करार केला आहे, त्याप्रमाणें दिल्यावांचून हे दूर जाणार नाहींत, परंतु सांप्रत तदनुसार वागावयाची शक्ति नाहीं, त्यास सावकाशपणें तें काम करितां करितां कांहीं युक्तीनें तो उद्योग सिद्धीस न्यावा, असें मनांत आणिलें.

१७ शिंद्यानें त्या घाडग्याची कन्या (संन् सत्राशें अठ्ठ्याण्णवांचे मार्च महिन्यांत) वरिली. तो मोठाच स-

मारंभ केला. त्यास खर्चही बहुत लागला; आणि त्याचें लश्कर पुण्यांत होतें, त्यास दरमहा वीस लक्षांवर खर्च लागत असे, त्यामुळें खर्चास तोटा पडून थोडक्याच दिवसांत शिंद्याजवळ द्रव्याविषयीं फारच अडचण पडली. त्या समयीं तो बाजीरावास पहिले घाडग्यानें गुप्त कबूल केलेले दोन कोटि रुपये मोठ्या निकडीनें मागूं लागला. तेव्हां बाजीरावानें त्यास उत्तर केलें कीं, सांप्रत आह्मास एवढी शक्ति नाहीं, परंतु तुह्मी जर घाटग्यास आपला मुख्य कारभारी कराल, तर तो आणि बाळोजी कुंजर मिळून माहितगारीनें पुण्यांतील द्रव्य उत्पन्न करून तुह्मास देतील. त्यास शिंद्यानेंही अनुमोदन दिलें. नंतर ते उभयतां बाजीरावाचे वाड्यांत जे नानाचे पक्षींचे बंदींत घातले होते, ते बाहेर काढून त्यांस द्रव्यासाठीं मारूं लागले. नंतर मोठमोठे पुण्यांतील सावकार व कोणी द्रव्यवंत गृहस्थ होते, त्यांस धरून नानाप्रकारें दुःख देते झाले. त्यांतून कित्येकांनीं द्रव्यही देऊन त्या दुःखानें प्राण सोडिले. त्यांत गंगाधरपंतभानू नामें कोणी नानाचा भाऊबंद होता, त्यास तापविलेल्या तोफेवर बांधिलें, ते समयीं तो तसा तेथेंच मृत्यु पावला. या प्रमाणें सर्जेराव घाडगा आपल्या जावयांचा दिवाण होऊन लोकांस नानाप्रकारें दुःख देता झाला; आणि बाजीरावही त्यास अनुकूळ होऊन आपली प्रजा फार कष्टविता झाला.

तो सर्जेराव घाडगा एवढा दुष्टपणा करीलसें बाजीरावाचे कल्पनेंत आलें नसेल, परंतु त्या अनर्थाचें कारण तो बाजीरावच झाला. मग त्या सर्जेरावाच्या क्रूरपणाविषयीं बाजीराव शिंद्याजवळ बोलून त्याच्या उपद्रवाची मनाई क-

रीत असतां शिंदा तें कांहीं ऐकेना. त्यास वाटलें कीं, बाजीराव केवळ लौकिकार्थ दांभिकपणें बोलतो.

१८ बाजीरावानें पूर्वी शिंद्याशीं गुप्त बोलणें करून दोन कोटि रुपये त्यास देऊं केले होते, व पुढें लोकांस मारून पैका घ्यावयाची मसलत झाली, तें अमृतरावास किंमपि ठाऊक नव्हतें. ह्मणून तो सर्जेराव घाडग्याविषयीं फार क्रुद्ध झाला, आणि त्यानें असें पाहिलें कीं, सर्व प्रजा शिंद्यास कंटाळली. त्यावरून तो बाजीरावाजवळ बोलिला कीं, एकाएकीं शिंद्यास धरून कैद करावें. त्या गोष्टीसही बाजीराव अनुकूळ होऊन तो अर्थ सिद्धीस न्यावयाविषयीं संधी पाहूं लागला. असें असतां अमृतराव यानें आबाकाळे नामें कोणी पेशव्याच्या पलटणी लोकांचा सरदार होता, त्यास सांगितलें कीं, शिंदा आमचे भेटीस आला ह्मणजे आह्मी तुला कांहीं खूण करूं, ते वेळेस तुह्मी गर्दी करून शिंदा धरून कैद करावा. मग बाजीराव पेशवा यानें कांहीं कामासाठीं अवश्य यावें ह्मणून शिंद्यास आज्ञा पाठविली. मग तो आल्यावर त्यास बाजीराव बोलिला कीं, तुमच्या आचरणाचा शोध करावयाविषयीं तुह्मास बोलाविलें. इतकें ह्मणून एकाएकीं धनीपण्याचे नात्यानें डोळे वटारून शिंद्यास स्पष्ट विचारिता झाला कीं, या राज्याचा धनी मी किंवा तूं तें सांग. तेव्हां शिंदा बाजीरावाचें असें भाषण ऐकून अत्यंत विस्मित होत्साता नम्रतेनें उत्तर करिता झाला कीं, मी पेशव्यांचा चाकर, पेशवे आज्ञा करितील त्याप्रमाणें वागणुकेंत अंतर करणार नाहीं. त्यावर बाजीराव बोलिला कीं, तूं माझ्या रयतेस व माझ्या चाकरलोकांस केवढी पीडा केली, आणि माझ्या शहरांत

व माझ्या वाड्यांत माझा फार अनादर केला. यापुढें मला हें सहन होणार नाहीं. यास्तव तूं या वेळेस एथून निघून जांबगांवास जा. त्यावरही दवलतरावानें शांतपणें उत्तर दिलें कीं, मी तुमच्या आज्ञेप्रमाणेंच वागावयास इच्छितों. परंतु मला माझ्या फौजेचें देणें फार झालें आहे. त्यामुळें माझें एथून जाणें कसें होईल. मला तुह्मास गादीवर बसवावयाकरितां बहुत खर्च लागून मी लोकांचा ऋणी झालों, तें द्रव्य मला कृपा करून द्या, ह्मणजे हे वेळेसच मी पुणें सोडून जातों, असें त्या शिंद्याचें उत्तर होतांच अमृतरावानें भावास ह्मणेनें विचारिलें कीं, मी आतां आत्ताकाळ्यास खूण करूं कीं काय? तेव्हां बाजीराव भित्रेपणानें त्यास खूण कर असें ह्मणेना. हें त्याचें स्वाभाविक अधीरपण त्याच्या पक्षपाती लोकांस प्रथम समजून आलें. त्यापुढें त्याचा तो दुर्गुण बहुत वेळां प्रसिद्धीस आला. मग शिंदा त्यापासून उठून दिसण्यांत केवळ गरीबपणानें आपल्या ठिकाणीं गेला, परंतु त्याच्या मनांत बाजीरावाचा अविश्वास आणि राग भरला होता.

यावरूनच बाजीरावाचा केवढा अप्रयोजकपणा होता तो विदित होतो, परंतु त्यानंतर कोणीएके वेळेस बाजीरावाची व शिंद्याची गांठ पडली, तेव्हां अमृतरावानें शिंद्यास धरून काय काय करावयाची मसलत केली होती, ती संपूर्ण बाजीरावानें शिंद्यास कळवून यापुढें तुह्मी सावध रहा, असें समजाविलें.

१९ त्या वेळेस शिंद्यास लश्कराच्या खर्चाचें जसें संकट पडलें होतें, तसेंच पेशव्यासही पडलें. असें असतां साताऱ्यास कांहीं कामानिमित्त लश्करास जाणें प्राप्त झालें,

परंतु रोजमुरा थकल्यामुळें ते सरदार पुणें सोडीनात, त्या योगें पुण्यांत मोठी धामधूम झाली, तिचें निवारण बाळाजीपंत पटवर्धनास करतां येईना. ते समयीं बाळोजीकुंजर पेशव्यांच्या प्रीतींतला ह्मणून फार गर्वास चढून त्यास वाटलें कीं, आपण या गोष्टीचा बंदोबस्त सहज करूं; यास्तव तो शिपाई लोकांत जाऊन कांहीं अमर्याद बोलूं लागला, तेव्हां त्यांनीं त्याचा उपहास करून त्याची अनेक प्रकारें अमर्यादा करून शेवटीं त्याच्या पागोट्यावर धबला मारून पागोटें रस्त्यांत पाडून शिपाई लोक लाथांलाथांनीं तें एकमेकांच्या आंगावर उडवूं लागले.

अशी पुण्यांत धुंदाई झाली ते समयीं गोविंदराव पिंगळा बंदींत असतां त्यानें बाजीरावास निरोप पाठविला कीं, या वेळेस जर नारोपंत चक्रदेव यास मुक्त केलें, तर हा सर्व बंदोबस्त होईल, नाहीं तर फारच अनर्थ पडेल. ती गोष्ट बाजीरावाच्या मनास येऊन त्यानें नारोपंत चक्रदेव यास मुक्त करून गोविंदरावासही सोडिलें. त्या नारोपंत चक्रदेवाची शिपाई लोकांत मोठी मान्यता होती, त्यानें बंदींतून मुक्त होतांच एका दिवसांत संपूर्ण बंदोबस्त केला, परंतु तें लश्कर साताऱ्यास गेलें नाहीं; कां कीं, नारोपंत चक्रदेवास बाजीरावाचा विश्वास वाटेना; यास्तव तो फौजेस आपणापासून दूर करावयास इच्छीत नव्हता; आणि पुण्यांतही शिपाई लोकांची गरज होती, यामुळें लश्कराची योजना साताऱ्यास झाली नाहीं. त्यावरून पुढें परशुरामभाऊ पटवर्धनाच्या सुटकेचाही योग घडला. तें प्रकरण असें, बाजीराव ज्या वेळेस गादीवर बसावयाच्या योजनेंत होता, त्या वेळेस त्यानें साताऱ्याच्या राजाशीं मसलत केली कीं,

नानाचा ठेवणाईत तुह्माजवळ बाबूरावकृष्ण आहे, तो बंदीस घालून किल्ला आपले स्वाधीन ठेवावा, आणि मला पुण्याच्या गादीचा अधिकार प्राप्त झाला असतां मी पहिल्या बाजीरावाप्रमाणें वागेन, तें तात्काळ मान्य करून राजानें तो बाबूराव कैद करून किल्ला आपले स्वाधीन रक्षिला. नंतर नानाफडनवीस भ्रष्ट झाल्यावर बाजीरावानें शिवराम नारायण थत्थे यास सातान्याच्या राजाकडे किल्ला मागावयास पाठविलें, तेव्हां राजानें उत्तर दिलें कीं, मी किल्ला संभाळितों, आणि पेशव्यानें आपल्या वचनाप्रमाणें वागावें. हें वर्तमान ऐकून बाजीराव आपल्या कृत्रिमाचा परिणाम नीट न झाला, असें समजून भययुक्त होत्साता माधवरावरास्ता यास बोलिला कीं, सातान्याच्या राजापासून किल्ला माझे सत्तेंत येईसा करा. तेव्हां तो माधवराव सातान्यास गेला, ते वेळेस राजा आपल्या सख्या सोयऱ्यांच्या मसलतीनें रास्याची नम्रतेची गोष्ट व धमकीची गोष्टही मानीना. असें बाजीरावाचें आचरण शिंद्यास विदित होऊन तो समजला कीं, बाजीराव मजशींही कुटिल मार्गानें वागतो; ह्मणून त्यानें सातान्याच्या राजास गुप्त मसलत दिली कीं, तुह्मी किल्ला देऊं नका; आह्मी आपलीं पांच पलटणें तोफांसुद्धां तुह्मास पाठवून देऊं; तुह्मी ब्राह्मणांच्या उपद्रवापासून मुक्त असावें हेंच योग्य. असें झाल्यावर तो राजा फौज ठेवूं लागला, त्यास माधवरावरास्ता अडथळा करावयास उद्युक्त झाला असतां राजाच्या लोकांनीं सातान्यांतून पिटून तो माधवराव मालगांवापर्यंत घालविला, असें असतां त्या माधवरावाचा बाप आनंदरावरास्ता याचे स्वाधीन परशुरामभाऊ पटवर्धन होता, त्यानें अनंदरावास सुच-

विलें कीं, मला जर आज्ञा होईल तर मी लोक ठेवून साताऱ्याचे धामधुमीचा बंदोवस्त करीन. ती गोष्ट आनंदरावानें बाजीरावास कळवून परशुरामभाऊस सोडवून त्याचे आज्ञेनें आनंदरावरास्ता व परशुरामभाऊ या दोघांनीं वांईजवळ फौज जमा केली. इतकें होईतों साताऱ्याच्या राजाचे लोक त्या शहरांत स्वस्थ राहिले होते; कां कीं, ते समयीं पर्जन्य प्रबळ होता, ह्मणून ते समजले कीं, या वेळेस वेणानदी उतरून लश्कर येणार नाहीं, परंतु परशुरामभाऊला एक उताराची जागा सांपडली, तेव्हां तो कोणास कळूं न देतां दहा हजार फौजेसहित वेणानदी उतरून अकस्मात् साताऱ्याजवळ जाऊन पोहोंचला. ते समयीं ते राजाचे लोक असे असावध होते कीं, त्यांनीं कोणी येईल, तें वर्तमान कळावयास नाक्यानाक्यांनीं टोळ्या ठेवाव्या त्याही ठेविल्या नव्हत्या. मग ते परशुरामभाऊचे लोक शहराजवळ भिडले असतां राजाची फौज ते वेळेस अडीच हजार सुमारें शहरांत होती, ते लोक पळूं लागले. तेव्हां राजाचा भाऊ चतुरसिंग ह्मणून होता, तो राजाच्या मसलतदारांत मुख्य होता, तो व त्याचे सोयरेधायरे एलोजीमोहिते, सेनाजी मोहिते, वगैरे होते. ते त्या पळणारांची थोपाथोपी करून परशुरामभाऊच्या लश्कराचे तोंडावर गेले. इतक्यांत राजाला आपल्या माणसांसुद्धां किल्ल्यावर चढावयाकरितां अवसर सांपडला, तो वर गेला. इकडे जे लोक परशुरामभाऊच्या तोंडावर गेले होते, ते वेगेंकरून कांहींसे पुढें जाऊन युद्ध करिते झाले, परंतु त्यांचा उपाय चालेना. त्यांतील एलोजीमोहिता ठार पडला, आणि कुशाबाराजा महारीक व दुर्गोजीराजा महारीक हे फार जखमी झाले.

तेव्हां चतुरशिंगाच्या आज्ञेनें राजाचे लोक मागें फिरले, तरी सेनाजीमोहिता शत्रूस पाठ दाखवीना. त्यानें चहुंकडे पाहिलें तों माधवरावरास्ता त्याचे दृष्टीस पडला. त्यासभोंवते त्याचे लोक असतांही तो त्यावर एकटाच धांवला, तेव्हां त्या रास्त्याच्या लोकांनीं त्याचे तोडतोडून तुकडे तुकडे केले.

यानंतर परशुरामभाऊचे लोक साताऱ्यांत शिरून लुटालूट करूं लागले, तेव्हां चतुरशिंग आपल्या बरोबर कांहींसे लोक घेऊन सातारा सोडून निघाला. ते समयीं परशुरामभाऊचे कांहीं लोक त्याचे पाठीस लागले असतांही तो कोल्हापुरच्या राजास जाऊन मिळाला.

इकडे राजाला साताऱ्यावर खावयास मिळेनासें होऊन तो परशुरामभाऊच्या स्वाधीन झाला, याप्रमाणें तें कार्य सिद्धीस गेल्यावर परशुरामभाऊला आज्ञा झाली कीं, आतां फौजेस निरोप द्यावा; त्यावर परशुरामभाऊनें उत्तर केलें कीं, ही गोष्ट सांप्रत होत नाहीं; कांकीं, या लोकांचें मला बहुत देणें झालें आहे; मजविषयीं स्वामींनीं शंका धरूं नये. मी सरकारचा विश्वासू चाकर आहें; त्यावरून बाजीरावानें त्यापासून दहा लक्ष रुपये गुन्हेगारी घेऊन त्याच्या पहिल्या अन्यायांची क्षमा केली.

भाग एकुणतिसावा.

संन् सत्राशें अठ्याण्णवांपासून अठराशेंपर्यंत
झालेलीं वर्तमानें.

१ पुण्यामध्यें शिंद्याची दुर्दशा होत गेली तिच्या वृद्धी-

चें कारण असें उद्भवलें कीं, तें शिंद्याचे कल्पनेंतच आलें नव्हतें.

महादजीशिंदा मेला ते समयीं त्याच्या तिघी स्त्रिया होत्या, त्यांत धाकटी भागीरथीबाई, ती रूपवती आणि तरुण असे.

पुढें दवलतरावशिंदा त्या गादीचा अधिकारी झाला, तेव्हां त्यानें निश्चय केला कीं, मी या तिघी बायांचा मान चांगला रक्षीन. नंतर त्या दवलतरावानें त्या तिघींस आपल्याजवळ ठेवून त्यांचा खर्च चालविला, परंतु त्या खर्चाचा नेम बांधिला नव्हता. त्यावरून थोडक्याच वेळानें असें झालें कीं, त्या बायांस कांहीं पदार्थांचें अगत्य पडलें असतां तो त्यांना प्राप्त झाला नाहीं, तेव्हां त्या बायांनीं तो बोभाट शिंद्यापर्यंत जाऊं न देतां, त्यांत वडील जी होती तिनें लोकांत असें उठविलें कीं, हा दवलतरावशिंदा आह्मापेक्षां जी धाकटी बाई तिशीं बलात्कारें संग करूं इच्छितो; आणि दुसरें बोलूं लागली कीं, जो असा मात्रागमनी पुरुष तो उत्पन्न होण्यास शुद्ध बीज नसतें. तेव्हां सर्जेराव घाडग्यानें दवलतरावशिंद्याचा पक्ष स्वीकारून त्या बायांशीं बोलणें करावयास इच्छिलें, परंतु त्या बाया त्यास आपले जवळ येऊं देईनात. तेव्हां तो दुष्ट बळेंच त्यांच्या राहुटींत शिरून त्या बायांस हातीं धरून बाहेर ओढून कोरड्यांचा मार देता झाला; या प्रकारें त्या बायांचा त्यानें अपमान केला.

२ त्या महादजीशिंद्याच्या राज्यांत मुख्य कारभारी शेणवी होते, ते व त्यांचे कितीएक सोयरेधायरे यांनीं त्या सर्जेरावाची योग्यता वृद्धिंगत झालेली पाहून आधींच त्याशीं द्वेष आरंभिला होता, त्यावर त्याचें हें अनुचित कर्म

गाहून त्या बायांचे पक्षांत शिरून त्या सर्जेरावाशीं बहुत वादविवाद केला, आणि शेवटीं ठरविलें कीं, शिंद्यानें बायांच्या खर्चाचा बंदोबस्त त्यांच्या मानाप्रमाणें करून द्यावा, आणि बायांनीं एथून जाऊन बऱ्हाणपुरीं स्वस्थ असावें. याप्रमाणें नेम ठरल्यावर त्या बायांचे बरोबर कांहींसे स्वार देऊन संन् सत्राशें अठ्याण्णवांच्या मे महिन्याचे चवदावे तारिखेस त्या बाया पुण्याहून शिंद्यानें रवाना केल्या. त्या भीमेचे कांठीं कोरेगांवीं पोंहचतात तों पुण्यामध्यें त्या शेणवीमंडळीस वर्तमान कळलें कीं, शिंद्यानें एथून त्या बाया बऱ्हाणपुरीं पोंहचवावयाचें निमित्त करून काढिल्या; त्या अहमदनगरच्या किल्ल्यांत बंदीस घालावयाकरितां नेल्या. तेव्हां त्यांनीं तात्काळ एक आपला पक्षपाती केलेला शिंद्याजवळ हिंदुस्थानी स्वारांचा सरदार मुजफिरखान नामें पठाण होता, तो त्या बायांना सोडवून आणावयाकरितां पाठविला. तो तेथें त्वरेनें जाऊन त्यानें त्या बाया सोडवून पुण्याजवळ माघाऱ्या आणिल्या. नंतर त्या मुजफिरखानाच्या पारिपत्याविषयीं सर्जेरावानें शिंद्याजवळ फार आग्रह धरिला, तेव्हां त्या घाडग्यास त्या पठाणावर जावयाची आज्ञा झाली. हें वर्तमान समजून त्यानें बाजीरावाचा भाऊ अमृतराव याचा तळ जुंनराचे वाटेस भीमेचे कांठीं होता, तेथें त्या बाया नेऊन मोठ्या बंदोबस्तांत ठेविल्या. ते समयीं तो घाडगा स्वयें त्या पठाणाचे पाठीस लागलेला होता, त्यावर तो पठाण माघारां उलटून त्याचा पराभव करून मोठ्या मानानें त्या बायांकडे पुनः गेला. त्या दिवसापासून पुढें जून महिन्याचे सातवे तारिखेपर्यंत त्या बाया व तो मुजाफरखान स्वस्थ तेथेंच होतीं. त्या रात्रीं

अमृतरायाच्या तळावर छापा घालावयाकरितां शिंद्याचीं पांच पलटणें येऊन पोंहचलीं, परंतु ते लश्करी लोक सावध होऊन त्यांनीं त्या पलटणी लोकांस मागें फिरविलें.

३ त्यानंतर शिंदा यानें पुनः त्या शेणवीमंडळीशीं कबूल केलें कीं, त्या बायांच्या मर्जीस येईल तेथें त्यांनीं राहावें, मी त्यांचा मानाप्रमाणें त्यांचा खर्च चालवितों, असें दुसऱ्यानें त्या बायांचें आणि शिंद्याचें ऐक्य झालें. तेव्हां तो शिंदा पुनः घात करील, असें न जाणून अमृतराव त्या बायांस घेऊन लश्करसुद्धां खडकीच्या पुलाजवळ येऊन राहिला. तो कितीएक दिवस तेथें होता, त्यास शिंद्याचा पुरता भरंवसा वाटल्यावर ज्या दिवशीं त्या अमृतरावाच्या लश्करचे मुसलमान लोक ताबूत पाण्यांत बुडवावयास सिद्ध झाले, त्या दिवशीं सर्जेरावघाडगा शिंद्याचें व अमृतरावाचें लश्कर यांचा तंटा न व्हावा, ह्मणून त्यांच्या बंदोबस्ताच्या मिषेंकरून आपल्या बरोबर तोफा व पलटणी लोकांचे दोन बृगेद घेऊन त्या लष्कराजवळ नदीचे कांठीं जाऊन पोंहोंचला. तेव्हां अमृतरावाचे लश्करी लोक यांस त्या शिंद्याचें कृत्य किमपि विदित नव्हतें ह्मणून ते विश्वासेंकरून स्वस्थ राहिले असतां एकाएकीं त्या घाडग्यानें त्यांवर पंचवीस तोफांचा मार चालविला, आणि पलटणी लोक पुढें घालवून हल्ला करून त्यांची अगदीं उधळाउधळी होऊन त्यांचा तळ लुटला. त्या वेळेस त्या बाया अमृतरावाचें लश्कर सोडून अगोदरच विठलवाडी गांवीं जाऊन राहिल्या होत्या. त्या योगें तें युद्ध बायांसंबंधें झालेंसें दिसलें नाहीं, पेशवे व शिंदे हे आपापल्याच आकसानें लढले असा अर्थ झाला. त्या दिवसापासून शिंदे

पेशवे यांचीं युद्धें निःसंशयपणें चालू झालीं, असें दिसप्यांत आलें. तेव्हां काशीराव होळकर अमृतराव यास मेळाला, आणि मोठे मोठे मानकरीही त्या अमृतरावाच्या पक्षासच अनुसरले, नंतर पेशवे व निजाम यांचें ऐक्य झालें. असें असतां शिंदा यास मोठी भीति उत्पन्न होऊन त्यास वाटलें कीं, आतां कसेंहीकरून आपल्या हिंदुस्थानांत जावें, परंतु शिपाई लोकांचें देणें त्यास फार झालें होतें, त्यामुळें पुण्याहून त्याचें निघणें होईना; ह्मणून पेशव्यांनीं जसा निजामाशीं स्नेह केला, तसाच त्या शिंद्यानेंही बाजीरावास भय उत्पन्न व्हावयाकरितां टिपूशीं स्नेह करावा ह्मणून वकील पाठविला; तें समजून बाजीरावानेंही त्या टिपूकडे आपला वकील पाठविला. नंतर दवलतरावानें बाजीरावास भय व्हावयासाठीं नानाफडनविसास सोडावें हेंच उत्तम, असें जाणून नानाशीं बोलणें लाविलें. शेवटीं ठरलें कीं, दहा लक्ष रुपये नानानें दिले असतां त्याची मुक्तता होईल, तें मान्य करून नाना त्या अहंमदनगराहून सुटून निघाला. ही गोष्ट बाजीरावास अनिष्ट तथापि अगोदरच त्यास समजलें होतें कीं, नानाफडनविसास शिंदा सोडील.

४ तो नाना सुटतांच बाजीराव पेशवा यानें निजामाशीं तह केलेला टाकून शिंद्याशीं व नानाशीं तहाचें बोलणें लाविलें, त्या दिवसापासून बाजीराव व शिंदा यांची मैत्री वाढूं लागली. त्या मैत्रीचे वृद्धीस एक कारण उपयोगीं पडलें, तें असें; सर्जेरावघाडगा फकीरजी गाढवे नामें कोणी एक मराठा अनुकूळ करून प्रजेस अनेक प्रकारें उपद्रव देत होता, त्याचें निवारण शिंद्यासही होईना. तो

घाडग्या क्रूरपणा करितां करितां त्यास दुष्कर्मांचा असा अभ्यास झाला होता कीं, त्याच्या निर्दयपणास अंतच नाहीं; त्यानें कोणएके वेळेस शिंद्याच्या लश्करचे चार सरदार धरून त्यांतील तिघे बायांचे पक्षपाती असें निमित्त करून तोफांचे तोंडीं देऊन उडविले, आणि चवथ्याच्या डोकीवर मेख ठोकून त्यास जिवें मारिलें. असा त्याचा निःसीम दुष्टपणा पाहून शिंदा त्यावर कोपला, आणि त्या घाडग्याला फकीरजी गाढव्यासुद्धां बंदींत घालावयाची आज्ञा देता झाला. त्याप्रमाणें ते कैद झाल्यावर शिंद्याशीं व बाजीरावाशीं स्नेह होण्यास पूर्वींचें तें एक द्वेषाचें कारण नाहींसें झालें.

५ याखेरीज त्या वेळेस कलकत्त्याच्या मुख्याची बदली होऊन त्याचे जागीं लार्ड मार्निंगतन नामें साहेब आला, त्यास मारक्रीस वेल्सली असेंही ह्मणत, त्या लार्डानें पहिल्या इंग्लिशांच्या रीतींत कांहीं अंतर केलें. तें असें, त्यांची अगोदरच चाल होती कीं, तादृश अडचण पडल्यावांचून परक्याच्या मसलतींत शिरूं नये, तें सोडून त्या साहेबानें हैदराबाद व पुणें या दोहों दरबारांशीं स्नेह करावयाचा उद्योग पुनः आरंभिला. कां कीं, त्यास असें भय होतें कीं, टिपू फ्रेंचांचें साहाय्य संपादून निजाम व शिंदा यांशीं स्नेह करून इंग्लिशांस बाधक होईल. त्यावरून त्या साहेबाची मसलत होती कीं, शिंद्यास निजामअली व टिपू यांपासून दूर हिंदुस्थानांत घालवावें, ह्मणून त्या शिंद्यास असें समजाविलें कीं, आफगाण लोक हिंदुस्थानांत तुह्मावर येताहेत; आणि बाजीरावास कळविलें कीं, शिंदा हिंदुस्थानांत गेला

ह्मणजे तुमच्या राज्याच्या बंदोबस्ताकरितां आह्मीं आपली फौज तुमचे चाकरीस पाठवून देऊं.

६ हें काम बाजीराव यापूर्वीं इंग्लिशांस सांगत होता, तेव्हां ते त्यास अनुकूळ होईनात, त्यावरून त्या बाजीरावाच्या मनांत आलें कीं, एकाएकीं आपणास इंग्लिश अनुकूळ झाला, यांत कांहीं नानानें दग्याची मसलत केली असेल; तो असें समजला नाहीं, कीं, विलायतेहून नवा साहेब येऊन पहिल्या चालींत अंतर पडलें. बाजीराव असा नानाविषयीं शंकित होऊन शिंद्यास हिंदुस्थानांत जावयाचा निरोप झाल्यावर तो तिकडे जातो असें ठरलें, आणि बाजीरावाचा व नानाचा स्नेह झाला, असें लोकांत प्रसिद्ध झालें असतांही शिंद्यास हिंदुस्थानीं न जाण्याविषयीं बाजीरावानें गुप्त सांगून पाठविलें कीं, या समयीं तुह्मी पुणें सोडून जाऊं नये. कांकीं, नाना इंग्लिशांस आणून दगा करील, असें शिंद्याशीं बोलणें होत असतां बाजीराव नानाफडनविसास ह्मणत असे कीं, तुह्मी शिंद्याचा तळ सोडून शहरांत येऊन आपलें काम संभाळाल तर मोठा उपकार होईल. त्यावरून नाना पुण्यांत येऊन राहिला, परंतु त्यानें असा आग्रह धरिला कीं, तुह्मांपासून माझ्या शरीरास आणि द्रव्यास भय होणार नाहीं; असें निजाम आणि इंग्लिश यांचें खातरीचें सांगणें पाहिजे, तेव्हां मी तुमच्या कारभारांत शिरेन; आणि हें घडलें असतां मला आधीं शिंदा हिंदुस्थानांत लावून द्यावा लागेल.

नंतर नानानें शिंदा हिंदुस्थानांत जावयासाठीं आपल्या जवळचे पंधरा लक्ष रुपये त्यास दिले, व दहा लक्ष रुपये आपल्या मुक्ततेविषयीं देऊं केले होते, ते त्या शिंद्यास पूर्वीं दिलेच होते. नंतर बाजीरावपेशवा समजला कीं, शिंदा

खचित जाणार आहे, यास्तव त्याच्या मनांत आलें कीं, कोणास न कळतां एकांतीं नानाची गांठ घालून त्यास समजवावें कीं, मी तुमचें कांहीं वांकडें केलें नाहीं, अशा युक्तीनें तो वश करावा. त्यावरून त्यानें आपल्या बरोबर एक मनुष्य घेऊन मध्यरात्रीं नानाचे घरीं जाऊन त्याची भेट घेतली. तो बाजीराव बोलण्यामध्यें पक्का मायावी होता, त्यानें शिंद्यास सांगून नानास उपद्रव दिला होता, तें नानाचे मनांतलें जावें ह्मणून जें केलें तें शिंद्यानें केलें, त्यांत माझी कृती किमपि नाहीं, असें समजावून बोलिला कीं, तुमचे कारभारी यांस मी आपल्या बंदांत ठेविलें, हेंही त्यांच्या हितार्थेंच केलें; कां कीं, त्यांस शिंद्याचा उपद्रव न लागावा. शेवटीं आपलें सांगणें नानास खरें वाटलें, असें निश्चित जाणून तो बाजीराव नानाच्या पायांवर डोकें ठेवून बोलिला कीं, तुमच्या पायांचीच शपथ, मी इतःपर तुह्मास आपल्या बापाप्रमाणें मानीन, आणि तुमच्या सांगण्यावांचून कांहीं करणार नाहीं. इतकें बोलून तात्काळ डोळ्यांत पाणी आणून ह्मणूं लागला कीं, या समयीं ब्राह्मणांच्या राज्यास अपायकारक दोन कारणें झालीं आहेत; त्यांत एक तर आमच्या मराठ्यांत परस्परें वैमनस्यें पडलीं, आणि दुसरें इंग्लिश लोकांस या राज्याविषयीं लोभ उत्पन्न झाला; यास्तव या वेळेस तुह्मी आपल्या बुद्धिकौशल्येंकरून या सर्व गोष्टींचा बंदोबस्त केला पाहिजे.

असें बाजीराव पेशव्याचें कृत्रिम असतां नानाफडनविसास सत्य वाटून तो प्रथम निजामअली व इंग्लिश यांची जामीनकी मागत होता, तें सोडून संन् सत्राशें नव्याण्णवांच्या अकटोबराचे पंधरावे तारिखेस निःसंशयपणें कारभार

चालवूं लागला. त्यांतच त्याची बुद्धि चकली. कां कीं, तो आपलें काम करूं लागतांच त्यास यशवंतराव घोरपडा यानें जाऊन सांगितलें कीं, हल्लीं तुह्मास बंदींत घालावयाविषयीं बाजीराव पुनः शिंद्याकडे आग्रहाचे निरोप पाठवितो. ही गोष्ट नानानें शिंद्यास विचारून खरीशी मानिली. तेव्हां तो नानाफडनवीस लागलाच बाजीरावाकडे जाऊन त्यास बोलिला कीं, तुह्मी मला मोठा विश्वास देऊन दगा करावयास कसे प्रवृत्त झालां, मी आपल्या वृद्धपणानें व दुर्दशेनें मृतप्राय झालों, त्या माझ्या प्राणाचा नाश कां चिंतितां? मी तुमच्या कारभारांत आपल्या महत्वासाठीं शिरलों नाहीं, केवळ सरकारचे हितासाठीं या कामाचा स्वीकार मी केला. त्यास जर तुह्माला माझें भय वाटत असेल तर अगदीं जेथें दरबारी कारभार नाहीं, अशे रिकामे जागीं जावयास मला सांगा, मी तेथें स्वस्थ राहीन. त्यावर बाजीरावानें उत्तर केलें कीं, यांतील कांहींएक मला ठाऊक नाहीं, आणि मजपासून कदापि असें घडावयाचें नाहीं. असें असतां ज्यानें तुह्मास माझें नांव सांगितलें असेल तो मला दाखवा. हें वर्तमान शिंद्यास कळतांच त्यानें बाजीरावाचे मुख्य कारभारी गोविंदरावकाळे व शिवराम नारायण थत्थे हे उभयतां धरून कैद केले. कां कीं, बाजीरावानें आपल्यावरला शब्द उडविला तो त्यांवर आला, त्यायोगें ते बंदींत पडून त्यांचें सर्वस्व गेलें. तथापि त्यांनीं बाजीरावाचें नांव सांगितलें नाहीं. हा एक मराठी लोकांचा जातिस्वभावच आहे कीं, कसेंही संकट प्राप्त झालें असतां तें सहन करून आपल्या स्वामीवर शब्द येऊं देऊं नये. तें बाजीरावाचें कृत्य त्या दोघां कारभाऱ्यांनीं आपणावर घेतलें, यास्तव

नानाफडनविसास कांहींसा विश्वास वाटून त्यानें कारभार चालविला. यापूर्वी संन् सत्राशें अठ्ठयाण्णवांच्या सप्तेंबर महिन्यांत निजामाशीं आणि इंग्लिशांशीं असा तह झाला होता कीं, निजामानें आपल्या जवळचीं फ्रेंच लोकांनीं शिकविलेलीं पलटणें दूर करावीं, आणि फ्रेंच लोक चाकरीस न ठेवावे. याबद्दल एकएका पलटणास हजार हजार लोक अशीं इंग्लिशांकडचीं सहा पलटणें चाकरीस ठेवावीं. यामध्येंच इंग्लिशांनीं सुचविलें कीं, पेशव्यांशीं व तुह्मांशीं कांहींएकसंबंधें वाद पडला असतां आह्मी तो कलह तोडावयाचा उद्योग करूं. या प्रकारेंच तह इंग्लिशांनीं पेशव्यास दर्शविला, परंतु बाजीरावास त्यांचा विश्वास वाटेना, ह्मणून तो तह त्याच्या मनास आला नाहीं. असें असतां नानाची मसलत ऐकून त्यानें उत्तर दिलें कीं, तह माझ्या मनोदयानुरूप झाला नाहीं, तथापि आजपर्यंत तुह्मांशीं व आह्मांशीं जो तह झाला आहे, त्यांत मजकडून अंतर पडावयाचें नाहीं. कदाचित् टिपूशीं आणि तुह्मांशीं युद्ध झालें तर मी तुमचें साहाय्य करीन. असें बाजीरावानें इंग्लिशांस उत्तर दिलें, तें योग्य दिसलें, परंतु त्याचे आंगीं एवढें धैर्य व प्रामाण्य नव्हतें. नानानें त्या वेळेसही बाजीरावास सांगितलें कीं, इंग्लिशांशीं प्रामाणिकपणेंच वागावें, तें न केल्यास नाशच होईल.

७ यानंतर इंग्लिशांनीं टिपूशीं युद्ध आरंभिलें असतां नानानें इंग्लिशांच्या कुमकेस मराठी लश्कर पाठवावयाची योजना केली, परंतु बाजीराव दवलतराव शिंद्याच्या मसलतीनें चाले. ह्मणून तें घडलें नाहीं. बाजीराव यानें आपले मनांत कल्पना केली कीं, टिपू व इंग्लिश या दोघांत एकाचा जय होई तोंपर्यंत दोघांशीं समान स्नेह ठे-

वून शेवटीं जो जयवंत होईल त्यास आपण मिळावें; परंतु त्याचें लक्ष इंग्लिशांपेक्षां टिपूकडे विशेष असे, त्यानें नाना-फडनविसास न कळतां टिपूपासून तेरा लक्ष रुपये घेतले होते; याशिवाय त्यानें शिंद्याशीं मसलत केली होती कीं, समयविशेषीं आपण दोघांनीं मिळून निजामाचे मुलखीं जाऊन त्याचा पराभव करून लोकांत असे प्रसिद्ध करावें कीं, आपण टिपूचेच सहाय, इंग्लिशांचे नव्हेंत. अशी पुण्यांत बाजीराव पेशवा व दवलतराव शिंदा हे दोघे मसलत करीत असतां अकस्मात् वर्तमान आलें कीं, इंग्लिश व टिपू यांचें युद्ध होऊन टिपूची राजधानी श्रीरंगपट्टणसुद्धां तें सर्व राज्य इंग्लिशांचें हातीं लागलें. त्या प्रसंगीं टिपूही मृत्यु पावला. हें वर्तमान मोठें आश्चर्यकारक ऐकून शिंदा आणि बाजीराव हे तात्काळ मोठा हर्ष पावल्याप्रमाणें दर्शवूं लागले. व आपण आपले लोक इंग्लिशांच्या साहाय्यास न पाठविले, तो दोष नानाकडून घडला, असें ठरवून तात्काळ धोंडोपंत गोखला करनाटकचा सरसुभेदार इंग्लिशांचे साहाय्यास पाठविला. तो तिकडे जाऊन पोंहचतांच त्यानें टिपूचा मुलूख इंग्लिशांकडे गेला होता, तो कांहीं कांहीं लुटला. याशिवाय कांहीं उपयोगी असें त्यानें एक काम केलें तें असें, कोणी धोंडीवाघ नामें त्या मुलखींचा लुटारू श्रीरंगपट्टणाहून पळालेला असे, तो रयतेस फार उपद्रव देत होता, त्यावर धोंडोपंतानें छापा घालून त्याच्या लोकांचा बेत विसकटून दाणादाण केली. त्यानंतर तो धोंडीवाघ तेथून निघून कोल्हापुरचा राजा पेशव्याशीं लढत असतां त्याचे चाकरीस जाऊन राहिला.

दवलतराव शिंदा यानें टिपूच्या नाशाचें वर्तमान ऐकून

तात्काळ श्रीरंगपट्टणास लोक पाठवून त्यास आज्ञा दिली कीं, कोणी टिपूचे पक्षपाती असतील त्यास अभय देऊन पुनः युद्धाची तयारी करवावी, असें असतां, कर्णेल पाल्मेर नामें साहेब इंग्लिशांचा वकील पुण्यांत होता, त्यास शिंद्यानें निरोप पाठविला कीं, तुह्मी मोठे जयवंत झालां, त्या योगें आह्मी अत्यंत हर्ष पावलों.

८ टिपूचा मुलूख इंग्लिश आणि निजामअली या दोघांनीं मिळून घेतला असतां त्याच्या वांटणीविषयीं निजामअलीनें किमपि चवकशी न करितां केवळ इंग्लिशांच्याच कृतीवर विश्वास ठेविला, तेव्हां मारक्वीस वेल्सली साहेब यानें त्या वांटणी प्रकरणीं बंदोबस्त केला. तो प्रकार असा, म्हैसूरचा राजा हैदर अलीनें जिंकिला होता, त्याच्या वंशींच्या पुरुषाचा शोध करून त्यास त्याचे गादीवर बसविलें, ते समयीं टिपूच्या मुलखाचा वसूल तीस लक्ष चाळीस हजार होन उत्पन्न होत होता, त्यापैकीं त्या राजास तेरा लक्ष साठ हजार होन नेमिले, आणि निजामअलीस पांच लक्ष तीस हजार देऊन आपणास पांच लक्ष सदतीस हजार ठेविले; आणि हैदर व टिपू यांच्या परिवारास दोन लक्ष चाळीस हजार देऊन ते दोघे आपले स्वाधीन ठेविले होते; आणि टिपूचा कोणी सरदार कमरूदिन नामें होता, तो व त्याचा परिवार निजामअलीचे स्वाधीन असे, त्यास सत्तर हजार होन नेमिले. सर्व मिळून सत्तावीस लक्ष सदतीस हजार होन झाले, बाकी तीन लक्ष तीन हजार होन राहिले. तेव्हां निजामअली आणि इंग्लिश या दोघांचे मतें ठरलें कीं, पेशवा आपल्या करारा-प्रमाणें कामास आला नाहीं, तथापि तुमच्या व आमच्या

तहामध्यें या समयीं मिळत असल्यास तें उरलेलें, द्रव्य त्यास द्यावें, नाहीं तर त्याचे तीन भाग करून त्यांतील दोन निजामानें घ्यावे, व तिसरा इंग्लिशांनीं घ्यावा.

९ नंतर, बहुतेक वादविवाद होऊन पेशवे, व इंग्लिश यांचा तह होईना, तेव्हां तो उरलेला भाग पहिल्या नेमाप्रमाणें इंग्लिश व निजाम यांनीं वांटून घेतला. ते समयीं निजाम व इंग्लिश यांचा दुसरा कांहीं तह झाला, त्यांत असें झालें कीं, इंग्लिशांनीं निजामाचे मुलखाचे रक्षणार्थ अणीक दोन पलटणें दिलीं, आणि नेम केला कीं, जो कोणी निजामाच्या राज्यास अन्यायेंकरून उपद्रव करील, तो इंग्लिशांनीं आपला शत्रूसा जाणून त्यास जिंकावें. या लश्कराच्या खर्चास निजामअलीनें म्हैसूर प्रांताचा सर्व आपले वाटणीचा विभाग इंग्लिशांस लावून दिला असे.

१० याप्रमाणें निजामाकडचें व इंग्लिशांचें वर्तमान असतां शिंद्याच्या राज्यांत फार अव्यवस्था होऊं लागली. ती अशी, सर्जेराव घाडगा यानें दुष्टपणें दग्याचा छापा अमृतरायावर घातल्यानंतर त्या बाया विठ्ठलवाडीहून निघून कोल्हापुरच्या राजाचे आश्रयास गेल्या; त्या वेळेस तो राजा पेशव्याशीं लढत होता, त्यापाशीं त्या बाया जाऊन राहिल्या. नंतर शिंद्यांजवळचा नारायणराव बक्षी व कितीएक शेणवी मंडळ त्या शिंद्याचें लश्कर सोडून कोल्हापूरकरास जाऊन मिळालें, त्यामागून कितीएक स्वारही जाऊन मिळाले. मग त्याजवळ फार फौज जमा झाल्यावर तो तेथून निघून कृष्णेच्या उत्तरेस गोदावरीपर्यंत शिंद्याचे गांव लुटीत गेला; मग पुण्यासही येऊन कितीएक वाटा बंद करून तेथें शिंद्याच्या तळास उपद्रव

देऊं लागला. ते वेळेस शिंद्याचे स्वार त्याशीं लढावयास अशक्त होते, पण त्याचे पलटणी लोक मात्र त्या राजास अडथळा करीत. त्यापासून मुलखांत फार अव्यवस्था होऊन सर्वत्र हत्यारबंद स्वार जमा होऊन रयतेस उपद्रव होतां होतां तो दंगा हिंदुस्थानपर्यंत पोंहचला. तेथें लखबादादा शेणवी ह्मणून कोणी होता, तो बाळोबा तात्याचा इष्ट ह्मणून शिंद्यानें तो विश्वासास योग्य नव्हेसें जाणून त्यास घालविलें होतें, तो शिंद्याच्या शत्रूस मिळून त्यानें कितीएक वेळां आपणास धरावयाकरितां शिंद्याचे लोक आलेले जिंकून उज्जनीपासून सरोंजपर्यंत मुलूख हस्तगत केला. याशिवाय यशवंतराव होळकर नागपुरास गेला होता, त्यास नागपूरकरांनीं शिंद्याच्या सांगण्यावरून बंदींत घातलें होतें, तो त्या बंदींतून पळून जाऊन माळव्यांत शिरून लुटालूट करूं लागला. ते वेळेस शिंद्याच्या पलटणांचा मुख्य सरदार दिबायन विलायतेस गेला. त्याचे जागीं मुखत्यार पेरण नामें फ्रेंच असे, तो आग्रें नामें किल्ला घ्यावयाकरितां युद्ध करीत होता, त्या आग्र्यामध्यें लखबादादा आश्रय करून राहिला होता, ह्मणून तो पेरण फ्रेंच शिंद्याजवळ कुमक मागत असे.

असें असतां शिंद्यानें त्या बायांशीं पुनः तह करावयाचा बेत केला, परंतु त्या बाया आपण मुख्यत्वें राज्य करणार, आणि त्या शिंद्यास कारभाऱ्याच्या नात्यानें वागविणार, याशिवाय दुसरें कांहीं ऐकेनात; अशा संकटसमयीं शिंद्यानें आपले दोघे नवे मुख्य कारभारी केलेले रायाजी पाटील व आबा चिटनीस यांस मसलत विचारिली असतां त्यांनीं फार चातुर्येकरून प्रामाणिकपणें स्वहित न पाहतां त्यास

उत्तर दिलें कीं, बाळोबा तात्यास सोडून जर तो. मुख्य कारभारी केला तरच हा बंदोबस्त होईल. तेव्हां त्या शिंद्यानें त्याप्रमाणें तें शेवटास नेतांच तें बंड करणारे बंड सोडून त्या बाळोबा तात्यास जाऊन मिळाले, आणि त्या बायांही त्या बाळोबाच्याच द्वारें बऱ्हाणपूर व अकरा लक्षांची जहागीर घेऊन स्वस्थ राहावयास सिद्ध झाल्या. तो लखबादादा त्या आग्र्यामध्यें युद्ध करीत असे, तोही न लढावें असें सिद्ध झालें. इकडे त्या बाया विश्वासानें पुण्यास जातांना जेजोरीस पोंहचल्या, इतक्यांत त्या बायांच्या पक्षाचा कोणी होता, तो शिंद्याच्या लोकांनीं मारिला. हें वर्तमान त्या बायांनीं ऐकून त्या तेथूनच फिरल्या. त्या माघाऱ्या पंढरपुरास गेल्या, आणि तो सर्व बंदोबस्त मोडून तो तंटा पुनः उत्पन्न झाला.

११ पेशवे व कोल्हापूरकर हे युद्ध करीत असतां कोल्हापूरकरांस चतुरशिंगाची कुमक मिळाल्यानें तें युद्ध वाढलें. त्या चतुरशिंगास पूर्वीं साताऱ्याचे लढाईच्या समयीं रास्ते व प्रतिनिधि यांच्या शिपाई लोकांनीं कोल्हापूरकराच्या मुलखांत हांकून लाविलें, आणि ते लोक वारणा नदीचे कांठीं उतरले. ते समयीं साताऱ्याहून पळालेले सुमारें पांचशें लोक एके जागीं जमून त्यांनीं चतुरशिंगास तें वारणानदीचे कांठीं शत्रूचे लोक उतरल्याचें वर्तमान कळविलें, तेव्हां त्या चतुरशिंगानें तें वर्तमान कळविणारे लोक यांस लपून राहावयास सांगून आपण कोल्हापूरकराकडून रास्ते व प्रतिनिधि यांच्या लोकांवर एकाएकीं छापा घातला कीं, त्यांतील एखादा दुसरा वांचला असेल. त्यानंतर परशुरामभाऊचेही लोक असावध पाहून त्या

चतुरशिंगाचे लोकांनीं त्यांवर जाऊन त्यांस हांकून दिलें. त्यापुढें त्या चतुरशिंगास वर्तमान कळलें कीं, रास्त्याची दोन तीन हजार फौज तोफांसुद्धां साताऱ्याजवळ डेरे देऊन उतरली आहे; तेव्हां तो आपल्या बरोबर सहाशें पायदळ घेऊन डोंगरचे वाटेनें पालीस गेला. त्या रात्रीं तेथें राहून त्या देवाची पूजा केली, आणि त्या देवाचा भंडार कपाळीं लावून तेथून मोठ्या वेगानें धांवला, तो वेग असा कीं, त्या रास्त्याचे लोक सावध असतांही त्यानें त्यांच्या तोफा घेऊन नासून टाकिल्या, आणि त्यांचे कितीएक लोकही मारून निघाला, तो दुसरा कोणी त्यावर आला नाहीं तों मोठी त्वरा करून तो चतुरशिंग वारणा नदीस जाऊन पोंहचला. त्यानें अशी मर्दुमी करून लढतां लढतां आपल्या जवळ बहुत लोक जमा केले. मग रास्त्याची फौज सहा हजार होती, तिला वारणा व नीरा या दोहीं नद्यांमध्यें कधींही एके ठिकाणीं स्वस्थ राहूं दिलें नाहीं. असें असतां कोणेएके समयीं त्या चतुरशिंगाजवळ पांचशें मनुष्य असतां त्यावर रास्त्याचे पांच हजार शिपाई लोक चालून गेले, आणि यांची गांठ पडली, तेव्हां त्या लोकांनीं त्यास आसमंतात् वेष्टिलें असतांही तो परम शौर्येंकरून त्या वेढ्यांतून पार झाला. तेच समयीं त्याचे लोक अर्धे अधिक मेले गेले.

असे रास्ते व चतुरशिंग राजा यांचे युद्धप्रसंग होत असतां कोल्हापुरचा राजा यानें परशुरामभाऊचें मुख्य ठिकाण तासगांव, तें लुटून तेथें बहुत द्रव्य खर्चून नवा बांधलेला त्या परशुरामभाऊचा वाडा होता तो जाळून टाकिला.

याखेरीज त्या राजानें करनाटकांत कितीएक ठिका-

णची खंडणी घेतली. तेथें सरसुभेदार धोंडोपंत गोखला होता, तो मोठ्या शौर्यानें मुलूख संभाळीत असतांही त्याचा कितीएक वेळां पराभव केला. याप्रमाणें कोल्हापूर व तत्संबंधें मुलूख यामध्यें वर्तमान नानाफडनवीस कारभार करूं लागे तोपर्यंत झालें.

बाळोबातात्या व नानाफडनवीस यांची पुनः मैत्री होऊन ते आपआपल्या धन्याच्या बोलण्यावरून इंग्लिश आणि निजाम यांशीं कसें वागावें, ती मसलत एकांतीं करूं लागले. ते वेळेस त्यांच्या मनें ठरलें कीं, प्रथम दक्षिणेचा बंदोबस्त अगत्य केला पाहिजे, त्यास पेशवे व शिंदे व जहागीरदार मिळून तीस हजार फौज जमा झाली ह्मणजे दसरा होतांच परशुरामभाऊला त्या कामास योजावें.

१२. ते समयीं तो परशुरामभाऊ कोल्हापूरकरांच्या द्वेषास्तव त्यांशीं पर्जन्यांतही युद्ध करीत होता, त्यानें घटप्रभा मलप्रभा नदीपर्यंत कोल्हापूरकरांचीं कितीएक ठाणीं लुटविलीं, आणि आपण नानाकडील फौजेची वाट न पाहतां एकटेंच कोल्हापुरास जाऊन तें युद्ध शेवटास न्यावें, असा नेम बांधून तो परशुरामभाऊ गोकाकेहून कोल्हापुरावर जाऊं लागला, त्यास वाटेनें पटनकुडी गांवाजवळ कोल्हापुरचा राजा व चतुरशिंग या दोघांची गांठ पडली, तेव्हां त्यांचें व यांचें मोठें युद्ध होऊन त्या परशुरामभाऊचा अगदीं पराभव होऊन त्यास मोठमोठ्या जखमा लागून तो परशुराभाऊ शत्रूच्या हातीं सांपडून मृत्यु पावला.

असें झाल्यावर नानाफडनवीस व बाळोबातात्या यांनीं त्या परशुरामभाऊचा पुत्र आपासाहेब याजबरोबर पांच पलटणें आणि विंचूरकर व प्रतिनिधी यांचे लोक देऊन

त्या राजास जिंकावयाकरितां कोल्हापुरास नेमिला. तेव्हां तो राजा पन्हाळ किल्ला याचे खालीं डेरे देऊन राहिला होता, तेथेंही आपासाहेबाचे लोक त्यावर जाऊन पडले, तेव्हां कितीएक पन्हाळ्यावर चढले, आणि बहुतेक कोल्हापुरांत शिरले, ह्मणून आपासाहेबानें कोल्हापुरास घेरा घालून कितीएक वेळां युद्ध केलें, तेव्हां तो किल्ला त्या आपासाहेबाचे हातीं लागत होता, परंतु ते वेळेसच पुण्यांत असें नवेंच कांहीं कार्य उद्भवलें कीं, तें कोल्हापुराचें काम सोडून त्या आपासाहेबाला पुण्यास जावें लागलें, तेणेंकरून कोल्हापुरचें राज्य राहिलें तें अद्यापि त्या राजाचे स्वाधीन आहे.

भाग तिसावा.

संन् अठराशेंपासून संन् अठराशें तीनपर्यंत
झालेलीं वर्तमानें.

१ पुण्यांत मोठें कांहीं कार्य उत्पन्न झालें, असें मागल्या भागांत लिहिलें, त्यांत प्रथम नानाफडनविसाचा मृत्यु, दुसरें शिंद्यानें मसलत केली कीं, सर्व पटवर्धनांची जहागीर आपणास घ्यावी. हें वर्तमान ऐकून आपासाहेब पटवर्धन यानें कोल्हापुरचा घेरा उठवून आपल्या बरोबर धोंडोपंत गोखल्यास घेऊन आपण करणाटकांत गेला. या गोष्टीच' विस्तार लिहिण्याचे पूर्वीं नानाफडनविसाच्या कांहीं एक दोन गोष्टी समजल्या पाहिजेत त्या लिहितों.

तो नाना संन् अठराशेंच्या मार्चाचे तेरावे तारिखेस मृत्यु पावला. त्याबरोबरच मराठी लोकांचें राज्यकारणी कौशल्य गेलें. तो नाना राजनीतींत परम दक्ष होता;

त्याचें बाळपणापासून सर्व वय राजकारभारांत गेलें: तो आपल्या प्रजेची वहिवाट व मुलखाचा वसूल घेणें आदिकरून सर्व कामें माधवरावबल्लाळ पेशवा याचे रीतीप्रमाणें चालविणार होता, परंतु मोठमोठ्या कामांचे अडचणींमुळें त्यास अवसर सांपडला नाहीं; आणि तादृश मुलखाची पाहणीही होत नसे; त्या योगें चवकशीची मंदी फार पडली होती. याविषयीं एक गोष्ट आहे ती अशी; पुण्यामध्यें त्या वेळेस घाशीराम नामें कन्होजा ब्राह्मण हिंदुस्थानचा राहणारा कोतवाल होता, त्यास मोठी योग्यता प्राप्त झाली असतां तो अंतःकरणास भयकारक असें हत्याकर्म करी; असें असतां कितीएक गृहस्थ अकस्मात् कांहीं कारणावांचून नाहींसे झाल्यावर त्यांच्या घाताचा संशय त्या घाशिरामाविषयीं उत्पन्न झाला. मग ती गोष्ट नानाफडनविसाच्या कानावर पडली असतां तो ह्मणे कीं, असें दुष्कर्म करणारा या पृथ्वीवर कोणी नसेल. त्यानंतर असें एके दिवशीं वर्तमान उठलें कीं, घाशीराम कोतवाल कोणाएका गृहस्थास कोंडून ठेवून त्यास अन्नोदकावांचून उपाशीं मारितो आहे, तेव्हां मानाजीफांकडा यानें आपल्या बरोबर कांहीं शहरचे लोक घेऊन तेथें जाऊन तें बंद केलेलें दार फोडून तेथून उपोषणांनीं मृतप्राय झालेला एक ब्राह्मण होता तो मुक्त केला. त्या दिवसापासून त्या कोतवालाचें पापकर्म असें प्रसिद्धीस येत गेलें कीं, शेवटीं त्यास शहरच्या लोकांनीं त्याच्या घरांतून त्याला बाहेर काढून दगडमार करून जिवें मारून टाकिलें.

नानाफडनवीस याची आकृति उंच आणि सडपातळ असे, आणि त्याचा वर्ण काळसर होता, व तो प्रकृतीनें

सर्वदा रुष्टासारिखा दिसे, परंतु त्याचे नेत्र पाहिले असतां तो मोठा धूर्तसा भासे; आणखी तो आपल्या कुळांत प्रमाणिकपणें व सदयअंतःकरणें करून वागे. तो राज्याची आशा ठेवी, परंतु आपल्या मंडळांत सर्व पदार्थाविषयीं थोडक्यानेंच तृप्त असे. तो दिवसामध्यें असा कारभार आटोपी कीं, ती गोष्ट कोणासही सांगितली असतां आश्चर्य वाटेल, तो स्मरणाचा फार धड होता. तो नाना मेला ते समयीं त्याची एक स्त्री फार लहान होती, आणि त्यास संतति नव्हती.

तो नानाफडनवीस मरण पावल्यानंतर पेशवा व शिंदा यांमध्यें कलह उत्पन्न होण्याचें एक कारण असें झालें कीं, त्या दोघांसही नानाचें द्रव्य बहुत असेल, तें आपणास असावें अशी इच्छा उत्पन्न झाली. त्यावरून शिंदा यानें नानाकडे आपले कोटि रुपये येणें आहेत, असें निमित्त करून त्याची सर्व जहागीर जप्त केली, आणि बाजीरावाच्या द्वेषास्तव त्या शिंद्यानें नानाफडनविसाचे स्त्रीस दत्तपुत्र घ्यावयास अनुमोदन दिलें.

असा शिंदा बाजीरावाविषयीं विपरीत वर्तन करूं लागला. त्यानें तेंच कृत्य विशेष न करितां बाळोबातात्याचे द्वारें लखबादादाचें बंड मोडिलें, तो त्या आपल्या कारभाऱ्याच्या नाशास प्रवृत्त झाला. तो असा; त्यानें आपला सासरा सखारामघाडगा याचे मसलतीनें त्या बाळोबास धरून अहंमदनगरच्या किल्ल्यांत कैद केलें. तो तेथें थोडक्याच दिवसांत आपल्या मृत्यूनेंच मरण पावला. त्या बरोबरच बंदीस घातलेले त्याचे दोघे भाऊ होते, त्यांचें तसें प्रारब्ध नव्हतें कीं, त्यांनीं आपल्या मृत्यूनेंच मरावें. त्यांत एक

धोंडीबा नामें होता, तो तर तोफेच्या तोंडीं देऊन उडविला; दुसरा नारायणरावबक्षी होता, तो त्या दुष्ट घाडग्याचे कल्पनेप्रमाणें त्याच्या हातांपायांस बाण बांधून आग लावून उडविला. . तेव्हां तो त्या बाणांच्या नेटानें इकडे तिकडे उलथापालथा वांकडातिकडा होऊन बहुत पीडा पावून मेला.

यानंतर बाजीरावपेशवा नानाफडनविसाचे पक्षपाती लोक यांच्या नाशाविषयीं आणि परशुरामभाऊ पटवर्धन याची जागीर घ्यावयाविषयीं उद्युक्त झाला. यासाठीं नानाफडनविसाचे स्त्रीस दत्तक घ्यावयाचें अनुमोदन देतों, असें मिष करून त्यानें त्या मंडळीस तो विचार करावयाचे निमित्तें आपल्या वाड्यांत बोलाविलें, नंतर ते सारे एकेजागीं जमा झाल्यावर त्या सर्वांस असा दोष ठेविला कीं, तुह्मी नानाफडनविसास दत्तक देऊन तो मला प्रतिबंध करणार, यास्तव त्या तुह्मास शिक्षा असावी. असा त्या मंडळीस दोष लावून ते सारे कैद करून किल्ल्यावर टाकिले. त्या गोष्टीस शिंदाही अनुकूळ झाला. कां कीं, पेशवा पूर्वीं शिंद्याच्या हितार्थ शेणव्यांच्या नाशास प्रवृत्त झाला होता.

३ याप्रमाणेंच पटवर्धनाच्या नाशाविषयीं शिंदा पेशव्यास अनुकूळ झाला. त्या शिंद्याचा कारभारी सरजेराव घाडगा त्यानें कोल्हापुरच्या राजाकडे जाऊन तो राजा पटवर्धनाच्या नाशाविषयीं शिंद्यास अनुकूळ होय असें केलें. तेव्हां त्या शिंद्याचीं कितीएक पलटणें शिधोजीराव निंबाळकर निपाणीचा देसाई याचे स्वाधीन होऊन पटवर्धनाचा मुलूख घ्यावयास निघालीं; तीं पलटणें फारवेळ त्याजवळ राहिलीं नाहींत. परंतु त्या शिधोजीच्या

स्वारांनीं मिरजेपासून विजापुरपर्यंत मुलूख उद्वस्त केला. अशी दक्षिणेंत धामधूम झाली.

४ ते समयीं संपूर्ण दक्षिणेंत धामधूम झाली, त्यांत धोंडीवाघ कोल्हापुरच्या राजाची चाकरी सोडून निघाला, तो इंग्लिशांनीं संपादिलेल्या मुलखीं जाऊन लुटालूट करून पेशव्याच्याही करनाटक मुलखीं कितीएक ठिकाणची खंडणी घेता झाला. त्यावरून इंग्लिशांनीं पेशव्याची आज्ञा घेऊन त्याच्या पारिपत्यास आपली फौज नेमली. त्यापूर्वींच त्या धोंडीवाघानें करनाटकांत धोंडोपंत गोखला आपला शत्रु आला आहे, असें समजून शपथ केली कीं, त्या धोंडोपंताच्या काळजाचें रक्त काढून त्या रक्तानें आपल्या मिशा रंगवीन. त्या वाघानें तो धोंडोपंत गोखला जेथें होता तेथून जवळच कोणेएके झाडीमध्यें लपून राहून त्याच्या प्राणहरणार्थ छापा घालावयाचा बेत करून त्या धोंडोपंताजवळ अगदीं थोडे लोक आहेत, अशी संधी पाहून त्यावर अकस्मात् छापा घालून त्या धोंडोपंत गोखल्यास ठार मारिलें; आणि आपल्या शपथेप्रमाणें त्याच्या काळजाचें रक्त काढून आपल्या मिशांस लाविलें. त्या छाप्यामध्येंच धोंडोपंत गोखल्याजवळ त्याचे दोघे पुतणे होते, त्यामध्यें थोरला मारिला गेला, आणि धाकटा तो बापूगोखला, त्याच्या डाव्या डोळ्यास मोठी जखम लागली.

त्यानंतर इंग्लिशांनीं त्या धोंडीवाघाच्या पारिपत्यास फौज पाठविली, ती त्यावर पडून त्याच्या लोकांचा अगदीं पराभव होऊन तो धोंडीवाघही मेला गेला. हें वर्तमान संन् अठराशेंच्या सप्तेंबर महिन्याचे दाहावे तारिखेस घडलें.

५ शिंदा पुण्यामध्यें राहिला असतां त्याच्या मुलखीं

माळवा व हिंदुस्थान यांच्या बंदोबस्तांत अव्यवस्था झाली होती, ती अशी; यशवंतराव होळकर नागपुराहून पळून धारेस जाऊन तेथें आनंदराव पंवार याच्या आश्रयास कांहीं दिवस राहिला; नंतर त्या आनंदरावानें शिंद्याच्या भयास्तव त्या होळकरास कांहीं द्रव्य व कितीएक घोडे देऊन त्याला तेथून पुढें मार्गस्थ केलें. तो होळकर तितक्याच द्रव्यसाधनानें आपल्याजवळ कांहीं लोक जमा करून मग कोणीएक अमीरखान नामें पठाण मुलखांत स्वांच्या घालीत होता, त्याला जाऊन मिळाला. आणि त्या योगें मोठी योग्यता पावून लोकांत असें प्रसिद्ध केलें कीं, आपण खंडेराव होळकराचा पुतण्या. नंतर जितके होळकर पक्षीचें मंडळ होतें तितकें बोलाविलें. तें कितीएक जमा झाल्यावर होळकराच्या कुळास शिंद्याच्या हातून सोडवावयाकरितां त्यासहित निघाला. नंतर शिंद्याचे मुलखीं नर्मदा तीरीं जाऊन कितीएक शिंद्याचे गांव लुटूं लागला. तेव्हां काशीराव होळकराचें पलटण कोणीएक फ्रेंच जातीचा सरदाराचे स्वाधीन असे, तो त्यानें त्यांवर पाठविला, त्याचा त्या यशवंतरावानें पराभव केला. मग तो फ्रेंच यशवंतरावाचा पक्षपाती होऊन आपले पलटणी लोक व तोफा घेऊन त्यास मिळाला. तेव्हां त्या यशवंतरावास हा खंडेरावाचा ठेवणाईत असें लोक मानूं लागले; आणि तो मोठ्या राजाप्रमाणें वागूं लागला.

६ असें झाल्यावर शिंद्यानें लश्करसुद्धां तात्काळ तिकडे जाऊन आपल्या मुलखाचा बंदोबस्त करावा, परंतु ते समयीं त्याचे कारभारी मंडळींत वैमनस्यें पडलीं होतीं, त्यामुळें तो प्रकार घडेना; कां कीं, त्या कारभारी मंड-

ळीनें होळकरास कोणेएके वेळीं धमकीची गोष्ट सांगावी, व कोणेएके समयीं प्रार्थनाही करावी, असें होऊं लागलें. नंतर ते कारभारी लोक काशीरावाच्या नाशाविषयीं होळकरास मिळाले. त्या यशवंतरावानें काशिरावापासून आपणास भय न व्हावें, यासाठीं शिंदा अनुकूळ करून घेतला, आणि त्याबद्दल शिंद्याच्या बायांस धरून कैद करावयाचा नेम केला. त्यापूर्वीं होळकरानें त्या बायांशीं मैत्रीचें बोलणें लावून समजाविलें होतें कीं, मी तुमचा पक्षपाती आहे, तथापि या समयीं तो नेम सोडून होळकर त्या बायांच्या लश्करावर पडून त्या बायांना तेथून पिटून बऱ्हाणपुरीं लावून दिलें, आणि त्या शहरासभोंवता घेरा घातला, परंतु त्या बाया तेथून सुटून पळाल्या असतां त्या शिंद्यास वाटलें कीं, होळकराच्या कृत्रिमानेंच पळाल्या, त्यास आपण हिंदुस्थानीं जाऊन बंदोबस्त केल्यावांचून राज्य टिकणार नाहीं. असा त्या शिंद्यानें मनांत निश्चय करून पुणे मुक्कामीं पांच पलटणें व दाहा हजार स्वार तयार केले, आणि त्यांस सरजेराव घाडगा याचे स्वाधीन करून पेशव्याचे चाकरीस ठेविले; आणि आपण तेथून निघाला. ते समयीं त्यानें बाजीराव पेशव्यापासून सत्तेचाळीस लक्षांच्या हुंड्या घेतल्या.

७ तो शिंदा हळू हळू तेथून निघून बऱ्हाणपुरीं जाऊन राहिला, तोंपर्यंत होळकर माळव्यामध्यें स्वाऱ्या घालून तेथची खंडणी घेत असे, आणि कुठे कुठे लुटीतही असे. त्या शिंद्याचें सैन्य फार मोठें आणि तो केवळ समीप आला, असें समजून त्या होळकरानें आपले सर्व लोक उज्जनीपाशीं मोठ्या त्वरेनें जमा केले. कां कीं, त्याचा मनसोबा

असा होता कीं, शिंदा येऊन पोंहचला नाहीं तोंच उज्जनी लुटावी. हें वर्तमान त्या शिंद्यास कळलें, तेव्हां त्यानें आपलीं चार पलटणें कोणीएक करणेल हेशिंग नामें आपला सरदार याचे स्वाधीन करून त्यास ब्र्हाणपुराहून पुढें त्वरित पाठविलें. नंतर त्याचे मदतीस दुसरा एक सरदार व दोन पलटणांवर अधिक कांहीं पायदळ लोक पाठविले. तेव्हां होळकरानें उज्जनीजवळ पुढें आलेल्या लोकांशीं युद्धाचा आरंभ आपल्या थोडक्याशा लोकांनिशीं केला, आणि त्यास नकळतां त्याचे पाठीमागें आपल्या लश्कराचा मोठा भाग नेऊन जे लोक त्याच्या मदतीस मागून येत होते, ते जिंकून ते लोक पुनः युद्धास उभे न राहतील असें केलें. नंतर आपले लोक त्यांशीं लढून धैर्यवंत झालेले माघारें आणून त्या हेशिंगाच्या चार पलटणांवर एकाएकीं हल्ला केला. ते समयीं तें युद्ध फार निकराचें झालें, त्यांत त्या पलटणी लोकांतून एक वांटा राहिले, व चार वांटे जखमी व मेलेले मिळून पडले. त्यांत त्याचे सरदार दहा साहेब लोक होते त्यांतून सात मेले गेले, व तीन साहेब त्या शत्रूच्या हातीं सांपडले, आणि एकटा हेशिंग मात्र राहिला. असा त्या होळकराचा जय संन् अठराशें एकाच्या जून महिन्यांत झाल्यावर त्यानें त्या उज्जनीची मोठी खंडणी घेतली. नंतर त्या शिंद्याचा तोपखाना नर्मदा उतरून पलीकडे गेला होता, त्याचे रक्षणार्थ शिंद्याचे कितीएक स्वार व चार पलटणें होतीं, त्यांवर जाऊन तो तोफखाना पाडाव करून घ्यावयास होळकरानें मोठा उद्योग केला; परंतु त्याचा उपाय चालेना. तेव्हां त्या शिंद्यास कांहीं धैर्य उत्पन्न होऊन तो आपले ल-

इकर बऱ्हाणपुराहून उठवून नर्मदापार जावयास फार प्रयत्न करूं लागला.

इकडे पुण्यामध्यें शिंदा निघून गेल्यावर बाजीराव, जे कोणी मोठमोठे थोर कुलीन लोक, ज्यांनीं आपणाविषयीं किंवा आपला बाप रघुनाथराव याविषयीं विपरीत आचरण केलें होतें, त्यांचा सूड उगवावयास उद्युक्त झाला. तेव्हां प्रथम त्यानें रास्त्याच्या कुळांतील माधवराव रास्ता यास स्नेहानें भेटीस बोलावून तो आपल्या वाड्यांत आल्यावर त्यास धरून तो रायगडास पाठविला, याशिवाय जे कोणी त्याचे हातीं सांपडले ते अनेक प्रकारें नागविले. त्यानें इतकी रास्त्याची अमर्यादा अन्यायाविणें केली, त्यावरून तो बाजीराव लोकांचे मनांतून उतरला, त्या योगें त्याचा कोणासही विश्वास येईना, आणि मुलखांत जागोजाग बंडें उत्पन्न झालीं. त्या बंडाच्या एके टोळींत बाळकृष्ण गंगाधर मुख्य होता, आणि विठोजी होळकरही त्यास मिळाला असे; त्या टोळीचा पराभव गणपतरावपानशा यानें केला. तेव्हां तो विठोजीहोळकर यशवंतराव होळकराचा भाऊ तो धरिला गेला; त्या वेळेस बाजीरावपेशवा यानें त्यास जिवें मारून टाकावयाचा नेम केला. कां कीं, तो बंडांत सांपडला, तस्मात् तो प्राणांत दंड करावयाचा अपराधी खरा, परंतु ते वेळेस मराठी लोकांत चाल होती कीं, जो अत्यंत क्रूरपणें हिंसा कर्मच करील त्यास मात्र प्राणांत दंड करावा, केवळ स्वाऱ्या घालून लूट करणारास तसा दंड नाहीं; असें असतां आणि त्याचा बाप तुकोजीहोळकर त्या एवढ्या थोराचा तो पुत्र त्यास मारावें हेंही योग्य दिसत नव्हतें, परंतु बाजीरावाच्या मनांत आलें कीं, हा नानाच्या परम

मित्राचा पुत्र ह्मणून त्यानें त्यास जिवें मारविलें. तो प्रकार असा; आपण (बाजीरावपेशवा) व आपला मित्र (बाळोजी कुंजर) हे दोघे खिडकींत बसून आपल्या समूर अंगणामध्यें हत्ती आणून त्या विठोजीहोळकराला हत्तीच्या पायांस बांधविलें, ते समयीं त्यानें आपल्या प्राणरक्षणाविषयीं बाजीरावाची प्रार्थना केली, परंतु त्या बाजीरावास त्या विठोजीविषयीं किमपि दया न येतां तो स्वस्थ बसून पाहूं लागला. मग तो हत्ती तें सारें अंगणभर फिरला, तितक्यानें त्याचा प्राण गेला नाहीं, तेव्हां तो हत्ती तेथून बाहेर नेवविला, नंतर त्या बाहेरच्या मैदानांत तो हत्ती फिरतांना त्या विठोजीचे प्राण निघून गेले.

८ दवलतरावशिंदा आपल्या लश्कराचें सामर्थ्य न्यून असें समजून पुण्यांत सर्जेराव घाडगा पूर्वी पेशव्याच्या चाकरीस ठेविलेला असतांही त्याला हिंदुस्थानांत आपल्याजवळ बोलाविलें. तो तिकडे जाऊन त्या शिंद्या जवळच पोंहचल्यावर त्या दवलतरावानें त्याजबरोबर दहा हजार स्वांर व चवदा पलटणें देऊन आपली राजधानी उज्जनी होळकरानें लुटली होती, तो सूड उगवावयास इंदूर नामें जी त्या होळकराची राजधानी, ती लुटावयास तो पाठविला. त्या वेळेस त्या होळकराबरोबर गोरे सरदारांवांचून कांहीं पलटणें व पंचवीस हजार स्वांर व पलटणी लोकांखेरीज पांच हजार पायदळ इतकें सैन्य होतें, त्यासहित तो यशवंतराव त्या आपल्या इंदुराच्या संरक्षणास आला. नंतर कांहीं दिवस त्या दोन्हीं लश्कराचें युद्ध हलकें हलकें होत होतें. मग त्या होळकरानें एकाएकीं त्या शिंद्याच्या लश्करावर हला करावयाची कांहींएक चांगली कल्पना

काढली होती, परंतु त्यांतील कांहीं बेत विसकटून शेवटीं तो होळकर त्या युद्धांत पराभव पावला. ते समयीं त्याच्या अठ्ठयाण्णव तोफा सरजेरावघाडग्याच्या हातीं लागल्या, आणि त्याची राजधानी इंदूर तेंही त्या घाडग्यानें अगदीं लुटून टाकिलें. ते समयीं त्या दुष्टानें आपल्या क्रूरपणाची पराकाष्ठा केली.

पुणें सोडून गेल्याचे पूर्वींची त्याच्या धूर्तपणाविषयीं त्याची कांहीं गोष्ट आहे, ती अशी; त्या सर्जेरावघाडग्यानें बाजीरावपेशवा याचा मित्र बाळोजीकुंजर याचे घरीं द्रव्यानिमित्त धरणें बसवून वरकड जे दरबारी लोक होते, त्यांचा फार अनादर आरंभिला, तेव्हां बाळोजीकुंजर यानें आपल्या मनांत विचार केला कीं, तो घाडगा आपणाकडे आला असतां त्याचा मोठा सन्मान करून तो जें ह्मणेल, त्यास राजी झाल्यासारिखा आकार दाखवून मग त्यास युक्तीनें धरून बंदींत ठेवावें, अथवा जिवें मारून टाकावें. अशी योजना करून आपल्या लोकांस सांगून ठेविलें कीं, तो सरजेरावघाडगा आणि मी एकांतीं बोलत बसलों असतां जेव्हां मी तेथून उठून बाहेर येईन तेव्हां तुह्मी त्यास युक्तीनें धरा अथवा मारून टाका. अशी तयारी करून ठेविल्यावर तो सरजेराव आपले घरीं आला असतां तो आणि आपण उभयतां खोलींत एकांतीं बोलत बसले, तेव्हां बोलतां बोलतां तो बाळोजीकुंजर तेथून उठून बोलिला कीं, मी पैक्याच्या हुंड्या आणवितों, इतकें ह्मणून त्या खोलींतून बाहेर निघूं लागला, तेव्हांच तो सरजेराव मनांत समजला कीं, ही कांहीं आपणास दग्याची खूण आहे, यावरून तो सरजेरावघाडगा आपण एक हात त्या बाळोजीकुंजरा-

च्या मानेवर टाकून दुसऱ्या हातांत तरवार घेऊन त्यास गचांड्या देत त्या खोलींतून बाहेर काढून तेथून तसाच दरवाज्यापर्यंत धक्के देत नेऊन मग दरवाज्याबाहेर रस्त्यांत जातांच तेथें आपल्या घोड्यावर पटकर उडी मारून बसला, आणि तेथून त्वरेनें पळत पळत आपल्या लोकांत जाऊन मिळाला.

९ हिंदुस्थानांत होळकर पराभव पावल्यानंतर त्यास बंडावांचून दुसरा उपाय दिसेनासा झाला. असें असतां हा धूर्तपण व स्वभाविक शौर्य पाहून शिपाई लोकांचें मन त्याकडे लागे, ह्मणून त्या शिंद्याचे कितीएक शिपाईलोक त्या यशवंतराव होळकरास मिळाले. असें झाल्यावर त्या होळकरानें मसलत केली कीं, हा मुलूख सोडून पुण्याचे आसमंतात संचार करावा. तेव्हां शिंद्यास तिकडे गुंतवावयासाठीं आपलीं पलटणें महेश्वरास ठेवून आपण उत्तरेचा मार्ग धरिला, कां कीं, त्या शिंद्यास ती आपली दक्षिणेंस जाण्याची मसलत कळूं नये; याकरितांच फत्तेशिग मान्याबरोबर मात्र कांहीं स्वार देऊन पुण्याकडे पाठविला, तो मान्या गोदावरीचे तीरीं येऊन कितीएक गांव लुटून त्या मुलखीं कितीएका ठिकाणची खंडणी घेऊं लागला. इतक्यांत तो होळकर स्वयें महेश्वरास येऊन तेथून आपलीं पलटणें बरोबर घेऊन शिंद्याचा मुलूख खानदेश यांत जाऊन मोठ्या क्रोधानें तो मुलूख उद्वस्त करूं लागला. इतकें होई तोंपर्यंत त्यानें शहा अमेदखान नामें कोणी त्याचा सरदार होता, तो पुण्याच्या आसमंतात लुटालूट करावयास पुढें नेमिला. त्याच्या पारिपत्याकरितां पेशव्याचा सरदार नरसिंह खंडेराव नामें विंचूरचा जहागीरदार, तो पं-

धराशें स्वारांनिशीं त्यावर चालून गेला; त्याचा त्या शहा अमेदखानानें असा पराभव केला कीं, त्या विंचूरकरांच्या पंधराशें स्वारांतील थोडकेच वांचले असतील. हें वर्तमान बाजीराव पेशवा यास कळतांच तो फार भ्याला, आणि त्यानें इंग्लिशांच्या सरकाराशीं आपल्या कुमकेविषयीं बोलणें लाविलें; परंतु ते वेळेस तो बाजीराव इंग्लिशांस आपल्या मुलखांत फौजेसहित रहावयास अनुमोदन देईना, आणि इंग्लिश व निजामअली यांची मैत्री झाली होती, त्यांतीलही कितीएक गोष्टी स्वीकारीना, ह्मणून तो अर्थ शेवटास गेला नाहीं. नंतर पेशव्यानें होळकर गोदावरी उतरून आलीकडे न यावा, ह्मणून त्याशीं बहुत प्रकारें तहाचें बोलणें लाविलें, तेव्हां त्यानें उत्तर दिलें कीं, माझा भाऊ तुह्मी मारिला, तो तर तुमच्यानें मला देववत नाहीं; परंतु त्याचा पुत्र खंडेराव तो बंदींत घातला आहे तो सोडून द्यावा, आणि जितका आमच्या होळकर मंडळीचा मुलूख आपणाकडे आहे तो सर्व सोडावा; इतकें झालें असतां आपण ह्मणतां ही गोष्ट कदाचित् घडेल. त्या गोष्टीस बाजीराव यानें मान्य केल्याप्रमाणें दाखविलें, आणि होळकरास निश्चित सांगून पाठविलें कीं, आह्मी तुमच्या खंडेरावास सोडावयाची आज्ञा दिली. असें असतां इकडे त्या खंडेरावाला अशीरगडावर पक्क्या बंदोबस्तांत ठेवावें असें सांगून पाठविलें, आणि तेच वेळेस दवलतरावशिंदा याकडून सदाशिवराव भास्कर नामें सरदार, दहा पलटणें व कांहीं स्वार घेऊन येत होता, त्यास निरोप पाठविला कीं, या समयीं आह्मी होळकराशीं कांहीं तहाचें बोलणें करून तो

स्थिर केला आहे, अशा संधीस तुम्ही त्वरा करून आपला अर्थ साधावा.

१० यानंतर बाजीराव पेशव्याकडून पांडोजीकुंजर निघाला, तो कांहीं लोकांसहित गारदौंडेस जाऊन होळकराकडचा फत्तेशिंग मान्या यावर हल्ला करिता झाला. त्यांत तो पांडोजी पराभव पावला. ते समयीं त्या मान्यानें मोठी त्वरा करून बारामतीस जाऊन तेथें पेशव्याच्या फौजेचा तळ होता, त्यांत नानापुरंदरे व गणपतराव पानशे मुख्यत्वें असत, त्यांवर पडून त्यानें त्यांचाही पराभव केला, व तेथचा तोफखानाही त्या मान्यानें घेतला. बाजीरावानें पूर्वी आपले सरदार रास्ते यांचा अपमान केला, यास्तव पटवर्धन व वरकड जे दक्षिणेंतील जहागीरदार यांनीं त्या पांडोजी कुंजराचे व फत्तेशिंग मान्याचे लढाईंत मन घातलें नाहीं; जर ते मनावर घेते तर एवढा अनर्थ न होता. त्या वेळेस सर्व पटवर्धनापैकीं एकटा चिंतामणराव मात्र बाजीरावाचा पक्षपाती होता, परंतु तोही थोडक्याच वेळांत श्रीमंतांचा पक्ष सोडिता झाला.

होळकर लश्करसुद्धां ऐलीबेला खेंडेकडे चालिला असतां शिंद्याकडचा सदाशिवराव भास्कर लश्करासहित त्या होळकराची वाट सोडून जालनें व भीर या वाटेनें पुण्यास येऊन पेशव्याच्या लोकांत मिळाला. नंतर ते पेशव्याचे लोक व शिंद्याचे लोक मिळून ऐलीबेल्यापाशीं त्या होळकराच्या तोंडावर गेले. तें वर्तमान समजून होळकर अहंमदनगरचे वाटेनें जेजोरीस जाऊन फत्तेशिंग मान्यास मिळून तेथून संन् अठराशें दोहोंच्या अक्टोबर महिन्याचे तेविसावे तारिखेस राजवाडीचा घाट उतरून पुण्याजवळ लोणी व

हडप्सर या दोहोंमध्यें उतरला. ते वेळेस पेशवे व शिंदे यांचें लश्कर त्या ऐलीबेल्याहून निघून माघारें पुण्यास येऊन गारपिरावर राहिलें. असें असतां उभयपक्षीं दोन दिवस तहाचें बोलणें झालें. त्यांत पेशवे बाजीराव ते होळकरास ह्मणत कीं, तुला आमच्या राजधानीवर शत्रूसारिखें फौज घेऊन चालून येण्याचें प्रयोजन नाहीं, त्यास तूं एथून निघून जा; त्यावर त्या होळकरानें उत्तर केलें कीं, मी स्वामीच्या आज्ञेंत अंतर करावयाचा मनुष्य नव्हें, परंतु आमच्या धन्याची आज्ञा शिंदा मानीत नाहीं, त्याला स्वामीनीं खंडेरावास सोडावयाची आज्ञा दिली असतां त्यानें त्याचा बंदोबस्त पहिल्यापेक्षां अधिक केला; याशिवाय मी व माझे धनी पेशवे तुह्मी हे आपण उभयतां एकमतेंच वागणार होतों, परंतु शिंदा मजबरोबर युद्धास सिद्ध झाला, यास्तव या समयीं मी शिंद्याचें पारिपत्य करून आपल्या स्वामीचा मान रक्षीन. याप्रमाणें त्या होळकराचें व बाजीरावाचें बोलणें दोन दिवस होऊन अक्टोबराचे पंचविसावे तारिखेस प्रातःकाळीं उभयपक्षीं लश्करें तयार झालीं. त्या वेळेस त्या होळकराकडे चवदा पलटणें होतीं, त्यांत एक कार्नेल व दोन मेजर असे तिघे मुख्य साहेब लोक होते, व त्या पलटणांखेरीज पांच हजार पायदळ होतें, व पंचवीस हजार स्वार होते. शिंद्याकडे पलटणें होतीं, परंतु त्यांचा बंदोबस्त होळकराच्या पलटणांपेक्षां कमी व त्यांची संख्याही कमी असे. वरकड स्वार व पायदळ त्या होळकराच्या बरोबरीनें होतें. याप्रमाणें त्या दोहींकडची सेना उभी राहिली असतां एक प्रहर दिवसानंतर उभयपक्षीं तोफांचा मार चालू झाला, तो सहा घटिकापर्यं-

त एकसारिखा चालत होता. नंतर त्या होळकराच्या पठाणी स्वांराची टोळी पेशव्याकडचा सरदार विंचुरकर याच्या स्वांरांवर पडून यश पावली, परंतु तेच वेळेस फत्तेशिंग मान्यानें पेशव्याचे हुजूरपागेवर हला केला असतां त्या मान्याचा बहुत नाश होऊन त्या पाग्यांचा जय झाला, हें पाहून शिंद्याचे वरकड जे स्वांर होते, त्यांस विशेष अवसान येऊन त्यांनीं होळकराच्या स्वांरांवर हला केला. तेव्हां होळकराच्या स्वारांचा पराभव होईलसा दिसून आला. ते समयीं होळकर आपल्या सर्व सैन्यापाठीमागें होता, त्यानें तो सुमार पाहिला, आणि तात्काळ आपल्या घोड्यावर बसून मोठा शब्द करून बोलिला कीं, या समयीं जे कोणी माझे असतील त्यांनीं मजबरोबर यावें, यापुढें उपयोग नाहीं, असें सांगून जे तेथून पळणारे लोक होते, त्यांस मोठें धैर्य देऊन निधडक स्वारांसहित स्वयें पुढें सरून त्या शिंद्याचे स्वांर मागें हटविले. इतकें होई तोंपर्यंत ज्यांत इंग्लिश सरदार नाहींत, अशीं शिंद्याचीं सहा पलटणें होतीं, त्यांच्यानें त्या होळकराच्या पलटणांसमूर उभें राहावेना, परंतु त्याशिवाय त्या शिंद्याचीं चार पलटणें दिबायन साहेब याच्या हातचीं तयार झालेलीं पुरातन होतीं, त्यांत मुख्य सरदार चवघे साहेब असत, त्या पलटणांनीं मात्र आपली जागा न सोडितां परम शौर्यैकरून युद्ध केलें. शेवटीं त्या होळकरानें त्या शिंद्याच्या सर्व स्वांरांचा पराभव करून त्यांतील तोफांचे सर्व गोलंदाज मारून मग त्या आपल्या संपूर्ण लश्करी समुदायासुद्धां त्या चार पलटणांवर मोठ्या वेगानें कितीएक वेळां हला केला. त्या योगेंकरून त्यांतील कोणी साहेब न उरतां त्या पलटणांचा बहुत नाश

होऊन तें युद्ध समाप्त झालें. तेव्हां त्या शिंद्याच्या साऱ्या तोफा व बुणगें होळकरांच्या हातीं लागलें. त्याचा असा जय झाल्यावर त्या यशवंतरावानें पुणें शहरचा नाश न व्हावा, ह्मणून आपल्या सर्व लश्करास तेथून मागें फिरावयाची आज्ञा दिली. त्यांतील कोणासही तो शहरांत जाऊं देईना, तेव्हां त्यांतील कोणी लोक त्या होळकराची आज्ञा न मानितां त्या शहरांत शिरूं लागले. त्यांवर त्यानें तोफांचा मार चालू करून त्यांस मागें फिरविलें. असे पेशव्याकडचे सरदार त्या होळकराशीं युद्ध करीत असतां बाजीराव पेशवा निःसंशय आपला जय होईलसा समजून जिकडे युद्ध समारंभ होता, तिकडे जावयास आपल्या वाड्यांतून बाहेर निघाला; परंतु तोफांच्या आवाजास भिऊन शहराबाहेर दक्षिणेच्या अंगीं दूर उभा राहून तेथूनच त्या युद्धाचे परिणामाची वाट पाहत राहिला; मग आपला पराभव झालासा समजून सात हजार लोकांसहित तेथून निघून सिंहगडास गेला. नंतर त्यानें तेथून कर्णेल क्लोस नामें साहेब इंग्लिशांचा वकील ते समयीं पुण्यांत होता, त्यास निरोप पाठविला कीं, इंग्लिशांनीं या समयीं आमचें साहाय्य केल्यास सहा पलटणांसहित त्यांनीं आमच्या मुलखीं राहावें.

पुण्याच्या लढाईंत यशवंतराव होळकर जय पावल्यावर त्यानें तेथें संगमावर कर्णेल क्लोस साहेब इंग्लिशांचा वकील राहात होता, त्यास दुसरे दिवशीं आपल्या भेटीस बोलाविलें. त्या युद्धांत होळकर व पेशवे या उभयपक्षींच्या लश्करचे स्वार त्या कर्णेल क्लोस साहेब याच्या बंगल्याजवळच लढले तथापि त्यास कांहीं उपद्रव लागला नाहीं. मग

दुसरे दिवशीं तो साहेब होळकराचे भेटीस गेला, तेव्हां त्यानें त्या होळकराचा जसा डौल पाहिला, त्याप्रमाणें लिहिलें आहे. तें असें, तो यशवंतराव होळकर विजयी झाला असून, घोंट्याइतक्या चिखलांत एक लहानशी राहुटी उभारलेली होती, त्यांत त्या साहेबानें त्यास पाहिलें, त्या होळकराच्या आंगास एक भाल्याची जखम लागलेली होती, आणि त्याचे मस्तकीं एक तलवारेचा वार लागलेला असे त्यास भेटावयाचे वेळेस तो होळकर त्या साहेबाशीं बहुत नम्रतेनें वागला, आणि त्याचें बोलणें केवळ मोकळ्या मनाचें होतें, त्यास त्या साहेबानें त्याच्या जखमांची गोष्ट काढिली असतां तें दुःख त्याच्या गणनेंतच नाहींसें दिसलें, आणि शिंदे व पेशवे यांशीं व त्या होळकराशीं जें वैमनस्य होतें, तें मिटावयाविषयीं यशवंतराव इंग्लिशांची मध्यस्थी इच्छीत होता. आणि ते वेळेस त्या साहेबापाशीं तशा गोष्टीही निघाल्या.

११ होळकर प्रथम पेशव्याशीं बहुत नम्रतेनें वागे, व त्यास पुण्यांत बोलावीत असतां तो बाजीराव ऐकेना, मग तो पेशवा तीन दिवस त्या सिंहगडीं राहून तेथून पुढें रायगडीं* गेला. तेथेंही कितीएक दिवस राहून मग पुढें महाडास जाऊन तेथून त्यानें मुंबईसरकारास पत्र पाठविलें कीं, तुह्मी कांहीं गलबतें पाठवून मी व माझे बरोबरचे लोक यांस आपल्याकडे घेऊन जावें, असें लिहिलें असतां त्याचें उत्तर यावयाचे पूर्वीं वसईचा सरसुभेदार खंडेरावरास्ता महा-

* रायगडीं माधवराव रास्ता बंदींत होता त्यास मुक्त करून त्याची जहागीर त्यास माघारीं देऊन आपल्याकडे नवे लोक ठेवावयाचे कामावर बाजीरावानें त्यास नेमिलें.

डामध्यें बाजीरावास येऊन मिळाला. त्याच्या पाठीस लागलेले यशवंतराव होळकराचे लोक जवळ आले, असें बाजीरावास कळतांच तो तेथून पळून सुवर्णदुर्गास गेला; तेथेंही आपला टिकाव निघणार नाहीं; असें समजून तें स्थळ टाकून रेवदंड्यास गेला, त्या ठिकाणीं इंग्लिशांचीं जहाजें येऊन त्या खंडेरावरास्त्यासुद्धां बाजीरावास दिसेंब-राचे सहाव्या तारिखेस वसईंत नेऊन पोंहचविलें. त्यापुढें त्या वसईमध्यें इंग्लिश व बाजीराव यांचा विशेष तह झाला, त्याचें मूळ तेंच. तो विस्तार लिहावयाचे पूर्वीं बडोद्यामध्यें संन् सत्राशें ब्याण्णवांपासून जीं वर्तमानें झालीं, तो प्रकार समजला पाहिजे, तो लिहितों.

१२ संन् सत्राशें ब्याण्णवांत गोविंदरावगाइकवाड यास बडोद्याचा अधिकार प्राप्त झाला, असें पूर्वींचे भागीं लिहिलें आहे, आणि आबाशेलूकर नानाफडनविसाबरोबर बंदींत पडला असें लिहिलें आहे. त्या आबाशेलूकरानें पुढें संन् सत्राशें आठ्याण्णवांत दवलतराव शिंद्यास दहा लक्ष रुपयांचें करारपत्र देऊन आपली मुक्तता करून घेतली, आणि तेथून आमदाबादेस जाऊन तेथचा कारभार चालविला; परंतु तो आबा नानाचा पक्षपाती यास्तव बाजीरावानें गोविंदराव गाइकवाड यास गुप्तपणें अनेक प्रकारें शिकवून त्याशीं व आबाशेलूकराशीं वैमनस्य पाडिलें, त्यापासून लवकरच त्या दोघांचा युद्धप्रसंग होऊन ते उभयतां एकमेकांच्या नाशा-विषयीं अनेक प्रकारें एकमेकांस उपद्रव देऊं लागले. त्यांत प्रथम आबाशेलूकराचें प्राबल्य दिसलें. मग दुसरे वर्षी (संन् सत्राशे नव्याण्णवांत) सुरतेचा नबाब मृत्यु पावला, ते समयीं त्याच्या भावास तो अधिकार व्हावयाचा तत्संबंधें

कांहीं बंदोबस्ताविषयीं डंकन साहेब नामें मुंबईचा गुवरनर सुरतेस गेला. ते वेळेस गोविंदराव गाइकवाड याचे दोघे वकील त्या साहेबाच्या बहुमानास्तव सामोरे गेले. तेव्हां तो समय आपल्या कार्य साधनांच्या उपयोगीसा जाणून त्या साहेबानें सुरतेंत चवथाई भाग गाइकवाडाचा होता, तो व त्यालगत चवऱ्यांशीं नामें एक परगणा आहे, तो मागितला, तेव्हां ती गोष्ट गोविंदरावानें तात्काळ कबूल केली. त्यावरून असें दिसून आलें कीं, या समयीं इंग्लिशांस गाइकवाडानें इतका मुलूख उगाच दिला, परंतु असें समजलें नाहीं. कीं, त्यानें थोडक्याच दिवसांनीं त्या आबाशेलूकराच्या नाशाविषयीं कुमक मागावयाच्या मसलतीनें दिला.

संन् अठराशांत तो गोविंदराव गाइकवाड मृत्यु पावला, ते समयीं त्याचे औरस पुत्र चवघे व दासीपुत्र सात होते; याशिवाय कांहीं कंन्याही होत्या. त्या चवघां पुत्रांत वडील आनंदराव, त्यास मुख्य मानकरी आपला धनी असें मानीत, परंतु त्या आनंदरावाच्या ज्ञानांत कांहीं कमीपणा होता ह्मणून कितीएक त्या राज्यांतलि मंडळ आपलें महत्व स्थापावयाविषयीं उद्युक्त झालें. त्या गोविंदरावाचा दुसरा पुत्र कान्होजी, तो कांहीं बंड करील अशा अटकळीनें गोविंदरावानें त्यास बंदींत ठेविलें होतें. मग तो गोविंदराव मेल्यावर त्या कान्होजीनें आनंदरावास बहुत नम्रतेच्या गोष्टी सांगून आणि लश्करी लोकांस मध्यस्थ करून आपली बंदींतून सुटका केली. नंतर तो तेथचा मुख्य कारभारी झाला; परंतु इतक्यानेंच त्यास तृप्ति नसे, यास्तव तो सर्वत्र अनेक प्रकारें राजाप्रमाणें सत्ता करूं लागला. असे चार महिने गेल्यावर कोणीएक रावजीआपा नामें गोविंदरावगाइकवा-

डाचा मुख्य कारभारी होता, तो प्रबळ होऊन त्यानें त्या कान्होजीला पदच्युत केलें. तेव्हां तो कान्होजी व तो रावजीआपा परभू आपणास इंग्लिशांची कुमक मागत होते; त्यांत रावजीपरभू इंग्लिशास अशी आशा दाखवी कीं, गोविंदराव यानें तुह्मांशीं जो करार केला तो मी शेवटास नेईन; आणि कान्होजीही इंग्लिशांस तेंच सांगून त्याखेरीज चिखली परगणा देतों ह्मणून कबूल करिता झाला. त्या रावजी परभूचा भाऊ बाबाजी परभू बडोद्यांतील संपूर्ण स्वारांचा सरदार असे, त्याचे मदतीस त्या बडोदेशहरांत सात हजार आरब होते, ते त्यास अनुकूळ असत.

त्या कान्होजी गाइकवाडाचें साहाय्य करणारा मल्हारराव गाइकवाड, जो कडीच्या जहागीरदाराचा पुत्र, तो शूर आणि मोठा दक्ष होता; त्यानें लश्कर जमा करून त्या आनंदरावाचे कितीएक किल्ले व जितकीं ठाणीं होतीं तितकीं घेतलीं. तेव्हां त्या आनंदरावाचा मुख्य कारभारी रावजी यानें विलंब न करितां मुंबईसरकारास आर्जी केली कीं, आह्मास या समयीं मल्हाररावाच्या उपद्रवाचे नाशार्थ पांच पलटणें पाठविलीं पाहिजेत, आह्मी त्यांची चाकरी घेऊन रोजमुरा देत जाऊं. ते समयीं मुंबईसरकारास ती गोष्ट उत्तमशी वाटली. आणि त्यांत आपलें हित आहेसें समजलें, परंतु कलकत्त्याचा मुख्य साहेब याची आज्ञा झाल्यावांचून त्या मुंबईच्या साहेबास त्या गाइकवाडाला तादृश अनुकूळ होतां येईना, ह्मणून तें पत्र येतांच त्यांनीं सोळाशें लोक मात्र त्या कुमकेस पाठविले; त्यांत मेजर वाकर साहेब नामें मुख्य केला होता, तो संन् अठराशेंच्या फेब्रूआरीचे अखेरीस त्या लोकांसहित गाइकवाडाच्या लश्करांत मिळून

तो कडीवर चालिला. तेव्हां तो मल्हारराव गाइकवाड यानें आह्मापासून चूक झाली, असें बोलून जीं ठाणीं घेतलीं आहेत तीं माघारीं देतों, असें कबूल करून त्यांशी तह करावयाचा आकार घातला, परंतु त्याची मसलत समय पाहून घात करावयाची होती. त्याप्रमाणें त्यानें कोणेएके समयीं त्यावर छापा घातला, तो इंग्लिशांच्या बंदोबस्तामुळें शेवटास गेला नाहीं, परंतु थोडक्याच दिवसांत असें दिसून आलें, कीं, त्यानें गाइकवाडाचे बहुतेक लोक वश केले. असें असतां मेजर वाकर साहेब याचा कांहीं उपाय चालेना; त्यानें कडीपाशीं राहून आपलें संरक्षण मात्र केलें, आणि आपल्या पुष्टीकरितां मुंबईसरकारास फौज मागून तिची मार्गप्रतीक्षा करीत राहिला. मग एप्रेलाचे तेविसाव्या तारिखेस मुंबईहून नवे लोक येऊन त्या कडीकिल्ल्याच्या तटाखालीं उतरून आपल्यासमूर खंदक करून त्याच मातीचे जागोजाग तटाप्रमाणें ढीग करून तेथें बळ धरून राहिले होते. नंतर गाईकवाडाचे व इंग्लिशांचे लोक त्यावर जाऊन जय पावले. त्या युद्धांत इंग्लिशांचे लोक मेले व जखमी मिळून एकशें त्रेसष्ट पडले.

यानंतर मल्हाराव तें युद्ध टाकून इंग्लिशांच्या स्वाधीन झाला, ते समयीं तो कडीचा किल्ला गाइकवाडाचे स्वाधीन झाला. तेव्हां मल्हाररावास प्रतिवर्षी सवा लक्ष रुपये निर्यादाच्या वसुलापैकीं देऊं करून तेथें त्यानें राहावेंसें केलें.

हें काम झाल्यावर कोणी गणपतराव नामें गाइकवाडाचा भाऊबंद होता, तो बडोद्यापाशीं संकेरा नामें किल्ला आहे, तेथें मल्हाररावाच्या पक्षानें लढत असून तो किल्ला

देईना, तेव्हां तें स्थान इंग्लिशांनीं बलात्कारेंकरून घेतलें. ते समयीं त्या गणपतरावाजवळ मुरारराव नामें आनंदरावाचा दासीपुत्र होता. ते दोघे तेथून निघून धारेस जाऊन तेथच्या पंवाराचा आश्रय पावले.

त्यापुढें आणीक एक मोठें काम राहिलें होतें, तें थोडक्याच वेळांत शेवटास गेलें, तें असें; बडोद्यामध्यें आरब लोक होते ते आपला रोजमुरा थकल्याचे निमित्तें आनंदराव गाइकवाड यास कैद करून त्या शहरांत सत्ता करूं लागले, आणि कान्होजी वंदींतून सोडून देते झाले. ही अव्यवस्था वृद्धिंगत न व्हावी, ह्मणून त्या लोकांस मेजर वाकर साहेब यानें बहुत प्रकारें सांगितलें, परंतु त्या सांगण्याचा उपयोग नाहींसा पाहून त्या साहेबानें बडोद्यासभोंवता घेरा घातला, तेव्हां ते आरब आंतून दाहा दिवसपर्यंत लढले, त्या लढाईंत कितीएक साहेब सरदार मेले गेले. नंतर तसेंच युद्ध चाललें असतां इंग्लिशांचा मोर्चा लागू होऊन त्या किल्ल्याची भिंत ढांसळून मोठें खेडार पडतांच ते आरब लोक युद्ध टाकून तहाचें बोलणें करूं लागले. तेव्हां गाइकवाडानें त्या आरब लोकांची वाजवी बाकी साडे सत्रा लाख रुपये राहिली होती, ती देऊन त्यांनीं आपल्या राज्याचे मर्यादेबाहेर जावें असें कबूल करवून त्यांस तेथून बाहेर घालविलें. ते बहुतेक आपल्या बोलीप्रमाणें निघून गेले, त्यांतील एक आबू जमदार नामें होता, तो मात्र त्या कराराप्रमाणें न चालतां आपले बहुतेक लोक बरोबर घेऊन राजपिंपळीस जाऊन कान्होजीला मिळाला.

तो कान्होजी कितीएक लोक जमा करून जागोजाग

मुलूख लुटीत असे, आणि खंडणीही घेत असे. तेव्हां (संन् अठराशें तिहींमध्यें) मेजर होमस् नामें साहेब एक टोळी घेऊन आला, त्याची व त्या कान्होजीची लढाई हो-ऊन इंग्लिश जय पावल्यावर त्यांनीं कान्होजीच्या पाठीस लागून कापूरवंजेस त्याला गांठून त्याच्या सर्व लोकांची दाणादाण केली, तेव्हां तो कान्होजी तेथून पळून उज्ज-नीस जाऊन राहिला.

भाग एकतिसावा.

संन् अठराशें दोहोंपासून संन् अठराशें आठपर्यंत

झालेलीं वर्तमानें.

१ बाजीराव वसईत आश्रय पावला, इतक्यांत पुण्या-मध्यें काय काय वर्तमान झालें तें प्रकरण असें; होळकरानें आपल्या लोकांपासून पुणें शहरास उपद्रव न लागावा, ह्मणून फार बंदोबस्त ठेविला, तो केवळ तेथील लोकां-च्याच हितासाठीं केला नव्हता. त्यांत अशी मसलत होती कीं, आपला भलेपणा पाहून बाजीराव आपल्या हातीं सां-पडावा. नंतर ती मसलत सिद्धीस जात नाहीं, असें सम-जून त्यानें अमृतराव पेशवा जुन्नरास होता, त्यास पुण्याचें राज्य चालवावयाकरितां बोलाविलें, तेव्हां तो कितीएक दिवस मान्य होईना. शेवटीं संन् अठराशें दोहोंच्या नवें-बराचे बारावे तारिखेस पुण्यांत येऊन आपला डेरा भांबवा-ड्यास देऊन तेथेंच त्यानें राज्यकारभार मोरोबा फडनवीस व बाबूराव फडके वगैरे नानाफडनविसाचे पक्षपाती होते, त्यांच्या साहाय्येंकरून चालविला.

२ नंतर होळकर यानें त्या अमृतरावास गादीवर बसवून राज्य करावयाची मसलत दिली असतां तो ऐकेना, ह्मणून त्याच्या पुत्रास तो गादीवर बसविणार होता, तेंही त्यानें ऐकिलें नाहीं. परंतु त्यास जेव्हां समजलें कीं, बाजीराव पेशवा यानें इग्लिशांचा आश्रय धरिला. तेणेंकरूनच तो पेशवेपणास मुकला, तेव्हां त्या अमृतरावानें होळकराचें बोलणें मान्य केलें. नंतर त्या अमृतरावाचा पुत्र विनायकराव यास पेशवे पदवीचीं वस्त्रें प्राप्त झालीं, तीं वस्त्रें सातान्याचा राजा त्यास प्रथम देत नव्हता. मग त्या राजाचा भाऊ चतुरशिंग राजा त्या होळकराचा पक्षपाती झाला, असे त्याच्या सांगण्यावरून राजानें विनायकरावास तें पद दिलें. याप्रमाणें त्या होळकराची मसलत सिद्धीस गेल्यानंतर त्यानें आपल्या दुष्ट स्वभावासारिखें कृत्य आरंभिलें. त्यांत प्रथमतः दोघे बाजीरावाचे कारभारी चिंतोपंत देशमूख व वैजनाथभट मामा भागवत यांस हाताखालीं घेतलें. तेव्हां त्यांनीं त्यास लश्करी खर्चासाठीं शहरच्या लोकांस पुढें होळकराचा उपद्रव न लागावा ह्मणून त्या सर्वांकडून खंडणीसारिखें द्रव्य देवविलें. नंतर ते असें उत्तम कार्य करणारे जे पुरुष त्यांसच कैद करून आपल्याजवळचे अत्यंत क्रूर हरीपंत भावे व हरिनाथ या नामें दोघे ब्राह्मण होते, त्यांचे स्वाधीन त्या दोघांजणास करून सांगितलें कीं, तुह्मास कळेल तसें यांस छळून द्रव्य घ्यावें. तेव्हां त्यांनीं त्या दोघांस व त्या शिवाय दुसरेही कितीएक त्या शहरचे थोर कुलीन लोक होते, त्यांस अनिर्वाच्य दुःख देऊन त्यांचें सर्वस्व हरण केलें.

बाजीराव पेशवा ज्या दिवशीं वसईत पोंहचला, तेच

दिवशीं कर्णेल क्लोस साहेब तेथें अगोदरच पुण्याहून जाऊन राहिला होता, त्याची व बाजीरावाची दिसेंबराचे सहावे तारिखेस भेट झाली. तेव्हां त्या कर्णेल क्लोस साहेबानें बाजीरावास पूर्वींच तहाचा प्रकार लिहून पाठविला होता, ती गोष्ट तो साहेब बोलतांच बाजीराव त्यास मान्य झाला. नंतर आणखी कांहीं त्या उभयतांचें बोलणें होऊन एकविसावे तारिखेस तो तह ठरला. तो असा कीं, पेशवे व इंग्लिश यांनीं परस्परें एकमेकांच्या व जे आपले सहाय असतील त्यांच्या संरक्षणाकरितां बाहेरचा शत्रु जिंकावा. त्या कामास इंग्लिशांचे सहा हजार पलटणी लोक व त्या बेताप्रमाणें गोरे गोलंदाजांसहित तोफखाना आपल्या राज्यांत पेशव्यांनीं राहूं द्यावा; त्यांतील दोन हजार लोक नेहमीं पेशव्यांजवळ असावे. याखेरीज पेशव्यांकडचे दाहा हजार स्वार व सहा हजार पायदळ लोक याप्रमाणें कुठेंही युद्धप्रसंग पडल्यास हजर असावे, आणि विलायतेंत ज्या कोणी मुलखीं इंग्लिशांचे द्वेष्टे राहातात, त्या मुलखाचा कोणी पेशव्यानें आपल्या चाकरीस ठेवूं नये. याशिवाय इंग्लिशांच्या लष्करी खर्चास बाजीरावानें विसां लक्षांचा मुलूख द्यावा, आणि पेशवे पूर्वी सुरतेंत आपला कांहीं हक घेत होते तो न मागावा; आणि निजाम व गाइकवाड यांपासून पेशवे बाकी ऐवज घेणार होते, तो इंग्लिशांच्या द्वारें घ्यावा. याप्रमाणें बाजीरावानें मान्य करून दुसरेंही कबूल केलें कीं, पूर्वीं निजामाशीं महाडचा तह ठरला होता, त्यास आह्मी मान्य आहों; आणखी नुकताच आनंदराव गाइकवाडानें इंग्लिशांशीं तह केला आहे, त्यासही कबूल आहों; याखेरीज दुसऱ्या को-

णाशीं तह करणें तर तोंहीं इंग्लिशांचे मसलतीवांचून करणार नाहीं.

४ याप्रमाणें वसईंत बाजीराव मोठ्या अडचणीमुळें इंग्लिशांनीं ह्मटल्याप्रमाणें तह करून पुरतेपणें इंग्लिशांस मिळाला असें झालें; परंतु तो एका बुद्धीचा मनुष्य नव्हे, त्याचा स्वभाव असा होता कीं, कोणाशींही निष्कपटपणें स्नेह न करितां दुसऱ्यास फसवावें. यास्तव नुकताच तो तह ठरून तें करारपत्र होऊन त्यावर मोर्तब होत आहे, तोंच त्याच्या मनांत आलें कीं, शिंदा व रघूजी भोंसला यांस होळकराच्या पारिपत्याचे मिषेंकरून पुण्यास बोलावून आणून मग त्यांकडून इंग्लिशांस घालवून द्यावें. त्यांतच दुसरें त्याच्या मनांत आलें कीं, तें युद्ध होऊन कदाचत् इंग्लिश जय पावले तर आपण यांशीं स्नेह केला आहे हाच वृद्धिंगत करूं. असें मनांत आणून त्यानें शिंद्याकडे बाळोजी कुंजर आणि रघुजी भोंसला याकडे नारायणराव वैद्य पाठविला. तो प्रकार दिसण्यांत असा केला होता कीं, इंग्लिशांशीं व आपणांशीं तह झाल्याचें वर्तमान कळवावयाकरितां हे दोघे वकील त्या उभयतांकडे पाठविले; परंतु आंतून सूचनार्थ असा कीं, मी बहुत अडचणीमुळें इंग्लिशांशीं तह केला, या गोष्टीचा राग मनांत न धरितां लवकर माझ्या कार्यास यावें. हें वर्तमान त्या उभयतांस कळतांच ते दोघे एकमत होऊन त्यांचे विचारें ठरलें कीं, हा तह आह्मा सर्व मराठ्यांस बाधक होईल, त्यास तो सिद्धीस जाऊं देऊं नये.

५ नंतर कलकत्याचा गवरन जनरल साहेब यानें बाजीरावानें केलेला तह शिंदे व रघूजी भोंसलें यांच्या

मनास कदाचित् येणार नाहीं, असें समजून आपले वकील त्यांकडे पाठविले कीं, बाजीराव पेशवा याचा व आमचा परस्परें एकमेकांचीं राज्यें संभाळावयाकरितां तह झाला आहे, तसेंच तुमचें व आमचें ऐक्य एकमेकांच्या राज्य रक्षणार्थ मात्र असावें. त्या वेळेस शिंदा मोठी फौज घेऊन बऱ्हाणपुरीं होता, त्यानें इंग्लिशांच्या वकिलाचें बोलणें ऐकून उत्तर केलें कीं, या समयीं ही गोष्ट माझ्या मनास येत नाहीं, तथापि मजकडून इंग्लिशांशीं किमपि द्वेष नाहीं, असें निश्चित समजावें. याप्रमाणें त्याचें बोलणें होऊन पुढें समजण्यांत आलें कीं, त्यानें व रघूजी भोंसल्यानें इंग्लिशांशीं युद्धाविषयीं मोठी तयारी आरंभिली, आणि दुसरेंही विदित झालें कीं, या समयीं बाजीराव व शिंदा व रघूजी भोंसला यांचें ह्याविषयीं अन्योन्य पत्रद्वारें ऐक्य झालें आहे. त्यापुढें इंग्लिशांनीं बाजीराव पेशवा याजबरोबर ज्यामध्यें बाराशें गोरे लोक होते असें दोन हजार तीनशें सैन्य देऊन त्यास पुण्यांत आणवून सन् अठराशें तिहींच्या मे महिन्याचे तेरावे तारिखेस मोठ्या समारंभानें गादीवर बसविलें. त्यापूर्वीं कलकत्याच्या गवरनर जनरलानें आपली फौज हैदराबादेस होती, ती आणि मद्रासेची आणून निजामाची व दक्षिणेंतील जहागीरदार यांजकडची सेना घेऊन होळकरास दक्षिणेंतून घालवून राज्याचा बंदोबस्त केला होता; तसा अगोदरच अमृतरावही पुणें सोडून गेला असे. तेव्हां त्यानें जातांना प्रथम संगमनेर गांव लुटून तेथून ती वाट सोडून वांकडा नाशिकास जाऊन तेथेंही पुण्याप्रमाणेंच लोकांस बहुत दुःख देऊन तें क्षेत्र लुटलें, तसेंच वाटेनें सर्व गांव लुटीत गेला. त्यानंतर त्यानें लि-

हावयाजोगें कृत्य केलें नाहीं. आणखी त्याशीं व बाजीरावाशीं ऐक्य होईना ह्मणून तो कितीएक स्वारांसहित कांहीं वर्षे इंग्लिशांच्या चाकरीस जाऊन राहिला, त्यानंतर इंग्लिशांनीं प्रतिवर्षीं त्यास आठ लक्ष रुपये देऊन काशींत ठेविलें. त्याचा पुत्र विनायकराव तो अद्यापि तेथें आहे.

६ रघूजी भोंसले व शिंदे यांनीं इंग्लिशांस दक्षिणेंतून घालवावयाच्या मसलतींत होळकरास घ्यावें, याविषयीं त्याशीं फार बोलणें लाविलें, तेव्हां त्यानें प्रथम मी तुह्मास अनुकूळ होत नाहीं, असें त्यास न भासवितां त्यांकडे आपला माळवा मुलूख पुरातन जहागीर जप्त होता तो सोडवून घेतला. आणि बाजीराव पेशवा याच्या कैदेंत खंडेराव होळकर नामें आपला पुतण्या असे, तोही मुक्त करून घेतला. मग आपणास अवश्य हिंदुस्थानांत जावयाचें कांहीं काम आहे असें निमित्त करून त्यांस न मिळतां माळव्यास जाऊन राहिला.

यानंतर इंग्लिशांचा मुख्य गवरनर जनरल साहेब यास शिंदे व भोंसले हे दोघे मोठमोठीं सैन्यें घेऊन निजामाच्या मुलखाचे मर्यादेसमीप एकमेकाचे जवळ जवळ राहिले. असें विदित झालें, तेव्हां त्यानें त्या उभयतांस विचारिलें कीं, तुमच्या मनांत काय असेल तें स्पष्ट सांगा. त्या वेळेसच त्या साहेबानें आपली फौज अहंमदनगरापाशीं आणून ठेविली होती. तेव्हां त्यांनीं कालहरणार्थ मात्र तुह्माशीं आमचें कांहीं वांकडें नाहीं, असें बहुत वेळ उत्तर दिलें असतां शेवटीं त्या साहेबाचे फौजेचा मुख्य जनरल वेलसली नामें साहेब होता, त्यानें त्या उभयतांस

सांगितलें कीं, जर तुह्मी ह्मणतां हें सत्य आहे, तर तुह्मी दोघे आपआपली फौज घेऊन एथून जा. आह्मीही आपली फौज माघारी नेऊं. असें बोलतां बोलतां कितीएक दिवस गेल्यावर त्या दोघांनीं इंग्लिशांच्या वकिलास विपरीत उत्तर केलें, तेव्हां तो वकील त्यांपासून निघून गेला, तीच उभयपक्षीं युद्धाची तयारी करावयास खूण झाली, असें संन् अठराशें तिहींच्या आगष्टाचे तिसऱ्या तारिखेस घडलें.

७ ते समयीं त्या युद्धाविषयीं इंग्लिशांजवळ सुमारें पन्नास हजार फौजेची तयारी झाली होती. त्यांतील साडे सहा हजार लोक हिंदुस्थानांत नेमिले, त्यांचा मुख्य जनरल लेक साहेब केला. बाकी फौज गुजराथेंत व दक्षिणेंत होती. त्या सर्वांचा एक मुख्य जनरल वेल्सली साहेब होता, त्यानें सुमारें साडे सात हजार लोक गुजराथेंत ठेवून कितीएक पुण्याच्या रक्षणास व हैदराबादच्या बंदोबस्तास नेमून एक भाग कृष्णा व तुंगभद्रानदी या दोहींच्या मध्यभागीं ठेवून सुमारें सत्रा हजार फौज आपल्या बरोबर सर्वत्र फिरण्यासाठीं घेतली.

दवलतराव शिंदा व रघूजीभोंसला या उभयतांची मिळून एक लक्ष सुमारें सेना होती, त्यांत शिंद्याचे गोरे सरदारांसहित पलटणी लोक तीस हजारांवर असत, आणि स्वार सुमारें पन्नास हजार होते, बाकी कितीएक तोड्याचे बंदुकवाले व कितीएक बाणदार आणि गोरे सरदारांविरहित अर्धवट कवाईत शिकविलेले रघूजी भोंसल्याचे पलटणी लोक असत. त्या दोहीं लश्करांचा तोफखाना मिळून दोन तीनशें तोफा होत्या, त्यांत शिंद्याचे गोलंदाज फार

चतुर होते. त्या शिंद्याच्या पलटणांतील सत्रा हजार सुमारें पायदळ व आठ हजार सुमारें स्वार हिंदुस्थानांत शिंद्याचा मुलूख रक्षीत असत.

याशिवाय इंग्लिशांस प्रतिकूळ असा आपणास पेशव्यांचा पक्षपाती ह्मणविणारा कोणीएक समशेरबहादर नामें बारा हजार लश्करांसहित बुंदेलखंडांत होता.

इंग्लिशांचा मुख्य सरदार वेल्सली साहेब समजला कीं, या समयीं युद्धाशिवाय दुसरा उपाय नाहीं, तेव्हां त्यानें अहंमदनगर घ्यावयास कांहीं लश्कर पाठविलें. त्या अहंमदनगरच्या किल्याची बांधणी चिरेबंदी आणि त्यासभोंवता मोठा खंदक आहे, त्यावरून पूर्वीं चांदबिबी नामें बादशाहाची स्त्री होती, तिच्या वहिवाटीपासून तें स्थळ मोठें अजिंक्य असें लोक मानीत होते. त्या किल्यापासून पेंठ निराळी आहे, तिच्या सभोंवता मातीचा तट आहे. त्या पेंठेंत ते वेळेस आरबलोक यांचा एक समुदाय व शिंद्याचें एक पलटण होतें, आणि त्या किल्यांत सुमारें पंधराशांवर शिपाई लोक असत. याशिवाय तो किल्ला व ती पेंठ यांच्या मध्यभागीं एक स्वारांचा जमाव होता. असें असतां इंग्लिशांचे लोक त्या पेंठेजवळ जाऊन त्यांनीं विलंब न करितां तत्काळ शिड्या लावून त्या भिंतीवर चढून आंत उतरून ती पेंठ हस्तगत केली. नंतर मोठमोठे मोर्चे लावून किल्याच्या तटास खिंडार पाडिलें, तें पाहतांच तेथचा किलेदार भयभीत होऊन आपल्या लोकांसुद्धां निघून जावयास मार्ग मात्र मागून किल्ला त्यांस देता झाला.

८ त्यानंतर जनरल वेल्सली साहेब आपल्या लश्कराचे लोक त्या किल्यांत ठेवून आपल्या बरोबरचे लोक

आठ हजार सुमारें मुलखांत फिरावयाच्या बेतानें दुसऱ्या कोणा सरदाराच्या स्वाधीन करून बाकी लोकांसहित आपण आगष्ट महिन्याचे एकोणतिसावे तारिखेस औरंगाबादेस गेला. इतक्यांत मराठ्यांचें लश्कर अंजिठ्याच्या घाटानें जाऊन जालन्यास उतरलें; मग तेथून उठून आग्नेयी दिशेस चालिलें, त्यावरून तें हैदराबादेस जाईल अशी वदंता उठली, यास्तव वेल्सली साहेब औरंगाबाद सोडून गोदावरीकडे चालिला. तें वर्तमान ऐकून मराठे ती वाट सोडून तेथून उत्तरेस निघाले. त्या लश्करांत युद्धाविषयीं बंदोबस्त ठीक नव्हता, कां कीं, दवलतरावशिंदे व रघूजीभोंसले हे दोघेही युद्धाविषयीं निपूण नसून दोघांचें वागणें एकमताचें नव्हतें.

यानंतर जनरल वेल्सली साहेब यानें मुलखांत संचार करावयाकरितां जो आपल्या लश्कराचा भाग वेगळा केला होता, तो व त्याबरोबरचें लश्कर सप्तेंबराचे एकविसावे तारिखेस एकत्र मिळालें. ते समयीं वर्तमान आलें कीं, मराठ्यांचें लश्कर जाफरबादेपाशीं बोखरद नांवें गांव आहे, तेथें येऊन उतरलें, त्यावरून त्या साहेबाच्या विचारास आलें कीं, पुनः दोन्ही भाग निरनिराळे करून वेगळ्या वेगळ्या वाटांनीं जाऊन एकाएकीं त्यावर हल्ला करावा. मग तेविसावे तारिखेस तो साहेब तेथून उठला. नंतर दुसरे दिवशीं मुकाम करते वेळेस त्या साहेबास कळलें कीं, आपणापासून जवळ तीन कोसांवर शत्रूचें लश्कर आहे, तेव्हां त्यानें आपल्या लश्करचें बुगणें तेथेंच ठेविलें, आणि त्याच्या रक्षणास एक पलटण ठेवून बाकीचे लोक बरोबर घेऊन आपल्या लश्कराच्या दुसऱ्या भागाची वाट न पाहतां त्वरेनें आपण शत्रू-

वर चालिला. तो कांहींसा तिकडे गेला असतां शत्रूचें लश्कर सुमारें पन्नास हजार शंभर तोफांसहित खेळणानदीच्या पलीकडच्या कांठीं जुवानदीचे संगमाजवळ उतलेलें त्याच्या दृष्टीस पडलें. तेथें त्या लश्कराचे डावे बाजूस आसाया नामें एक भुइकोटाचा गांव पाहिला. ते समयीं त्या साहेबाजवळ सुमारें साडेचार हजार सैन्य होतें, आणि त्याबरोबर पेशवे व म्हैसूरचा राजा यांकडचे कांहीं स्वारही होते, परंतु इंग्लिशांस त्यांचा विश्वास येईना; ह्मणून त्यांपासून युद्धाचा उपयोग विशेष होऊं दिला नाहीं, आणि आपली टोळी तर शत्रूच्या सैन्यापेक्षां फार लहान ह्मणून, व शत्रूचा तोफखाना प्रथम हातीं लागल्यास मोठा उपयोग होईल, असें जाणून त्याच्या तोंडावर समूर न जातां डावे बाजूस जेथें त्याचा तोफखाना होता, त्यावर त्यांनीं चाल केली, तेव्हां मराठ्यांनीं आपला तोफखाना सुरू करून प्रथम इंग्लिशांच्या पायदळाचा नाश बहुत केला. शेवटीं इंग्लिशांचे गोरे स्वार वेगेंकरून त्यांवर चालून गेले, ते वेळेस मराठ्यांचे स्वार व पायदळ यांस त्यांपुढें उभे राहवेना, आणि इतक्यांत त्या गोरे लोकांचे कुमकेस मद्रासचे पलटणी स्वार येऊन पोंहचले, तेव्हां मराठ्यांचें पायदळ मागें हटलें. त्यांस जागयाच्या संकोच्यामुळें ते लोक एकीमागें एक अशा दोन ओळी धरून उभे होते, त्यांतील पुढची ओळ इंग्लिशांच्या नेटानें मागचे ओळीस मिळून त्याचा बंदोबस्त विसकटला पाहून इंग्लिश त्यांवर जाऊन पडले, तेव्हां मराठ्यांच्या लोकांस इंग्लिशांनीं जुवानदींत घालविलें. त्यांतून जे नदी उतरून पळूं लागले, त्यांतल्या कितीएक लोकांस इंग्लिशांच्या स्वारांनीं मारिलें.

रघूजीभोंसला तर त्या युद्धाच्या आरंभांच पळाला, आणि शिंदाही थोडक्या वेळानें तसेंच करिता झाला. त्या युद्धास सर्व मराठी सैन्यापैकीं शिंद्याचीं कितीएक पलटणें व त्यांचे गोलंदाज यांनीं मात्र उत्तम प्रकारें युद्ध केलें. तेव्हां मराठ्यांचे लोक बहुतेक जखमी झाले, आणि बाराशें ठार पडले, त्यांत शिंद्याचा प्रधान यादवराव भास्कर नामें होता तोही मेला गेला. असा मराठ्यांचा मोड होऊन त्यांच्या अठ्ठयाण्णव तोफा इंग्लिशांच्या हातीं लागल्या. याप्रमाणें आसायाजवळच्या युद्धांत इंग्लिशांनीं विजयी होऊन मोठा मान संपादिला. ते समयीं इंग्लिशांच्या समुदायांतील लोक मेले व जखमी झाले मिळून तिसऱ्या वांट्यावर सुमारें पडले. त्या युद्धांत एक विशेष झाला तो असा; मराठ्यांनीं आपल्याजवळ इंग्लिश येऊन भिडले, असें पाहतांच भूमीवर वेडीं वांकडीं आंगें टाकून अगदीं मृतप्राय पडून त्यास आपल्या आंगावरून पुढें जाऊं दिलें, आणि एकाएकीं उठून त्यांच्या मागून तोफांचा मार केला.

९ त्या साहेबानें आपल्या लश्कराचा भाग वेगळा केला होता, त्यास वाटेनें कांहीं अडचण पडल्यामुळें दुसरे दिवशीं संध्याकाळपर्यंत येऊन पोंहचला नाहीं. मग तो येऊन मिळाल्यावर वेलस्ली साहेबानें नर्मदेकडे शिंद्याचे पाठीस लाविला. तेव्हां शिंद्याचीं पलटणें त्याशीं लढावयास उभीं राहीनात, यास्तव त्यामागून नर्मदा पार जाऊन त्या लोकांच्या सरदारानें त्यांची पाठ सोडून शिंद्याचें बऱ्हाणपूर व अशीरगड नामें किला घेतला.

असें दक्षिणेंत वर्तमान असतां आगष्ट महिन्याचे एकुणिसावे तारिखेस इंग्लिशांनीं गुजराथेंतील भडोंज घेतली.

नंतर पवनगड नामें किल्ला आहे, तेथें जाऊन तोही हल्ला करून घेतला.

१० हिंदुस्थानांत शिंद्याचा अलीगर नामें मोठा बळकट किल्ला आहे, तोही जनरल लेक साहेबानें मोठें युद्ध करून हस्तगत केला; त्या युद्धांत इंग्लिशांचे लोक मेले व जखमी झाले मिळून पावणेतीनशें सुमारें पडले, आणि मराठ्यांचे लोक खंदकांत पडून बुडाले व मेले व जखमी मिळून दोन हजार सुमारें पडले. मग लेक साहेबानें तो किल्ला सोडून दिल्लीपासून तीन कोसांच्या अंतरानें मुकाम केला, तेथें नुकते डेरे उभे करतात तोंच शत्रु समूर दृष्टीस पडला. त्याचा शोध करितां असा ठिकाण लागला कीं, शिंद्याकडचा कोणी पुरातन फ्रेंच सरदार सुमारें नऊ हजार पलटणी लोक व सुमारें पांच हजार स्वार व सत्तर तोफा इतका सरंजाम जमवून घेऊन त्या लेक साहेबास जिंकावयाकरितां आला, तेव्हां त्या साहेबानें तेथें आपल्या बुणग्याच्या रक्षणापुरते लोक ठेवून बाकी उरलेले साडेचार हजार सुमारें होते, तितक्यांसहित शत्रूशीं युद्ध करून जय मिळविला. त्यांत मराठ्यांचे सुमारें तीन हजार लोक पडले, आणि इंग्लिशांचे सहाशें पडले. तेव्हां दिल्लीशहर इंग्लिशांस सहज प्राप्त होऊन तेथचा बादशाहही त्यांच्या हातीं लागला.

११ यानंतर लेक साहेब आग्रा किल्ला यावर चालून गेला, त्या किल्ल्यासभोंवतीं शिंद्याचीं कितीएक पलटणें होतीं, त्यांस तेथच्या किल्लेकऱ्यास त्यांचा विश्वास येईना; यास्तव त्यानें आंत घेतलें नाहीं, मग इंग्लिशांनीं त्यांस जिंकतांच त्या किल्लेदारानें इंग्लिशांस तो किल्ला दिला.

पुनः इंग्लिशांचीं व शिंद्याचीं पलटणें यांची लढाई लासवारी गांवाजवळ झाली, तो प्रकार असा; इंग्लिश श-त्रूच्या पाठीस लागून रात्रींत बारा तेरा कोसांची मजल करून गेले तों सूर्योदय समयीं शत्रूची सेना त्यांच्या दृ-ष्टीस पडली, तेव्हां त्यांस वाटलें कीं, शत्रु वाटेनें चालतो आहे, ह्मणून जे स्वार तेथें पोंहचले होते, ते पाठीमागच्या लोकांची वाट न पाहतां त्वरा करून त्यावर जाऊं लागले, ते केवळ त्यांच्या समीप गेले, तेव्हां त्या इंग्लिशांस असें समजलें कीं, ते शत्रूचे लोक सुदृढ स्थान धरून राहिले आहेत; आणि असें दृष्टीस पडलें कीं, पुढें एक तोफांची ओळ उभी केली आहे, व त्या तोफा सांखळीनें गुंतविलेल्या आहेत; तेव्हां ते स्वार तो तोपखाना घ्यावयास उद्युक्त झाले, परंतु त्या तोफांच्या मारापुढें त्यांचा उपाय चालेना, यास्तव त्यांस आपल्या मागल्या स्वारांची व पायदळाची वाट पाहावी लागली, ते येऊन पोंहचल्यावर इंग्लिशांनीं त्या तोफा घेऊन मराठ्यांचा पराभव केला. त्या युद्धांत शिंद्याकडे बहुतेक फ्रेंच जातीचे सरदार असत, ते आणि कितीएक दिबायनानें शिकविलेले पुरातन पलटणी लोक होते, ते फार झटून लढले, व मागें न सरतां जेथें उभे होते तेथेंच पडले, नंतर थोडके राहिले तेव्हां त्यांनीं युद्ध टाकिलें. असें झालें ह्मणून इंग्लिशांचे लोक सव्वाआ-ठशें पडले, त्यांत बहुतेक सरदार नाश पावले.

इंग्लिशांचा असा जय झाल्यावरून शिंद्याचीं हिंदुस्था-नांतील सर्व पलटणें हीनबळ झालीं, आणि त्याचा चंबळा नदीचे उत्तरेचा मुलूख होता, तो इंग्लिशांच्या हातीं लागला.

१२ असें हिंदुस्थानाचें वर्तमान असतां कटाक व बुंदेलखंड या मुलखां इंग्लिशांचें सैन्य जाऊन तीं ठिकाणें-ही त्यांनीं हस्तगत केलीं.

ते समयीं दक्षिणेंत काय काय वर्तमान झालें तो प्रकार असा; शिंदे व रघूजीभोंसले यांस वर्तमान कळलें कीं, जनरल वेल्सली साहेब दक्षिणेंत औरंगाबादेवर चालिला, आणि त्याच्या लष्कराचा एक भाग बऱ्हाणपुरास गेला, त्यावरून त्यांनीं त्यास अडथळा करावयाची सिद्धता केली; तेव्हां जनरल वेल्सली साहेब फिरून उत्तरेस जाऊं लागला, हें समजून शिंदा आपल्या लोकांसहित ठिकाण धरून राहिला, आणि रघूजीभोंसला उत्तरेस अनकाटनक्याच्या घाटाकडे चालिला. तेव्हां तो रघूजीभोंसला निजामाचा मुलूख उद्वस्त करील, या शंकेनें जनरल वेल्सली साहेब पुनः दक्षिणेस त्यामागें निघाला. तो त्याजवळ पोंहचल्यावर रात्रीस इंग्लिशांचा छापा आपणावर पडेल, अशा भयास्तव आपल्या तळाची बदली दोहों दिवसांत पांचां जागीं केली, ते समयीं त्या दोन्ही लष्करांचा युद्धप्रसंग पडला नाहीं; इतकें मात्र झालें कीं, रघूजीभोंसल्यानें पांच हजार स्वार इंग्लिशांचे चौदा हजार बैल दाणा भरून जात होते, ते पाडून आणावयास पाठविले, त्या बैलांबरोबर इंग्लिशांचे पलटणी लोकांच्या तीन कंपनी व पायदळ व हैसूरच्या राजाचे कांहीं स्वार होते, त्यांची व यांची आंबेर गांवापाशीं गांठ पडली, तेव्हां त्या उभयतांचें बहुत युद्ध होऊन त्यांतील दोनशें बैल मात्र नेले, वरकड त्यांनीं संभाळून इंग्लिशांच्या लष्करांत पोंहचविले.

रघूजीभोंसला आपल्या मुलखाकडे जाऊं लागला,

तेव्हां वेल्सली साहेब आपल्या दुसऱ्या भागाचा सरदार गाविलगडास घेरा घालून लढत होता त्याचे कुमकेस गेला.

१३ इतकीं कामें होत तोंपर्यंत शिंद्यानें कितीएक वेळां त्या साहेबांकडे वकील पाठविले. नंतर नवंबराचे तेविसावे तारिखेस (संन् १८०३ यांत) शिंद्याचें व वेल्सली साहेबाचें युद्ध तहाच्या बोलण्यासाठीं कांहीं दिवस मना झालें; परंतु भोंसल्याचा कोणी वकील न आला ह्मणून वेल्सली साहेब यानें आरगांवाजवळ भोंसल्याचें लश्कर होतें, तेथें जाऊन त्यावर पडून त्याचा पराभव केला. नंतर भोंसल्यानें इंग्लिशांशीं दिसेंबराचे सत्रावे तारिखेस तह ठरविला, तो प्रकार असा; वरधा नदीचे पश्चिमेस रघूजी भोंसल्याचा कांहीं हक्क व मुलूख होता तो, आणि नरनाला व गाविलगड हे दोन किल्ले ज्या डोंगराचे धारेवर दोहों जागीं आहेत, त्या सगळ्या पर्वताचे दक्षिणेच्या मुलखांतील प्रतिवर्षी चार लक्ष रुपये उत्पन्न होत असा मुलूख, व दोन्ही किल्ले खेरीजकरून बाकी सर्व मुलूख इंग्लिश व त्यांचे पक्षपाती यांजकडे असावा. याशिवाय कटाक प्रांत व बलसोरही इंग्लिशांकडेसच असावा; आणि निजामाचे मुलखीं रघूजीभोंसला चौथ व घांस दाणा वगैरे जें घेत होता तें त्यानें इतःपर न मागावें, अणखीं निजाम व सेनासाहेब सुभा भोंसला व पेशवे यांत कांहीं कलह उत्पन्न झाल्यास त्याचें निवारण इंग्लिशांच्या मध्यस्थीनें व्हावें. यावरही दुसरें ठरलें कीं, इंग्लिश व भोंसले यांच्या दरबारांत परस्परांचे वकील असावे. तेव्हां इंग्लिशांनीं आपला व-

कील एल्फिन्स्तन् साहेब नामें पाठविला, तो नागपुरीं जाऊन राहिला.

हा तह देवगांवीं झाला ह्मणून त्याचें देवगांवचा तह असें नांव पडलें. नंतर थोडक्याच दिवसांनीं सर्जी अंजिणगांवीं शिंद्याचाही तह ठरला. त्यानें भागीरथी व यमुना या दोहींमध्यें जो मुलूख आहे तो, व जयपूर जोतपूर हे रजपुतांचे मुलूख, आणि गोहदचा राणा याच्या उत्तरेस जो मुलूख आहे तोही, आणखीं अहंमदनगर व भडोंज किल्ला व तत्संबंधी मुलूख इतकें इंग्लिशांचे स्वाधीन करून अजिंठ्याचा घाट व गोदावरी यामध्यें जो मुलूख त्याचा होता, तोही त्यांस देऊन कबूल केलें कीं, मोंगलांच्या बादशाहाकडे आह्मी बाकी मागणार नाहीं, व जयपूर व जोतपूर व बुंदी व माचेरी एथचे राजे वगैरे ज्यांनीं इंग्लिशांचा पक्ष स्वीकारिला असेल त्यांस आमचा उपसर्ग लागणार नाहीं, त्यांनीं स्वतंत्रपणें वागावें.

असा करार झाल्यावर इंग्लिशांनीं घेतलेलें बऱ्हाणपूर व आशीरगड व पवनगड व दोहद व तत्संबंधें मुलूख, आणि पूर्वीं दिल्लीच्या बादशाहानें महादजी शिंद्यास टोळपूरबारी व राजखेडा हे परगणे इनाम करून दिलेले होते ते सोडून दिले. याप्रमाणें तह झाल्यावर मेजर जान मालकम साहेब हा शिंद्याजवळ वकील नेमिला, तो जाऊन त्याच्या लश्करांत राहिला.

असा इंग्लिश व निजाम व पेशवे यांनीं एकमतें मुलूख संपादिला, त्यांतील वरधानदीचे पश्चिमेचा व नरनाळगड व गावेलगड यांच्या डोंगराचे दक्षिणेस जो मुलूख तो निजामाचा भाग ठरला. पेशवा आपल्या शक्तीप्रमाणें

युद्धास झटला नाहीं, व त्या युद्धेंकरून त्यास नानाप्रकारें उपयोग झाला होता, ह्मणून अहंमदनगर किल्ला व तत्संबंधीं मुलूख मात्र त्याचा भाग ठरून बाकी इंग्लिशांकडे राहिला.

याप्रमाणें वांटणी ठरल्यानंतर इंग्लिशांचे दक्षिणेंतील लश्कराचा एक भाग जाफराबादेस गेला, दुसरा पुण्यांत पेशव्याच्या रक्षणास राहिला. ते वेळेस त्या मुलखीं लुटारूंचा दंगा बहुत होता.

१४ इंग्लिशांचें हिंदुस्थानांतील लश्कर यास होळकराचा विश्वास नव्हता, ह्मणून त्याचे चवकशींत तें तयार राहिलें. त्यानेंही पूर्वी सांगितलेलीं युद्धें होत असतां माळव्यामध्यें शत्रूची व आपली प्रजा समान मानिली, आणि त्या सर्वांपासून अतिशयित खंडणी घेतली. मग इंग्लिशांनीं शिंदे व भोंसले यांस विलंब न लावितां जिंकिलें, त्या योगें तो होळकर परम विस्मय पावला, आणि त्यास व्हासकाळही प्राप्त झाला, तथापि त्याच्या मनांत पहिल्यापासून इंग्लिशांस घालवावयाचा जो बेत होता तो सोडीना, यासाठीं त्यानें उत्तरेस जाऊन भरतपुरचा राजा व रजपूत राजे व रोहिले व शीख लोक हे आपणास मिळवावयाचा उद्योग आरंभिला. याशिवाय इंग्लिशांचा व शिंद्याचा तह झाला होता तो मोडून शिंद्यासही आपल्याकडे घ्यावयास वकील पाठविला. याप्रमाणें आचरण करीत असतांही होळकर इंग्लिशांस मित्रत्व दाखवीत असे, परंतु पुढें थोडक्याच दिवसांनीं गवरनरजनरल साहेबास त्याचें कापट्य स्पष्ट कळून इंग्लिशांच्या पक्षपाती लोकांचे देशमर्यादेजवळ त्या होळकराचें लश्कर होतें, त्यास तेथून दूर जावयास

त्यानें जनरल लेक साहेबाकडून पत्र पाठविलें. त्यांतच सूचना केली कीं, जें तुमचें बोलणें असेल त्यास वकील पाठवावा. नंतर तो येऊन असें मागणें करूं लागला कीं, त्याप्रमाणें साहेबास कबूल करवेना; मग तें बहुतेक बोलणें होऊन होळकरानें दावाची गोष्ट सांगितली असतां त्या जनरल लेक साहेबानें उत्तर केलें कीं, तुह्मी जशी युद्धाची गोष्ट फुशारकीनें सांगतां तशी आमची चाल नाहीं, कदाचित् तुह्मी युद्ध करूं लागलां तर आपल्या कल्पनेपेक्षां आपण अशक्त आहों असें ध्यानास येईल.

यानंतर संन् अठराशें चोहोंच्या एप्रेलांत होळकर देवदर्शनाचें मिष करून शिंद्याचें शहर अजमीर तेथें जाऊन तो किल्ला घ्यावयास उद्युक्त झाला; परंतु तें साध्य झालें नाहीं. तेव्हां त्या गोष्टीचा राग शिंद्यास न यावा ह्मणून त्याच्या वकीलाजवळ बोलिला कीं, आह्मी किल्ला घ्यावयाचा यत्न केला, तो केवळ स्वहितार्थच असा नव्हे; सर्व मराठ्यांनीं स्वतंत्रपणें वागावयाकरितां आरंभिला.

यावरून इंग्लिशांच्या मतें ठरलें कीं, अवश्य युद्धाचा उपाय चालवावा. तेव्हां एप्रेलाच्या महिन्यांत गुजराथेमध्यें कर्नेल मरेसाहेब याजवळ इंग्लिशांची कांहीं फौज होती, तीस होळकराचे मुलखीं स्वारी घालावयाची आज्ञा झाली; ते वेळेसच जनरल लेक साहेबही होळकराचे पाठीस लागला, आणि शिंदाही कबूल झाला कीं, होळकरास बुडवावयाविषयीं मी सहाय्य करीन.

१५ जनरल लेकसाहेब होळकराचे पाठीस लागला असतां त्यानें पुनः तहाचें बोलणें लाविलें, परंतु साहेब ऐकेना, यास्तव तो मागें हटत हटत चंबळा नदी उतरून

आपल्या मुलखीं गेला. तेव्हां तो साहेब पुढें पर्जन्यकाळ जवळ आला ह्मणून त्याची पाठ सोडून तेथून माघारां आपल्या छावणीस गेला; आणि पांच पलटणें व तीन हजार मराठे स्वार. इतकें सैन्य मुलखांत त्या होळकराचा उपसर्ग आपल्या कोणास लागूं देऊं नये ह्मणून नेमिलें; त्याचा मुख्य कर्नेल मान्सन् साहेब केला.

नंतर मुंबईचें लश्कर गुजराथेंतून येतें, असें त्या साहेबास कळून त्यानें नेम केला कीं, तो मरे साहेब आणि आपण एकत्र मिळून होळकराशीं स्पर्धा चालवावी; अशी कल्पना करून तो मुकिंद्र घाटाचे वाटेनें होळकराच्या मुलखांत शिरून चंबळा नदीकडे चालिला. त्यास जुलई महिन्याचे सातवे तारिखेस वर्तमान कळलें कीं, होळकर आपलें पायदळ व स्वार व तोफांसुद्धां सर्व सैन्य घेऊन इंग्लिशांच्या नाशास येतो; आणि दुसरें वर्तमान आलें कीं, कर्णेल मरेसाहेब गुजराथेंतून लश्करसुद्धां निघाला, त्यानें कांहीं कारणामुळें इकडे येण्याची मसलत टाकिली. अशा समयीं त्या साहेबाजवळ अन्नाची सामग्री दोन दिवस पुरेशी मात्र होती, ह्या सर्व कारणामुळें त्यास पुढें जावयाचा मोठा विचार पडला. तेव्हां त्यानें तसेंच धैर्य करून पुढें होऊन होळकराचें लश्कर चंबळानदी उतरते समयीं त्यावर हल्ला करावा, तें न होतां त्याच्या दुर्दैवानें त्यास बुद्धि सुचली कीं, या वेळेस आल्या वाटेनें मागें फिरावें; मग तसेंच केलें. तेव्हां तो तेथून निघून मुकिंद्रघाटास पोंचला; तों त्याच्या पाठीमागें होळकराची फौज जवळ येऊन त्यास पत्र आलें कीं, तुह्मी युद्ध टाकून आमचे स्वाधीन व्हावें, याखेरीज तुह्मास दुसरा उपाय नाहीं. तेव्हां तें त्यानें न मानिलें

असतां होळकरानें आपल्या स्वारांच्या तीन टोळ्या करून एक त्याच्या समूर व दोहों बाजूंस दोन योजून हल्ला केला; तें युद्ध प्रातःकाळापासून अस्तमानपर्यंत झालें. तथापि त्या इंग्लिशांचा बंदोबस्त त्या स्वारांच्यानें मोडवला नाहीं. मग ते होळकराचे लोक युद्ध सोडून दोन कोसांवर मागें जाऊन उतरले. तेथें त्यांचें पायदळ व तोफा मागून येऊन पोंहचल्या ह्मणजे तें सर्व सैन्य त्या मान्सन् साहेबाच्या लष्करावर पडून त्याचा अगदीं नाश करावा, असा त्याचा बेत होता; तें इंग्लिशांच्या सरदारास समजून दुसरे दिवशीं उजेडतां तेथूनही तो मागें जाऊं लागला. त्यास शत्रूचा असा उपद्रव असून पर्जन्यही बहुत लागत असतां तो गामच नामें चंबळेचा उतार आहे तेथपर्यंत पोंहचला. ते समयीं मोठ्या पर्जन्यामुळें तो उतार मोडला होता, नंतर तें पाणी उतरल्यावर तो मान्सन् साहेब नदीपार गेला; त्यास तेथपावेतों जावयास विलंब लागला, आणि त्यांच्या आसमंतात गांवांतून अन्न सांपडेना, ह्मणून तो फार हैराण झाला, आणि मार्गांतील चिखलामुळें त्याच्या तोफा चालेनात, तेव्हां त्या तशाच टाकून पुढें चंबेली नामें ओढा आहे तेथें पोंहचला, तो ओढाही पाण्यानें भरला होता, तेथून पार जावयास दहा दिवस खोळंबा झाला. इतकें होई तोंपर्यंत होळकराचे स्वार निरंतर हल्ला करीत होते, आणि त्या साहेबाच्या लश्करास धान्यादिकांचा फार तोटा, त्या योगें त्याची मोठी दुर्दशा झाली, आणि तो ओढा पार होतांना त्याचे कितीएक शिपाई वाहून गेले, व बुणग्यांतील लोक तो ओढा उतरून पलीकडे जाण्याची आपली पाळी येईल ह्मणून वाट पाहात असतां मागें राहिले, ते हो-

ळकराकडील भिल्ल यांनीं मारिले. इतकें झालें तरीं त्या पलटणांचा बंदोबस्त होळकरांच्या स्वारांस मोडवेना. अ- णखी ते पलटणी लोक त्या ओढ्याचे कांठीं असतां जुलई- चे एकविसावे तारिखेस संध्याकाळीं होळकराच्या सै- न्यांत शिरून त्यांच्या कितीएक लोकांस मारून माघारें आपल्या ठिकाणास आले. नंतर आठां दिवसांनीं रामपु- रा नामें किल्ला पूर्वी लेक साहेबानें होळकराचे पाठीस ला- गतांना घेतला होता त्या ठिकाणास ते पोंहचले. तेथें जनरल लेकसाहेबाकडून त्यांच्या कुमकेस दोन पलटणें व त्यांबरोबर कांहीं दाणा आला तो त्यांस प्राप्त झाला; मग त्या जागीं दीड पलटण ठेवून तेथून पुढें बनास नामक नदी जवळ पोंहचले, तेथेंही उतार नाहींसा झाला होता, या- स्तव ती नदी उतरून पलीकडे जावयास उशीर लागला, तितक्यांत मराठ्यांच्या तोफा व पायदळ येऊन पोंहचलें, इतक्यांत इंग्लिशांचे बहुतेक लोक नदी उतरून पलीकडे गेले, आणि बुणग्याच्या रक्षणास जे एक पलटणावर कां- हींसें लोक राहिले त्यांवर त्यांनीं तोफांचा मार चालवून हल्ला केला. ते समयीं त्या पलटणांच्या साहेबानें वेगें क- रून त्यावर चालून घेऊन एक क्षणभर त्या तोफा हस्तगत केल्या; परंतु होळकर आंगें मोठ्या सेनेसहित येऊन त्यानें त्या बहुतेकांस मारून टाकिलें, त्यांत बारा गोरे साहेब सर- दार पडले, बाकी जे त्या पलटणीचे शिपाई व सरदार राहिले ते नदी उतरून पलीकडे गेलेल्या आपल्या लो- कांचा तिकडून मार चालू झाल्यानें वांचले.

या पुढें मान्सन् साहेब यानें शिंद्याचीं सहा पलटणें व एकवीस तोफा आपल्या कुमकेस कुशाळगड नामें जयपुर-

च्या राज्याचें ठिकाण आहे तेथें येऊन त्यांची व आपली गांठ पडावयाचा नेम केला होता. ह्मणून तो तेथें गेला, परंतु त्या जागीं पोंहचतांच ती कुमक नाहींसें समजलें, तेव्हां आग्र्यापर्यंत जावयाची मसलत ठरली. मग तें ठिकाण सोडून निघाल्यावर वाटेंत मराठे स्वार तोफांसुद्धां येऊन त्यांनीं त्या पलटणांचा नाश आरंभिला; परंतु त्यांचें बळ चालेना, कां कीं, ते स्वार जोंपर्यंत त्या पलटणी लोकांचे बंदुकांच्या तोंडासरसे येऊन भिडत तोंपर्यंत त्यांनीं बार न केले, मग ती सरबती होतांच ते चहुंकडे उधळले, असें बहुत वेळां झालें, परंतु शेवटीं मराठ्यांच्या तोफांच्या मारानें व ते शिपाई निरंतर वाट चालून थकलेले होते त्या योगें एके रात्रीस फार आंधारामुळें त्या पलटणींत बुणगें शिरून बयाना नामें पर्वतांतील वाटेच्या अडचणीमुळें त्यांचा सर्व बेत विसकटला, तेव्हां ते सारे शिपाई आपआपल्या सामर्थ्याप्रमाणें आग्र्यास जाऊन पोंहचले, तोंपर्यंत त्यांतून कितीएक मराठ्यांनीं मारिले, परंतु त्यांच्या पाठीस लागलेले मराठे थोडके होते, ह्मणून ते बहुतेक वांचले.

१६ त्यावरून होळकर साठ हजार स्वार व पंधरा हजार पायदळ व एकशें ब्याण्णव तोफा यांसहित वाटेनें फार धामधूम करीत मथुरेस आला, परंतु जनरल लेक साहेबानें या गोष्टीचा बंदोबस्त अगोदरच केला होता, त्या योगें इंग्लिशांनीं एका महिन्यांत मराठ्यांस तेथून पिटून आपण त्या मथुरेंत मुकाम केला. तेव्हां होळकर तें स्थान सोडून गेला, तो दिल्ली घ्यावयाचा उद्योग करूं लागला. त्यानें तेथें सहा दिवस युद्ध करून तें काम सिद्धीस न नेतां जनरल लेकसाहेब येतो असें त्यास समजतांच तो भरत-

पुरचा राजा यास मिळावयाकरितां त्या राजाचा दिग.नामें किला आहे तेथें गेला. तेव्हां त्याचे पाठीस लागलेले इंग्लिश येऊन पोंहचले, त्यांनीं त्यांवर हला केला, ते समयीं मराठ्यांचा पराभव होऊन त्यांच्या सत्यायशीं तोफा इंग्लिशांच्या हातीं लागल्या, आणि ते होळकराचे लोक त्या किल्ल्यांत आश्रय पावले. मग त्या लेक साहेबानें भिंती पाडावयाजोग्या मोठ्या मोठ्या तोफा आग्र्याहून आणून तो किला घ्यावयास आरंभ केला. त्या दिवसापासून दहावे दिवशीं त्या किल्ल्याचे बाहेरचा धाकटा तट ढांसळून खेंडार पाडून मध्यरात्रीं इंग्लिशांनीं हला करून तें ठिकाण हस्तगत केलें, तेव्हां दुसऱ्या दिवसाची रात्री उजडतां त्या किल्ल्यांतील शिबंदी व होळकराचे लोक तो किला सोडून तेथून भरतपुरास जाऊन आश्रय पावले. ते वेळेस होळकरांचे स्वार भरतपुरीं न जातां फरकाबादेस जाऊन पोंहचत तोंपर्यंत लेकसाहेबानें त्यांचे पाठीस लागून त्यांतील तीन हजार स्वार मारिले.

१७ इतकें होई तोंपर्यंत मुंबईच्या फौजेंतील एके टोळीनें गुजराथेंतून माळव्यांत जाऊन होळकराची राजधानी इंदूर हस्तगत केलें, आणि त्या माळवे प्रांतीं जे होळकराचे मोठे मोठे किले होते ते सारे घेतले; याशिवाय दक्षिणेंतीलही त्याचे चांदोर व जालनें वगैरे किले आणि त्याचा मुलूख हस्तगत केला. असें झालें असतां त्या होळकरास भरतपूर मात्र आश्रय उरला, तोंही घ्यावयाची मसलत ठरली; ह्मणून मुंबईच्या सेनेचा भाग हिंदुस्थानांत पाठविला तो कोट्यापर्यंत पोंहचला होता. त्यास आज्ञा गेली कीं, बंगाल्याच्या लश्करास येऊन मिळावें.

१८ जनरल लेकसाहेब यानें यापूर्वी जीं जीं कामें आरंभिलीं तीं तीं सहज सिद्धीस गेली, ह्मणून भरतपूर घ्यावयाचा बेत झाला. ते वेळेस त्याजवळ तोफखाना वगैरे किल्ला घ्यावयाचें साहित्य यथास्थित नसतांही तो त्वरें करून त्या कामास लागला. त्या भरतपुरचा घेरा साडेतीन चार कोसांचा आणि त्यास फार बळकट असा मातीचा तट, व त्यासभोंवता मोठा खंदक पाण्यानें भरलेला; तें पाणी पुरतें भरल्यास एका पुरूषावर अधिक व्हावें. असें असतां त्या किल्ल्यास घेरा न घालितां एके जागीं मात्र ठाणें बसवून तो लढूं लागला. लढतां लढतां त्या कोटास एक लहानसें खेंडार पडतांच हल्ला केला, तो सिद्धीस गेला नाहीं. नंतर आणीकही तीन वेळां तशीच गर्दी केली, तरी कार्यसिद्धि झाली नाहीं.

नंतर त्या साहेबानें तसाच दम धरून आणीक सरंजाम आणविण्याचा बेत केला असतां, तेथच्या राजानें होळकराची मसलत शेवटास जात नाहीं, असें समजून आपल्या हितार्थ त्याचा पक्ष सोडून इंग्लिशांशीं तह केला. त्यांत असें ठरलें कीं, वीस लक्ष रूपये त्या राजानें इंग्लिशांस द्यावे, आणि जे कोणी इंग्लिशांचे द्वेषी असतील, त्यांचा पक्ष टाकावा; याशिवाय पूर्वी लेकसाहेबानें त्या भरतपूरकराशीं तह केला होता, त्यांत कांहीं त्याच्या हिताचीं कलमें होतीं, तीं इतःपर नाहींत असें समजावें; आणि इंग्लिशांनीं वचन दिलें कीं, तुह्मी कबुलातीप्रमाणें शुद्ध मार्गानें वागतां, असें आमच्या मनांत येईल तेव्हां तुमचा दिग किल्ला तुह्मांस माघारां देऊं.

१९ असा तह झाल्यानंतर शिंद्यानें आपल्या वकीला-

बरोबर कांहीं स्वार व सर्व पेंढारी मंडळ त्या राजाचे कुमकेस पाठविलें, ते समयीं त्यानें त्या वकिलाची भेट न घेतां त्याबरोबर आलेल्या लोकांसहित त्याला माघारें फिरविलें. त्याबरोबरच होळकर आपले राहिलेले स्वार* व बुंदलखंडांतून आलेला अमीरखान यांस आपल्याबरोबर घेऊन शिंद्याच्या लश्करांत गेला.

तेथें शिंद्यानें त्याचा मोठा सन्मान केला, आणि इंग्लिशांच्या वकिलाची समजूत केली कीं, यानें तुमचे मुलखीं जाऊन उपद्रव न करावा, यासाठीं आह्मी याचा मान रक्षितों, तें साहेबाचे मनांस न आलें, (त्या जनरल लेकसाहेबास ते समयीं विलायतेहून लार्ड असें नवें पद प्राप्त झालें होतें) तेव्हां तो साहेब भरतपुराहून शिंद्याकडे चालिला. ते वेळेस शिंदा व होळकर हे तो लार्ड जवळ आला, असें समजून कोट्यापर्यंत गेले. ते समयीं पर्जन्यकाळ समीप आला होता ह्मणून त्या साहेबानें नियम केला कीं, या वेळेस यांचे पाठीस न लागतां छावणी करून राहावें. तेव्हां आपल्या बंगाल्याच्या लश्कराचा जो मोठा भाग तो आग्रें व मथुरा एथें ठेवून मुंबईच्या लश्कराची टोळी रामपुरीं ठेविली. असें संन् अठराशें पांचांत पर्जन्याच्या आरंभापर्यंत झालें.

२० नंतर शिंदे व होळकर कोटा सोडून अजमीरच्या वाटेनें चालिले, ते समयीं शिंद्याचा मुख्य कारभारी

*भरतपुरच्या किल्ल्याची लढाई होत असतां होळकराच्या व इंग्लिशांच्या स्वारांचीं युद्धें बाहेर होत असत, तेव्हां कोणेएके समयीं इंग्लिश जाऊन होळकराच्या स्वारांवर छापा घालून आपलें एकही मनुष्य न पडूं देतां त्याचें एक हजार मनुष्य मारून आपल्या ठिकाणास गेले.

सर्जेराव घाडगा आणि होळकर एकमत होऊन इंग्लिशांशीं युद्ध करावें, अशी त्यांची मसलत होत होती, परंतु तो सर्जेरावघाडगा थोडक्याच दिवसांत पदच्युत होऊन अंबूजी इंगळ्यास तें मुख्यत्व प्राप्त झालें. त्याची मसलत युक्तीनें काळहरण करावयाची होती, व शिंद्याच्या मनांत येऊं लागलें कीं, आह्मी व होळकर दोघे मिळूनही इंग्लिशांस घालवून देऊं ह्मटलें तरी तें घडत नाहीं. याशिवाय ते शिंदे व होळकर यांमध्येंच कांहीं ईर्ष्या उत्पन्न होऊन दोघांनीं आपआपले लश्कराचे तळ निरनिराळे केले. नंतर शिंद्यानें आपल्या हितार्थ मात्र इंग्लिशांशीं तह करावयाची मसलत आरंभिली असतां होळकर अजमीर सोडून आपल्या बरोबर बारा हजार स्वार व तीन हजार पायदळ व तीस तोफा घेऊन शीख व अफगान लोक यांची कुमक संपादन करावयास पंजाब मुलखीं गेला.

नंतर लार्ड लेकसाहेब त्याचे पाठीस लागला, आणि त्यास शीख लोकांची कुमक मिळाली नाहीं, यामुळें तो होळकर फार संकटांत पडला. तेव्हां त्यानें बिया नदीचे कांठीं लार्डाचें लश्कर होतें, तेथें आपला वकील तहाचें बोलणें करावयास पाठविला.

२१ इतक्यांत शिंदा यानें तहाचें बोलणें आरंभिलें होतें, तें नवंबराचे बेविसावे तारिखेस कर्णेल माल्कम साहेब व शिंद्याकडचा मुनशी काविलनैन या उभयतांचे विद्यमानें शेवटास गेलें.

या तहांतील मुख्य प्रकार इतकाच कीं, शिंद्याचे इनाम परगणे ढोळपूरबारी व राजखेडा हे इंग्लिशांनीं घ्यावे, आणि सर्जी अंजिणगांवच्या तहासंबंधें इंग्लिश प्रतिवर्षी शिं-

ह्याचे कितीएक मानकरी व सरदार यांस पंधरा लक्ष रुपये देत असत ते न द्यावे; व कंपनी आणि शिंदा यांच्या मुलखाची मर्यादा नवी असावी, ती अशी; त्या दोहों मुलखांमध्यें चंबळानदी मर्यादा, पश्चिमेस कोट्यापर्यंत, तशीच पूर्वेस गोहदच्या राण्याचे मुलखाचे पलीकडचे सीमेपर्यंत मर्यादा.

इंग्लिशांनीं शिंद्याच्या खासगी खजीन्यास प्रतिवर्षी साडेचार लक्ष रुपये द्यावे, आणि त्याचे स्त्रीस व कन्येस आपल्या मुलखीं जहागीर द्यावी, त्यांत दोन लक्षांचा मुलख स्त्रीस आणि एक लक्षाचा कन्येस द्यावा. त्याशिवाय गोहदच्या राण्यास कांहीं मुलख देऊन त्याकडून ग्वाल्हेरकिला इंग्लिशांनीं शिंद्यास देववावा, असा एक ठराव झाला.

होळकराशीं व इंग्लिशांशीं तह झाला तो प्रकार असा; कोटारामपुरा व बुंदी व त्या बुंदीच्या डोंगराचे धारेच्या उत्तरेस जो मुलख आहे, तेथें होळकराची सत्ता नसावी. आणि इंग्लिश व त्यांचे सहाय यांपाशीं त्यानें बाकी मागूं नये, व आपले चाकरीस गोरे लोक ठेवूं नये; याशिवाय सर्जेरावघाडगा हा इंग्लिशांचा द्वेष्टा यास्तव त्याला आपल्या कारभारांत शिरूं देऊं नये; याखेरीज लार्ट लेकसाहेबानें सांगितले वाटेनें माळव्यास जावें. इंग्लिशांनीं कबूल केलें कीं, चंबळेच्या दक्षिणेस होळकराचा मुलख आहे, तेथच्या कारभारांत आह्मी शिरणार नाहीं; याखेरीज चांदोर किला व आंबेर* व शिवगांव इतके खेरीजकरून

* आंबेर वगैरे ठिकाणें खेरीज केलीं, तीं पुढें होळकराची वर्तणूक नीट असल्यास माघारीं द्यावीं असें ठरलें होतें.

वरकड दक्षिणेंतील जितके होळकराचे किल्ले व प्रांत असतील तितके आह्मी त्यास माघारें देऊं.

२२ त्यानंतर होळकर पंजाबाहून आल्यावर कोणी उदयपुरचा राजा याचे कन्येनिमित्त जयपूरकर व जोतपूरकर या दोघां राजांचा कलह लागला होता; तेव्हां त्या दोघांचे वकील शिंदा व होळकर यांकडे कुमक मागावयास आले, ते समयीं शिंद्यानें त्या दोघांकडे सर्जेरावघाडगा व बापूजीशिंदा यांजबरोबर पंधरा हजार फौज देऊन पाठविले. होळकरानें अमीरखान यास पठाणांसुद्धां जयपुरच्या राजाकडे नेमिलें. नंतर कितीएक वेळपर्यंत जयपुरच्या राजाचें प्राबल्य होतें, परंतु तो अमीरखान त्या राजाचा पक्ष सोडून केवळ स्वहितार्थ त्या दोघांच्याही मुलखांत लुटालूट करूं लागला. नंतर त्यानें जोतपुरच्या राजाचा अभिमान धरिला, शेवटीं त्या दोघां भांडणारांत आपण मध्यस्थ होऊन कितीएक मारेकरी घालून उभयपक्षीं दगे करून तो कलह शमविला.

इतकें होई तोंपर्यंत होळकराचे बुद्धीस चळ झाल्यामुळें त्याचे मुत्सद्दी लोकांस त्याला प्रतिबंधांत ठेवावें लागलें. त्यास वेड लागल्याचे पूर्वीं त्याचा पुतण्या खंडेराव होळकर यास कोणी फितुरी लोक मिळून तो मुख्यसा मानून त्यांनीं त्याचा झेंडा उभा केला. तेव्हां त्या यशवंतरावानें तो फितर मोडून त्या खंडेरावास मारेकरी घालवून मारून टाकिलें, परंतु त्या एकासच मारिल्यानें त्याचा राग शमेना; ह्मणून त्यानें आपला भाऊ काशीराव त्याच क्रोधानें तसाच मारिला. तेणेंकरून त्याचा राग शांत होऊन तो निर्भय झाला. त्या होळकरास खूळ लागल्यावर तो संन्

अठराशें आठांपासून अठराशें अकरापर्यंत बंदोबस्तींत होता, मग त्या वर्षीं अक्टोबराचे बेविसावे तारिखेस त्या वेडांतच तो मृत्यु पावला.

२३ तो होळकर मनाचा धीट आणि शरीरेंकरून सुदृढ असे; त्याचा जय झाला असतां तो आपल्या जातीच्या मराठ्यांप्रमाणें उत्संखल होई, परंतु विपत्तिसमयीं घाबरा न होतां धैर्येंकरून आपल्या अर्थसाधनाचा उपाय चालवीत असे; तो बोलण्यांत व आचरणांत केवळ साबडा होता, असें असून समयानुसार राजाप्रमाणें वागणें आणि दुसऱ्यापासून आपली मर्यादा ठेवविणें, याविषयीं परम सुज्ञ आणि विनोदी असे; यास्तव शिपाई लोक त्यावर प्रीति करीत. तो पुरुष इतरां मराठ्यांपेक्षां मोठा उद्योगी, त्यानें फारशी व मराठी या दोन्ही लिहिण्यांचा आभ्यास केला होता. त्याचे आंगीं असे गुण असून कितीएक गोष्टींविषयीं त्याचे वागणें, लोभीपणा व निर्दयता व क्रूरपणा ईहींकरून युक्त होतें; याशिवाय तो समयविशेषीं मोठा उग्रस्वभावीही होता. त्याची आकृति ठेंगणी आणि शरीर पुष्ट व रंग काळसर असे, व मुखश्री चांगली होती, त्या योगें तो कांहींसा हास्यमुख दिसे. त्याच्या हातांत बंदूक फुटून त्याचा एक डोळा गेला होता, तथापि त्याचें तोंड विशोभित दिसत नव्हतें.

भाग बत्तिसावा.

संन् अठराशें तिहींपासून अठराशें सत्रापर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

१ रजपूत राजाच्या कलह शांत झाल्यावर अमीरखान

मोठ्या त्वरेनें रामपुरास आला, तेथें ठरलें कीं, राज्यकारभार चालवावयास मंडळी नवी करावी, त्यांत मुख्यत्वें अमीरखान असावा, परंतु बाह्यात्कारें यशवंतरावाची आवडती स्त्री तुळसाबाई नामें होती ती मुख्य केली. ती दुर्व्यसनी आणि मोठी खुनशी असे, यास्तव त्या एवढ्या कारभारास ती केवळ अयोग्य होती. तिनें यशवंतराव मृत्यु पावल्यावर आपल्या सवतीचा दवलतराव नामें चहूं वर्षांचा मूल आणून तो गादीवर बसवून त्याचे नांवें कारभार चालविला. त्यानंतर थोडक्याच दिवसांनीं त्या अमीरखानानें बाईजवळ गफूरखान नामें कोणी आपला भाऊबंद ठेवून आपण आपल्या पठणांच्या हितार्थ रजपुतांचे मुलखीं गेला.

त्यापुढें होळकराच्या राज्यकारभाराची अशी अव्यवस्था झाली कीं, त्या योगें प्रतिवर्षी मुलखाचा वसूल नियमाप्रमाणें उत्पन्न होईना; आणि त्या कारभारी मंडळांत कोणास अशी शक्ति नव्हती कीं, फौजेस फांटा देऊन खर्च तोडावा. याशिवाय सरकार खजीन्यांत शिबंदीच्या खर्चास पुरेसें द्रव्य नव्हतें, ह्मणून त्या लश्कराच्या वेगळ्या वेगळ्या टोळ्या करून त्यांस सरदार देऊन कोणत्याही प्रकारें त्यांचा खर्च चालवावयाचे बेतानें त्यांस आपल्या मुलखांत जागोजाग पोट भरावयास पाठविलें. त्यांतील कितीएक बंडास मिळाले, त्यांत एक महंमद अलीखान बंगष नामें होता, तो खानदेशचे बहुतेक परगणे लुटून निजामाच्या मुलखांतून होळकराच्या अंबेर परगण्यांत जाऊं लागला, परंतु पुणें व हैदराबाद यांमध्यें इंग्लिशांचीं पलटणें होतीं, त्यांनीं त्यांवर जाऊन त्याला धरून कैद करून तो मुंबईस पाठविला, तो तेथें बंदींत ठेविला.

२ शिंद्याचे मुलखीं होळकरापेक्षां कांहींसा बंदोबस्त विशेष होता. तेथेंही खर्चाच्या तोट्यामुळें त्यास होळकराप्रमाणेंच मुलखांत फौज पाठवावी लागली. त्यापूर्वी त्या फौजा मुलूखभर पसरून युद्धादिकांच्या कामास गुंतल्या असत, त्या योगें प्रजेस बहुत उपद्रव होत नसे, मग जेव्हां त्या रिकाम्या होऊन एके जागीं फार जमूं लागल्या, तेव्हां रयतेस असें दुःसह दुःख प्राप्त होऊं लागलें कीं, ते लोक चांगल्या पेरण्या झालेलीं स्थळें टाकटाकून निघून गेले.

एवढी अनीति चालू झाली असतांही शिंदे व होळकर यांच्या सैन्यांत शत्रूचा उपाय चालेना, कां कीं, ते लोक युद्धाविषयीं कुशळ होते. असाच रघूजी भोंसल्याच्या राज्याचाही बेत कांहींसा विसकटला, आणि त्याचे लोक तादृश युद्धांत निपुण नव्हते, ह्मणून अमीरखान यानें रजपुतांच्या मुलखांत आपली सत्ता स्थापून संन् अठराशें नवांमध्यें वराडांत स्वारी केली; त्याबरोबर त्याच्या पठाणांखेरीज पेंढारी फार आले, मग त्या सर्वांनीं मुलूख लुटावयाचा आरंभ केला; परंतु इंग्लिशांचे लोक त्या मुलखासमीप होते, त्यांनीं ते लोक निर्भयपणें यथेच्छ लूट करितात, हें नीट नव्हे, असें समजून त्यांशीं युद्ध करून त्यांस नर्मदापार घालविलें.

३ पेंढारी लोकांच्या निर्दयपणास अंत नाहीं, ते पहिल्यापासून मराठी लश्कराच्या संगतीस असत, पुढें पहिला बाजीराव पेशवा हिंदुस्थानांतून पुण्यास येऊं लागला, ते समयीं ते माळव्यांत येऊन राहिले, नंतर कांहीं दिवसांनीं होळकर व शिंदे हे मोगलांच्या मुलखांत जाऊं लागले असतां त्यांजबरोबर जात, आणि त्या दोघांत ज्याचा पक्ष

ते धरीत, त्याप्रमाणें आपणास शिंदेशाई किंवा होळकरशाई असें ह्मणवीत. मग संन् सत्राशें चवऱ्याण्णवांत शिंद्यानें त्या पेंढाऱ्यांस नर्मदेजवळ कांहीं मुलूख दिला. त्यापुढें कोणी मोठा धूर्त करीमखान होता, ज्यानें खर्ड्याचे लढाईत निजामास लुटून बहुत द्रव्य मिळविलें, तो त्या पेंढाऱ्याचा मुख्य होऊन त्यानें अमीरखान पठाणाची सुप्रसन्नता संपादून सुजा हलपूर नामें परगणा त्यापासून मिळविला; याशिवाय त्यानें शिंद्याचे जहागीरदार यांचा माळव्यांतील मुलूख कांहीं युक्तीनें हाताखालीं घातला, अशी सर्व मिळून त्यास प्रतिवर्षीं पंधरा लक्ष रुपये जमाबंदी होऊं लागली. तेव्हां शिंद्यास त्याविषयीं शंका उत्पन्न होऊन त्यानें कांहीं भुलथापीनें त्याला धरून ग्वाल्हेर किल्ल्यांत बंदीस घातलें. तो संन् अठराशें दहापर्यंत तेथेंच होता, मग शिंद्यास बहुत द्रव्य देऊन त्या प्रतिबंधांतून सुटला. नंतर कोणी मध्येंच चितू व दोस्त महंमद व नामदारखान व शेखदलू या नामें चवघे पेंढाऱ्यांचे मुख्य झाले होते, ते येऊन त्यास मिळाले, तेव्हां त्याचे पंचवीस हजार स्वार जमले. ते समयीं त्याची मसलत होती कीं, कांहीं पायदळ चाकरीस ठेवून पुनः वराडांत जाऊन लुटालूट करावी, परंतु रघूजी भोंसला यानें त्या चवघांतील चितू नामें मुख्य आपल्याकडे करून घेऊन त्या सर्वांस तेथून काढून दिलें. ते वेळेस तो करीमखान आपला पुरातन आश्रयभूत जो अमीरखान त्याजपाशीं आश्रयास गेला, तेथें त्यानें शिंद्याच्या मसलतीवरून त्यांस बंदींत ठेविलें. तो संन् अठराशें सोळांपर्यंत तसाच होता.

पेंढारी लोकांची अशी चाल होती कीं, प्रतिवर्षीं दस-

त्याचे सुमारें आपला जो कोणी मुख्य असेल, त्याचे मसलतीनें एखादे ठिकाणीं बंदोबस्त ठीक नाहीं, असें पाहून त्या जागीं चोरवाटांनीं जाऊन मिळावें, मग तेथें पोंहचल्यावर जसा पर्जन्यकाळीं नदीस लोंढा येतो, त्यासारिख्या वेगानें एकाएकीं त्या मुलखावर पडावें, आणि तेथें वेगळ्या वेगळ्या टोळ्या करून त्या देशांतील सारीं ठिकाणें लुटून सर्व प्रकारें अनर्थ करावा, मग ती लूट घेऊन जेथें आपण लूट केली, त्या ठिकाणापासून दूर दुसऱ्या एखाद्या संकेतस्थळीं जाऊन सर्वांनीं एकत्र मिळून आपल्या ठिकाणास जावें.

ते पेंढारी, प्रथम माळवा व मारवाड व मेवाड व रजपुताना व वराड इतक्या मुलखीं उपद्रव करीत होते, मग कधीं कधीं निजाम व पेशवे यांच्या मुलखांत शिरूं लागले.

४ इकडे पुण्यामध्यें बाजीराव यास इंग्लिशांनीं गादीवर बसविल्यानंतर थोडक्याच दिवसांनीं त्याची कृतघ्नता व कुटिलवृत्ति इत्यादि दुर्गुण दिसून आले.

तो इंग्लिशांच्या द्वेषी मंडळीशीं पत्रादिद्वारें गुप्त स्नेह ठेवूं लागला, त्यांस अनुकूळ करून घेण्याविषयीं अशी समजूत करी कीं, तुह्मीं सारे दूर गेलां, आणि दक्षिणसीमेचे जहागीरदार सारे फितलेले, यामुळें मी एकटा पडलों ह्मणून अडचणीकरितां इंग्लिशांशीं तह केला. याशिवाय त्यानें असें केलें कीं, जेव्हां पटवर्धन सरदार जनरल वेलस्ली साहेबास मिळून त्याचे बरोबर फौजेसुद्धां युद्धास जाणार होता, तेव्हां त्यानें कोल्हापुरच्या राजास त्याचे मुलखीं स्वारी घालावयाची मसलत गुप्तपणें दिली, कां कीं, त्यानें त्या भयानें आपला मुलूख सोडून इंग्लिशांचे साहाय्यास न जावें.

या कृत्यापासून त्या बाजीरावानें आपलीं दोन हितें कल्पिलीं होतीं, त्यांत एक तर शिंद्याचे शत्रु इंग्लिश यांच्या साहाय्यास पटवर्धन जाईनासा केल्यानें शिंद्याची आपणाविषयीं सुप्रसन्नता होईल. दुसरें असें; परशुरामभाऊ याचें आणि आपलें वांकडें पडलें आहे, यास्तव इंग्लिशांच्या साहाय्यास तो न गेला, हेंच निमित्त करून साहेब लोकांस समजावें कीं, तुमचा व आमचा तह झाला, यास पटवर्धन अनुकूळ नाहीं असें करून त्याची जहागीर आपण जप्त करावी.

बाजीराव यास राज्यकारभार चालवावयाविषयीं कोणाएकाचाही विश्वास नसे, ह्मणून तो आपणच तीं सारीं कामें वहिवाटीत असे. तो आपणास सर्व गोष्टींत प्रवीण असें मानी, परंतु इंग्लिशांचा वकील व आपण समक्ष भाषण करीत असतां त्याच्या व आपल्या विचारांत अंतर पडून कदाचित् बोलण्याचा बेत चुकून कलह उत्पन्न होईल, ह्मणून तें काम दुसऱ्याचे हातून घ्यावें असा निश्चय करून कोणी इंग्लिशांचा द्वेषी असा सदाशिव माणकेश्वर इंग्लिशांच्या वकीलाशीं बोलण्याचे कामास नेमिला.

तो सदाशिव माणकेश्वर टेभुर्णी गांवचा देशपांड्या, त्यानें प्रथम पुण्यामध्यें कांहीं दिवस कीर्तन करून निर्वाह केला; त्याचे आंगीं कविताशक्ति चांगली, आणि तो वाद्यें वाजविण्याविषयीं कुशळ होता; पुढें हैदराबादेंत पेशव्याचा वकील गोविंदराव पिंगळा याची त्यानें चाकरी धरिली, मग बाजीरावपेशवा व दवलतरावशिंदा हे ज्या समयीं एकमत होऊन इंग्लिशांस अगदीं बुडविणार होते, तेव्हां त्या

मसलतींत निजामासही घ्यावें, याकरितां तो सदाशिव माण-केश्वर त्याकडे पाठविला.

त्या बाजीरावाची अनीति कशी होती, ती ध्यानांत या-वयास एक दोन गोष्टी आहेत, त्यांत खंडेराव रास्ता यानें बाजीरावास विपत्ति समयांतही सोडिलें नाहीं, आणि तो बा-जीराव पुनः पुढें गादीवर बसल्यानंतर दुसऱ्या वर्षीं बाबू-राव फडक्यानें मोठें बंड केलें होतें, तें बहुत युक्तीनें खंडे-राव रास्त्यानें मोडिलें, असा तो परम विश्वासू चाकर त्यानें इंग्लिशांचा पक्ष धरून माणकेश्वराशीं वाद केला, असें ऐ-कून त्याची चवकशी न करितां एवढ्याच निमित्तानें त्यास पदच्युत करून त्याची जहागीरही बाजीरावानें जप्त केली. असेंच जे बहुत दिवस सेवा केलेले जुने चाकर होते, त्यां-च्या उपजीविकेचा विचार न ठेवितां त्यांचें स्मरणही टा-किलें. तो बाजीराव असा दुर्वृत्त असतां इंग्लिशांच्या साहाय्यामुळें त्याच्या राज्यांतील संपूर्ण बंडें मोडून लोक सुखी से दिसूं लागले, आणि त्याची आज्ञा त्या राज्याच्या मर्यादेंत सर्वत्र अकुंठित चालती झाली, त्यांत प्रतिनिधीच्या बंडापर्यंत अंतर पडलें नाहीं.

१ त्या प्रतिनिधीच्या बंडाचा प्रकार असा; इंग्लिश व बाजीराव पेशवे यांचा स्नेह झाल्याचे पूर्वीं पुण्यांत परशु-राम श्रीनिवास या नामें भवानराव प्रतिनिधीचा पुत्र होता, त्यास बाजीरावानें धरून कैद करावयाची मसलत केली, ती सिद्धीस न जातां तो प्रतिनिधि तेथून निघून आ-पली जहागीर कऱ्हाड तेथें जाऊन राहिला. ते समयीं त्या जहागिरीची वहिवाट त्याची मातुश्री व बळवंतराव फड-नवीस नामें त्याचा मुतालीक या दोघांनीं चालविली होती,

त्या प्रतिनिधीस ती वहिवाट आपण चालवावी, अशी इच्छा होऊन तो वाद बाजीरावाकडे गेला. बाजीरावास पूर्वींच प्रतिनिधीला बळहीन करावें, अशी वासना झाली होती; त्यावरून तो वाद उत्पन्न होतांच हा समय उत्तम असें जाणून तें काम बळवंतराव फडनविसानें वहिवाटावें, असा ठराव केला, आणि त्याबरोबरच कांहीं फौजेसहित बापू गोखला यास पाठवून त्या प्रतिनिधीला धरून बंदीस घातलें. मग तो कलह मिटून त्या मुलखांत स्थिरता झाली, असें पाहून तो गोखला पुण्यास आला, तेव्हां लोकांनीं अटकळ केली कीं, इतःपर प्रतिनिधि जन्मभर बंदींतच राहील, परंतु त्याचा योग तसा नव्हता. पूर्वीं त्या प्रतिनिधीची स्त्री महासाध्वी असतां तिजबरोबर त्याचा कांहीं कलह होऊन तिला दूर ठेवून त्यानें आपल्याजवळ एक तेलीण बाळगिली होती, तिनें त्या संकटसमयीं कांहीं युक्तीनें वासोटा किल्ला हस्तगतकरून कितीएक लोक चाकरीस ठेवून, किला मसूर या नामें लहानशा गढींत प्रतिनिधि बंदीस होता, त्या ठिकाणीं जाऊन हल्ला करून त्यास तेथून मुक्त केलें. नंतर त्या प्रतिनिधीनें आपला झेंडा उभा करून लोकांत प्रसिद्ध केलें कीं, मी पंतप्रधानाचा अंकित नव्हे. माझा धनी सातार्‍याच्या महाराज. त्यावरून त्याच्या मुलखांतील शिपाईलोक व त्याचे कितीएक संबंधी मोठे मोठे कुलीन गृहस्थ त्याजकडे जाऊन राहिले, त्या योगें कदाचित् त्याचा मनोरथ सिद्धीस गेला असता, परंतु तो प्रतिनिधि कांहींसा शूर असून त्याचा स्वभाव उग्र आणि अत्यंत तामसी असे, यामुळें त्यास त्याच्या आईच्या पक्षाचा अथवा त्या मुतालिकाकडचा कोणी सांपडला असतां त्यावर दया न करितां त्याविषयीं अत्यंत

क्रूरपणा करी, त्यावरून तो लोकांच्या मनांतून उतरला, आणि खर्चास द्रव्य जमा करावयासाठीं प्रजेस पेंढाऱ्याप्रमाणें उपद्रव करूं लागला. असें झाल्यानंतर बापूगोखला पुनः फौजेसहित त्यावर जाऊन युद्ध व्हावें असें ठरलें, ते समयीं त्याचे कोणीं पुरातन विश्वासू चाकर लोक यांची मसलत होती कीं, या समयीं गोखल्यासमोर युद्धास उभें न राहतां डोंगरांत जाऊन तेथें रामोशी सहाय करून जे वेळेस आपला हात चालेल ते वेळेस युद्धप्रसंग करावा; ती मसलत न ऐकतां त्यानें वसंतगडाजवळ गोखल्याची वाट पाहिली. नंतर तो गोखला येऊन युद्ध होऊं लागलें असतां पहिल्याच हल्ल्यामध्यें प्रतिनिधीचे बहुतेक लोक पळून गेले, बाकी थोडकेसे उरले त्यांसहवर्तमान तो प्रतिनिधि जातीनें लढला, ते समयीं त्याचा उजवा हात तुटून तो शत्रूच्या हातीं लागला; मग बाजीरावाच्या राज्याचे समाप्तीपर्यंत त्यास प्रतिबंध होता. त्याचा सर्व मुलूख बापूगोखल्यानें वासोटा किल्ला खेरीजकरून तात्काळ घेतला. नंतर त्या वासोट्यामध्यें तेलीण होती, ती आठ महिने लढून शेवटीं तेथच्या दाण्याचे कोठीस आग लागल्यामुळें निरुपाय होऊन आपण तो किल्ला देती झाली.

६ याप्रमाणें बाजीरावानें प्रतिनिधि अगदीं बुडविला असतां त्याविषयीं लोकांचे मनांत आपण केवळ स्वहितार्थेच प्रतिनिधीचें सर्वस्व हरण केलें, असें विषम न वाटावें, यासाठीं त्याचा मुलूख व त्याची वस्तवानी गोखल्याचे हातीं लागली होती, ती सरकारांत न घेतां त्याकडेसच राहूं दिली, त्या योगें व त्या मुलखाची अमर्याद खंडणी घेतल्यानें तो बापू

गोखला इतर सरदारांपेक्षां थोडक्याच दिवसांत मोठा धनवंत झाला. असें संन् अठराशें आठांत घडलें.

बाजीराव आपली निर्बाध सत्ता झाली असें समजून मग प्रतिनिधीचा मुलूख बापुगोखल्याकडे होता, तो सरकारांत मागूं लागला, आणि पूर्वीपासून त्याचे मनांत संपूर्ण जहागीरदार यांचा सूड उगवावयाविषयीं फार मनीषा होती, तें कृत्य यथास्थित साधावयास उद्युक्त झाला. तेव्हां कितीएक लहान लहान जहागीरदार होते, त्यांनीं आपली आज्ञा न मानिली, असें निमित्त ठेवून त्यांचीं संस्थानें आपल्याकडे जप्त ठेविलीं. याप्रमाणें सर्वांस बुडवावयाची त्यास वासना झाली, परंतु तें इंग्लिशांच्या मतावांचून घडेना; असें असतांही तो आपल्या मनांतील अर्थ अनेक प्रकारें गोड बोलून लोकांस फसवून कधीं कधीं शेवटास नेत असे. त्यांत माधवरावरास्ता यास इंग्लिशांनीं आपल्या कांहीं कामाकरितां फौज पाठवावी ह्मणून आज्ञा केली, ती त्यानें मानिली नाहीं, या योगें तो अपराधीसा ठरवून त्यास शिक्षा व्हावी, असें इंग्लिशांचे मनें झालें. तेव्हां बाजीरावानें त्यास मसलत दिली कीं, इंग्लिशांस सांगून तुझें पारिपत्य करणें मजकडे येऊं दे, ह्मणजे तुला तसा दंड होणार नाहीं. या गोष्टीस तो माधवराव मान्य झाला. नंतर बाजीरावानें त्याचा सर्व मुलूख घेऊन त्यास कांहीं उरूं दिलें नाहीं. असेंच आपादेसाई यास इंग्लिशांनीं कांहीं आज्ञा केली असतां त्यांत अंतर करावयाविषयीं त्या बाजीरावानें गुप्त मसलत दिली, आणि त्याचेंही पारिपत्य करावयाचें आपल्याकडे घेऊन त्याच्या जहागिरीचा चतुर्थांश घेतला.

७ सदाशिव माणकेश्वर श्रीमंताच्या पक्षेंकरून इंग्ल-

शांशीं वागत असतां त्यानें ते वेळेस कर्नेल क्लोस • साहेब याचा वकील पारशी जातीचा कुसरूजी नामें होता; त्यास मोदीही ह्मणत, त्याला वश करून आपल्याकडे घेतला. तो व माणकेश्वर हे दोघे निरंतर एक विचारें वागत असतां बहुत वेळां त्यांनीं आपल्या कार्य साधनासाठीं भलतीच गोष्ट साहेबाच्या मनांत आणून देऊन स्वहित संपादावें. असें कितीएक दिवस चालिलें, मग संन् अठराशें अकरांत त्या कामावर एल्फिनस्तन साहेब गेले. तेव्हांपासून त्या मोदीचें तेज बहुत कमी पडलें, आणि तेच समयीं माणकेश्वर व तो मोदी यांच्याही स्नेहामध्यें कांहीं अंतर आलें. इकडे त्या दोघांचें ऐक्य पाहून बाजीरावाच्या मनांत आलें कीं, हे दोघे आपल्या ऐक्यामुळें कदाचित् माझ्या उपयोगास पडले असतील, परंतु तेच जर विपरीत झाले तर त्यांचें तेंच ऐक्य माझ्या समूळ नाशास कारण होईल, यास्तव हीच मसलत कीं, या दोघांत वांकडें पाडून मोदी आपणाकडे ध्यावा, असें मनांत ठरवून त्यानें मोदीस उत्तम पदवी करनाटकची सरसुभेदारी दिली. तेव्हां त्यानें बापू साने या नामें गृहस्थ आपल्या हाताखालीं घेऊन तो पेशव्याकडील अधिकार व इंग्लिशांची चाकरी हीं दोन्हीं कामें चालविलीं. असे कांहीं दिवस गेल्यावर सदाशिव माणकेश्वराकडून मोदीचा त्या अधिकारसंबंधें अन्यायें वर्तन केल्या प्रकरणीं बोभाट श्रीमंताजवळ आला, तो ऐकून त्यास पुरतें समजलें कीं, त्या दोघांत पक्कें विरुष्ट पडलें. याशिवाय त्या बाजीरावानें आपणास दुसरा एक लाभ कल्पिला कीं, मी मोदीस मोठा अधिकार देऊन तो आपलासा केला, परंतु त्या एल्फिनस्तन साहेबानें तो अर्थ सिद्धीस जाऊं दिला

नाहीं. का कीं, साहेबाची चाकरी व बाजीरावाकडचा अधिकार हीं दोन्हीं कामें एकानेंच करावीं हें योग्य नव्हे, असें त्याच्या मनांत येऊन त्या मोदीचें दुसरें कांहीं अयोग्य आचरण पाहून त्यानें त्यास दोहों कामांतून एक काम टाकावयास सांगितलें असतां मोदीनें श्रीमंताकडचा अधिकार टाकिला.

नंतर तो मोदी पुण्याहून दूर घालवावा, असें त्याचें कृत्य साहेबाच्या दृष्टीस येऊन त्याला गुजराथेंत वेतन देऊन स्वस्थ बसवें, असें त्या साहेबानें केलें होतें; तेव्हां तो तेथून निघून तिकडे जावयास सिद्ध झाला, त्याच संधींत रात्रीमध्यें तो विषप्रयोगानें मेला गेला. तें विष त्यानें स्वयें घेतलें किंवा दुसऱ्याचे हातून घात झाला, याचा शोध बहुत केला असतांही सिद्धांत झाला नाहीं.

८ करनाटक सरसुभा त्या मोदीनें टाकिल्यावर बाजीरावानें तें काम त्रिंबकजी डेंगळ्यास सांगितलें. नंतर तो मोदी मृत्यु पावल्यावर कांहीं दिवसांनीं इंग्लिशांशीं बोलण्याचालण्याचे वहिवाटीचें कामही श्रीमंतानें त्या त्रिंबकजीसच दिलें, तो त्रिंबकजी पूर्वीं श्रीमंत महाडास पळून गेले, ते वेळेस जासूदगिरी करीत असे, त्यानें पुढें बाजीरावाचें मन आपणाकडे किती लावून घेतलें, तें पुढें एक गोष्ट लिहिली आहे, त्यावरून समजण्यांत येईल. शेवटीं तो अशी प्रतिष्ठा पावला कीं, पेशव्याच्या घरीं त्यावांचून कोणतेंही काम होऊंच नये. असें असतां एके समयीं कोणी सराफ मखतेदारास जामीन झाला होता, त्या मखतेदारापासून सरकारकामांत अंतर पडल्यामुळें त्या त्रिंबकजी डेंगळ्यास मोठा राग येऊन त्या सराफास ओढून आणिलें, तो येतांच

त्याच्या डोक्यावर त्रिंबकजीनें स्वयें ठोसरा मारिला, तेव्हां त्याच्या मोठमोठ्या सोन्याच्या आंगठ्या व जोडवीं होतीं त्यांचा तडाखा मर्मी लागून तो ब्राह्मण तेथेंच मृत्यु पावला. असा त्या दुष्टापासून अपराध झाला, तरी बाजीरावानें त्या-विषयीं मनांत कांहींच खेद मानिला नाहीं. तो बाजीराव आपलीं अनेक प्रकारच्या खर्चाचीं कामें मखत्यानें करवी, तशाच मामलतीही मखत्यानेंच देत असे, त्यावरून त्रिंबकजी तर मखत्यांत अंतर पडल्यास जसें शासन करीत असे, तसें चोरास किंवा हत्येस करीत नव्हता.

९ असा कारभार चालत असतां बाजीरावानें पांच कोटि रुपये आपल्याजवळ जमा केले होते, त्यास प्रतिवर्षी राज्यांत उत्पन्न एक कोटि वीस लक्ष रुपये जमा होत असत, त्यांतील पन्नास लक्ष रुपये मागें ठेवून बाकी खर्च करी. तो याज्ञिक कर्मांत बहुत प्रीति ठेवून आपण अंगें त्या कृत्यांत शिरून आपल्यास विद्वान ह्मणवी, आणि त्याच्या बापानें नारायणरावास मारिलें, ह्मणून त्या उपद्रवाच्या शमनार्थ त्यानें पुण्यासभोंवतीं कितीएक लक्ष आंब्यांचीं झाडें लाविलीं, व पंढरपुरच्या देवास बहुत द्रव्य दिलें. याशिवाय त्याच्या गुरूनें त्यास सांगितलें कीं, माझ्या स्वप्नांत नारायणराव प्रत्यक्ष येऊन बोलिला कीं, बाजीरावानें लक्ष ब्राह्मण जेवूं घालावे, तें ऐकतांच तसें त्यानें केलें.

१० बाजीराव राज्य करीत असतां त्यानें सन् अठराशें चवदामध्यें त्रिंबकजीच्या मसलतीवरून शिंदे व रघूजी भोंसले यांजकडे वकील पाठवून गुप्तरूपें तह केला कीं, तुह्मी व आह्मी एकमत असून समयविशेषीं इंग्लिशांस काढून देऊं. असाच पेंढाऱ्यांच्या मुख्याकडेही आपला वकील

निरंतर रहावयास पाठविला. नंतर आपण कोंपरगांवीं जाऊन पेंढाऱ्यांच्या कितीएकां मुख्यांशीं एकांत केला. ही गोष्ट दुसरे वर्षी साहेबाच्या समजण्यांत आली, परंतु त्याचा पूर्णपणें शोध करण्याविषयीं उद्योग झाला नाहीं, ह्मणून त्या बाजीरावास गादीवरून उठविलें नाहीं.

११ त्या वेळेस इंग्लिशांस घालवून द्यावयाच्या बेताखेरीज दुसरा एक त्याची मसलत होती, ती अशी कीं, गुजराथेंत आपलें मुख्यत्व असावें. त्या ठिकाणीं गोविंदराव गाइकवाड अधिकारी झाल्यापासून त्या वेळेपावेतों गाइकवाड व पेशवे या दोघांच्या देण्याघेण्यासंबंधीं हिशेब झाले नव्हते; नंतर बापु मैराळ यास त्या कामाकरितां गाइकवाडानें पुण्यास पाठविलें असतां त्यास बाजीरावानें सुमारें एक कोटि द्रव्य गाइकवाड सरकारांतून आमचें यावयाचें आहे, असें समजाविलें. तें देणें तितकेंही असेल, कां कीं, संन् अठराशेंच्या वर्षी अमदाबादचा मखता ठरला; त्याखेरीज संन् अठराशें चहंमध्यें गुजराथेंतील दुसऱ्या कांहीं मुलखांचा मखता साडेपांच लक्ष रुपये ठरण्यांत आला होता, परंतु बाजीरावाचा बाप रघुनाथराव याचा पक्ष स्वीकारल्यानें बडोदेकरास विशेष ऋण झालें होतें, ह्मणून त्या कोटींतून साठ लक्ष रुपये पेशव्यानें स्वसंतोषेंकरून त्यांस सोडावे असें कबूल केलें.

तो एवढ्या धार्मिकपणानें वागत असतां त्याचा उपकार मनांत न आणितां बडोदेकर त्याच्या मागणीस उत्तरेकडील भडोजेचें उत्पन्न पेशवे घेत आले, त्यापैकीं आमचा भाग राहिला तो, व आबाशेलूकराचें बंड मोडिलें, त्या कामास खर्च लागला तो, आणि गुजराथेंतील पेशव्याच्या मुलखा-

च्या बंदोबस्तास नवी शिबंदी ठेविली, त्या खर्चाचा आ-
कार झाला असेल तो, असे हे तिन्ही प्रकार मनांत आणून
जें तुह्माकडे फिरेल तें आमचें द्या, असें ह्मणूं लागले. त्या-
वरून ज्याचा उलगडा होऊंच नये असा उभयतांचा वाद
वाढला, आणखी बाजीरावाच्या मनांत होतें कीं, हा कज्जा
लवकर संपवूं नये. कां कीं, युक्तीनें इंग्लिशांशीं विपरीत
वर्तन करावयाचें, त्यांत गाइकवाडास घ्यावयाचें, त्या कामास
वादावांचून जर वकिलाचें जाणें येणें घडलें तर इंग्लिशांस
संशय वाटेल.

१२ अशीच हैदराबादच्या निजामाकडेही बाकी रा-
हिली होती, त्या निमित्तेंकरून तोही वाद त्या अर्थी लांब-
विला. त्याविषयीं इंग्लिश समजूत पाडीत असतां पेशवा
ऐकेना. अशी बाजीरावाची कपटी वृत्ति बापू मैराळ नामें
महा कुलीन यास कळतांच पेशव्यानें बडोदेकरांस लि-
हिलें कीं, हा वकील या कामास अयोग्य आहे, यास्तव दु-
सरा कोणी गृहस्थ लवकर पाठवून द्यावा. ते समयीं बडो-
द्यांत धनी असून राज्यकारभार चालविणारा फत्तेशिंग हो-
ता, त्यानें आपल्याजवळ खासगीच्या कामावर गंगाधर
शास्त्री पटवर्धन नामें कारकून ठेविला होता, तो योग्यतेस
चढत चढत त्याचें नाममात्र मुख्यत्वें झालें नव्हतें, बाकी सर्व
कामाची वहिवाट तो करीत असे; त्याला पुण्यास पाठवाव-
याचा निश्चय ठरला. त्या फत्तेशिंगाच्या मनांत हिशेबा-
च्या गोष्टीखेरीज दुसरें काम करून घ्यावयाचें होतें कीं,
गुजराथेंतील पेशव्याचे महाल जे आपण मखत्यानें घेतले
आहेत त्यांची मुदत भरली, यासाठीं पुनः कांहीं वर्षांचा
मखता कबूल करावा, याप्रमाणें नेम होऊन गंगाधरशास्त्री

यावर त्रिंबकजी डेंगळ्याकडून एखादा अनर्थ न पडावा, अशा अर्थें त्या गाइकवाडानें इंग्लिशाचें अभय वचन घेऊन शास्त्रीबावाला पुण्यास पाठविलें. नंतर त्या दोन्ही गोष्टींतून एकही सिद्धीस जात नाहीं, असें पाहून शास्त्रीबावानीं मनांत ठरविलें कीं, हीं दोन्हीं कार्यें साहेबास सोंपवून आपण माघारें जावें. त्यावरून पेशवा व त्रिंबकजी डेंगळा या उभयतांनीं शास्त्रीबावाचा विशेष मान आरंभिला, कां कीं, तीं कामें जर साहेबाकडे जातील तर बडोदेकराशीं व आह्माशीं बोलण्याचा प्रकार चालतो आहे तो बंद होईल. असें समजून शास्त्रीबावा वश करावयाचे मसलतीनें प्रथम त्यांनीं तो माघारां जावयास जो मुहूर्त योजीत होता, तो टाकवून दुसऱ्या मुहूर्तावर त्याचें जाणें व्हावें, असें करून त्यास राहून घेतलें. मग ती वेळा येई तोंपर्यंत त्रिंबकजी डेंगळ्यानें त्याची अशी स्तुति केली कीं, तुह्मी या कामास बहुत योग्य आहांत, आणि श्रीमंतही तुमची योग्यता जाणून तुह्मास मुख्यत्वें कारभार द्यावयास इच्छितात. असें त्रिंबकजीचें बोलणें त्याला सत्य वाटावें, ह्मणून बाजीरावही त्यास बोलूं लागला कीं, तुमच्या पुत्रास आमची मेहुणी पुंडरीक नाईक रास्ते यांची नात देणार.

अशा युक्तीनें शास्त्री याचें मन मोहित करून आपण पंढरीचे यात्रेला जाते समयीं त्यासही बरोबर नेलें. ते वेळेस पुण्यामध्यें बापू मैराळ होता, त्यानें त्यास नानाप्रकारें समजाविलें कीं, या समयीं तुह्मी श्रीमंतांबरोबर यात्रेस जाऊं नका; ही माझी मसलत ऐकावी, नाहीं तर मला आपल्याबरोबर न्यावें. असें त्या बापू मैराळानें ह्मटलें असतां तो शास्त्री कालपाशानें बद्ध झाला होत्साता, त्याचें तें हिताचें वाक्य एक-

ही मानीना; शेवटीं तो श्रीमंताबरोबर पंढरपुरास गेला. नंतर जुलाईचे चवदावे तारिखेस (सन् १८१५ चे) त्या गंगाधर शास्त्र्यानें त्रिंबकजी डेंगळ्याशीं संकेत केला कीं, आज रात्रीस आह्मी भोजन केल्यानंतर तुह्मांसहित देवदर्शनास जाऊं. याप्रमाणें सांगून पाठविल्यावर त्याच रात्रीस श्रीमंताचे पंगतीस त्याचें भोजन होऊन तो देवदर्शनास जाणार होता, मग तो संकेतसमय जवळ आला, तों त्याच्या शरीरास कांहींसें असमाधान होऊन त्रिंबकजी डेंगळ्यास सांगून पाठविलें कीं, या समयीं माझ्यानें येववत नाहीं, परंतु त्यास त्रिंबकजीनें अत्याग्रहेंकरून बोलाविलें, ह्मणून त्याच्या भिडेस्तव बरोबर हत्याररहित, ह्मणजे हत्यारबंद नव्हत, असे थोडकेसे लोक घेऊन देवास गेला. नंतर देवदर्शन करून त्रिंबकजीशीं कांहीं गोष्टी बोलून तेथेंच माडीवर श्रीमंत बसले होते, त्यांजपाशीं गेला, जातांच त्यांची सुप्रसन्नता पाहून तो शास्त्री आणि तो पेशवा या उभयतांचीं आनंदाचीं भाषणें होऊन मोठ्या संतोषानें श्रीमंताची आज्ञा घेऊन तो गंगाधर शास्त्री तेथून निघून आपले घरीं जात असतां तीनशें साडे तीनशें पावलें चालून गेल्यावर रस्त्यामध्यें अकस्मात कोणी हत्यारबंद असे मारेकरी येऊन त्यानीं त्याचे तुकडे तुकडे केले.

१३ असें दुष्कर्म कोणी केलें, तो शोध इंग्लिशांचा वकील करूं लागला असतां, बाजीराव व त्रिंबकजी डेंगळा हे दोघेही आपल्या आंगीं लागूं देईनात, परंतु सर्व लोकांच्या मतें असें ठरलें कीं, हें त्रिंबकजीचें कृत्य* आणि त्या

* बाजीरावानें गंगाधर शास्त्री मारविला, असें पुर्तेपणें त्याकडे लागू झालें नाहीं, परंतु तें कर्म झाल्यावर त्याच्या मनास वाईट वाटलें नाहीं,

मारेकऱ्यांनींही त्याचेंच नांव सांगितलें, नंतर तो त्रिंबकजी निःसंशय अन्यायीसा समजून साहेब बाजीरावास ह्मणूं लागला कीं, त्या त्रिंबकजीला धरून आमच्या स्वाधीन करा. तें त्यानें बहुत वेळपर्यंत ऐकिलें नाहीं, शेवटीं त्यास न दिलें तर युद्ध करावें लागेल, असें समजून सप्तेंबराचे पंचविसावे तारिखेस तो इंग्लिशांचे स्वाधीन केला. मग त्यांनीं तो मुंबईजवळ ठाण्याच्या किल्ल्यांत ठेविला. तो दुसऱ्या वर्षाचे सप्तेंबराचे बारावे तारिखेपर्यंत त्या बंदींतच राहिला, नंतर ते दिवशीं चार पांच घटिका रात्र झाली असतां तो आपला वेष बदलून बाहेर त्याचे सोबती आले होते, त्यांत मिसळून त्यांबरोबर पळून जाऊन नाशिक व संगमनेर एथचे भिल्ल व रामोशी यांस मिळून आश्रय पावला. मग खानदेश व बागलाण व साताऱ्याजवळ शंभुमहादेवाचा डोंगरांच्या आसमंतात राहिला असे, परंतु ज्या ज्या ठिकाणीं शिवाजी महाराज यानें महत्व संपादिलें होतें, तेथें जावयास भीत असे. तिकडच्या लोकांस तेव्हांही शिवाजीच्या गुणांचें फार स्मरण असून त्याच्या वंशींचा चतुरसिंग तो त्रिंबकजीनें धरून कैद केला, तेंही ठावकें होतें, यास्तव जर तो तेथें जाता तर तात्काळ मारिला गेला असता.

तो चतुरसिंग पुण्याची लढाई झाल्यानंतर होळकर व अमीरखान व रजपूत यांच्या आश्रयानें मुलखांत स्वाऱ्या घालीत असे, मग सन् अठराशें बारांत तो खानदेशांतून आपल्या मुलखास येत असतां त्रिंबकजीनें त्याला भेटीस बो-

चांगलेंच वाटलें; आणि त्रिंबकजी डेंगळा ठाण्यांत बंदीस असतां तेथें पहाऱ्यास जे साहेब असत, त्यांशीं भाषण करितां करितां त्यानें कितीएक वेळां सांगितलें कीं, मी आपल्या धन्याचे आज्ञेप्रमाणें वागलों.

लावून कपटानें कैद करून कांगोरी किल्ल्यावर ठेविलें, तो संन् अठराशें अठरांच्या एप्रेलांत मृत्यु पावला. त्याचा भाऊ शाहू नामें असे, तो त्याचे अगोदरच संन् अठराशें आठांच्या मे महिन्याचे तिसरे तारिखेस सातार्‍यांत मेला. त्याचे जागीं त्याचा पुत्र प्रतापसिंह नामें स्थापिला. तो अद्यापि तें राज्य करीत आहे.

१४ त्रिंबकजी डेंगळा गेल्यावर पेशव्याचा कारभार सदाशिवभाऊ माणकेश्वर पुनः चालवूं लागला, त्यास मोरदीक्षित वसईकर व चिमणाजी नारायण हे दोघे सहाय होते, ते वेळेस पेशव्याचे दरबारी लोक व इंग्लिशांचा वकील यांशीं अति स्नेह आहे, असें लोकांस दिसून आलें, परंतु निश्चितार्थ पाहातां बाजीरावाच्या मनांत अनेक प्रकारें दगा करावयाची मसलत होती, त्यांत त्यानें होळकर व शिंदे व नागपूरकर भोंसले व पेंढारी यांशीं पत्रद्वारें ऐक्य ठेवून गुप्तपणें त्रिंबकजीला पैका पाठवून अनेक ठिकाणीं लोक ठेवावयाची आज्ञा दिली असे; आणि पुण्यामध्येंही आपण कांहीं नवी फौज ठेवूं लागला. हें वर्तमान साहेबास कळून तो कारभारी लोकांस ह्मणे कीं, तुमची दग्याची मसलत आहे. त्यावर ते उत्तर करीत कीं, दगा करणें ही गोष्ट किमपि नाहीं; आणि बाजीराव पेशव्यास नुकताच फुलगांव मुक्कामीं त्रिंबकजी येऊन भेटला असतां तो सांगे कीं, आह्मास त्रिंबकजीचा ठिकाणा नाहीं. असें त्याचें कुटिल वर्तन बहुत वेळ चालिल्यानें तो मसलत सिद्धीस जाऊन कदाचित अनर्थ होईल, असें पाहून साहेबानें बाजीरावास स्पष्ट सांगितलें, आजपासून एका महिन्यांत त्रिंबकजी डेंगळ्यास आणून द्याल, तर तुमचा स्नेह राहील.

असें होऊन इंग्लिशांचें लश्कर जमूं लागलें, तें भय मानून बाजीरावानें त्रिंबकजी डेंगळ्यास धरून आणावयाविषयीं जाहीरनामे लावून सिंहगड, व पुरंदर, व रायगड, हे तीन किल्ले डेंगळ्या येई तोंपर्यंत इंग्लिशांच्या स्वाधीन त्यांनीं मागितल्याप्रमाणें ठेविले. याशिवाय पेशव्याचा व इंग्लिशांचा ते समयीं नवा तह झाला, त्यांत विशेष इतकाच कीं, पेशव्यानें इतःपर गाइकवाडास कांहीं मागूं नये, आणि जी बाकी राहिली आहे, तीबद्दल साडेचार लाख रुपये गाइकवाड प्रतिवर्षी देतील ते घेत जावे, व अमदाबादेच्या मक्त्याचे साडेचार लक्ष रुपये पेशव्यानें गाइकवाडापासून घ्यावे, व वसईच्या तहांत असें ठरलें होतें कीं, पांच हजार स्वार व तीन हजार पायदळ इंग्लिशांच्या कामास बाजीरावानें ठेवावे, त्याबद्दल चवतीस लक्षांचा मुलूख पेशव्यानें इंग्लिशांस द्यावा. याखेरीज अहंमदनगर किल्ला व नर्मदेच्या पलीकडची जितकी पेशव्याची प्राप्ति असेल, तितकी इंग्लिशांनीं घ्यावी, आणि माधवराव रास्त्याची जहागीर बाजीरावानें उगीच जप्त केली होती, ती त्यास माघारी द्यावी.

असें पुण्यांत ठरल्यावर बडोद्याच्या गाइकवाडास पहिल्यापेक्षां विशेष लाभ झाला. त्याशीं इंग्लिशांकडील वाकर साहेब यानें तह करून संन् अठराशें पांचांत ठरविलें होतें कीं, त्यानें इंग्लिशांचीं तीन पलटणें व एक गोलंदाजाची कंपनी आपल्याजवळ बाळगून त्यांचा खर्च आपण चालवावा, त्याशिवाय या समयीं आणखी एक पलटण पायदळाचें व दोन पलटणें स्वारांचीं नवीं ठेवावीं असें ठरलें.

संन् अठराशें पंधरांपर्यंत पेंढारी लोकांचा बहुत उपद्रव

झाला.* व अमीरखानाचे पठाणहीं मुलखांत मोठा दंगा करीत असत. तेव्हां कलकत्त्याचा गवरनरजनरल साहेब यानें निश्चय केला कीं, या सर्व अनर्थाचा उपशम करून दक्षिण मुलखीं बंदोबस्त नीट राखावा.

यासाठीं शिंदे व होळकर व नागपूरकर वगैरे हिंदूंच्या मुलखांतील सर्व मोठे मोठे संस्थानी यास कळवावें कीं, आह्मी हें कार्य करितों यास तुमची मदत असावी, याप्रमाणें केल्यास जो मदतीस सिद्ध न होईल, तोच या अनर्थाचा घटक व शत्रु असें जाणावें.

मग ही गोष्ट प्रसिद्ध करीत असतां मुंबईचें व मद्रासेचें व कलकत्त्याचें या तिन्हीं लश्करांची तयारी होऊन त्यांतील कितीएकांनीं जाऊन ते बहुतेक पेंढारी मारिले. वरकड लश्कर त्या साहेबानें कार्याचे उपयोगीं कल्पिलेलीं ठिकाणें धरून त्याचे आज्ञेची मार्गप्रतीक्षा करीत राहिलें.

पुढें या उद्योगाचें असें सार्थक झालें कीं, नागपुरांत रघूजीभोंसला मृत्यु पावल्यावर तेथच्या कारभाराची वहिवाट व्यंकाजी† मन्याबापूचा पुत्र मुधोजी यानें मुख्यत्वें

* पेंढारी यांचा उपद्रव इंग्लिश व निजाम यांचे मुलखीं विशेष होता; ह्मणून बाजीरावाचें व पेंढारी यांचें ऐक्य आहे, असा इंग्लिशास संशय न व्हावा, याकरितां त्यानें आपल्या लश्कराचा एक भाग कोंकणांत पाठवून त्यांनीं आपणास पेंढारी असें ह्मणून आपलाही मुलख लुटावयाची आज्ञा दिली, त्यावरून त्या लोकांनीं तसेंच केलें.

† रघूजीभोंसला संन् अठराशें सोळाचे मार्च महिन्याचे बविसावे तारिखेस मृत्यु पावला. त्यानें पद त्याचा पुत्र परसाजी भोंसला यास प्राप्त झालें, परंतु तो अल्पबुद्धि यास्तव मन्याबापूचा पुत्र मुधोजी यानें तेथच्या कारभाराची वहिवाट मुख्यत्वें चालविली, त्यास आपासाहेब ह्मणत.

चालविली, आणि इंग्लिशांस अनुसरून त्यानें आपल्या मुलखीं त्यांचीं पलटणें बाळगावयाचें कबूल केलें. तसाच भोपाळचा नबाबही इंग्लिशांचा सहाय झाला. शिंदा व अमीरखान हेही कलकत्त्याचा गवरनर जनरल साहेब याचे आज्ञेप्रमाणें वागूं लागले. तेव्हां बाह्यात्कारें दिसण्यांत आलें कीं, हा बंदोबस्त सिद्धीस जाईल, परंतु नागपूरकर व शिंदा यांचीं चित्तें भांतून बाजीरावाकडे होतीं, तें कपट साहेबास विदित झालें असतां त्यानें त्या चवकशींत अंतर केलें.

भाग तेहतिसावा.

संन् अठराशें सत्रांच्या आरंभापासून समाप्तिपर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

१ संन् अठराशें सत्रांच्या जुलाई महिन्यांत बाजीराव पेशवा पंढरपुरचे यात्रेस गेला, तो तेथून निघून कृष्णेचे कांठीं माहुलीक्षेत्रीं येऊन त्या जागीं सप्तेंबराचे समाप्तीपर्यंत राहिला. त्यानें इंग्लिशांशीं विपरीत वागणूक करण्याविषयीं ज्या ज्या कल्पना केल्या होत्या, त्या त्या सिद्धीस न्यावयाचा विचार त्या अवसरीं तो करीत होता. त्याचे मसलतींत बापूगोखला मुख्य झाला असे, त्यास बाजीरावानें लिहून दिलें कीं, मी तुझ्या मसलतीबाहेर चालणार नाहीं, आणि त्याच्या मनोदयानुरूप त्याचीं सर्व कामें शेवटास न्यावयाचेंही कबूल केलें. नंतर त्या उभयतांच्या मतें विचार ठरला कीं, आपली सर्व तयारी झाली ह्मणजे प्रसिद्धपणें एकाएकीं इंग्लिशांवर हला करावा. ही गोष्ट साता-

त्याचा राजा यास विदित करून त्याच्या परिवारासुद्धां त्याला वांसोट्या किल्ल्यावर ठेविलें. इतकें होई तोंपर्यंत त्यानें आपल्या राज्यांतील बहुतेकां किल्ल्यांवरून संपूर्ण युद्धाचें साहित्य यथास्थित भरून सिद्धता केली. याखेरीज शिंदे व होळकर व नागपूरवाले भोंसले यांजकडे वकील पाठविले. त्यानंतर त्या वर्षी अक्टोबराचे एकोणिसावे तारिखेस दसरा पडला, त्याचा समारंभ फार चांगला झाला, त्या दिवसापासून पुण्यामध्यें पेशव्याची फौज पुष्कळ जमा होऊं लागली, ते लोक गारपिरावर इंग्लिशांची छावणी होती तिच्या सभोंवतें अगदीं जवळ जवळ उतरले.

ते वेळेस इंग्लिशांच्या लश्कराचा मोठा भाग घोडनदीहून कोठें दूर गेला होता, ह्मणून पुणें मुकामीं इंग्लिशांचे लोक होते, ते फार थोडे असें दिसून आलें; परंतु त्यांचे कुमकेस मुंबईहून एक गोरे लोकांचें पलटण पुण्यावर जावयास सिद्ध झालें होतें, तें वर्तमान पेशव्यास कळलें, त्या काळीं त्याची मसलत होती कीं, तें पलटण येऊन पोंहचलें नाहीं तोंच कोणेएके रात्रीस त्या इंग्लिशांच्या पलटणांवर अकस्मात छापा घालावा; मग अठ्ठाविसावे तारिखेस तोफांस बैल जुंपून स्वार व पायदळ सिद्ध होऊन मध्यरात्रीस पेशव्याचे आज्ञेनें पुण्याचे दक्षिणेस उभे राहिले होते, ते समयीं इंग्लिशांच्या छावणींतील कोणाएकासही तें वर्तमान कळलें नाहीं, ह्मणून ते सर्व लोक गाढ निद्रेंत निमग्न झाले होते; परंतु संगमावर एल्फिनस्तन् साहेब होता त्यास तो सगळा वृत्तांत कळला. तेव्हां त्यानें आपल्या माडीवरून कानवसा घेतला, तों त्यास त्या लोकांची मोठी गडबड आहे असें समजलें; तेव्हां प्रथम

त्याच्या मनांत आलें कीं, आपले लोक सावध करून आपणच त्यांवर एकाएकीं चालून जावें; मग दुसरें त्याच्या मनांत आलें कीं, युद्धाचा उपक्रम आधीं बाजीरावाकडून व्हावा. इतक्यांत त्याच्या जासुदानीं येऊन सांगितलें कीं, ते लोक कांहीं मसलतीस गुंतले आहेत, आणि ती गडबडही कांहींशी कमी झाली, असें त्या साहेबास वाटलें, ह्मणून त्यानें आपल्या छावणीच्या लोकांस सावध न करितां ती रात्र तशीच जाऊं दिली. नंतर दुसरे दिवशीं ते छावणीचे लोक सावध झालेसें समजून बापूगोखला तात्काळ छापा घालणार होता; परंतु बाजीरावानें पूर्वींपासून केलेली मसलत चालत आली होती कीं, ते छावणीचे पलटणी लोकही कांहीं द्रव्य देऊन वश करावे, तो अर्थ पुरतेपणें सिद्धीस न्यावयाकरितां त्यानें गोखल्यास आज्ञा द्यावयाविषयीं विलंब केला, असें होतां ती दुसरीही रात्र गेली. मग तिसरे दिवशीं मुंबईहून निघालेले गोरे लोक (ते पेशव्याच्या मतें अजून दूर असतील) त्यांनीं मोठमोठ्या मजला करून ते दिवशीं तिसरे प्रहरीं छावणीचें ठिकाण आटपलें. नंतर ती जागा शहराच्या जवळ अडचणीची यास्तव आपल्या लोकांस सोईची नव्हे, असें समजून ते लोक तें स्थान टाकून खडकीच्या पुलाजवळ मोकळे जागीं जाऊन प्रशस्तपणें उतरले. असें नवंबराचे पहिले तारिखेस वर्तमान झालें.

२ नंतर एल्फिन्स्टन् साहेबानें एक पलटण व कितीएक मराठे स्वार घोडनदीवर होते त्यांस बोलाविलें, तें वर्तमान ऐकून इतःपर विलंब कामाचा नाहीं, असें पेशव्याकडे ठरलें. त्यावरून त्याच महिन्याचे पांचवे तारि-

खेस तिसरे प्रहरीं पेशव्याचे लोक शहरांतून बाहेर निघून युद्धास येऊं लागले तेव्हां त्या शहराजवळ जितक्या उंच जागा तितक्यांवरून पायदळाचा थाट जमला, आणि मैदानांत जिकडे तिकडे स्वारांची दाटी झाली; ते समयीं त्या शहराकडे पाहिलें तों पाण्याचे धारेसारिखी तिकडून येणारां स्वारांची अतूट रव पडली होती. तें सर्व वर्तमान इंग्लिशांस विदित झालें. त्या वेळेस त्याजवळ सवातीन हजार * पायदळ मात्र असतां, त्यांची मसलत ठरली कीं, मराठे आपणावर येऊन पडले नाहींत तोंच आपण पुढें होऊन हला करावा. तेव्हां ते आपल्या तळाच्या रक्षणार्थ सुमारें पांचशें लोक ठेवून बाकीचे सर्व तें ठिकाण सोडून पुढें पाऊण कोस सरल्यावर दोहींकडून युद्धास आरंभ झाला. ते समयीं प्रथम मराठ्यांचा तोफखाना व बाणांचा मार चालू झाला, मग गोखल्यानें आपले सहा हजार निवडक स्वार जरीपटक्याबरोबर ठेविलेले होते, त्यांस इंग्लिश उभे होते त्यांच्या डाव्या बाजूच्या पलटणावर जावयास आज्ञा दिली, ते वेळेस ते पलटणीलोक यांनीं पेशव्याचे कोणी कवाईत शिकलेले पायदळ लोक होते, त्यांवर जाऊन त्यांस पिटून लाविलें. तेव्हां त्यांच्या बंदोबस्तांत कांहीं न्यूनता झाली होती, तथापि ते आपणावर शत्रु मोठ्या वेगानें येतो असें पाहून तात्काळ कांहींशा बंदोबस्तानें उभे राहिले. मग ती मराठ्यांची निवडक स्वा-

* पूर्वी पेशव्यानें एका पलटणासहित फोर्डसाहेब नामें इंग्लिश आपले चाकरीस ठेविला, तो खडकीच्या पुलाजवळ छावणी करून राहिला असे. तो युद्धप्रसंगीं इंग्लिशांस मिळाला तेव्हां सवातीन हजार इंग्लिशांचें पायदळ जमलें.

रांची टोळी त्या इंग्लिशांचे उजवे बाजूकडून वेगानें त्यांवर तिरकस चालून येतांना त्यांचा व इंग्लिशांचा परस्परें भडमार होत असतां ते स्वार केवळ समीप आले, तेव्हां त्या पलटणी लोकांनीं त्यांवर एकदांच भडमार केला, व त्या जागीं दैवयोगेंकरून मोठा चिखलही होता, त्यामुळें घोड्यांस आंतून जावयाचें मोठें अवघड पडून एकमेकांवर पडत पडत त्यांतील थोडकेसे मात्र त्या पलटणापर्यंत पोंहचले, व वरकड स्वारांची उधळाउधळी झाली. त्यांतील कितीएक स्वार इंग्लिशांच्या पाठीमागून जाऊन त्यांच्या छावणीकडे वळले; परंतु तेथें त्यांच्या मोठमोठ्या दोन तोफा होत्या, त्यांचा मार पाहातांच त्यांनीं तो बेत टाकिला. नंतर इंग्लिश त्याहून पुढें सरले असतां पेशव्याचे लोक जें ठिकाण धरून उभे होते त्यांनीं तें युद्ध सोडून आपल्या तोफांस बैल जुंपून शहराकडे चाल केली, त्या मागें इंग्लिश कांहींसे त्यांस घालवीत जाऊन मग रात्रीचा अंधार पडूं लागला ह्मणून त्यांची पाठ सोडून माघारें आपल्या छावणीस आले.

तें युद्ध अगदीं हलकें झालें, याचें कारण असें असेल कीं, बाजीरावपेशवा व बापूगोखला यांनीं इंग्लिशांचे पलटणी लोक आपणास अनुकूळ आहेत ते एकही गोळी न मारितां मुकाट्यानें त्या युद्धसमयीं आह्मामध्यें येऊन मिळतील, असें आपल्या सर्व लोकांस सांगितलें होतें, मग त्यांचें विपरीत वर्तन पाहून ते परम विस्मय पावले. याखेरीज ते लोक युद्धास पुण्यांतून बाहेर पडतांना त्यांच्या जरीपटक्याची काठी कांहीं धक्का लागून मोडिली, तो त्यांस मुळींच अपशकून झाला.

त्या प्रसंगीं पुण्यांत बाजीरावाजवळ राहिलेल्या लोकांखेरीज मराठी लश्कर अठरा हजार स्वार व आठ हजार पायदळ होतें, त्यापैकीं मेले व जखमी झाले मिळून सुमारें पांचशें पडले, आणि इंग्लिशांचे मेले व जखमी मिळून शायशीं निरुपयोगीं झाले.

३ नंतर दुसरे दिवशीं प्रातःकाळीं घोडनदीहून इंग्लिशांचें एक पलटण व कितीएक स्वार येऊन पोंहचले, तेव्हां गोखला युद्धास पुनःउभा राहीनासा झाला. त्यावर आठां दिवसांनीं इंग्लिशांचें लश्कर जें जनरल स्मिथ साहेबाबरोबर दूर गेलें होतें तेंही येऊन मिळालें. नंतर तो साहेब दुसरे दिवशीं हला करणार होता, त्यावरून बाजीरावपेशवा पुणें सोडून साताऱ्याकडे पळाला, त्याचे पाठीस स्मिथ साहेब लागला असतां तो तेथून निघून पंढरपुराकडे गेला. तेव्हां त्यानें वांसोट्याहून साताऱ्याचा राजाही आपल्याबरोबर पळावयास आणविला, तो त्या वाटेंतच येऊन त्यास मिळाला. नंतर पेशवा जुंनराकडे जाऊन ब्राह्मण वाड्यांत कांहीं दिवस राहिला असतां तेथें कितीएक लोकांसहित त्रिंबकजी डेंगळाही येऊन दाखल झाला. इतक्यांत उत्तरेकडे स्मिथसाहेब आला,असें समजून तो पेशवा आपल्या मंडळासुद्धां तेथून दक्षिणेकडे पळाला.

४ त्यावरून वर्तमान उठलें कीं, बाजीराव पुण्यावर हला करावयास येणार; ह्मणून कर्णेल बर साहेब ते समयीं पुण्यांत मुख्य होता, त्यानें घोडनदीहून पहिल्या रेजिमिटाचें दुसरें पलटण आपल्या कुमकेस बोलाविलें (त्या पलटणास हल्लीं सेकंद ग्रेनेदेर असें ह्मणतात.) तें पलटण पांचशें बंदुकांचें व त्याजबरोबर पंचवीस गोरे गोलंदाजसुद्धां

दोन तोफा व नवे ठेविलेले तीनशें मराठी स्वार होते, तितक्यांसहित ते संन् अठराशें सत्रांच्या दिसेंबराचे शेवटल्या दिवशीं रात्रीस आठ वाजतां निघून सारी रात्र चालून सकाळीं दहा वाजतां भीमेचे कांठीं कोरेगांवावर पोहचले. तेथें नदीपलीकडे पंचवीस हजार स्वार व पांच हजार पायदळ इतक्यांसहित पेशवा उतरला होता, त्यास पाहून त्या पलटणांचा मुख्य कपतान ष्टांतन् साहेब यानें त्या ओसाड पडलेल्या कोरेगांवामध्यें आश्रय धरिला. तोंपर्यंत बापूगोखला व आपा देसाई निपाणकर व त्रिंबकजीडेंगळा यांच्या मसलतीनें आरब व गोसावी यांच्या तीन टोळ्या नदी उतरून तिहींकडून इंग्लिशांच्या नाशास त्या गांवावर जाऊं लागल्या. तो उद्योग शेवटास न्यावयाकरितां त्यांच्या कुमकेस दोन तोफा सुरू करून बाणांचाही मार चालविला. नंतर त्या गांवच्या रस्त्यांत उभयपक्षी लोकांनीं झटून मोठ्या निकरानें युद्ध केलें, ते समयीं त्या कितीएका रस्त्यांतून आरबांनीं इंग्लिशांचे लोकांस बाहेर घालविलें. तेव्हां त्या त्या वाटांनीं इंग्लिशांनीं नेटानें आंत शिरून त्या आरबांसही बाहेर काढिलें. असें त्या गावांत जागोजाग बहुत वेळां झालें, शेवटीं त्या गांवचे मध्यभागीं एक गढीसारिखी जागा होती, ती त्या साहेबास नकळतां रिकामी राहिली, तींत कितीएक आरब शिरले ते त्यास बाहेर काढतां येईना. इतकें होई तोंपर्यंत मराठ्यांचे स्वारही येऊन त्या गांवासभोंवते जमले, त्यामुळें नदीची वाट बंद होऊन इंग्लिशांच्या लोकांस पाणी मिळेनासें होऊन ते फार हैराण झाले. तोंपर्यंत इंग्लिशांच्या दोन तोफा एके टेकडीवर ठेविल्या होत्या त्या मोठ्या उपयोगीं पडल्या;

परंतु त्यांचे साहेब सरदार व बहुतेक गोरे गोलंदाज मेले गेले, असें पाहून त्या आरबांनीं वेगानें चाल करून त्यांतील एक तोफ घेतली. ते समयीं त्या पलटणाचा मुख्य पेटीसन् नामें साहेब असे, त्यानें फार शौर्य केलें, त्याच्या उरास गोळी लागून पाठींतून पार गेली, त्या जखमेनें तो मूर्छित पडला असतां त्यानें तें वर्तमान ऐकतांच आपल्या जवळचे लोक होते ते त्वरित जमा करून आपल्या हातीं उफराटी बंदूक घेऊन त्या आरबांमध्यें घुसून कितीएकांस बंदुकेच्या दस्त्यानेंच ठार मारीत मारीत त्यानें ती तोफ माघारी घेतली. त्या संधींतच त्याचे छातींतून दुसरी गोळी पार होऊन तो निरूपयुक्त होत्साता भूमीवर पडला. याप्रमाणें तें युद्ध अस्तमानपर्यंत झालें असतां रात्रीच्या आरंभीं मराठ्यांकडून कांहींसें हलकें पडलें, तेव्हां इंग्लिशांकडील लोकांस पाणी मिळावयाजोगा अवसर सांपडला, मग नऊ वाजतां मराठे अगदीं युद्ध सोडून गेले. दुसरे दिवशीं उजाडतांना मराठ्यांचें लश्कर दक्षिणेकडे निघून जातें असें दृष्टीस पडलें. ते समयीं श्टांतन् साहेबानें त्यांवर आपल्या दोहों तोफांचा मार चालविला असतां त्यांतील कोणी माघारां न फिरतां ते सर्व निघून गेले. तेव्हां तो साहेब आपले पडलेले जखमी लोक आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें नेववले तितके घेऊन त्या दोहीं तोफांसुद्धां माघारा घोडनदीस गेला. त्या लढाईंत इंग्लिशांचे मेले व जखमी झाले मिळून एकशें छपन्न शिपाई व वीस गोरे गोलंदाज पडले. इतकें होऊन ज्याच्या उरांतून दोन गोळ्या पार झाल्या तो पेटीसन साहेब आपल्या तळावर पोंहचल्यानंतर मरण पावला. त्याशिवाय दुसरे दोघे साहेब त्या ल-

ढाईंत मृत्यु पावले, व दोन जखमी झाले; आणि नवे ठेविलेले तीनशें मराठी स्वार होते त्यांपैकीं दीडशें उरले, वरकड कांहीं मेले, व कांहीं जखमी झाले, कांहीं पळाले. मराठ्यांकडील सुमारें पांच सहाशें लोक पडले.

बाजीरावपेशवा याजवळ इतका बंदोबस्त असतां तो कोरेगांव सोडून गेला, याचें कारण काय? असें कोणी ह्मणेल तर समजावें कीं, जनरल स्मिथ साहेब जाऊन त्याजवळ पोंहचला ह्मणून तो निघून गेला. मग तो पेशवा तेथून दक्षिणेस गेल्यावर तिकडचाही मुलूख मद्रासेच्या लोकांनीं घेतला, असें त्यास कळतांच तो सालप्याच्या घाटानें सोलापुरास जाऊन राहिला, आणि तेथची कांहीं खंडणीही घेतली. नंतर नागपूरकराचा गणपतराव सुभेदारही त्यास मिळाल्यावर पंढरपुरास जावयाचा बेत झाला, तेव्हां पेशव्याबरोबर बापूगोखलाही होता.

५ असें असतां फेब्रूआरीचे एकोणिसावे तारिखेस त्या गोखल्यासुद्धां बाजीराव आष्टेगांवीं जाऊन उतरला असतां जनरल स्मिथ साहेब एकाएकीं येऊन पोंहचला, असें वर्तमान त्यास समजलें, तेव्हां त्यानें गोखल्यास रोषेंकरून निरोप पाठविला कीं, तुह्मी आमचें रक्षण कोणेप्रकारें करितां? व आह्मावर छापा कसा आला तें सांगा, तेव्हां गोखल्यानें उत्तर दिलें कीं, या समयीं तुमची पाठ संभाळण्यांत चुकणार नाहीं. असें सांगितल्यावर त्यानें आपादेसाई निपाणकर याचे चार हजार लोक आपल्या पाठीमागें रक्षणास ठेवून आपण पांचशें स्वारांनिशीं इंग्लिशांची वाट पाहात राहिला.

ते समयीं त्या स्मिथ साहेबाजवळ तुरुकस्वारांचीं काळीं पलटणें दोन व गोरें पलटण एक व घोडे जुंपिलेल्या कांहीं तोफा इतकें मात्र होतें, आणि पायदळ होतें तें मागें राहिलें होतें. मग त्या उभयपक्षीं लश्कराची गांठ पडली असतां मराठ्यांनीं बंदुकांचा मार चालविला, आणि त्या गोखल्याचे दृष्टीस पडलें कीं, ओढ्याचे अडचणीनें इंग्लिशांचें पलटण बंदोबस्तावांचून येत आहे, ह्मणून तो तीनशें लोकांनिशीं वेगेंकरून त्यांवर चालिला, त्यामुळें त्या पलटणाची कांहीं अव्यवस्था झाली, परंतु तेच वेळेस गोरे पलटणाचे टोळीनें त्या उभ्या पलटणांचे पाठीमागून मोठ्या वेगानें जाऊन एकीकडून त्या मराठ्यांमध्यें शिरून गोखल्यास ठार मारिलें. नंतर इंग्लिश त्या लोकांचे पाठीस लागले असतां त्यांचें कितीएक सामान व कितीएक हत्ती व घोडेही त्यांस सांपडले. त्यांत विशेष इतकाच कीं, सातान्याचा राजा त्याच्या परिवारासुद्धां इंग्लिशांच्या हातीं लागला.

६ पुण्यांत बाजीरावपेशवा यानें इंग्लिशांशीं कृत्रिमयुक्त स्नेह ठेवून शेवटीं त्यांशीं युद्धही केलें, तें वर्तमान ऐकून नागपूरकर इंग्लिशांजवळ त्या पेशव्याची निंदा करूं लागला, परंतु त्याच महिन्याचे सत्ताविसावे तारिखेस तेथें इंग्लिशांचे लोक होते, त्यांवर एकाएकीं सेना पाठविली. तें त्याचें लश्कर नऊ हजार स्वार व सुमारे नऊ हजार पायदळ इतकें होतें, त्यांत तीन चार हजार आरब कितीएकां तोफांसहित होते. ते समयीं तेथें इंग्लिशांचें चवदाशें *

---

* चवदाशें पायदळांत दोन कंपन्या तेथें इंग्लिशांचा वकील त्याचे खासगीच्या असत, बाकी सर्व मद्रासचे होते.

पायदळ व गोरे गोलंदाजांसहित चार तोफा होत्या, आणि सुमारें दोनशें बंगाली पलटणाचे स्वार असत.

७ तें युद्ध शिताबळदी नामक एक टेंकडी नागपूर शहराजवळ आहे, तिच्या आसमंतात घडलें; त्याचा आरंभ अस्तमानीं होऊन दुसरे दिवशीं दोन प्रहरपर्यंत मोठ्या निकरानें तें चालिलें. त्यांत आरब व इंग्लिश यांनीं कोरेगांवचे लढाईप्रमाणेंच परम शौर्य केलें. तसेंच इंग्लिशांकडे बंगालखात्यांतील सहाव्या रेजमिटाचे स्वार होते, ते तर बहुतच उपयोगीं पडले, त्यांनीं नागपूरकरांच्या स्वारांचे मोठ्या समुदायांत वेगानें प्रवेश करून त्यांची उधळाउधळी करून त्यांतील कितीएक पायदळही मारून त्यांच्या दोन तोफा हिरून आणिल्या, तोंपर्यंत इंग्लिशांच्या पायदळास जयाविषयीं संशय होता, मग हें कृत्य त्यांनीं टेंकडीवरून पाहातांच त्यांस विशेष धैर्य उत्पन्न होऊन ते जयजयकार पुरःसर मोठा शब्द करून वेगानें पुढें सरतांच मराठ्यांचा मोड झाला. त्या प्रसंगीं इंग्लिशांचे मेले व जखमी मिळून सवातीनशें पडले, तितकेच मराठ्यांचेही निरूपयुक्त झाले.

८ तो आपासाहेब नागपूरकर यानें दग्याचें आचरण केलें, तें सिद्धीस न गेलें ह्मणून आपल्यावरचा अनर्थ टाळावा याकरितां इंग्लिशांस सांगून पाठविलें कीं, ही गोष्ट माझे आज्ञेनें झाली नाहीं, त्यावर साहेबानें उत्तर केलें कीं, तुमच्या जवळचे सर्व लोक दूर केल्याशिवाय तुमचा व आमचा व्यवहार चालणार नाहीं. नंतर चहुंकडून त्या साहेबाच्या साहाय्यार्थ अणखी अणखी फौजा येऊं लागल्यावर दिसेंबराच्या पंधरावे तारिखेस त्यानें त्या आपासाहेबास नि-

रोप पाठविला कीं, तुह्मास आमचा स्नेह पाहिजे असल्यास आपली सर्व फौज दूर करून मुलखाच्या रक्षणाचें काम आह्माकडे ठेवावें; आणि तुमच्या दुसऱ्या कोणापासून दगा न होण्यास तुह्मी आमचे जवळ येऊन रहावें; या गोष्टीचें उत्तर करावयास तुह्माला या वेळेपासून पहांटेची दोन घटिका रात्र उरे तोंपर्यंत अवकाश दिला आहे.

असें होऊन ती वेळ गेल्यानंतर इंग्लिशांचें लश्कर त्या नागपूरकरावर चालिलें. तें समजून तो आपासाहेब स्वयें निघून साहेबाचे भेटीस आला, तेव्हां इंग्लिशांचें लश्कर तेथेंच उभें राहिलें असतां त्यानें आपल्या तोफखान्यांतील संपूर्ण तोफा त्यांस आणवून दिल्या, परंतु त्याच्या ज्या तोफा बाहेर होत्या, त्या जेव्हां इंग्लिश हस्तगत करूं लागले, तेव्हां त्याचे मराठे लोक तयार होऊन इंग्लिशांवर चालिले, ते समयीं इंग्लिशांची फौज पुनः त्यांवर चालू होऊन मोठ्या बळात्कारानें त्या तोफा घेतल्या.

शेवटीं त्या बाहेरच्या तोफा इंग्लिशांस न देणारे असे त्या नागपूरकराचे गणपतराव सुभेदार व मनभट्ट नामें दोघे सरदार होते, त्यांतील गणपतराव बाजीरावास जाऊन मिळाला, आणि मनभट्ट आपल्या आरबांसहित नागपुरच्या किल्यांत बळ धरून राहिला. तें ठिकाण इंग्लिश शिडी लावून एकदांच घेणार होते, तें सिद्धीस न जाऊन थोडक्याच दिवसांनीं ते आरब आपल्या परिवारासुद्धां इंग्लिशांच्या अभयवचनानें निघून गेले असतां तो मनभट्ट त्यांचे स्वाधीन झाला. त्यापुढें नागपूरकर व इंग्लिश यांचा तह ठरला कीं, इंग्लिशांनीं नागपूरकराचा संपूर्ण मु-

लूख संभाळावा, त्याबद्दल त्यांना चोवीस लक्ष रुपये प्रतिवर्षी उत्पन्न होतसा मुलूख त्या खर्चास द्यावा.

९ याप्रमाणें दक्षिणेंत व पूर्वेस दंगा होत असतां माळव्यांत व हिंदुस्थानांत बंगाल व मद्रास यांच्या फौजा एकत्र मिळतांना त्यांनीं कितीएक जागीं पेंढाऱ्यांचा मोड केला होता, त्यांतील एक चितू नामें त्या पेंढाऱ्यांचा मुख्य असे, त्याच्या पाठीस जनरल माल्कमसाहेब लागला, तेव्हां त्या चितूला होळकरानें आपल्या लश्करांत घेतलें. याशिवाय अणखी कितीएक प्रकारांनीं होळकर आपला दुसमान झाला, असें त्या माल्कमसाहेबास विदित झालें. तेव्हां तो त्या चितूची पाठ सोडून माघारां मद्रासेच्या मुख्याची फौज होती तींत जाऊन मिळाला. नंतर तेथून होळकरास कांहीं वागणुकीचे प्रकार गवरनरजनरलच्या कल्पनेंप्रमाणें सांगून पाठविलें, त्याचें उत्तर अर्धांगीकारासदृश होळकराकडचे गफूरखान वगैरे पठाणांचे सरदार यांनीं मल्हारराव होळकराचे नांवें देऊन ऐक्य होईलसें कितीएक वेळां दर्शविलें. परंतु तेच वेळेस त्यांचे स्वारांनीं जाऊन इंग्लिशांच्या कितीएक बुणग्याचा नाश करून ह्मैसूरचा राजा तत्पक्षी ह्मणून त्याच्याही स्वारांवर हल्ला केला; त्यावरून तेथें जो इंग्लिशांचा मुख्य होता, त्यानें निश्चय केला कीं, आतां ह्या अनर्थाचा उपशम केलाच पाहिजे. ते समयीं त्या पठाणांनीं आपल्या मंडळांत फितुराच्या शंकेनें यशवंतराव होळकराची स्त्री तुळसाबाई तिला मारून टाकून तिचा मुख्य कारभारी गणपतराव नामें होता, त्यास बंदींत घातलें. असें झालें असतां शिप्रा नदीपलीकडे होळकराचा तळ होता त्यावर इंग्लिश चालिला.

ते समयीं होळकराचें लश्कर दहा हजार स्वार व दहा हजार पायदळ इतकें होतें. तें लश्कर त्या शिप्रानदीच्या वळणानें कोपऱ्यासारखी झालेली जागा निर्भय असी पाहून तेथें स्थान धरून राहिलें होतें, त्या लश्कराचे डावे बाजूस नदीची मोठी दरड आणि उजवे बाजूनें मोठा ओढा असे; आणखी त्या लोकांनीं आपल्या लश्कराचें तोंड नदीकडे करून त्या आंगीं आपल्यापुढून मोठमोठ्या सुमारें सत्तर तोफा ओळीनें ठेविल्या होत्या, तेथें इंग्लिश त्यांवर जाऊन पडल्याचे पूर्वीं त्यांस ती नदी उतरावी लागली, तिच्या प्रवाहापासून आठशें साडे आठशें पाउलें होळकऱ्याच्या लश्करास अंतर होतें. तें स्थान असें दुर्गम आणि होळकराचे स्वारही आपल्या समुदायांतून बाहेर निघून जिकडे तिकडे पसरून उत्तम प्रकारें लढत होते, तथापि इंग्लिश मोठ्या नेटानें त्या नदीचा उतार पार झाले, तेव्हांच शत्रूवर जाऊन पडायाचे पूर्वीं आपल्या कवायती लोकांचा बंदोबस्त राखणें त्यांस आवश्यक व त्यांस कांहीं वेळ पाहिजे, आणि आपल्या तोफा होळकराच्या मोठमोठ्या तोफांपुढें निरुपयोगी ह्मणून ते त्याच ठिकाणीं उभे राहिले असतां शत्रूकडील तोफांच्या भडमारानें त्यांतील कितीएक मेले गेले. त्यांची तयारी झाल्यावर जनरल माल्कम साहेबानें आपल्या लोकांसही मोठ्या वेगानें त्यांवर चाल केली असतां त्यांपुढें शत्रूच्या पक्षाचें पायदळ व स्वार यांतील कोणीएकही टिकला नाहीं. त्याचे गोलंदाज मात्र आपआपल्या तोफांस टाकून जाईनात तेणेंकरून ते बहुतेक त्या ठिकाणींच मेले गेले, इतर जे उधळून गेले होते, त्यांचे

पाठीस इंग्लिशांचे स्वार व पायदळही लागून त्यांचे तीन हजार लोक मारिले.

तेव्हां शत्रूनें आपल्या तोफांतील लहान लहान तोफा सहा मात्र नेल्या, वरकड इंग्लिशांस प्राप्त झाल्या, त्या युद्धांत इंग्लिशांचें सैन्य पायदळ एक पलटण गोरे लोक व सात पलटणें काळे लोक आणि काळे स्वार, चार पलटणें व गोरे स्वार सुमारें दोनशें व कितीएक साधे बारगीर, या इतक्यांतून पावणे आठशें घायाळ होऊन निरुपयुक्त झालें. तें युद्ध मेहदपूर नामक गांवाजवळ झालें, ह्मणून त्यास मेहदपुरची लढाई असें नांव पडलें. त्या युद्धांतून होळकराचें एक पलटण आपल्या बंदोबस्तानें रामपुरापर्यंत गेलें होतें, तेथें बंगाल्याच्या लश्कराचे एके टोळीचो गांठ पडून त्यांची उधळाउधळी झाली.

१० असा जय झाल्यानंतर तो माल्कम साहेब त्या शत्रूच्या पाठीस लागला असतां मंदीसुरास होळकराचा पुत्र मल्हारराव इंग्लिशांच्या स्वाधीन झाला. ते समयीं इंग्लिशांचें व त्याचें ऐक्य होऊन ठरलें कीं, अमीरखानानें पूर्वीं जो तह होळकराच्या नांवानें केला होता, तो मान्य. त्याखेरीज त्या होळकरानें इंग्लिशांचा पक्षी कोठ्याचा राणा यासही कितीएक परगणे दिले. व पूर्वीं होळकर रजपुतांपासून खंडणी घेत होता, ती इंग्लिशांनीं घ्यावी, आणि बुंदीपर्वताचे उत्तरेकडे व सातपुड्याचे दक्षिणेकडे जेथें जेथें त्याची सत्ता होती, तो मुलूखही इंग्लिशांनीं घ्यावा. याखेरीज इंग्लिशांनीं होळकराच्या मुलखाचें रक्षण करावें, त्यांबरोबर त्याची तीन हजार फौज असावी.

मराठ्यांनीं मेहदपुरचे लढाईनंतर आपला अर्थ सिद्धीस जात नाहीं असें समजून तो उद्योग टाकिला. बाजीरावाजवळ मात्र थोडकेसे लोक उरले असतां त्यास कर्तव्यार्थ सुचेना; ह्मणून तो मुलखोमुलखीं पळत सुटला, त्यावर चहुंकडून इंग्लिशांच्या टोळ्या जात होत्या.

शिंद्यास मेहदपुरचें वर्तमान कळतांच तो इंग्लिशांच्या सूत्रानें वागूं लागला. त्याच्या कोणी सरदारांनीं बळ धरून इंग्लिशांस किल्ले द्यावयाचा अडथळा केला, त्यांवर फौजा पाठवून थोडक्याच वेळानें इंग्लिशांनीं त्यांस जिंकिलें.

अमीरखान व पठाण लोक पूर्वीच शिताबळदीचे लढाईपासून मराठ्यांचें बळ चालणार नाहीं, असें समजून साहेबानें ठरविल्या तहाप्रमाणें वर्तूं लागले.

११ पेंढारी लोकांवर बंगाला व मद्रास व मुंबई येथील सेनेच्या टोळ्या जाऊन त्यांतील कितीएका पेंढाऱ्यांस मारून त्या लोकांनीं जे जे मुलूख घेतले होते, ते ते सोडवून ज्यांचे त्यांस माघारें देऊन त्या पेंढाऱ्यांचे मोठे मोठे सरदार धरून आणिले. त्यांपैकीं नामदारखान व करीमखान संन् अठराशें अठरांच्या फेब्रुआरींत माल्कम साहेबाचे स्वाधीन झाले. तिसरा वाशिल महंमद शिंद्याचें स्थान ग्वालेर येथें आश्रय पावला होता, तो इंग्लिशांच्या सांगण्यावरून शिंद्यानें त्यांचे स्वाधीन केला. आणखी चितू यास बहुत संकटें प्राप्त होऊन शेवटीं अशीरगड किला येथें त्यानें आश्रय धरिला, तेंही स्थान इंग्लिश लढून घेऊं लागले असतां, तेथून तो चितू एकटाच रानांत पळाला, तो एका वाघानें त्या अरण्यांत मारिला, असें निश्चित समजण्यांत आलें.

पश्चिमेकडे मुंबईच्या सरकारानें पूर्वीच फौजा पाठवून रायगड वगैरे कोंकणचे लहान मोठे किल्ले सर्व घेतले. असें असतां बाजीराव मात्र साहेबाचे हस्तगत व्हावयाचा राहिला, तेंही त्याच वर्षाच्या जुलाई महिन्यांत सिद्धीस गेलें. तो प्रकार लिहिल्याचे पूर्वी नागपूरकराचें कांहीं वर्तमान समजलें पाहिजे तें लिहितों.

१२ तो आपा साहेब नागपूरकर शितावळदीचे लढाई नंतर इंग्लिशांच्या स्नेहानें पुनः आपल्या गादीवर बसल्यापासून त्यानें अनेक प्रकारें विपरीत वर्तणुकी गुप्तपणें केल्या. त्यांत गोंड नामें कोणी रानवट लोक यांस बंड उठवावयाची मसलत दिली. आणि आपण इंग्लिशांस किल्ले द्यावयास बाजीरावासही ह्मणत असे कीं, तुमची कुमक असल्यास आह्मी इंग्लिशांस उलटून गोष्ट सांगूं. हें सर्व प्रकरण इंग्लिशांच्या वकीलास विदित झालें होतें. त्यावरून बाजीराव यानें गणपतराव सुभेदार याजबरोबर फौज पाठविली असतां त्यावर इंग्लिशांचीं पलटणें जाऊन त्याची वरधा नदीचे कांठीं गांठ पडून एप्रेलाचे चवथे तारिखेस त्याचा पराभव झाल्यानंतर तो आपासाहेबही नागपुरीं इंग्लिशांनीं कैद केला.

१३ त्यापूर्वींच बाजीराव नागपुरच्या मुलखीं आश्रयार्थ वरधा नदीचे पश्चिमेस जाऊन उतरला असतां, त्यास इंग्लिशांच्या एका टोळीच्या भयानें तेथूनही दुसरेकडे उठून जाणें प्राप्त झालें. ते समयीं सेवनीपाशीं इंग्लिशांच्या दुसऱ्या कोणे एके टोळीची गांठ पडली, तेव्हां त्याच्या लोकांचा नाश होऊन जे त्याजवळ शिपाई व जहा-

गीरदार उरले होते, ते बहुतेक आपआपल्या ठिकाणास गेले.

१४ यानंतर बाजीरावानें नर्मदा पार उतरून जावयाची मसलत केली, परंतु सर्वत्र इंग्लिशांचा बंदोबस्त आहे, असें पाहून मग अशीरगडाकडे जाऊन मालकम साहेब इंदुराजवळ लश्करसुद्धां होता, त्यास प्रार्थनापूर्वक पत्र लिहून पाठविलें. नंतर जुलाई महिन्याचे तिसरे तारिखेस त्याची व साहेबाची भेट होऊन तो राज्याची अशा सोडून इंग्लिशांचे स्वाधीन झाला. ते समयीं ठरलें कीं, त्यानें एखादे क्षेत्रीं इंग्लिश देतील तो खर्च खाऊन रहावें. तेव्हां त्या मालकम साहेबानें कृपा करून त्याचा भाऊ अमृतराव यास प्रतिवर्षी आठ लक्ष रुपये कंपनी सरकारांतून पोंहचत आले, तसेच यासही द्यावे असें केलें. ही गोष्ट कलकत्त्याचा मुख्य गवर्नरजनरल साहेब याच्या मनास येऊन त्यानें त्या बाजीरावास बंगाल्याकडे कानपुरापाशीं विठूर नामें क्षेत्र आहे, ती जागा राहावयाची नेमिली, त्या ठिकाणास मराठे ब्रह्मावर्त ह्मणतात.

त्रिंबकजी डेंगळा याचे पाठीस इंग्लिशांची टोळी लागून तो खानदेशांमध्यें अहीर गांवाजवळ धरिला, तो तत्काळ बंगाल्यांत चरनागड नामें बळकट किल्ला आहे, तेथें बंदींत घातला.

नागपूरकर आपा साहेब यास कैद करून बंगाल्यांत पाठवितांना तो कांहीं सवड पाहून पळाला, त्यानें शीक लोकांचे मुलखीं जाऊन आश्रय धरिला. तो कपटी व अविचारी व पराक्रमहीन ह्मणून साहेब लोक त्याची गणना करीत नाहींत.

१६. असें उत्तरेकडे वर्तमान असतां एप्रिलाचे अकरावे तारिखेस इंग्लिशांनीं साताऱ्याचा राजा मोठ्या समारंभानें गादीवर बसविला, त्यास मुलूख पश्चिमेस सह्याद्रीपासून वरता पंढरपुरापलीकडे कांहींसा व दक्षिणोत्तर वारणा नदी व निरा नदी यांची मर्यादा करून दिला. त्या मुलखांत बाजीरावाचे कांहीं उरलेले पायदळ लोक सुमारें साडेचार हजार व तेरा तोफा इतक्यांसहित गणपतराव सुभेदार उपद्रव करीत असे, तें समजून मद्रासेचा कोणी जनरल मनरो नामें साहेब मोठा विख्यात होता, त्यानें करनाटक सरसुभा घेतला, त्या साहेबानें तेथून उत्तरेस जाऊन सोलापुरच्या किल्यापाशीं त्याची गांठ पाडून युद्ध करून त्या गणपतरावाचे बहुतेक लोक मारून त्यांस हाकून दिलें; नंतर थोडक्याच दिवसांनीं तो किल्लाही घेतला.

याप्रमाणें संपूर्ण दक्षिण मुलूख इंग्लिशांच्या सत्तेंत आल्यावर मग तेथील जहागीरदार वगैरे कोणी इंग्लिशांस अनुसरून होते, व कोणी तद्विपरीत होते, त्यांस कोणकोणत्या प्रकारें देण्याघेण्याच्या योगें वाढवावें, किंवा बळहीन करावें, त्या योजनेचा विचार इंग्लिश करूं लागले.

प्रथम बुंदीचा राजा रजपूत याचा पहिल्यापासून इंग्लिशांशीं स्नेह होता, त्याला पूर्वीं शिंद्यास खंडणी द्यावी लागत असे तें चुकलें; व शिंदे आणि होळकर यांनीं बळात्कारें जो त्याचा मुलूख घेतला होता, तो त्यास पुनः प्राप्त झाला. असाच भोपाळचा रजपूत राजाही पूर्वीं इंग्लिशाच्या उपयोगीं पडलेला, त्यास आष्टा व इच्यावर व सेहार व दोवाहा व देवापाना, असे पांच परगणे व माळव्यांतील जप्त केलेला विंचूरकरांचा कांहीं मुलूख, आणि सुजावलपूर पर-

गण्यांतील कांहीं भाग, व किल्ला इसलाम नगर नामें शिंद्याकडे असे, त्याबद्दल दुसरा कांहीं मुलूख देऊन तें स्थान त्यास दिलें.

निजाम यास बाजीरावाचें देणें सहा कोटी रुपये होते, तें फिटावयासाठीं त्याला पेशव्यास दहा लक्षांचा मुलूख द्यावा लागत होता तो न लागला; व पेशवा किंवा त्याचे लोक त्या निजामाचे राज्यांतील बारा लक्षांचा मुलूख इंग्लिशांशीं व मराठ्यांशीं युद्ध लागे तोंपर्यंत वहिवाटीत होते, तो त्याचा त्यास प्राप्त झाला; याखेरीज होळकर व नागपूरकर यांच्या मुलखांतील सहा लक्षांचा सुमारें मुलूख इंग्लिशांनीं त्यास दिला. तेव्हां त्या युद्धाचे पूर्वीं जें त्या राजास मिळत होतें, त्यापेक्षां अठ्ठावीस लक्ष रुपये अधिक मिळूं लागले असतील अशी अटकळ होते.

दक्षिणेंत जितकीं वेतनें व आग्राहरें व इनामें पुरातन चालत आलीं होतीं, तीं इंग्लिशांनीं तशींच चालविलीं, आणि जहागीरदारही बहुतेक तसेच रक्षिले. कोल्हापूरकरास पहिल्यापेक्षां विशेष, चिकोडी व मनोळी हे दोन परगणे मिळाले. याखेरीज जे कोणी इंग्लिशांचा पक्ष धरिलेले गृहस्थ लोक होते, त्यांस अनेक प्रकारें संतुष्ट केलें. दुसरें, जे सरकारचे कारभारी नेमणुकेवांचून बाजीरावाजवळ उगेच आश्रय मात्र धरून राहिलेले असत त्यांस, व नानाफडनविसाचे वेळेपासून जे मोठे मोठे गृहस्थ दरिद्री झालेले होते त्यांस, योग्यतेनुसार कोणास कांहीं जमीनी व कोणांस कांहीं वेतनें देऊन एल्फिन्स्तन् साहेबानें सुखी केलें. तसेच कितीएक सरदारही दरिद्रानें पीडिलेले पाहून त्यांस कांहीं निर्वाहाच्या कल्पना योजिल्या, व पुण्या-

मध्यें सर्व हिंदू लोकांस आपआपल्या रीतीप्रमाणें गणितादि विद्या शिकावयाची शाळा घातली.

इंग्लिशांनीं युद्धयत्नेंकरून मराठी राज्य संपादिलें असतां, कोणाचेंही वाईट न होय अशी कल्पना योजून त्या राज्यांतील संपूर्ण प्रजेस सुखकारक अशावर लिहिलेल्या मर्यादा करून ठेविल्या, यांचे मुख्य कर्ते महासमर्थ परमदयावंत असे इंग्लिशांचे गवरनर जनरल मारक्किस् हेस्तिङ्स साहेब त्यांचे सहाय तत्समानशील मोठे नामांकित एल्फिन्स्तन् साहेब, हे पुरुष सुकीर्त्ति साधनाविषयीं दक्ष यांनीं हिंदूच्या मुलखांतील संपूर्ण प्रजेचें हित साधिलें, त्या योगें त्यांचें स्मरण लोकांच्या मनांतून भ्रष्ट न व्हावें.

समाप्त.

इंग्रेजांचा इसवी संन् निघाल्यापासून पुढें हिंदूंचा शा-लिवाहन शक कोणत्या वर्षी चालू झाला तें, व इंग्रेजी आणि हिंदवी भाषाभेदेंकरून महिन्यांचीं नावें, व त्यांचा आरंभ कसकसा होतो तें प्रकरण.

जर कोणी इच्छा करील कीं, इंग्रेजांचा इसवी संन् नि-घाल्यापासून पुढें किती वर्षांनीं हिंदूंचा शालीवाहन शक चालू झाला, तें वर्ष ध्यानांत यावें, तर त्यानें इसवी सनाचीं अठ्याहत्तर किंवा एकुणऐंशीं वर्षे वजा करावीं, म्हणजे शालीवाहन शकाचे आरंभाचें वर्ष कळेल. यास प्रमाण हल्लीं इसवी संन् अटराशें एकुणतिसांचा चवथा महिना एप्रिल याची तारिख चवथी, त्या दिवशीं हिंदूंच्या शाली-वाहन शकाचें सत्राशें एकावन्नावें वर्ष निघालें, यावरून अर्थात् सिद्ध झालें कीं, इसवी सनाच्या अटराशें एकुणति-सांत शालीवाहन शकाचे सत्राशें एकावन्न वजा दिल्यास अठ्याहत्तर उरतात, त्या इसवी सनाच्या अठ्याहत्तराव्या वर्षी मार्चाची समाप्ति व एप्रिलाचा आरंभ अशा संधींत शालीवाहन शक निघाला. संन् अठराशें एकुणतिसां-च्या एप्रिलाचे चवथे तारिखेचे पूर्वी शके सत्राशें पन्नास होते, त्यावरून असा अर्थ झाला कीं, संन् अठराशें एकुण-तिसांत शके सत्राशें पन्नास वजा दिले असतां, एकुणऐंशीं शेष राहतात. त्या एकुणऐंशाव्या वर्षी मार्चाची समाप्ति व एप्रिलचा प्रारंभ अशा समयीं शालीवाहन शकाचा प्रारंभ झाला.

यास दुसरें प्रमाण इंग्रेजांचे इसवी संन् अटराशें एकु-णतिसांत हिंदूंचे शालिवाहन शके सत्राशें पन्नासांची समाप्ति व सत्राशें एकावन्नाचा प्रारंभ.

इंग्रेजी आणि हिंदवी महिन्यांचीं नांवें व त्यांचा आरंभाचा प्रकार असा.

१ जानेवारींत	१० पौष मासाची समाप्ति व	११ माघमासाचा आ०
२ फेब्रुवारींत	११ माघमासाची समाप्ति व	१२ फाल्गुनमासाचा आ.
३ मार्चांत	१२ फाल्गुनमासाची समाप्ति व	१ चैत्रमासाचा आ०
४ एप्रेलांत	१ चैत्रमासाची समाप्ति व	२ वैशाखमासाचा आ०
५ मेंत	२ वैशाखमासाची समाप्ति व	३ ज्येष्ठमासाचा आ०
६ जूनांत	३ ज्येष्ठमासाची समाप्ति व	४ आषाढमासाचा आ०
७ जुलईंत	४ आषाढमासाची समाप्ति व	५ श्रावणमासाचा आ०
८ अगष्टांत	५ श्रावणमासाची समाप्ति व	६ भाद्रपदमासाचा आ०
९ सप्टेंबरांत	६ भाद्रपदमासाची समाप्ति व	७ आश्विनमासाचा आ०
१० अक्टोबरांत	७ आश्विनमासाची समाप्ति व	८ कार्तिकमासाचा आ०
११ नवेंबरांत	८ कार्तिकमासाची समाप्ति व	९ मार्गशीर्षमासाचा आ.
१२ दिसेंबरांत	९ मार्गशीर्षमासाची समाप्ति व	१० पौषमासाचा आ०

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध	शुद्ध.
५ अ०	२	पशवा	पेशवा
३०	२०	सिद्दीस	सिद्दीस
३९	९	जागें	जोगे
३९	१०	मोंलगांचें	मोंगलांचें
५९	१६	आल्हाद	आलहाबाद
६६	१०	त्याच	त्याचा
७६	२१	कामांस	कामास
८९	१७	पोंहल्यावर	पोंहचल्यावर
१११	१७	शत्रू	शत्रु
१३२	४	तारिखेल	तारिखेस
१४६	११	ईर्या	ईर्षा
१५४	३	करणारी	करणारी
१५६	१४	मुर्च्छा	मूर्च्छा
१७०	टीप	मयर्यादे	मर्यादे
१७६	९	सभारंभ	समारंभ
१७६	१४	,,	,,
२१३	१५	फांडका	फांकडा
२२१	२०	जावयांचा	जावयाचा
२२३	१३	सभ	सम
२५१	२२	तोपखाना	तोफखाना
२७५	१७	जाफर	जाफरा
२९६	११	षठणांचा	पठाणांचा
३०२	११	सातान्याच्या	सातान्याचा